Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мохов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Доц. др Милица Јотов
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Др Јасмина Ахметагић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић

Лектор
Др Јелена Војиновић Костић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Ljiljana Marković, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Assistant Professor Milica Jotov, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD

Lector
Jelena Vojinović Kostić, PhD

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 30 • СВЕСКА 52

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2020

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Милица Голубовић Тасевска, *Интерналистичка, екстерналистичка и конитативна кретања у теорији знања Ноа Лемоса и путеви знања, односно Ток курикулум Тима Сирода* 15

Марија С. Јефтимијевић Михајловић, *Нестварна прича о стварном сну (Сан као „друга стварност" у приповеци „Сахрана у Сушићу" Петра Сарића)* 27

Милица Д. Јотов, *Ономатопеја у јапанском културолошком контексту* 37

Јелена С. Витковић, Милица Д. Јотов, *Англицизми у јапанском језику и њихов културолошки контекст* 45

Урош З. Ђурковић, *О дидаскалијама и природи драмске комуникације* 59

Зорана З. Ћупић, *Бесови у њему и бесови ван њега – коначна победа (Књижевни и психолошки погледи на лик Светог Петра Коришког у „Теодосијевом Житију")* 67

Јована С. Николић, *Поступци структурирања наслова поглавља у роману „Себе" Милоша Црњанског* 83

Магда Г. Миликић, *Неки аспекти схватања жене у народним баладама и поезији Радмиле Лазић* 99

Светлана В. Грубор, *Муракамијеви паралелни светови* 115

Зорица В. Сорак, *Синтакса у настави српског језика у другом циклусу обавезног образовања* 131

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Срђан Ж. Словић, *Пројекти вечног мира у касном средњем веку* 147

Бајрам Ђ. Халити, *Адолф Хитлер и геноцид над Ромима, Србима и Јеврејима за време Другог светског рата* 157

Владан Д. Станковић, Милан Ж. Милошевић, *Анализа криминалитета у вези са културним наслеђем* 169

Бранкица В. Поповић, *Мозаик исконских културних вредности Срба Косовског Поморавља* 179

Миљана С. Павићевић, Јелена Љ. Минић, *Неке особине личности студената Универзитета у Приштини* 201

Радослав В. Балтазаревић, Ненад В. Равић, *Синтеза између дигиталних маркетиншких стратегија и стратегија у игри шах* 217

Горан Б. Лазић, Игор Р. Ђурић, *Развој ТЕМПУС програма на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици* 229

Дејан Р. Дашић, Марко Љ. Савић, *Утицај културно-историјске баштине на атрактивност туристичке дестинације* 247

ИСТОРИЈА

Ђорђе Н. Ђекић, Драгана М. Милић, *Представе великог кнеза Вукана у задужбинама Немањића из XIII века* 263

Божидар В. Зарковић, *Битка код Пантина 1168. године и јединство српске државе* 283

Вукашин Д. Дедовић, *Буна у Доњим Васојевићима 1898. године* 299

Петар Р. Ристановић, *Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године* 329

Ђорђе Д. Радовановић, Филип М. Обрадовић, *Од идеје до праксе – Бриселски споразум и косовско-метохијска свакодневица* 351

Немања С. Димитријевић, *Председништво СФРЈ о ситуацији на САП Косово и Метохија у првим месецима 1989. години* 365

АРХЕОЛОГИЈА

Игор С. Бјелић, Марија М. Савић, *Архитектонска скулптована декорација цивилне базилике у античком Муниципијуму DD* 387

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Звездана М. Елезовић, *Јавни споменик као конституент културног идентитета Срба на Косову и Метохији* 409

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Мирјана С. Закић, Сања Б. Ранковић, *Звучна семантика у савременој свадбеној процесуалности Срба у Грачаници* 419

ПЕДАГОГИЈА

Тамара С. Ратковић, *Феноменологија спорта у савременом друштву* 431

Биљана С. Јеремић, Живорад М. Миленовић, *Друштвени контекст наставе музичке културе у функцији неговања традиционалног народног стваралаштва Срба* 441

Петар Ђ. Рајчевић, *Рад Основе школе „Бранко Радичевић" у Косовској Митровици и успех на крају 2016/2017. и 2017/2018. школске године* 463

ПРИКАЗИ

Жарко Н. Миленковић, *Егзит и егзодус* (Драгомир Костић, Жена из Витине [*Књижевност Косова и Метохије и Старе Србије. Теме земље, своје и туђе; егзодуса, отпора, опстанка*], Панорама-Јединство, Приштина-Београд-Косовска Митровица, 2018, 250 стр.) 477

Списак рецензената 481

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Milica Golubović Tasevska, *Intranalistic, externalitic and cognitive movements in the theory of knowledge by Noah Lemos and ways of knowledge, or talk Curriculum by Tim Sprod* 15

Marija S. Jeftimijević Mihajlović, *An unrealistic story of realistic dream (A dream as „another reality" in the story „Funeral in Sušić" by Petar Sarić)* 27

Milica D. Jotov, *Onomatopoeia in Japanese cultural context* 37

Jelena S. Vitković, Milica D. Jotov, *Anglicisms in Japanese and their cultural context* 45

Uroš Z. Đurković, *Stage directions and dramatic communication* 59

Zorana Z. Ćupić, *Demons in him and outside of him – final victory (Literary and psychological views on the character of Saint Peter of Kornisha in „Teodosijevo Žitije")* 67

Jovana S. Nikolić, *The procedure of structuring the chapter in novel of Miloš Crnjanski* 83

Magda G. Milikić, *Some aspects of understanding women in Radmila Lazić's Folk balads and poetry* 99

Svetlana V. Grubor, *Murakami's parallel worlds* 115

Zorica V. Sorak, *Syntax in Serbian language teaching in the Second cycle of compulsory education* 131

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Srdjan Ž. Slović, *Perpetual peace projects in Late Medieval period* 147

Bajram Đ. Haliti, *Adolf Hitler and the genocide against Gypsies, Serbs and Jews during World War II* 157

Vladan D. Stanković, Milan D. Milošević, *Cultural heritage Criminality – case analyses* 169

Brankica V. Popović, *Mosaic of original cultural values of Serbs of the Kosovsko Pomoravlje* 179

Miljana S. Pavićević, Jelena Lj. Miinić, *Certain personality traits strategies of the students from te University of Priština* 201

Radoslav V. Baltazarević, Nenad V. Ravić, *Synthesis between digital marketing strategies and chess strategies* 217

Goran B. Lazić, Igor N. Đurić, *Development of Tempus programme at the University of Priština settled in Kosovska Mitrovica* 229

Dejan R. Dašić, Marko Lj. Savić, *The influence of cultural and historical heritage on the attractiveness of a tourist destination* 247

HISTORY

Đorđe N. Đekić, Dragana M. Milić, *Portraits of the Grand knez Vukan in endowments of Nemanjić's family in the 13th century* 263

Božidar V. Zarković, *The Battle at Pantino at 1168 and the unity of the Serbian state* 283

Vukašin D. Dedović, *The rebellion in Donji Vasojevići at 1898.* 299

Petar R. Ristanović, *Ivan Stambolić in Kosovo Polje - April 6th, 1986.* 329

Đorđe D. Radovanović, Filip M. Obradović, *From concept to implementation – Brussels agreement and everyday in Kosovo and Metohija* 351

Nemanja S. Dimitrijević, *The Presidency of the SFRY on the situation in Kosovo in the first months of 1989.* 365

ARCHAEOLOGY

Igor S. Bjelić, Marija M. Savić, *Architectural sculpted decoration of Civil Basilica in Ancient municipality DD* 387

CULTURAL HISTORY

Zvezdana M. Elezović, *Public monuments as a constituent of cultural identity of Serbs in Kosovo and Metohija* 409

ETNOMUSICOLOGIA

Mirjana S. Zakić, Sanja B. Ranković, *Sound semantics in contemporary wedding processuality of Serbs in Gračanica* 419

PEDAGOGY

Tamara S. Ratković, *Phenomenology of sport in contemporary society* 431

Biljana S. Jeremić, Živorad M. Milenović, *The social context of teaching Music culture in the function of Nursing traditional folk creativity* 441

Petar Đ. Rajčević, *The work of Primary school „Branko Radičević" in Kosovska Mitrovica and success evaluation at the end of 2016/2017 and 2017/2018 School year* 463

VIEWS

Žarko N. Milenković, *Exit and exodus (Dragomir Kostić, Women from Vitina [Literatur of Kosovo and Metohija and Old Serbia. Topocs of land, our and their, exodus, resistance, survivale], Panorama-Jedinstvo, Priština-Belgrade-Kosovska Mitrovica, 2018, pp. 250)* 477

List of reviewers 481

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

Језик и књижевност

УДК 001.101
159.953
doi: 10.5937/bastina30-29112

Прегледни рад

*Милица ГОЛУБОВИЋ ТАСЕВСКА**
Министарство просвете, науке и технолошког развоја

ИНТЕРНАЛИСТИЧКА, ЕКСТЕРНАЛИСТИЧКА И КОГНИТИВНА КРЕТАЊА У ТЕОРИЈИ ЗНАЊА НОА ЛЕМОСА И ПУТЕВИ ЗНАЊА, ОДНОСНО *ТОК КУРИКУЛУМ* ТИМА СПРОДА

Апстракт: Када је реч о теоријском и аналитичком приступу и проучавању категорије знања, једно од најчешће постављаних питања јесте питање докле досеже наше знање и који су његови манифестациони облици. Савремена теорија знања, базирана на постулатима античких мислилаца и филозофа класицизма, говори о три врсте знања:

– пропозиционална знања,
– перцептивна знања и
– знања заснована на сазнању да су одређене тврдње истините.

У раду се износе, објашњавају и аргументују основне карактеристике наведених врста знања према класификацији филозофа и епистемолога Ноа Лемоса и Тима Спрода.

Такође, износе се и објашњавју разлике између два генерална погледа на природу оправданости знања, односно интернализма и екстернализма праћених именовањем бројних фактора који их прате.

Кључне речи: знање, чињенице, оправданост, перспектива, курикулум, интернализам, екстернализам, перцептуалност.

У свом делу *Увод у теорију знања,* енглески епистемолог Ноа Лемос проучава низ различитих питања која се односе на знање, које подјенако називамо и сазнањем, уз перманентно понављање основног и најважнијег питања, а то је докле оно досеже. Лемос разликује три врсте знања – *knows*: пропозиционално знање – *propositional knowledge,* перцептивно знање – *acquaintance knowledge* и знање засновано на сазнању да су одређене тврдње истините – *„how to" knowledge.*

* доктор филолошких наука, mgtasevska@gmail.com

Осим кратких објашњења наведених врста знања у раду ће бити представљени и погледи на природу когнитивне оправданости, односно одговорности, а самим тим и на факторе концепта сазнања што повлачи за собом диференцијацију интернализма и иекстернализма когнитивне одговорности. Ове термине прате и процене когнитивне одговорности, релиабилности и когнитивног кретања који, а биће представљени кроз две линије – интерналистичку и екстерналистичку.

PROPOSITIONAL KNOWLEDGE – ПРОПОЗИЦИОНАЛНО ЗНАЊЕ

Propositional knowledge, односно пропозиционално знање је знање које се односи на чињенице и изјаве које се сматрају истинитим и то је знање које представља везу између субјекта и истините реченице, односно изјаве.

ACQUAINTANCE KNOWLEDGE – ПЕРЦЕПТИВНО ЗНАЊЕ

Acquaintance knowledge, односно перцептивно знање објашњава преко етимологије именице acquaintance (појам о нечему) и глагола to *acquaint* (упознати се са неким чињеничним стањем, сазнати нешто) уз наглашавање да чињенично знање (*propositional knowledge*) не може да постоји без познавања истог (*acquaintance knowledge*) и набрајање више теорија у вези са тим шта је истина и шта једну изјаву може да учини истинитом или неистинитом.

HOW TO KNOWLEDGE, ОДНОСНО ЗНАЊЕ ЗАСНОВАНО НА САЗНАЊУ ДА СУ ОДРЕЂЕНЕ ТВРДЊЕ ИСТИНИТЕ

How to knowledge, односно знање засновано на сазнању да су одређене тврдње истините пак, уско је повезано са начином стицања знања, односно са појмом интерног, екстерног и курикуларног кружења.

ФАКТОРИ КОНЦЕПТА САЗНАЊА И ИНТЕРНАЛИЗАМ И ЕКСТЕРНАЛИЗАМ КОГНИТИВНЕ ОДГОВОРНОСТИ

Ослањајући се на теорије филозофа и епистемолога Вилијама Алстона и Ернеста Сосе, Лемос ће покушати да образложи разлику између интернализма и екстернализма, као два генерална погледа на природу когнитивне оправданости, односно образложења. Када се има у виду приступ, разлика

између интернализма и екстернализма укључује бројне факторе који оправдавају курикуларна, односно епистемикална образложења.

Према интернализму, курикуларна оправданост уверења појединаца је у потпуности одређена тзв. унутрашњим факторима, односно субјективном перспективом. Насупрот њему, екстернализам пориче да курикуларна оправданост у потпуности зависи од унутрашњих фактора до субјективне перпективе. Објашњавајући затим факторе унутрашње до субјективне перспективе, као нешто што може да постане предмет размишљања, нужно објашњава и концепт сазнања у вези са нашим уверењима и перцептуалним искуством.

Интернализам је схватање које пружа доста уверљивих доказа о интуицији природе когнитивне оправданости подржавајући став да оно што објашњава неко уверење искључиво зависи од фактора који се крећу у распону од унутрашње до, како је формулисано, субјективне перспективе. И овде наилазимо на две струје, или два различита схватања. Неки сматрају да постоји веза између сазнајно-когнитивног објашњења и когнитиве одговорности у смислу да је когнитивна оправданост исто што и когнитивна одговорност. Друга струја сматра да оно што представља интерналистичку перспективу субјекта не може да утиче на његову когнитивну одговорност. Већина уверења и сазнања која су производ перцептуалног искуства прелазе у сферу рефлексије у смислу да можемо да усмеримо нашу пажњу на њих и да кроз интроспекцију докажемо да су она заиста производ нашег перцептивног искуства. Према Лемосу, кохерентизам је типичан пример интерналистичког схватања зато што је базиран на схватању да су фактори који детерминишу објашњење наших сазнања засновани искључиво на нашим уверењима уз претпоставку да већина сазнања постаје, односно може да постане предмет нашег размишљања. Слично кохерентизму је и фундаменталистичко схватање да фактори који детерминишу објашњење наших сазнања представљају искључиво наша уверења и нондохастична искуства.

Релиабилизам пак, као екстерналистичко схватање, посматра курикуларну оправданост наших сазнања као део, а касније као производ, когнитивног процеса иако релиабилност било ког когнитивног процеса нужно мора да буде резултат промишљања. Другим речима, релиабилност сваког когнитивног процеса који је резултат промишљања и који као производ има одређено сазнање, односно уверење оправдава се кроз сам појам релиабилности тако да уверења, односно сазнања која су резултат овог процеса или сам процес треба да прођу свој пут кроз нашу рефлексију.

Супротно овим сазнањима, или да их наизменично називамо и уверењима, постоји низ догађаја, ствари, односно чињеница које не могу да буду предмет нашег размишљања. Екстерналисти негирају да јустификација искључиво зависи од онога што смо назвали унутрашњом до субјективне перспективе.

Они сматрају да је потребно, иако је сазнање јасно за субјекта, да се размотри и да ли се до њега дошло на исправан начин, односно кроз интелектуални процес или другом процедуром која је такође базирана на интелектуалним способностима. Када је реч о овим интелектуалним факторима, екстерналисти заступају став да није нужно да исти буду доступни субјекту за процес промишљања, односно рефлексије. Бројни примери, којима Лемос илуструје своја схватања, доводе и до тога да се постави питање да ли дајемо предност сазнању које је бар делимично образложено или само оним продуктима интелектуалног промишљања или кондуцивних интелектуалних вештина које нису у домену рефлексије.

Евалуација интернализма и екстерналима довела је до разилажења мишљења у вези са тим до ког процента, односно степена, знања треба да буду објашњена и промишљена. Такође, уколико неки сматрају да неки облици кохерентизма највише утичу на теорију оправданости они самим тим имају разлога да верују да је интернализам једини теоријски оправдан. А ако, насупрот њима, други сматрају да неки облици релиабилизма обезбеђују бољу теорију јустификације, самим тим имају и разлог да верују да је екстерналзам тај који је теоријски заснованији.

Заснованост интернализма или екстернализма може да се процени и кроз број појединачних објашњења којима се подржава објашњење сазнања у некој од ове две теорије, али расправа *pro et contra* свакако остаје отворена.

ПРОЦЕНЕ КОГНИТИВНЕ ОДГОВОРНОСТИ И РЕЛИАБИЛНОСТ

Заступљена су и схватања према којима ће се предност дати једној од ове две теорије у зависности од различитих начина когнитивне евалуације или различитих врста когнитивних заслуга. Неки облици когнитивне евалуације треба да буду схваћени кроз интерналистичку линију, а неки кроз екстерналистичку. Разлог ове тезе је укорењен у сугестијама интерналиста, према којима би требало да се направи разлика између когнитивне јустификације и других облика когнитивних процена, као што је нпр. когнитивна одговорност. Тиме се истиче и постојање две различите когнитивне процене. Према некима, интерналисти би могли да заступају тезу да је током когнитивног образложења важна само унутрашња перцепција, а не и когнитивна одговорност. Ернест Соса третира прву као ствар унутрашње кохеренције, а другу као манифестацију интулектуалних способности. Он и предлаже да се објашњење сазнања схвати интерналистички, а способност екстерналистички. Фокус његовог размишљања се заснива на томе да чак и ако се једно схвата као концепт објашњења интерналистичког типа, остало

би могло да буде третирано као други облици позитивног когнитивног статуса који се узимају као екстерналистички што је за когнитивну евалуацију свакако од изузетне важности.

Значај екстерналистичког концепта, као што је релиабилност способности, илуструје се екстерналистичким концептом знања који, иако допушта постојање интерналистичког објашњења, захтева адеквано разумевање знања које се сматра другом врстом позитивног когнитивног статуса. Ова концепција подразумева да перцептуално знање захтева да бар једна перцептуална способност треба да буде релиабилна. И као закључак, можемо да кажемо да екстерналисти заступају став да знање мора да буде релиабилно, односно да пре интерналног објашњења већ поседује одређен степен тзв. когнитивне заслуге.

Без обзира на то да ли је реч о интернализму или екстернализму, као важно питање када је реч о нашим способностима и начинима формирања уверења, јавља се питање њихове поузданости. Поставља се питање како можемо да знамо која је наша способност, али и када, веродостојна. Ако узмемо у разматрање једну од наших способности перцепције и памћења, како можемо нпр. да знамо да су оне веродостојне? Можемо да дамо грубу процену преко индуктивне методе, али и у том случају једно сазнање односно премиса, сигурно је засновано на памћењу. Друга премиса користи памћење да би подржала поузданост самог памћења а да при томе није ни узето у разматрање каква је поузданост, односно веродостојност саме перцепције, нити да ли памћење може да пружи потврду да је нешто запамћено веродостојно (*reliability of memory*). Или да ли чулна перцепција може да пружи потврду да је нешто опажено веродостојно (*reliability of sense perception*)?

КОГНИТИВНО КРЕТАЊЕ

Прихватањем веродостојности нашег извора веродостојности – меморије или чулног опажања, долазимо и до појма когнитивног кретања (*epistemic circularity*). Дакле, било који аргумент за веродостојност памћења који нас наводи да то да користимо оно што смо запамтили јесте когнитивно кретање. Исто тако, схватање да је чулна перцепција та која нас уверава да прихватамо премисе засноване на чулном опажању јесте когнитивно кретање, односно кружење. Отвара се и питање како да се подржи, или не, веродостојност неког од извора сазнања у зависности од исправног или погрешног когнитивног кретања. Према многима, алтернативно посматрано, когнитивно кретање има превентивну улогу у формирању наших уверења и доношењу суда о њиховој веродостојности, тако да за било који аргумент можемо да кажемо да поседује логичко кретање једино у случају када је

закључак исти као једна од премиса, иако не постоји задовољавајући степен когнитивне активности која би довела до јустификације нашег закључка, или другим речима, да когнитивно кретање није било коректно будући да се закључак разликује само од једне од премиса. Као што се види, перцептуално знање може да постоји само уз чврсто веровање да је перцепција веродостојна, а мнемнотичко знање, само уз исто тако чврсто веровање да је памћење веродостојно. Стога није тешко да се закључи да и перцептуално и мнемнотичко знање своју веродостојност заснивају на знању да су њихови извори, односно опажање и памћење веродостојни.

ПОВЕЗИВАЊЕ ПЕРЦЕПТУАЛНОГ И МНЕМНОТИЧКОГ ЗНАЊА

Постоји и нешто што се назива практична рационалност која је заснована на дохастичкој пракси, односно на томе да сами донесемо одлуку којим путем ћемо повезати наша знања. А већина ових путева је, у зависности од знања која стичемо, већ усађена у нама. Стога је потребно да се подржи веродостојност ових алтернативних путева стицања, односно формирања сазнања будући да се исти проблеми јављају било да је реч о когнитивном кружењу, било да је реч о опажању, памћењу, расуђивању или интроспекцији. Јер, за сада, научно доказано не постоји ниједан други пут, осим досадашњег за формирање наших сазнања преко опажања, памћења, расуђивања и интроспекције.

У свом интердисциплинарном програму Тим Спрод проучава и студијске програме и теме у оквиру изучавања азијских језика, међу којима и јапанског. У књизи *Philosophical Discussion in Moral Education: The Community of Ethical Inquiry* образлаже значај моралног образовања и детаљно брани став да наставници треба да ангажују своје ученике кроз етичке дискусије како би промовисали моралне компетенце. Своја схватања примењене теорије знања почиње да износи у књизи *Une autre approche de l'enseignement des sciences* а развија их у студији *Philosophical Discussion in Moral Education.*

КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ И КРЕАТИВНИ АСПЕКТ

Током протеклих деценија предавања које се односе на критичко мишљење узимају све већег маха, а Спрод пре свега жели да дефинише шта се уствари подразумева под критичким промишљањем (*critical thinking*) и колико је широка скала различитих тумачења онога што одређује овај појам наглашавајући да је придев „критичко" савршено одабран и да, како аутор каже, „покрива много ствари", али и оним што се назива логика

(*reasonableness*). Према Спроду логичко мишљење има неколико аспеката, као што су критички, креативни, обавезујући и контекстуални. Сви ови аспекти садрже у себи имагинативност, афективност, ситуациону одређеност и киноестетички аспект мишљења. Тако је особа која разумно промишља (*reasonable thinker*) управо она особа која има способност да користи све осве аспекте, да координира њима и да им придода контекстуално значење.

Критичко мишљење привлачи највећу пажњу како научника тако и самих актера можда и самим тим што поседује велики број конотација. Према Спроду, различита тумачења критичког треба елиминисати и вратити се на централну етимолошку везу са речима *критичко, критика* и *критеријуми,* будући да је реч критички уско везана за критику и критеријуме и то на начин да нас води до самих корена њиховог значења и њихове узајамне везе, до диспозиционалног, односно имагинативног мишљења којим се брише све оно што је непотребно. Критички аспект мишљења сам по себи не подржава критику било чега што је тзв. нови материјал већ подвлачи и над истим доноси судове о томе шта је имплицитно у датом исказу. Критичко мишљење је дефинисано као мишљење које олакшава доношење суда о нечему управо зато што је повезано са критеријумима, зато што има способност аутокорекције и зато што разуме контекст. Спрод цитира велики број својих колега како би пружио детаљно објашњење критичког мишљења као разумног рефлективног мишљења које је фокусирано на одлучивање о томе да ли у нешто треба само да се верује, или је потребно и да се пређе у акцију. Ту наводи и листу од дванаест могућности које су нам пружене и шеснаест способности које карактеришу идеално критичко размишљање. То сваком пружа могућност да схвати важност коју овај аутор придаје критичком размишљању и када наводи да се диспозиције, односно пружене могућности, свакако нужно налазе далеко иза критичког аспекта мишљења, што укључује и креативни аспект и вежбе имагинације у вези са тим шта би све биле могуће ситуације иза онога што је очигледно и пред нама. Укључује и, како смо га назвали, обавезујући и наравно контекстуални аспект. Подвлачи нужност стално узајамне повезаности свих аспеката са посебним наглашавањем оног аспекта, у овом случају критичког, о ком је реч и улоге контекстуалног аспекта логичког промишљања.

Један од најјаснијих индикатора доброг размишљања, односно закључивања јесте тај који ономе који мисли и закључује пружа могућност да иде „иза" информације која му је пружена (методом самотрансцеденције). Чисто критичко мишљење нема ту способност без обзира да ли је информација која треба да се обради дата експлицитно или имплицитно. Дакле, када према Спроду проучавамо документ који треба да буде сматран као највиши производ критичке интелигенције, морамо да га проучавамо и кроз креативно расуђивање. Тако ћемо, после завршене операције промишљања

и закључивања добити производ који нам пружа сазнања препуна садржаја, али и операција и калкулација којима се дошло до његове организације и финалног структуирања.

Спрод дакле дефинише креативно размишљање као размишљање које води до расуђивања, вођено контекстом, самотрансцеденцијом и сензибилитетом према критеријумима којима се на крају операције промишљања добија и задржава много виши ниво објашњености, него онда када је само реч о критичком промишљању. Неки видови промишљања у којима је доминантан креативни аспект истовремено откривају и чине евидентним нови материјал за промишљање, материјал који је био присутан у људској мисли, али који није могуће искуствено промислити него најпре имагинативно конструисати и створити линкове између објекта нашег сазнања које је у претходном кораку било одвојено промишљано.

Креативно промишљање заузима значајан део у нашем моралном животу а самим тим и у теоријама о моралу уопште. Морално разумевање, према Тим Спроду поседује широку имагинативну структуру. Примарни облици моралне имагинације су концептуално засновани на семантичком оквиру, метафорама и сентенцама, односно исказима. Стога је, да бисмо постали морално сензитивни, потребно да развијамо сазнања о имагинативној природи људског концепта система и резоновања, култивишемо моралну имагинацију јачањем наших моћи разликовања и вежбањем наших способности да би схватили које су наше нове могућности и имагинативно трасирамо импликације наших метафора, прототипа и исказа.

Овај аспект се превасходно односи на емоције које су, према мишљењу великог броја филозофа, непријатељ нашег размишљања и промишљања и самим тим на однос емоционалног и рационалног промишљања. Платон, Декарт и Кант су мишљења да је рационално промишљање добро зато што је, према њиховим речима, чисто, хладнокрвно, мирно и оправдано, а да је емоционално промишљање пребрзо закључено, ексцитирано и у нереду. Питање које чак и ови филозофи постављају, јесте да ли објективно промишљање може да буде деташирано од људске жеље и емоција. Дејвид Хјум сматра да је разум „само роб страсти", а велики број чињеница које је потребно да објаснимо и прерадимо како би постале део наше меморије, ускраћују места за емоције које само замагљују резултат операције промишљања.

Такође, Тим Спрод сматра да је можда потребно да се осврнемо на порекло емоција будући да њихов назив може да покрије више термина – од тренутног узбуђења до природног стања организма, при чему не смемо да заборавимо ни на њихову хетерогеност. Први и главни извор емоција је биолошки – емоције су јасно везане за психолошка стања за шта постоји низ илустрација из непосредног искуства, као што је пример *„flight or fight"* реакције на опасност чији је окидач једноставни пораст нивоа адреналина. Некада је

стање субјекта окренуто ка потпуно другом садржају, као што је то приликом сексуалног чина, а емоционалне реакције задржавају биолошку конотацију.

Емоције не морају да имају увек искључиво биолошки извор. Ту је и социјално окружење са огромним репертоаром емоција које су највероватније универзалне, али ипак изазване карактеристичним социјалним дешавањима. Ову врсту емоција неки филозофи називају и секундарном зато што нису производ еволуције нових поља људског мозга, него су оне те које одређене делове мозга укључују у примарне емоције.

Промишљање је немогуће ван контекста. Суперфицијално гледано, контекст је неопходан да би неко мислио о нечему. Ипак, наставници су често склони да кажу да је њихов задатак да пруже квалитетан процес предавања који није нужно условљен сваким контекстом. Другим речима, специфичан садржај који ученици и студенти треба да усвоје има минорну улогу у односу на процес којим они тај садржај усвајају. Зато се често закључује да је контекст промишљања делимично важан и да технике промишљања о вештинама, које су лишене контекста, када се једном усвоје, могу да буду примењене на свим врстама и облицима садржаја – *CORT* програм. Спрод подржава и схатање колега према којима вештине промишљања морају да буду научене у одређеном контексту у ком ће и бити примењене. Ово илуструје примером да бриљантни мислиоци и доносиоци закључака на свим пољима, односно у свим областима, о којима постоји изузетно високо професионално мишљење, не морају да буду ништа бољи од просечних, који су стручњаци у својој експертској области.

ЗАКЉУЧАК

Изузетно је важно да се наведе и значај који Спрод даје улози покрета и положаја тела у процесу размишњања (*The body in the mind*), када помињући Роденову скулптуру *Мислилац* истиче да је свако искуствено знање дефинисано шематски генерализованом перцепцијом у зависности од покрета тела, као што су стојећи, седећи положај, боравак близу и далеко од предмета промишљања и принудно усвајање појма праћено покретом опирања задатом когнитивном процесу.

Кроз факторе концепта сазнања и два схватања природе когнитивне одговорности, приказана је веза између сазнајно-когнитивног објашњења и когнитиве оправданости и одговорности, и образложен став да представа екстерналистичке и интерналистичке перспективе субјекта не може да утиче на његову когнитивну одговорност. Заснованост интернализма или екстернализма подупрта је бројним објашњењима која у циљу наставка истраживања остављају простор за нове расправе и дефинисање сазнања као

производа перцептуалног искуства и рефлексије, као и интроспекције кроз коју се потврђују као производ нашег перцептивног искуства. Детаљно је аргументована веродостојност памћења и објашњено да је управо когнитивно кретање то што нас наводи да користимо оно што смо запамтили.

Осим повезивања појмова перцептуалног и мнемотичког знања, закључено је да своју веродостојност заснивају на знању, а да су им извори, односно опажање и памћење веродостојни. Кроз практичну рационалност и њену дефинисаност преко дохастичке праксе подржана је и веродостојност и алтернативних путева формирања знања, без обзира да ли је реч о опажању, памћењу, расуђивању, или интроспекцији.

ЛИТЕРАТУРА

Декарт 2004: Рене Декарт. *Метафизичке медитације*. Београд, Дерета.

Кант 1990: Имануел Кант. *Критика чистог ума*. Прир. Никола Поповић, Београд, Бигз.

Cottingham - Stoothoff – Murdoch 1985: Cottingham, R. Stoothoff, and D. Murdoch. *Descartes, Rene´, Meditations in The Philosophical Works of Descartes,* vol. 2. Cambridge University Press.

Lemos 2007: Noah Lemos. *An introduction to the Theory of Knowledge.* Cambridge University Press.

Melvin – Sprod 2010: Antonia Melvin and Tim Sprod. *Theory of Konwledge*. Blackwell's.co.uk.

Sprod 2001: Tim Sprod. *Philosophical Discussion in Moral Education: The Community of Ethical Inquiry*. Routlegde, UK.

Хјум 1983: Дејвид Хјум. *Расправа о људској природи.* Прир. Јован Аранђеловић, Сарајево, Веселин Маслеша.

Платон 2004: Платон. *Гозба или о љубави.* Београд, Дерета.

Milica GOLUBOVIĆ TASEVSKA

INTERNALISTIC, EXTERNALISTIC AND COGNITIVE MOVEMENTS IN THE THEORY OF KNOWLEDGE BY NOAH LEMOS AND WAYS OF KNOWLEDGE, OR TALK CURRICULUM BY TIM SPROD

Summary

When it comes to the theoretical and analytical approach and the study of the category of knowledge, one of the most frequently asked questions is the question of how far our knowledge reaches and what are its manifestations. Modern theory of konwledge, based on the postulates of ancient thinkers and philosophers of classicism, speaks of three types of konwledge:

- propositional knowledge,
- acquaintance knowledge and
- „how to" knowledge.

The paper presents, explains and argues the basic characteristics of these tzpes of knowledge according to the clasivication of philosophers and epistemologists Noah Lemos and Tim Sprod.

Also, the differences between the two general views on the nature of the justificaiton of knowledge, i.e. internalism an externalism, are presented and explained, followed by the naming of numerous factors that accompany them.

Key words: knowledge, facts, justification, perspective, curriculum, internalisme, externalisme, perceptuality.

Рад је предат 1. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Сарић П.
doi: 10.5937/bastina30-29113

Оригинални научни рад

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НЕСТВАРНА ПРИЧА О *СТВАРНОМ* СНУ

(Сан као „друга стварност“ у приповеци „Сахрана у Сушићу“ Петра Сарића)**

Апстракт: У раду се тумачи функција сна у причи „Сахрана у Сушићу“ Петра Сарића (2015), где се сан о смрти онога који приповеда показује као предикција вести о смрти блиске особе. Потирање граница између страхоте сна и страхоте стварности, у којој је садржано и суштинско значење приповетке, омогућило је писцу да кроз причу о злу, које је захватило и просторе стварности и просторе снова, и самог читаоца увуче у магични свет приче и причања, али и да „Сахрана у Сушићу“ добије карактер универзалне приче о човековом страдању савременог доба. Вредност сна о којем се приповеда утолико постаје конститутивнијим елементом приповетке, уколико се стварност која личи на сан и испричоведа тако као да је заиста реч о сну.

Кључне речи: Петар Сарић, „Сахрана у Сушићу“, прича, приповедање, сан, стварност, страдање, смрт.

„Постоје снови и постоје судбине: мене нарочито
интересују тренуци где се судбина исказује преко снова.“
М. Јурсенар

„Кад си сигуран да је сан, није;
Кад си сигуран да није сан, јесте.“
П. Сарић

Готово сваки говор о књижевном стваралаштву Петра Сарића подразумева третирање овог значајног српског и највећег живог стваоца са простора Косова и Метохије као романописца, будући да доминантан део његовог опуса чине романи – њих седам. Осим тога, он је и значајан песник,

* научни сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

публициста, као и драмски писац.[1] Међутим, Сарић је 2015. године, једином за сада објављеном приповетком „Сахрана у Сушићу", скренуо пажњу књижевне јавности, показујући изванредно приповедачко умеће и у краћој форми, али и једну врсту искорака из изграђене поетике својих романа, чија се наративна структура углавном заснивала на митопоетском простору његових родних Бањана, кроз коју се, као кроз неуралгичну тачку, преламају препознатљиви тематски и значењски елементи његовог приповедног света: поетика светлости, значај приче и причања, лице и наличје патријархалне заједнице, индивидуализација женских ликова, филозофија власти и подаништва, историјске и параисторијске ситуације, легенде, обичаји, колективно племенско, питање деоба (породичних и националних) итд. Такође, у реалистичан свет својих романа Сарић је унео мистично и фиктивно, легендарно и фантазмагорично, веома блиско поетици магијског реализма, чиме је и своје ликове уздигао изнад уобичајеног, очекиваног и просечног. На тај начин овај писац је створио „два приповедна света: један *актуелни (апсолутни)* који конституише сферу „стварности" у приповести и други *могући (релативни),* који происходи из чинова креирања света и/или представљања света од стране тих истих индивидуа у смислу веровања, жеља, сањарења или замишљања" (в. Јефтимијевић Михајловић 2016).

Приповетка „Сахрана у Сушићу" (2015) је по времену настанка далеко „млађа" од многих Сарићевих романа (од првог, *Велики ахавски трг* (1972) дели је скоро пола века, а најновијег *Митрова Америка* (2012) свега три године), па ипак, добрим делом се може посматрати као *континуитет* Сарићеве препознатљиве поетике, док у временском и просторном „измештању" приче у косовскометохијски простор и актуелна друштвена и историјска дешавања након 1999. године, обележена страдањима, смрћу и ратом, чини *дисконтинуитет,* односно, ближа је једној Сарићевој новијој књизи – књизи отворених и затворених писама *И времену се затурио траг,* која је објављена исте године као и поменута приповетка. Подсетимо, Петар Сарић је и животом и стваралаштвом повезао два древна српска духовна простора: Косово и Метохију, као српску духовну колевку, и родне Бањане, у некадашњој старој Херцеговини, „где се увек српски певало и мислило" (Цвијетић 2017: 17).

Па ипак, иако се животом везао за косовскометохијски простор, тематско-мотивски остао је веран Бањанима, који су у његовим романима добили скоро митски изглед. После великог страдања и погрома Срба на Косову и Метохији 1999. године, Сарић је остао веран овом простору, те изгон из Приштине, у којој је годинама радио и живео, није значио и изгон са територије јужне српске покрајине. Склонивши се на само привидно мирније

1 О књижевном делу Петра Сарића у последњих пет година објављена су два зборника и одбрањена докторска дисертација, али се о његовом стваралаштву много више писало и у књижевним часописима и публицистици него раније.

и сигурније место, У Штрпце, на Брезовицин, Сарић је практично изабрао непристајање на пораз, ни животни ни књижевни, о чему посебно сведоче објављена дела након ове судбоносне године на крају миленијума. Али, живот у непријатељском окружењу, непрестаном страху од одмазде и смрти, учинили су да се Сарић на неки на чин окрене „стварносној прози". Она је, међутим, стварносна само утолико уколико је трагична свакодневица постала предмет уметничке обраде, али надограђена једним другим, за Сарићев приповедачки поступак карактеристичним слојем, који се може означити као магијско, загонетно и фантазмагорично, као преплитање реалног и надреалносг, *физике* и *метафизике.* То се првенствено односи на начин на који Сарић уводи читаоца у своју причу, дајући јој статус „приче у причи" (Костић 2018: 173), и то на веома сличан начин на који је структура приповедања организована у роману *Петруша и Милуша.* Подсетимо, у овом роману (1990) кроз наизменично приповедање мајке Петруше и ћерке Милуше, представљена су два приповедна света, односно две тачке гледишта, при чему је реалистичко приповедање мајчино, док се фантастично, магијско и фантазмагорично везује за приповедање ћерке Милуше (о „Значају приче и причања" видети: Јефтимијевић Михајловић 2017: 73–82). Њихове наизменичне и супротстављене приче се на крају романа стапају у причу *која сама себе гради, метапричу,* односно причу која својим значењем и способношћу да читаоца заведе у фантастичан, митски свет надилази обе и постаје ентитет независтан од њих.

У приповеци „Сахрана у Сушићу" та *коначна* прича не израста сама по себи, већ се обе приче, оба слоја приповедања – фантастичан и реалан, преламају кроз пишчеву свест, на којима он потом изграђује једну *стварност вишег реда.* Прича се овде, у правом смислу речи, не појављује само као „облик организовања стварности", како, на пример, Солар дефинише причу (1980: 97), већ као покушај њеног дубљег разумевања, односно надилажења. Дакле, ова приповетка не представља (само) причу коју човек приповеда „у знак протеста против своје коначности" (Katroga 2011: 14), већ причу *о неминовној и неумитној коначности* коју онај који приповеда (пред)осећа путем сна и сновиђења, а у којој је сан о сопственој смрти предикција вести о смрти блиске особе. Да ли у том случају прича заиста може да буде она „која теши", какав јој статус даје сам приповедач на почетку приповетке или је најдубљи облик спознања коме се мора и у који се мора веровати као највишу истину?

> „Не знам који је ово пут да причам ову причу, или да покушавам да је испричам. Све ми је бивало јасно, ни реч није изостала, само што је, сваки пут, испадало другачије. Као да је, из страха од збиље, постало важније како причаш, но шта причаш. Такође, пошто причи није стало до тога да некога штити или осуђује, не знам колико је она за тебе. Моје двоумљење почиње са сазнањем да постоји приповедање које покушава да теши; и да кажеш што ниси намеравао. Али док се прича, без узмака, тиска уз истину, било чију и било какву, ваља јој – колико год изгледала једносмерна и невероватна, и колико си год у стању – веровати." (Сарић 2015: 230)

У тексту „Напомене о злу и сну у приповијетки Петра Сарића *Сахрана у Сушићу*“, свакако најозбиљнијој и најтемељнијој анализи ове приче, Синиша Јелушић говори о слојевитости приче и њеној херметичности са којом се читалац сусреће. Сарићеву реченицу „Као да је, из страха од збиље, постало важније *како* причаш но *шта* причаш“ (Сарић: 230), коју у идентичном или нешто измењеном облику срећемо и у другим његовим делима, Јелушић тумачи у контексту учења руских формалиста код којих разлика између онога *како* и онога *шта* спада у „кључно разликовање естетског/литерарног обликовања, насупрот грађе, фабуле као изван естетског садржаја“ (Јелушић 2017: 48), али такође напомиње да нас сâм контекст приче тешко може уверити да је ово теоријско размишљање уопште била ауторова намера или намера његовог приповедача. Пре ће бити, закључује он, да овај исказ „упућује на силу зла које је збиљу (: Косово) обузело и отуда страху да се са његовим штаством суочимо“ (Исто).

Карактер „приче“ је утолико више *магијски* уколико јој приповедач учвршћује статус „приче у причи“ или, прецизније, *приче о причи*, и то чини тако што у њу улази кроз *сан*, као стање у којем се долази до оног „апсолутног знања“ – спознања не само „суштине света“, то јест непосредних животних ратних околности, него и „сопствене суштине“, односно самоспознаје (свог кукавичлука да се суочи и са страхом од смрти блиске особе и са сопственом). Јер, снови често говоре о ономе што људи доказано не могу знати, будући да долазе из сфере несвесног, а то несвесно „има нешто попут дифузног знања-слутње које се простире далеко, а које је Јунг назвао ’апсолутним знањем’ (јер је ослобођено свести) или ’луминозношћу’ несвесног“ (fon Franc 2010: 23).

Вишегодишња непосредна опасност у којој живи и страх од онога што би могло задесити њега или чланове његове породице, као и свакодневне вести о мучењу и смрти познаника, пријатеља и рођака, неминовно је утицало на то да се Сарић окрене од стварности ка дубини свог унутрашњег света, као вид отпора животу, који је ионако свакодневно под знаком питања. Само је у том уском „маневарском“ простору, на танкој линији између неизвесне сутрашњице и упитаности о смислу бављења литературом, могла да се роди *нестварна прича* о *стварном сну*, која својим магијским карактером „заводи“ читаоца и у којој реалност фиктивног света постаје дубља од читаочеве јаве.

Са „мислима о њој“ и „страху од ње“, Сарић започиње своју причу под Љуботеном, у Штрпцу, подно Шар планине. Занимљиво је како је „улазак у причу“ обележен симболиком *светлости*, за коју је већ много пута констатовано да представља важно обележје Сарићевог приповедачког света (в. Јефтимијевић Михајловић 2012: 131–139). Односно, када год је писац дочаравао светлост и светлосне визије – што је готово увек у вези

са оностраним и светим – поетско и прозно се у Сарићевом делу су се приближавали и преплитали (Делић 2017: 7), то јест тада су се отварали лирски простори његове прозе, који се издвајају као посебан квалитет. Светлост која се „уситњена" прелама по ивици кревета (као повлашћеном „простору сна") јесте слика сновиђења, стања „између сна и јаве", тачка у којој се две „стварности" још нису раздвојиле, у којој „нема ни бола", „ни додира", па „ни могућности објашњења". Ако је то она иста тачка „где свих времена разлике ћуте", како каже Лаза Костић, као највиша тачка духа у којој је доспела свест приповедача – као *ништа,* као „онтолошка празнина" – онда чак и „прича о ничему" из те „празнине" стреми једном вишем сазнању, односно могућности да се преко таквог *стања проширене свести* дође до сазнања која се не тичу само живота појединца (приповедача), него и колектива (народа) чији је део. Јер, колективно несвесно и његови садржаји откривају се управо преко снова, и „сваки пут кад успемо да разумемо сан и асимилујемо његову моралну поуку 'отварају нам се очи'" (fon Franc: 19):

> „...Као што не знамо хоћемо ли, у догледно време, достићи такво савршенство да сазнамо и оно што није за наша чула; хоћемо ли једном, моћи да региструјемо и оно што не престаје да се, с нама, и око нас, збива, што наводно не постоји, а што би довело до разјашњења многих тајни, па и наших снова; и нашег колективног избављења?" (Сарић: 231)

Каква је морална поука коју исказује ова прича о сну страшнијем од стварности саме и прича о стварности језивијој од најтеже ноћне море? Односно, која је функција сна у причи, нарочито зато што је његова структура, на начин како се у приповеци појављује, несвакидашња, то јест атипична. У „уобичајеном" и „очекиваном" приповедању следило би да куцање на вратима прекида сан. Међутим, Сарић се опредељује за неку врсту инверзије, па куцање које приповедач ослушкује у том, још увек, стању сновиђења, враћа *сећање на сан,* при чему сан постаје „стварнији и од светлости, и од куцања" (Исто). У роману *Сара* налазимо занимљиво одређење „сна будног", односно *сновиђења,* као друге реалности која омогућава првој да постоји: „Прави сан је кад будна сниваш", односно да је то „друга стварност без које (...) нема ни оне прве; ни живота!" и да треба бити захвалан Богу „што је омогућио да, све што је створио, има тог невидљивог двојника који је, кад се укаже, у стању да ућутка грмљавину и ослијепи муњу; да извида неизлечиву бољку" (Сарић 2009: 235). Отуда не изненађује што Јелушић, тумачећи функцију сна у овој приповеци, сматра да „у потирању граница сна и збиље ваља тражити ону разликујућу посебност (: differentia specifica) у којој је садржано и оно суштинско значење приповијетке" (Јелушић: 50).

Куцање које приповедач ослушкује на вратима враћа причу у њено средиште, односно, на *причу о сну,* који се нимало не разликује од вести

коју ће донети онај који је раном зором куцао на врата. Сан о киднаперима са маскама на лицима и пиштољем у руци који куцају на врата и одводе приповедача на место које највише личи на губилиште, место за стрељање (то се исказује и преко подсећања на догађај из Другог светског рата, када су на истом месту бугарски фашисти на Видовдан, 28. јуна, „стрељали, неке и заклали, четрдесет и осам Штрпчана, симпатизера НОП-а, међу којима и дванаесторо деце“ (Сарић 2015: 232)) је „потпун“, то јест ни мање ни више страшан и истинит од стварности у којој га комшија Чеда управо обавештава – о страшној смрти (клањем) Божидара из суседног села Сушићи. „Сан је, кад се не разликује од стварности, потпун“ (Исто: 231), каже Сарић, укидајући тако границу између сна и јаве, због чега приповетка добија вишеструку семантичку слојевитост, то јест њена најдубља значења се исказују управо представљањем тог стања „стапања“ сна и стварности. При томе, сан *који се понавља* (куцање на вратима), прецизније – снови са истоветним садржајем, према учењу Јунгове аналитичке психологије, готово увек имају неку упозоравајућу или прекогнитивну функцију, јер „кад човек у сну затвори своје спољне телесне очи, његова душа у сну види истину“ (fon Franc: 21). Тако се сан о властитој смрти показује као предикција догађаја који је уследио: страшна смрт се негде већ десила, само је са буђењем дошла и вест о њој. За разлику од сна који се понавља (а то значи да је готово истоветан или бар сличан један другоме), стварност је таква да ниједан дан не личи претходном, нити оном минулом („...на Косову ни један дан не наликује другом.“ (Сарић 2017: 113)). Свакодневица је страшнија утолико пре што је испуњена страхом и предосећањем несреће која не може бити мања од она која се већ догодила. И на тај начин, Сарић се враћа својој вечној теми – феномену *присуства зла у свету,* који више не припада само сфери реалности него је захватио и сферу сна. Ако је сан некада и био прибежиште од егзистенцијаног мрака свакодневног живота, ако је личио на Лалићеве „просторе наде“, то је сасвим престао да буде у новијој Сарићевој прози, што најбоље илуструје ова приповетка.

Језива, неочекивана вест, примљена у рану зору, о смрти познаника, бившег ученика, из суседног села:

> „’Заклали су га?’
> ’Заклали су га!’
> (...)
> ’Нашли тело без главе.’“,

ипак не представља врхунац саме приповетке, већ је то задатак који приповедач добија – да истог дана одржи посмртни говор свом бившем ученику у Сушићу, селу у коме је некада давно радио као учитељ. Односно, централно питање приповетке и највишег њеног значења јесте: *коме треба одржати*

посмртни говор – другоме (Божи) или себи самом?! Овим питањем се отвара други значењски слој приповетке „Сахрана у Сушићу", јер оно што се потом дешава – одлазак на сахрану, промишљање о садржају говора који треба одржати и синхроницитету сна о смрти и тренутка „стварне" смрти – представља вредносно нови моменат приче. Сарић је заиста и раније реалистичким темама приступао не на класичан реалистички начин и у њих уносио елементе који припадају сфери оностраног, мистичног и фантастичног, па ипак нигде није тако далеко отишао у креирању уметничког поступка у коме су *две стварности* (она која се *сања* и она која се *дешава*) преплићу и прожимају до те мере да се граница између њих потире. Вредност *сна* о којем се приповеда утолико постаје конститутивнијим елементом приповетке, уколико се стварност која *личи на сан,* исприповеда тако је првој врло блиска: „... и ја више нисам ту где сам стварно био. Само што сам коракнуо с моста, створио сма се у Сушићу, на малом сеоском гробљу" (Сарић 2015: 235) или: „Кад је сан ближи стварности, како да му верујем; кад је стварност ближа сну, како да јој верујем" (Исто: 236).

Извесна релативизација којој приповедач прибегава може се тумачити и као „склониште од страха", као доминантног осећања које прожима приповедача. Можда је сан и сахрана која се управо дешава, као што је био и сан о властитој смрти неколико сати раније?! И у том случају, не треба стрепети од садржаја речи које треба изговорити над прекланим телом некадашњег ученика („па, зашто не бих рекао то што не смем, поготово ако је сан?" (Исто: 235)), него правим именом назвати „убице и пљачкаше", „Американце и Немце". Мисао о опросту која се тада јавља неочекивано и сама је изражена као страх – страх од одмазде, будући да је злостављаним, мученим и свакодневно убијаним становницима шарпланинских села далеко ближе старозаветно начело „око за око, зуб за зуб", него новозаветно праштање непријатељу:

> „Сада је сасвим извесно да су се непознати људи, са маскама на глави и онај с пиштољем у руци, и комшија Чеда, појавили на истом месту (пред вратима моје куће) и готово у истом тренутку (5 часова и 30 минута). Зато може бити да је, и једно и друго, било сан; да је, једно и друго, била јава! Зато је могуће да се ради о мојој смрти, да сам ја, уместо Боже, преклан овим ножем. Једино је Чеда, појављујући се пред вратима моје куће уместо убице, могао да зна истину. И место и време су се поклопили! Као што је могуће да ме Чеда, замењујући ме са Божом, обавестио о мојој смрти. Сад, кад ништа није тамо где је било, то је постало свеједно...
>
> Једино знам да сам ја тај који ће говорити о покојнику. Једино не знам – шта ћу рећи. И, је ли могуће да ћу сам себи одржати посмртни говор?! Ако је *јесте* постало није, и ако је *није* постало јесте, све је могуће..." (Исто: 236).

Посматрано на структуралном плану, „Сахрана у Сушићу" је, уз роман *Петруша и Милуша,* Сарићево најуспелије књижевно остварење. Осим што их спаја *прича,* као семантички ентитет који се издваја сам по себи, ова два

Сарићева књижевна дела имају своју логику структуре која није ни аналогна нити конфронтира пишчевом познатом приповедачком поступку. Напротив, она се у целокупном његовом књижевном опусу издвајају као јединствена управо по тој причи која саму себе гради – као *метапричу,* с том разликом што су значења у приповеци „Сахрана у Сушићу" и додатно оснажена *сном* као стањем кроз које прича показује свој *магијски* карактер. То се нарочито односи на последњи цитирани пасус, то јест место на коме прича врхуни својим значењем, када се кроз инверзију стварности и сна – у којој се границе истовремено потиру – замењују и сами јунаци, па наратор постаје убијени субјекат. На ширем плану посматрано, тај тренутак инверзије њихових улога већ је започео синхронизацијом тренутака смрти – Божина смрт десила се готово у исто време кад и приповедачев сан о сопственој смрти („пет часова и тридесет минута"), што отвара могућности још једног тумачења приповетке – као метафоре заједничког, колективног страдања Срба на Косову и Метохији, односно да је реч о безизлазном „хоризонту зла који потире границе сновиђења и јаве" (Јелушић: 52). Смрт је једна (заједничка), као што су и свакодневна искушења заједничка. Односно, да је „рат [...] старији од човјека" (Сарић 2009: 239).

Ако се вратимо на претходно постављено питање о моралној поуци коју исказује ова прича о *сну* страшнијем од стварности и стварности страшнијој од снова, односно на питање о *функцији сна* у причи, могло би се рећи да она има двоструко значење. С једне стране, омогућила је писцу да читаоцима представи, изнесе свакодневну, животну стварност кроз једну другачију „реалност" – *реалност сна* (будући да су најживљи снови често уверљивији од многих тренутака „јаве"); да кроз *причу о злу,* које је захватило и просторе стварности и просторе снова, и самог читаоца увуче у магични свет приче и причања („Ако није мјеста за живљење, / А оно је мјеста за причање" – П. П. Његош). С друге стране, „Сахрана у Сушићу" се остварује као универзална прича о човековом страдању, то јест страдању било ког човека у било које време, само је сан о сопственој смрти искоришћен као „подлога" за причу о „човеку који страда и души која пати" (Гете). Ако су најдубља значења ове приповетке садржана управо у оном потирању граница између стварности и сна („Ако је *јесте* постало *није,* и ако је *није* постало *јесте,* све је могуће..." (Исто: 236)), онда не изненађује што је кулминација тих значења садржана у питању: „је ли могуће да ћу сам себи одржати посмртни говор?!" Овим наизглед реторичким питањем Сарић је не само отворио нове значењске и вредносне димензије своје махом реалистичне прозе, него је поставио питање: не држимо ли посмртним говорима заправо говоре себи и над собом, чиме се *простори зла* његове прозе преиначују у безнадежне просторе живота, нарочито на тако страдалничком месту и тако страдалничком времену, какво је оно које писац уноси у причу: 2015. година, у Штрпцу, на Брезовици (Косову и Метохији).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Делић 2017: Јован Делић. „Колико су блиске поезија и проза Петра Сарића: уводна ријеч на Симпозијуму критике *Пјесничке ријечи на извору Пиве* 2016“. У: *Песничко и прозно ткање Петра Сарића*. Зборник. Уредник: Јован Делић. Нови Сад – Плужине: Фондација Група север – Центар за културу, 7–9.

Јелушић 2017: Синиша Јелушић. „Напомене о злу и сну у приповијетки Петра Сарића *Сахрана у Сушићу*“. У: *Песничко и прозно ткање Петра Сарића*. Зборник. Уредник: Јован Делић. Нови Сад – Плужине: Фондација Група север – Центар за културу, 48–53.

Јефтимијевић Михајловић 2012: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Светлост као божански (духовни) принцип једног савременог романсијера“. У: тематски зборник *Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју*, национални научни скуп са међународним учешћем, Лепосавић, 15. новембар 2011. године, Лепосавић, 131–139.

Јефтимијевић Михајловић 2016: Марија Јефтимијевић Михајловић. *Стилско-тематске одлике романа Петра Сарића.* Докторска дисертација. Универзитет у Приштини: Филозофски факултет, Косовска Митровица.

Јефтимијевић Михајловић 2017: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Значај приче и причања (структурно двогласје као семантички слој романа *Петруша и Милуша* Петра Сарића)“, *Баштина*, свеска 42. Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, Лепосавић, 73–82.

Katroga 2011: Fernando Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje*. Prevela s portugalskog Sonja Asanović Todorović. Beograd: Clio.

Костић 2018: Драгомир Костић. „Прича: сан, прича: есеј, прича: енигма (Приповетка Петра Сарића „Сахрана у Сушићу“). *Сарић – светлост, стварање*, страх, зборник радова. Уредници: Марија Јефтимијевић Михајловић и Жарко Миленковић, Грачаница: Дом културе „Грачаница“, 171–181.

Сарић 2009: Петар Сарић, *Сара.* Друго издање. Београд: Српска књижевна задруга.

Сарић 2015: Петар Сарић. „Сахрана у Сушићу“. У: *Летопис Матице српске,* год. 191, књ. 495, св. 3 (март 2015), 230–236.

Сарић 2017: Петар Сарић. „О сумњи и страху, о вери и нади“. У: *Песничко и прозно ткање Петра Сарића*. Зборник. Уредник: Јован Делић. Нови Сад – Плужине: Фондација Група север – Центар за културу, 113–115.

Solar 1980: Milivoj Solar. *Ideja i priča: aspekti teorije proze.* Zagreb: Znanje.

Fon Franc 2010: Marija Lujza fon Franc. *Snovi.* Prevela s nemačkog Daniela Tkalec. Beograd: Fedon.

Цвијетић 2017: Мићо Цвијетић. „Косовско опредељење Петра Сарића“. У: *Песничко и прозно ткање Петра Сарића.* Зборник. Уредник: Јован Делић. Нови Сад – Плужине: Фондација Група север – Центар за културу, 17–22.

Marija S. *JEFTIMIJEVIC MIHAJLOVIC*

AN UNREALISTIC STORY OF A REALISTIC DREAM
(A dream as „another reality" in the story „Funeral in Sušić" by Petar Sarić)

Summary

Although his life is tied to the Kosovo-Metohian environment, the greatest living writer from Serbia's southern province, Petar Saric, with his thematic motifs, stayed faithful to the Banians, that have almost a mythical appearance in his novels. After immense suffering and pogrom of Serbs from Kosovo and Metohy in 1999, Saric has stayed faithful to the spiritual space, and his exile from Prishtina, where he has lived and worked for years, didn't mean an exile from the southern Serbian province. Finding refuge in a seemingly more quiet and safer place, in Strpce, on Brezovica, Saric practically chooses not to be defeated in his personal life and literature. It is witnessed by his works published after the ominous year at the end of the millennium. But life in a hostile environment, a constant fear of revenge and death, has made Saric turn to „realistic prose." However, it has been realistic only when the tragic everyday life has become a subject of the art process, where another layer has been added, typical for Saric's narrative act, and it can be described as magical, enigmatic, and phantasmagoric, as an intertwining of realistic and unrealistic, physics and metaphysics.

The story „Funeral in Sushic" (2015) is, above all, characterized by a moral lesson of a story about a dream that is more horrifying than reality and reality that is more horrifying than a dream; other words, it is characterized by a function of a dream in the story. On the one hand, it enabled the writer to present the readers with everyday life reality through a different „reality" - the reality of a dream (since most vivid dreams are often more persuasive than the moments of „reality"); it enabled him to involve a reader into the magical world of storytelling and narration through a story of the evil that was spread through spaces of reality and spaces of dreams. On the other hand, „Funeral in Sushic" is realized as a universal story of man's suffering, that is a suffering of any man in any time, where a dream of one's own death was used as a „base" for a story about „a man in adversity and a soul in agony" (Goethe). The most profound meaning of the story is in its narrative rhetorical question „is it possible that I will give a eulogy to myself!" With this question, Saric not only opened new dimensions of meaning and values of his mainly realistic prose, but he raised the following question: Isn't it that we deliver the eulogies for ourselves and to ourselves, where the spaces of evil in his prose become hopeless distances of life, especially in a place of an ordeal and in a time of ordeal like the one that the writer brings into his story: 2015, Strbac, Brezovica (Kosovo and Metohy).

Key words: Petar Saric, „Funeral in Sushic," story, narration, dream, reality, suffering, death.

Рад је предат 18. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 811.521'38
811.521'373
doi: 10.5937/bastina30-29446

Прегледни рад

*Милица Д. ЈОТОВ**
Универзитет у Београду
Филолошки факултет, Београд

ОНОМАТОПЕЈА У ЈАПАНСКОМ КУЛТУРОЛОШКОМ КОНТЕКСТУ

Апстракт: Овај рад има за циљ да теоријски и емпиријски испита како лингвистичке тако и културолошке аспекте употребе ономатопејичних израза у писаном и у говорном јапанском језику, као и да укаже на нераскидиву везу између језика и друштва у процесу усвајања јапанског језика као страног.

Као илустрацију, понудићемо неке карактеристичне примере и покушати да разјаснимо и културолошки контекст у коме се дата конструкција јавља, те укључити у анализу и специфичне одлике јапанског менталитета које условљавају употребу баш тих и таквих конструкција.

Кључне речи: ономатопеја, језик, друштво, култура, Јапан.

1. УВОД

Према једном од основних постулата социолингвистике, језик и друштво стоје у перманентној интеракцији као неодвојиви делови истог система. Нити се може замислити колектив без језика који тој заједници служи као средство споразумевања, нити се може замислити језик који постоји ван друштвене заједнице, јер се она за споразумевање служи управо језиком. Другим речима, језик се не може одвојити од заједнице, али ни заједница од језика. Ради се о чврсто повезаним феноменима.

Лингвистички археолози сматрају да је језик настао у раној фази човековог биолошког развоја када је он стекао потребу за споразумевањем. Та потреба је вероватно настала и развијала се у оквиру колектива чији су чланови били упућени једни на друге у заједничким активностима попут лова, риболова, сакупљања, настањивања, сточарства, ратарства. У примитивној фази, овај инстинкт, био је задовољаван једноставним облицима комуникације попут гестикулирања, те коришћења неартикулисаних крикова.

* Доцент, jotovmimi@gmail.com

Сагледавајући ту најранију фазу биолошког развоја човека уочавамо изворе мотивације за учење и савладавање језика свих представника људске врсте, а то је споразумевање унутар друштвене заједнице којој појединац припада и са којом тежи да се повеже користећи језик као средство комуникације. Ова интензивна интеракција језика и колектива коме исти припада доказује друштвени карактер језика, тј. да ни бића без човекових специфичних природних предиспозиција, ни човек без друштвеног окружења не могу овладати нити се служити било каквим природним људским језиком или било каквим другим знаковним системом као комуникацијским средством. Додајмо, ипак, да је овај став карактеристичан за истраживаче социолингвистичке оријентације. Међу еволуционо настројеним психолингвистима доминантније је схватање да људи, за разлику од виших примата, имају језичку способност као специфичан генетски, биолошки дар. Додајмо у донекле помирительском тону да је истина вероватно негде на средини: и биолошки и социјални фактори вероватно имају значајног удела, како у историјском, тако и у индивидуалном језичком развоју.

2. ДРУШТВЕНИ И КУЛТУРНИ КАРАКТЕР ЈЕЗИКА

Оно што је, ипак, неспорно је да на друштвени и културни карактер језика указује свеприсутност истог у настанку, развоју и историји људског друштва и његових цивилизација. Језик је истовремено узрок и последица друштвеног напретка. Он је значајан, можда и најбитнији, састојак помоћу кога наше мисли настају, као и помоћу кога саопштавамо своје идеје другима. На самом крају овог процеса настају велики системи, институционализовани облици структурисане људске мисли, као што су религија, филозофија, идеологија, наука, морал, политика, култура. Ниједне од њих не би било без језика, или, прецизније, без снажне интеракције језика и друштва. Уз све ове духовне системе, језик је и важан елемент у производњи и усавршавању материјалних добара. Он је инструмент помоћу кога се стварају, али и мењају све области човековог личног и колективног живота. Без језика не би ни било могуће да ми, као представници људске врсте, осетимо порив да стекнемо, сакупимо и чувамо знање. Овај процес не би се могао одвијати без размене мишљења између појединаца, уз одређену помоћ колективног искуства.

Питање преимућства говора над писмом стари је проблем лингвистике. Доктринарни став у савременој језичкој науци јесте да треба дати предност говорном језику, будући да је он свеприсутан у свим друштвима, па и примитивним заједницама, те да се и историјски и индивидуално развија значајно пре писања. Опет, у класичној социолингвистици, преовлађује мишљење да говорни и писани језик имају једнаку важност. Овакав став можда је настао из потребе да се објасни свеприсутност писаног језичког материјала у средствима

масовног информисања. Поред књига, компјутера, телефона, и других система за складиштење и размену информација, значајно место у овом опсегу заузимају дневне новине и часописи, који су аутору послужили као неисцрпан извор инспирације и као богата ризница материјала за израду овог рада.

2.1. ПРОБЛЕМ АРБИТРАРНОСТИ ЈЕЗИКА

У анализи интеракцијских односа између језичких, друштвених и културних појава не сме се пренебрегнути познати лингвистички аксиом који ништа мање није привлачио пажњу античких грчких филозофа него савремених лингвиста, од оснивача модерне, структуралне лингвистике Фердинанда де Сосира до данас. Наиме, опште је позната лингвистичка чињеница да се језички знак састоји из два дела-ознаке („означитеља“) и означеног (*signans* и *signatum*, енгл. *signifier* и *signified*). У природном људском језику ознака представља скуп фонема које сачињавају морфему односно реч док је означено представа о појави или предмету, појам, садржај или значење које је датим знаком, тј његовом ознаком обележено. Оно што директно указује на друштвени карактер језика као знаковног система јесте природа везе између ознаке и означеног у језичком знаку. Она није природна, мотивисана већ је ствар договора, конвенционална и као таква производ имплицитног друштвеног договора представника једне друштвене заједнице да се низ фонема асоцира са одређеним значењем које му дата култура приписује. Овај феномен представља једну од неколико језичких универзалија, и сматра се базичним феноменом који општа лингвистика мора да објасни. Често га називају проблемом арбитрарности језика. Та веза, заснована на договору јесте произвољна у основи, али је истовремено и обавезна за све представнике колектива уколико желе да се споразумеју и они морају поштовати и познавати исту језичку конвенцију.

2.2. ЗАКОНИ КОМУНИКАЦИЈЕ

Без поштовања једном установљеног договора не би било могуће споразумевање и комуникација који би били озбиљно нарушени или чак онемогућени услед било каквих импровизација.

Да би људи говорили истим језиком неопходно је да познају, деле, поштују и примењују исту језичку конвенцију, што доказује да веза између ознаке и означеног никако не може бити природна, аутоматска. У противном би сви друштвени колективи говорили истим језиком, не би било мноштва међусобно неразумљивих природних људских језика. Могуће да је у примитивној фази стварања људских природних језика веза између ознаке и означеног била у великој мери заснована на природним звуцима. Но, како је структура језика постајала све сложенија, ова примарна мотивисаност

све више је нестајала. Другим речима, друга значајна карактеристика језика као система, комбинаторност, убрзо је утицала на то да језичка значења базирана на опонашању природних звукова више не могу да буду довољна да покрију многобројне концепте којима је човек почео да барата. У том историјском тренутку заправо почиње језичка арбитрарност. Опет, трагове тог старог стања језика, у коме је звучање било чврсто повезано са значењем, можемо наћи у сваком језику у употреби ономатопејских речи.

3. ОНОМАТОПЕЈА

Циљ комуникације није само чисто преношење информација. Ова културна филозофија помаже у објашњавању језичког феномена ономатопеје. Ако је циљ комуникације размена искуства, језик симбола постаје важно средство којим се говорници служе тј. помаже да се обезбеди потпуно међусобно разумевање. Ефикасна употреба ономатопеје помаже онима који нису изворни говорници јапанског језика да се изражавају са сличне тачке гледишта као и њихови јапански саговорници и да додају динамику свом говору. Без употребе ономатопеје у току конверзације већина значајних нијанси у комуникацији је изгубљена. Кључни фактор у разумевању и споразумевању јесте познавање културолошког контекста којим је ономатопеја условљена.

Ипак, додајемо да теорију о претпостављеној почетној мотивисаности језичког знака озбиљно нарушава чињеница да се ономатопеја различитих језика веома разликује међусобно. Примера различите употребе ономатопеја у јапанском и српском има заиста пуно. Илустрације ради:

јапански	**српски**
achi-achi	пец-пец
choki-choki	сец-сец
bisho-bisho	шљап-шљап
koke-kokkō	кукурику
wan-wan	вау-вау
doro-doro	ка-ка (прљаво)
nya-nya	мац-мац

Неколико примера понуђених у горњој табели илуструје нам тенденцију коју смо горе поменули. Очигледно је да се српски и јапански ономатопејски изрази доста разликују те да би особи из неповезане културе, која није упозната са значењем датих термина, вероватно било доста тешко да погоди њихов смисао. Занимљива је и морфолошка грађа датих термина, која се базира на понављању основе, са малим фонетским изменама у поновљеној бази

или без њих, што је феномен у творби речи познат као редупликација. Наравно, и сама ономатопеја подложна је даљим социолингвистичким променама. Тако *bisho bisho* у сленгу може да постане и *bicho bicho*, уз врло мало измењено значење. Опет, *wan wan* може да се претвори у *wan chan*, што би значило нешто попут „авић", „псић" тј. пас. Овде се ономатопеја комбинује са суфиксом који се додаје на име детета чиме долази до својеврсног проширења значења и изградње новог појма. Коначно, могућа је и ситуација у којој су саме ономатопеје и позајмљенице. Звук који производе мачке на јапанском се оригинално изговара *nya-nya,* но овај термин ће се ретко чути од стране јапанских изворних говорника. Све чешће овај термин претвара се у *meow-meow,* попут серијала *Tokyo meow-meow*. Примера, заиста, има безброј и, чини се, они указују да и саме ономатопеје, макар у данашњем језичком тренутку, имају арбитраран карактер.

У јапанском језику, ономатопеја ("擬音語") није само имитација звукова. Ономатопеја покрива много већу област и креира звучно-симболичне речи. Рецимо, звук јаког лупања срца изражава се ономатопејичним изразом "どきどき" (доки-доки). Даље, у психолошко-лингвистичкој анализи, јако лупање срца имплицира да је особа узбуђена. Израз који сликовито описује стање позитивне узнемирености. "どきどきする" обично се преводи као бити узбуђен, дословно срце лупа као да ће искочити из груди (пред почетак неког, углавном, позитивног догађаја нпр. пред испит, венчање). 彼女に会う度に胸がドキドキする。Сопствени превод: сваки пут кад је видим, срце ми бије у грудима. Наредни пример је добра илустрација за исказивање негативног осећања попут страха коришћењем истог ономатопејичног израза.怖くてドキドキした。Сопствени превод: срце ми је замало стало колико сам се уплашио, дословно, срце ми је лупало колико сам се препао. 私は手が震え、胸がドキドキしているのを感じた。Сопствени превод: руке су ми се тресле и осећао сам као да ће ми срце искочити из груди; дословно, срце ми је лупало бум-бум. いよいよする(иуо-иуо суру) је, такође ономатопејични израз којим се исказује радост и узбуђење приликом ишчекивања неког веселог догађаја, на пр. いよいよクリスマスです！ (напокон је Божић! У конотацији, жељно ишчекивани Божић је напокон стигао). Добар пример је и дуго ишчекивано венчање или пак почетак представе или крај школске године, или дететово ишчекивање поклона пред долазећи рођендан и сл. いよいよという時 , сопствени превод: у последњи час. わくわくする (њаку-њаку суру) такође означава узбуђено очекивање неког догађаја или жељене особе, једва чекати да неко нпр. дође или да нешто почне, рецимо венчање или приближавање дететовог рођендана. 彼女はその美しい光景を見てわくわくした。Сопствени превод: била је узбуђена што види тако леп пејзаж. Калемљењем ономатопејичних израза на глагол, као у горепоменутим примерима, често се метафорично описује

лични емотивни став, узбуђење, ишчекивање, радост због долазећег догађаја или особе. Изузетно богат јапански језик препознаје и дозвољава суптилан избор израза и речи за исказивање сличних, иако не идентичних осећања. У преводу се губи истанчаност исказивања емоција, чак и када приступимо парафразирању и описном тумачењу.

Ономатопеја је пре свега културолошки условљена, што додатно компликује и усложњава процес усвајања страног језичког симболичког система јер захтева познавање културолошких одлика тог друштва као и одређени степен разумевања фонетског система језика који се учи.

4. ЗАКЉУЧАК

Несумњиво је да је утицај језика на друштво, као и друштва на језик, и у јапанском контексту велик. Анализа језика и културе показала је да и у јапанском, као вероватно и у већини других језика, није могуће повући чврсту границу између језичких и ванјезичких појава, те да је интеракција између језичког и друштвеног двосмерна. Самим тим, чини се да је социолингвистичка анализа управо неопходна, између осталог, и при учењу јапанског као страног језика. Ономатопеја је као значајан део језика и друштва одлична илустрација социолингвистичког постулата - право разумевање језика је управо немогуће без узимања у обзир и социолингвистичких фактора.

ЛИТЕРАТУРА

Бенедикт 1954: Benedict Ruth. The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese, US
Бугарски 2005: Bugarski Ranko. Jezik u društvu, Čigoja štampa, Beograd
Чарлс 2007: Charles Egbert. Culture. Rutland, VT and Tokyo, Tuttle Co., Tokyo
Кристал 2000: Kristal Dejvid. Kembrička enciklopedija jezika, Nolit, Beograd
Шарлин 2010: Sharlin, Naomi. Understanding Japanese Sound Symbolism, Swarthmore College. Dept. of Linguistics
https://www.tofugu.com/japanese/japanese-onomatopoeia/
http://www.fluentu.com/blog/japanese/japanese-onomatopoeia/

Milica D. JOTOV

ONOMATOPOEIA IN JAPANESE CULTURAL CONTEXT

Summary

Onomatopoeia is universal in its existence. People naturally translate the sounds they hear into the phonetic vocabulary of their language. In this way, the influences of language and culture are intertwined and the sounds we hear are translated into language. Onomatopoeia is primarily culturally motivated. This complicates the learning of a foreign symbolic system because it requires knowledge of the cultural characteristics of that society as well as a certain degree of understanding of the phonetic system of the language being learned. Gitaigo words, subcategories of onomatopoeia in Japanese, are culturally motivated, but generally words of this category are not formed by real sounds that can be heard, which for a speaker of a foreign language requires great knowledge in the field of Japanese culture.

Key words: Onomatopeia, Language, Society, Culture, Japan.

Рад је предат 15. новембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 811.521'373.45:811.111
316.722(520)
doi: 10.5937/bastina30-29467

Оригинални научни рад

*Jelena S. VITKOVIĆ**

*Milica D. JOTOV***
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet

ANGLICIZMI U JAPANSKOM JEZIKU I NJIHOV KULTUROLOŠKI KONTEKST

Apstrakt: Ovaj rad ima za cilj da ispita značaj i upotrebu pozajmljenica u japanskom jeziku, sa posebnom osvrtom na anglicizme, u društveno- istorijskom i kulturološkom kontekstu.

Uprkos dugoj samoizolaciji u periodu Tokugava jezik je, iako kulturna tekovina koja je dobro čuvana od spoljnih uticaja, pretrpeo brojne promene; jedna od najznačajnijih je svakako dolazak velikog broja stranih reči, tzv. tuđica, što je rezultiralo obogaćivanjem vokabulara u lingvističkom kontekstu i širenjem kulturoloških vidika u društveno-istorijskom kontekstu.

Upliv novih reči je uticao i na bolje razumevanje i povećanje kvaliteta i učestalosti kontakata sa stranim kulturama, što dalje implicira da je upravo moć jezika bila spoljna sila koja je prouzrokovala niz lingvističkih i kulturoloških promena u japanskom jeziku.

Na globalnom nivou, interakcija jezika i kultura dovodi do boljeg razumevanja tuđih različitosti i smanjenje tendencije da se iste kritikuju ili čak osuđuju.

Ključne reči: Japan, kultura, društvo, jezik, anglicizmi.

1. UVOD

Japanski jezik je, uprkos viševekovnoj samoizolaciji[1] u kojoj su kulturne tekovine bile u potpunosti sačuvane u svom izvornom obliku, pretrpeo značajne promene ulaskom pozajmljenica iz različitih jezika, poput kineskog, korejskog, a kasnije i portugalskog, holandskog, engleskog.

Jezik se ne može tumačiti izvan kulturološkog konteksta kojim je uslovljen i omeđen, niti sačuvati od promena pod uticajem kontakata sa različitim kulturama.

* Docent, mimijotov@gmail.com
** Doktorant, jelena.jotov@gmail.com

1 鎖国、sakoku, zemlja u lancima, period dvoipovekovne samoizolacije Japana u kojoj su kontakti sa stranim narodima, jezicima i kulturama svedeni na minimum, uz apsolutni nadzor i kontrolu države

2. JEZIČKE PROMENE

Najbolji primer promena jezika pod uticajem stranih kultura je upravo japanski jezik. Sve do Nara perioda (奈良時代、Nara jidai), VIII vek, Japanci su zapisivali svoja usmena predanja pomoću kanđija (漢字)– kineskog pisma, koje su uveli u VI veku. Sa razvijanjem kana pisma, razvija se i japanski jezik, smanjuje se uticaj kineskog pisma i literature i razvija se

autohtona japanska književnost. Japanski vokabular se deli na tri grupe: kango 漢語 (sino-japanske reči ili japanske reči kineskog porekla), jamato kotoba 大和言葉 (izvorno japanske reči) i gairago 外来語 (pozajmljenice, reči stranog porekla). Kango čini oko 60% japanskog rečnika, dok se u svakodnevnoj konverzaciji može pronaći u manjem procentu (oko 16%).

Japan ima dugu tradiciju usvajanja i prilagođavanja delova stranih kultura, pa ni jezik nije izbegao ovu sudbinu: pod naletom uticaja snažne kineske države prihvaćeno je (između ostalog) i kinesko pismo koje se i danas koristi, a kasnije, prilikom susreta sa Zapadom, ponovo snažnijim državama od Japana, prihvaćene su reči iz raznih evropskih zemalja. Katakana カタカナ je pismo koje služi za transkripciju stranih reči: njeno učestalo korišćenje govori o količini pozajmljenih reči, prvenstveno iz engleskog jezika koje su danas, pod naletom modernizacije, popularizovane do te mere da umnogome zamenjuju izvorne japanske reči.

Sa druge strane, unutar samog japanskog jezika mogu se naći različiti dijalekti, koji, zahvaljujući dugoj izolaciji Japana, kako spoljašnjoj, tako i unutrašnjoj, uslovljenom ponajviše neprohodnim brdovitim predelima, imaju mnogo međusobnih razlika. Oni međusobno variraju u izgovoru, vokabularu ili morfologiji glagola i prideva i dele sa na istočne i zapadne. Tako će na istoku za negaciju biti korišćen sufiks –nai, a na zapadu –n ili –nu. Rjukju jezik, koji se smatra dijalektom japanskog, Japanci ne razumeju s lakoćom, što se može uporediti sa jezicima i dijalektima bivše Jugoslavije u kojoj se Slovenac i Hrvat neće bez poteškoća razumeti sa Srbinom iz Pirota, jer je lokalni dijalekt jako udaljen od standardnog, tada srpskohrvatskog, jezika.

Srpski jezik je doživeo sličnu sudbinu, prvenstveno pod uticajem turskog i nemačkog jezika. Ove reči su ostale u svom izvornom obliku i koriste se u svakodnevnoj komunikaciji. Neke od njih, zahvaljujući činjenici da su pojmovi iz strane kulture u pitanju, poput džezve ili šaltera, nemaju svoj prevodni ekvivalent u srpskom jeziku. Sa druge strane, neretko će ljudi prozor nazvati fensterom na severu, ili pendžerom na jugu. U srpskom jeziku kao i u japanskom, postoje razni dijalekti, koji se razlikuju od regije do regije, međutim najpoznatija razlika možda je između ijekavskog i ekavskog dijalekta.

Anglicizmi nisu zaobišli ni srpski ni japanski jezik, a zahvaljujući mas medijima, obaveznom učenju engleskog jezika u osnovnim školama, sve je češća njihova upotreba. Kao i u Japanu, ova potreba za anglicizmima je često subjektivna, retko kad objektivna, pošto za većinu reči postoji prevodni ekvivalent u srpskom jeziku, i više je stvar izbora nego potrebe.

3. LINGUA FRANCA – ENGLESKI JEZIK

Engleski kao lingua franca je zanimljiv pojam, odvojen od svog kulturnog aspekta, jer je prilagodljiv ne svom kultorološkom poreklu, već kulturnom okviru samog govornika. Koncept engleskog kao lingua franca (ELF), polazi od postavke da „bolje poznavanje ELF vodi ka informisanom donošenju odluka, pre svega u oblasti nastave, učenja i evaluacije, ali i u širem kontekstu jezičke politike i planiranja" (Filipović, 2008a: 289). U situacijama u kojima se engleski u ovom obliku koristi, važnija je efikasnost od tačnosti, odnosno „prenošenje poruke". Stoga je engleski u ovoj funkciji veoma hibridan: Neretko su vršenja istraživanja o korišćenju engleskog u ove svrhe koja su pokazala da govornici menjaju engleski i prilagođavaju ga svom jeziku. Najčešće greške su korišćenje prvog lica umesto trećeg, zamena predloga, naglašavanje eksplicitnosti (how long time umesto how long) i s., koje u suštini, ne remete i ne menjaju smisao same konverzacije.

U Srbiji se engleski jezik uči od osnovne škole, veoma je često u upotrebi i u svakodnevnoj komunikaciji, a susrećemo se sa njim od malih nogu preko mas medija. Sa druge strane, globalno je zastupljeno mišljenje da su Japanci loši u stranim jezicima. Otkud ova predrasuda?

Korene ove predrasude možemo pronaći u istoriji Japana. Kao ostrvska zemlja, Japan je prilično retko komunicirao sa predstavnicima drugih nacionalnosti, a kad bi komunicirali, to je bila posredna komunikacija, putem knjiga. Tako je veliki broj Japanaca ovladao kineskim pisanim jezikom, čitajući kineske klasike i budističke spise, kao i pisao na kineskom, ali potrebe za govorenjem na stranom jeziku nije bilo. Uprkos svemu, prilikom susreta sa evropskim misionarima, Japanci su brzo ovladali pisanim latinskim jezikom, ne pokazujući težnju za učenjem portugalskog, španskog ili italijanskog. Tako je i nastao stereotip u odnosu na strani jezik: znati jezik znači umeti čitati na stranom jeziku, jer se tim putem dolazi do informacija kojima je nemoguće pristupiti na drugi način.

U Japanu se engleski jezik takođe uči od osnovne škole, ali pogrešnim pristupom, koji onemogućuje Japance da komuniciraju na engleskom jeziku. U Japanu, školarci uče engleski sa jednim ciljem: proći pisani test koji predstavlja uslov za upis na fakultet, koji ne sadrži usmeni deo – studenti se fokusiraju na gramatiku i pisanje. Sa druge strane, u Japanu, studenti se ne ohrabruju da učestvuju u nastavi, uvrežen je tradicionalan vid edukacije u kome profesor predaje, student zapisuje, i sposobnost komunikacije je minimalno akcentovana. U „kulturi srama" 恥の文化 (haji no bunka) kao što je japanska, studenti izbegavaju da govore na jeziku koji uče iz očiglednog razloga – da ne bi pogrešili i osramotili se.

Sa druge strane, za pisanje japanskog jezika koristi se slogovno pismo, i reči su formulisane po principu suglasnik-samoglasnik. Engleski i srpski jezik pišu se alfabetom, i neretko se nalazi više suglasnika jedan pored drugog. Zahvaljujući ovome, Japanci imaju tendenciju umetanja samoglasnika između suglasnika,

što nekad dovodi i do neprepoznatljivosti određenih reči. Drugi veliki problem je nepostojanje glasa *l* u japanskom jeziku i njegovo mešanje sa *r* (u Drugom svetskom ratu često je nesposobnost Japanaca da razlikuju i pravilno koriste ove glasove odavala japanske špijune). Mnoge engleske reči ovim putem postaju nerazumljive, stoga pribeći engleskom jeziku kao sredstvu komunikacije u Japanu često može biti pogrešan pristup. Za sigurnije i lakše sporazumevanje uputnije je koristiti Japanglish (和製漢語)[2] od English (英語).

Još jedna specifičnost japanskog mentaliteta: Japanci inspiraciju crpe iz stranih kultura, preuzeto prilagođavaju svojim potrebama i dobijaju nov produkt (u ovom slučaju jezik) koji umnogome prevazilazi original; u japanskom jeziku preuzeti strani izrazi dobijaju neretko i sasvim novo značenje, nepoznato izvornim govornicima jezika davaoca, što dodatno obogaćuje i uvećava vokabular u japanskom, kao u jeziku primaocu.

4. SPORAZUMEVANJE „RUKAMA I NOGAMA“ – PROBLEMI SA GESTIKULACIJOM

Neverbalna komunikacija je značajan segment svakog jezika i kulture i vrlo često je ona nerazumljiva pripadnicima drugih jezičkih i kulturnih celina. Gotovo refleksna reakcija u procesu sporazumevanja je uključivanje „jezika tela" kao jednog od pomagala u komunikaciji. Međutim, i ovo može biti frustrirajuće kad je u pitanju pristup zapadnih zemalja istoku, i obrnuto, jer se i gestikulacija i govor tela veoma razlikuju i mogu biti pogrešno protumačeni, čak i uvredljivi.

Prva velika razlika u body language signalima je upravo kontakt očima. Za razliku od zapadnih civilizacija, u Japanu se kontakt očima smatra vrlo neučtivim gestom, čak i agresivnim. Tu je onda i problem rukovanja – u Japanu se rukovanje sve češće primenjuje pri susretu sa strancima, ali uobičajen gest je poklanjanje. Dublji i duži naklon, ukazuje na veće poštovanje. I položaj ruku je bitan kod poklanjanja: dok će muškarci držati ruke spuštene sa strane, žene će ih držati na prednjoj strani nogu. Za novac, dok će se u Srbiji protrljati kažiprst, srednji prst i palac, u Japanu će spojiti palac i kažiprst, oformljavajući krug. Isti gestikulacioni znak označava i slaganje ili pohvalu, u smislu izraza u redu ili ok. Ni ovako precizno uputstvo za korišćenje govora tela ne garantuje izbegavanje neprijatnosti usled nerazumevanja. Naime, položaj kažiprsta i palca u odnosu na ostale prste šake mogu označavati i znak za kondom, u zavisnosti od toga da li su srednji,

2 Wasei-eigo su japanske reči konstruisane od jednog ili više elemenata iz engleskog jezika, pseudo-engleske reči ili fraze u japanskom jeziku; često kao takve ne postoje u standardnom engleskom jeziku, ili se njihovo značenje razlikuje od reči iz kojih su ove kovanice izvedene

domali i mali prst dole ili gore u odnosu na krug formiran palcem i kažiprstom. Takođe, kada pokušavamo nekoga pozvati, u Srbiji ćemo okrenuti šaku nagore i mahati ka sebi, u Japanu je potpuno obrnuto, dlanom na dole, odmahivaće prstima, sto u našoj kulturi ima suprotan efekat, odnosno označava teranje, odbacivanje nekog od sebe, u smislu „odlazi" od mene, a ne „dođi k meni".

Japanski pokreti su odmereni, kratki. Zapadnjaci, sa druge strane, prilikom objašnjavanja, neretko imaju običaj da se „razmahuju" rukama, što se u Japanu takođe može shvatiti neučtivim i nekulturnim. Japanci će više verovati neverbalnoj komunikaciji nego izgovorenom, stoga je veoma je važno imati na umu japanski senzibilitet i osećaj za kulturu i pristojnost pre stupanja u konverzaciju. Ovo je još jedna velika tema koja zavređuje pažnju istraživača, što će sigurno biti jedan od narednih ciljeva autora u analizi jezika, kulture i društva.

5. TEHNOLOGIJA KAO NEZAMENLJIV INSTRUMENT U PROCESU KOMUNIKACIJE

U novoj eri u kojoj živimo, naglasak je na tehnologiji, koja postaje sastavni deo svakodnevnog života. Računari predstavljaju neizostavni deo svakodnevice koji pruža mogućnost komunikacije sa drugim ljudima. Nije prošlo mnogo od nastanka interneta, čija je i danas glavna funkcija komunikacija dva korisnika, do toga da je postao neophodno sredstvo komunikacije, upoznavanja novih ljudi, uopšte posrednik svih međuljudskih odnosa. Najinteresantniji deo interneta zasigurno su „društvene mreže" – zavisnost novog doba, koje, dok sa jedne strane pružaju mogućnost komunikacije, sa druge stvaraju jaz među ljudima.

Prijatelji su zavaljujući tehnologiji, postali udaljeni na „klik", bili to prijatelji sa drugog kraja zemlje ili prve komšije. Pristup internetu i virtuelnom svetu postao je jedan od prioriteta svakog od nas – tehnologija pruža široki spektar aparata kojima se možemo poslužiti; pored računara, laptopova, tableta, ili modernih telefona koji su razvijeni do mere da predstavljaju računare u malom, u svakom trenutku možemo se „konektovati" na „net", „lajkovati" nekome sliku, ili „šerovati" novi status. Tehnologija i internet su toliko rasprostranjeni i neophodni, da postoji i nemali broj zvaničnih fobija povezanih sa tehnologijom (TechPhobias), od kojih su najzastupljenije Loremophobia (strah od gubitka daljinskog upravljača) i Nomophobia (Strah od gubljenja ili nestanka mobilnog telefona).

Zastupljenost nomofobije je alarmantna, i veliki je broj ljudi koji osećaju paniku kada nisu u blizini svog mobilnog telefona, kada im je baterija na izmaku, ili ukoliko im je ukraden ili izgubljen. Ovo zaista nije za čuđenje, s obzirom da je mobilni telefon za mnoge ljude predstavlja jedini vid komunikacije sa drugima.

Korišćenje tehnologije u velikim količinama, uslovilo je stvaranje potpuno novog jezika, koji se polako integriše u svakodnevnu komunikaciju. Uglavnom su u pitanju pozajmljenice iz engleskog jezika, skraćenice i akronimi, za koje nam je neretko potreban rečnik da bi smo ih razumeli. Na internetu čak postoji i netiquette – bonton za korišćenje interneta. Tek se u ovim prevodima gubi mnogo toga, i stvaraju se ogromni jazovi između generacija, korisnika interneta i tehnologije, iako su stvarani sa namerom da povezuju ljude.

Tehnologiji možemo zahvaliti za veliki broj novih informacija, pomoć u bilo kakvoj situaciji, za veliki broj novih prijatelja, kao ponovno sretanje starih. Internet i društvene mreže su velika pomoć prilikom učenja stranog jezika i upoznavanja novih kultura. Kada se naiđe na nepoznatu reč, pojam ili rečenicu u stranom jeziku, ali i u domaćem, omogućen nam je veliki broj internet rečnika, sajtova za prevođenje, kao i internet škola. Ali kada su u pitanju dva specifična jezika poput srpskog ili japanskog, koliko tu pomaže tehnologija?

Tehnologija dosta pomaže, rečnika i sajtova za prevod na japanski jezik je sve više, ali japanski, senzibilan, kako na odabir i red reči, baca i najbolje prevodioce u dilemu, čineći time tehnologiju skoro beskorisnom. Bez upoznavanja sa samom japanskom kulturom, teško se možemo osloniti isključivo na tehnologiju. Iako popularni sajtovi za prevođenje mogu prevesti pojmove ili reči, kako uopšte ukucati japanski kanđi ukoliko ne znamo njegovo čitanje? Slično je i sa srpskim jezikom: padeži kao takvi kod ovih „veštačkih" prevodilaca svedeni su na nominativ ili akuzativ, pa stoga samo iz konteksta prevedene rečenice možemo naslutiti smisao. Iako je komunikacija uspostavljena, potrebno je mnogo truda da bi i funkcionisala.

6. PRILAZAK JAPANSKOJ KULTURI

Japanska duga tradicija izolacije dovela je do toga da Japanci retko stupaju u neformalne komunikacijske odnose sa strancima. Sa druge strane, Japan ima dugu tradiciju učenja o stranim kulturama, usvajanja njihovih segmenata i prilagođavanja japanskoj kulturi.

Ukoliko se upustimo u učenje japanskog jezika, moramo uzeti u obzir njihovu bogatu tradiciju i kulturu na koju su veoma ponosni. Japanski jezik svrstava se u deset najtežih jezika za učenje, između ostalog i zbog nemogućnosti da se japanski jezik izvuče iz okvira samog Japana, kulture i tradicije.

Prva velika problematika je samo pismo, koje se sastoji iz tri različita pisma, potom činjenica da se, van okvira popularnih anime i mangi, oni koji studiraju japanski jezik ne mogu susresti dovoljno često sa njim, što je vrlo slično japanskom učenju engleskog jezika.

Da bismo se mogli koristiti japanskim jezikom, neophodno je poznavanje tradicije: prva velika i najčešća greška koja se čini, jeste podrazumevanje da se

svima možemo obraćati jednako. Persiranje je oblik koji postoji u tradiciji kako srpskog, tako i engleskog jezika, i on u kratkim crtama, služi za obraćanje osobama koje su na višem položaju od govornika.

U Japanu, osim za osobe višeg ranga, postoje različiti oblici glagola, forme i sufiksi i za osobe istog ranga kao i govornikovog, i za one nižeg i višeg ranga. Govornik se može obratiti nadređenom unižavajući sebe u rečenici ili uzdižući sagovornika u odnosu na sebe. Formalni govor koji se koristi u ovakvim situacijama je potpuno neprikladan za svakodnevnu komunikaciju sa svojim bližnjima, skoro kao i korišćenje svakodnevnog govora u formalnim situacijama. Međutim, ukoliko se izuzmu opšti hijerarhijski odnosi (šef – radnik, profesor - student) u većini komunikacijskih šema, izbor adekvatnog honorifikativnog govora zavisi od ličnog osećaja i doživljaja situacije i sagovornika.

Međutim, kada se jednom upoznamo sa japanskim jezikom i kulturom, otvara nam se novi svet neprevodivih i teško prevodivih reči i izraza.

7. PROBLEMI SA PREVOĐENJEM NEPREVODIVOG

Kada se govori o prevođenju, savršen prevod kao takav ne postoji. U prevodima se uvek nešto izgubi, ponajviše smisao ili senzibilitet rečenice, jer svaki prevodilac prilikom tumačenja jezika pokušava da originalan iskaz uobliči tako da bude pristupačan i razumljiv onom delu čitalačke ili slušalačke publike koja ne vlada dotičnim jezikom. Kod prevođenja nekih univerzalnih reči ovakav problem retko nastane, ali ako se u tekstu koji se prevodi nađu pojmovi vezani za određenu kulturu koji kao takvi ne postoje u kulturi jezika na koji se prevodi, pribegava se raznim tehnikama, poput objašnjenja u fusnotama, apozicije, i sličnog prilikom čega se gubi osećaj celine dela koje se prevodi.

Srpsku kulturu najčešće opisuju kao „kultura inata". Šta je to inat, i kako ga prevesti? Kako strancu objasniti promaju? Srpski jezik bogat je ovakvim rečima. Da bi smo objasnili šta znači „Ćejfim kafu", ili „bre", bila bi potrebna duga objašnjenja.

Kineski filozof Fung Yu Lan u Istoriji kineske filozofije je rekao da je prevod kao sažvakana hrana i ako čovek ne može sâm da žvaće hranu, mora mu se dati već sažvakana (Fung Ju-Lan, Istorija kineske filozofije, drugo izdanje, Nolit, Beograd 1977, Predgovor str.9). Ovaj navod se, zapravo, pripisuje Kumarajivi[3], prevodiocu budističkih spisa na kineski jezik. Iako je posle Kumoradjive bilo boljih i tačnijih prevoda budističkih sutri i spisa, Kinezi i dalje najviše vole njegove, jer je su ugodni za uho poput muzike.

3 Kumaradjiva: „prevod je poput žvakanja hrane; njome treba hraniti druge koji nisu u stanju da žvaću. Kao rezultat, tako prerađena hrana mora biti lošijeg ukusa i arome od originalne" (ODAKLE JE CITAT?)

Japanski jezik bogat je ovakvim pojmovima. Njihova suptilnost razvila je reči za osećanja i situacije koje u nama izazivaju određenu reakciju. Kako to objasniti, pogotovo ukoliko je za nekoga drvo samo drvo, dok je za Japanca drvo jedan svet u malom? Primeri prelepih reči i fraza u japanskom jeziku zaslužuju posebnu pažnju i podrobno istraživanje.

8. MALI REČNIK TERMINA KOJE JE TEŠKO PREVESTI NA JAPANSKI JEZIK

Izraz „lost in translation" veoma je eksploatisan u kontekstu rasvetljavanja pojmova koji su neprevodivi. Glavna asocijacija jeste film Sofije Kopole koji se, u veoma šaljivom maniru, bavi ozbiljnom temom - posledicama pogrešnog tumačenja jezika i potpunog nerazumevanja istog. Ponudićemo neke karakteristične primere pojmova koje nije lako, ili je nemoguće, prevesti sa japanskog na bilo koji drugi jezik.

Wabi–sabi 侘び寂び (uglavnom se piše kanom: hiraganom わびさび ili katakanom ワビサビ) predstavlja princip življenja u kome se lepota nalazi u nesavršenostima, u nepostojanom. Wabi–sabi je pojam usko povezani sa ciklusom života, nastajanjem i propadanjem. Wabi–sabi princip se može primeniti u svim segmentima života, u umetnosti, književnosti, filozofiji. Najpribližniji prevod jeste - savršena lepota prouzrokovana nesavršenošću, što je zapravo objašnjenje ovog filozofskog koncepta. Prevod samih reči bi još više čitaoca udaljio od značenja. Wabi 詫び je zapravo reč nastala iz prideva wabishii 詫びしい što znači jadan, usamljen. Wabi je rustična jednostavnost, osećaj za jednostavno i nenametljivo, uživanje u jednostavnosti života. Sabi 錆び znači usamljenost, pridev 寂しい usamljen, odvojen, pust. Zenbudistički koncept wabi-sabi je nemoguće razumeti ako se reč istrgne iz kulturološko-filozofskog konteksta. Posledično, ona se našla u čajnoj ceremoniji, ceremoniji mirisa, kaligrafiji, ikebani i mnogim drugim segmentima umetnosti.

Yuugen 幽玄 je estetski princip usko povezan sa konceptom wabi - sabi. Iako u svom osnovnom značenju označava emocionalni doživljaj veličine univerzuma i svesnost naše malenkosti u istom, njegova upotreba ipak varira u zavisnosti od konteksta. Isto tako može označavati i neshvatljivu dubinu, nepostojanu lepotu, iskonsku lepotu, šarm stvari koje ne možemo u potpunosti razumeti.

Kintsugi 金継ぎ *ili kintsukuroi* 金繕い je još jedan estetski termin koji objašnjava princip wabi – sabi. U bukvalnom prevodu znači „popuniti pukotinu zlatom", i predstavlja postupak u kome se polomljen ili napukao predmet ne odbacuje, kao što bi to bio slučaj u zapadnim zemljama, već se pukotina bukvalno ispunjava tečnim zlatnim prahom, naglašavajući time lepotu nesavršenosti.

Mono no aware 物の哀れ predstavlja fundamentalan estetski koncept u japanskoj umetnosti. Iako prevod nema lep prizvuk, jer se generalno prevodi kao tuga i nostalgija zbog prolaznosti života, lepota unutar same prolaznosti, na japanskom jeziku ovaj termin ima konotaciju elegantnog i intelektualnog, uključuje osećaj zahvalnosti prolaznosti i neuhvatljivosti lepote prirode kojom smo okruženi, patos, snažan estetski senzibilitet.

Komorebi 木漏れ日 – japanska kultura je veoma osetljiva prema prirodi, stoga je ova reč sama po sebi čista poezija: označava lepotu sunčevih zraka koja se probijaju kroz lišće drveća.

Kawaakari 川明かり je reč koja evocira sliku reke koja svetli pri zalasku sunca, odnosno odbijanje poslednjih sunčevih zraka sa površine reke.

Osim ovih koncepata, Japanci imaju posebne reči za neke svakodnevne situacije i događaje, koji bi se teško preveli na neki drugi jezik. Neke od njih su:

Tsundoku 積ん読 – označava kupovanje knjiga, iako smo svesni da ih nećemo uskoro pročitati, ili iako imamo već knjige koje nismo pročitali, a kupujemo druge. U suštini označava nagomilavanje knjiga.

Irusu 居留守 predstavlja veoma zanimljivu situaciju koju bi mogli objasniti - pretvarati se da smo odsutni, „svetla jesu upaljena, ali kući nema nikoga". Ovo se često izvodi: pridete vratima, i kada kroz špijunku ugledate nekoga koga ne želite da primite u goste, veoma tiho se sklonite od vrata i sačekate da ode. Zanimljivo je da Japanci kao veoma učtiv i obziran narod imaju termin za to.

Chuu to hanpa 中途半端 je još jedan veoma zanimljiv pojam koji bi se najbolje preveo „napola i još malo". Ima prizvuk da nečemu nešto nedostaje, i da bi bilo savršeno kada bi „još samo da...". Najbolji primer možda bi bila situacija kada treba da se susretnete sa prijateljem, a on vam javi da će zakasniti. Ukoliko javi da će zakasniti pet do deset minuta, to je u redu, jer nije problem toliko sačekati. Isto je i kad zamoli da se sat sastanka pomeri za sat ili dva, imate dovoljno vremena da popijete kafu, pojedete nešto. Ali ako javi da će kasniti dvadeset minuta, to je upravo chuu to hanpa, moglo bi se, u duhu srpskog jezika prevesti kao „ni tamo ni 'vamo".

Neke neprevodive reči česte su u svakodnevnom govoru, pogotovo u poslovnoj komunikaciji. Neke od najkarakterističnijih su:

Otsukaresama お疲れ様 se najčešće prevodi kao „Hvala Vam na trudu". Međutim, *otsukaresama desu* nema toliko formalan i bezličan prizvuk, i možda bi bukvalniji prevod bio „Hvala Vam što ste se trudeći se, umorili zbog ovoga". Često se može čuti u japanskom poslovnom razgovoru.

Yoroshiku onegai shimasu よろしくお願いします je najčešće korišćena i faktički neprevodiva fraza u japanskom jeziku. Koristi se u situacijama kada se uspostavlja kontakt oko nečega, bilo u poslovnom, prijateljskom ili bilo kom drugom odnosu, i znači da se osoba koja ju je izgovorila nada uspešnom odnosu, iako možda na prvi pogled, razlog uspostavljanja odnosa nije definisan.

Najbolje se objašnjava u situacijama gde se koristi po početku i završetku posla dve kompanije u kontekstu „Nadam se da ćemo lepo sarađivati" ili „Nadam se da ćemo ponovo sarađivati".

Još jedan veoma komplikovan, ali i veoma zanimljiv aspekt je velika zastupljenost onomatopeje u japanskom jeziku. Na primer, *gobo gobo* označava bujicu vode, *zaa zaa* označava vodu koja brzo teče, *pota pota* je voda koja kaplje, dok *dara dara* označava presipanje vode. Pravilnom upotrebom onomatopeje može se zameniti gestikulacija ili određena reč u japanskom jeziku. Japanski ima preko tri puta više onomatopejskih izraza od engleskog i njima se služi da izrazi širi spektar jezičkih distinkcija (Kristal 2000:174).

Gestikulacija je veoma važan vid komunikacije koji se razlikuje od kulture do kulture. U Kembričkoj enciklopediji, Dejvid Kristal daje primer *munjevitih obrva* (brz pokret podizanja obrva, uz zadržavanje od oko 1/6 sekunde, a u cilju privlačenja pažnje sagovornika i iskazivanja spremnosti za uspostavljanje društvenog kontakta) kao oblik gestikulacije koji je razumljiv u mnogim kulturama, i kao takav se smatra univerzalnim, dok u Japanu važi za nepristojan čin opštenja (Kristal 2000:402). Čomski je smatrao da lingvistika treba da pređe granice pojedinih jezika i istraži prirodu ljudskog jezika u celini, otkrivanjem „jezičkih univerzalija", što će doprineti razumevanju prirode ljudskog uma. Kao teorijska konsekvenca generativne teorije nastaje *mrežna gramatika*, proistekla iz istraživanja veštačke inteligencije, sa ciljem da simulira način na koji ljudi razumevaju rečenice nekog jezika. Japanci su u potpunosti primenili ove teorijske postulate i uspešno implementirali u robotiku, što je rezultiralo apsolutnom dominacijom Japana nad ostatkom sveta u oblasti visoke tehnologije i veštačke inteligencije (Kristal 2000:409).

Za poznavanje i pravilnu upotrebu jezika, neophodno je razumevanje društveno-istorijskog i kulturološkog konteksta. Da bi proces usvajanja stranog jezika bio kompletan i uspešan, svako ko želi da nauči ovaj jezik paralelno mora usvajati i socijalne i lingvističke elemente. Kuno se u kontrastivnoj analizi engleskog i japanskog bavi problemima, sličnostima i razlikama jezika, što je odličan nastavni materijal za studente i istraživače japanskog, kao i jezika koji ne pripadaju indoevropskoj grupi jezika.

Ono što proizilazi kao zaključak jeste da su situacije u kojima sagovornici mogu biti izgubljeni u prevodu česte i donekle neizbežne. Kada se uzme u obzir da se fenomen „biti izgubljen u prevodu" može dogoditi unutar jednog jezika, jasno je da je neizbežno biti izgubljen u situacijama u kojima se koriste dva ili više jezika.

Jezik je živi organizam i on se menja i napreduje zajedno sa napredovanjem kulture, u sebi noseći dugu tradiciju. Za uspešno savladavanje stranog jezika, neophodno je poznavanje kulture, običaja i istorije. Proces usvajanja jezika je veoma kompleksan i samo holistički pristup može omogućiti otkrivanje

i razumevanje istog; pravilno tumačenje neprevodivih pojmova koje svaki jezik, bez izuzetaka sadrži, a u cilju izbegavanja situacija u kojima bi sagovornici zasigurno bili „izgubljeni u prevodu“.

9. MALI REČNIK ZANIMLJIVIH PRIMERA ANGLICIZAMA U JAPANSKOM JEZIKU

スランプ - srozan, posrnuo.

スランプになっているニナ (u slengu, Nina koja je potpuno „prsla”).

サラリーマン - kombinovanjem engleskih reči salary (plata) i man (čovek) nastaje kovanica koja se odnosi na radnog čoveka; on je nosilac čitave jedne epohe; uglavnom radi u japanskoj korporaciji, prima mesečnu platu od koje se izdržava, poseduje osobine predanog i lojalnog radnika, više predstavlja filozofski koncept koji opisuje visoko moralnog i društveno odgovornog radnog čoveka, nego radnika koji živi od plate.

アラサー oko tri tridesete (žena), žena koja ima tridesetak godina; kombinovanjem skraćenih engleskih reči around što znači oko, otprilike (アラウンド), od kog nastaje ara アラ i thirty (izgovara se サートィーsa-ti) od koga nastaje sa サー.

アラホー oko četrdesete (žena), žena koja ima četrdesetak godina; kombinovanjem skraćenih engleskih reči around i forty, na japanskom ホーティー; skraćeno hō ホー.

ハーフ engl. half, osoba koja nema čisto japansko poreklo, jedan od roditelja je stranac; u slengu srpskog jezika odgovarajući prevod bi bio polutan; u konotaciji pogrdan izraz za osobu ne čistog japanskog porekla, polu – Japanac.

マイペース - kombinacijom dve engleske reči my (moj) i pace (brzina, trka); odnosi se na izraz kojim se označava radnja koju subjekat vrši svojim tempom, brzinom, bez utrkivanja sa nekim.

マイ箸 - jedan od izraza koji je nastao kombinacijom strane i japanske reči; kombinacijom engleske prisvojne zamenice my (moj) i japanske reči hashi (štapići za jelo), dobija se sintagma moji štapići što označava lični pribor za jelo, štapići koji nisu za jednokratnu upotrebu i ne koristi ih niko drugi osim vlasnika.

マイハウス - kombinovanjem dve engleske reči: lična zamenica my マイ (moj) i house (kuća) ハウス dobija se izraz moja kuća, moj dom.

ラブラブ reduplikacija engleske reči love (ljubav).

ラブストーリー- kombinovanjem dve engleske reči, love ラブ(ljubav) i story ストーリー (priča) dobija se sintagma ljubavna priča.

U moru primera, autori su izabrali samo najzanimljivije koji su u svakodnevnoj upotrebi, a koriste ih podjednako pripadnici kako mlađe tako i starije populacije oba pola.

10. FRAZE I IZRAZI KOJI SU NASTALI KOMBINACIJOM REČI IZ RAZLIČITIH JEZIKA

バックシャン - kombinovanjem reči iz različitih jezika, engleskog back バック (nazad, pozadi) i nemačkog シャン schön, dobija se izraz koji se ne nalazi ni u jednom od jezika iz kojih je nastao - žena koja lepo izgleda samo otpozadi (kada se okrene, uočava se ružno lice; žena koja ima lepu figuru i deluje privlačno ako se gleda straga, sve dok se ne okrene i pokaže svoje ružno lice).

アルバイター- izraz koji označava osobu koja obavlja part time job (posao sa pola radnog vremena), nastao od nemačke reči radnik „arbeiter".

フリター- reč koja označava osobu koja nije za stalno zaposlena, radi pod ugovorom na određeno vreme; nastala od engleske reči free (slobodan) i skraćene verzije nemačke reči arbeiter; zapravo opisuje osobu koja je nosilac jedne nove radne epohe u kojoj mladi odbijaju da budu zarobljeni i ograničeni radnim vremenom i radnim vekom, osobu koja menja radna mesta u skladu sa potrebom zarađivanja novca, zapošljava se kratkoročno, nakon čega uzima sebi odmor u cilju trošenja te zarade, a zatim opet ulazi u fazu traženja novog posla, čime započinje novi ciklus zarađivanja- trošenja-ponovnog zapošljavanja.

ロンパリ - kombinacijom engleske reci London ロン i francuske reči Paris パリ dobija se opet jedinstvena reč koja samo u japanskom jeziku ima takvo značenje, a odnosi se na osobu koja je razroka, pa jednim okom, bukvalno, gleda na London, a drugom na Paris (metafora vezana za geografski položaj ovih evropskih gradova koji se na mapi prikazuju kao mesta na suprotnim krajevima).

11. ZAKLJUČAK

Iako pobornici jezičkog purizma zagovaraju stav o potrebi sabotiranja stranih reči u maternjem jeziku, a u korist domaćih, proces globalizacije je nezaustavljiv; a naročito napredak tehnologije omogućava brzu i kvalitetnu verbalnu i pisanu komunikaciju između pripadnika kultura koje su čak i geografski veoma udaljene. Jezički čistunci eksplicitno ističu posledice preterane upotrebe tuđica i ukazuju na nenadoknadive gubitke koje trpi izvorni jezik usled invazije stranih reči, pritom zanemarivši činjenicu da je jezik živi organizam koji se menja i raste zajedno sa napredovanjem kulture i razvojem civilizacije, uvek zadržavajući osnovne elemente sopstvenog identiteta i noseći u sebi noseći dugu tradiciju; što ga čini prepoznatljivim i nakon mnogobrojnih pretrpljenih promena.

Upliv stranih reči u matični jezik doprinosi ne samo obogaćivanju vokabulara, već i širenju kulturoloških vidika usled složenog, ali neodvojivog procesa usvajanja jezika kao dela društvenog konteksta. Za razumevanje i pravino tumačenje i upotrebu stranog jezika, neophodno je poznavanje i kulture, običaja i istorije.

Samo ovakav holistički pristup izučavanju i savladavanju stranih jezika može otvoriti vrata bogate kulturološke riznice jednog naroda i osvetliti put ka razumevanju različitih društava i kultura.

LITERATURA

Бугарски 2009: Bugarski Ranko. Nova lica jezika – sociolingvističke teme, Čigoja štampa, Beograd
Коизуми 1993: Koizumi Tamotsu. Nihongo Kihon Doshi Jiten, Taishukan
Ковечес 1990: Kövecses Zoltan. Emotion concepts. New York: Springer.
Кристал 1988: Kristal Dejvid. Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike, Nolit, Beograd
Кристал 2000: Kristal Dejvid. Kembrička enciklopedija jezika, Nolit, Beograd
Куно 1973: Kuno Sususmu. The Structure of the Japanese Language. Cambridge, Massachusetts and London, England: The MIT Press.
Масуока 1982: Masuoka Toru. Nihongo Judoobun no imi bunseki. Gengo Kenkyuu 82:48-64.
Мешчерјаков 2010: Мешчерјаков Александар. Књига јапанских симбола. Београд: Логос
Нихонго 1972: Nihongo Kokugo Daijiten. Japanese Comprehensive Dictionary, 2nd edition. Tokyo: Shougakukan.
Фунг Ју Лан 1977: Fung Ju-Lan. Istorija kineske filozofije, drugo izdanje, Nolit, Beograd,
http://www.sabrinamiso.com/en/kanji-9-untranslatable-japanese-words
http://organvlasti.com/moderne-igracke/racunari/moderna-tehnologija-vs-covek/
http://blog.webafrica.co.za/general/7-tech-phobias/
http://www.kwintessential.co.uk/resources/global-etiquette/japan-country-profiles.html
http://www.tofugu.com/guides/japanese-body-language/
http://en.wikipedia.org/wiki/Sino-Japanese_vocabulary
http://en.wikipedia.org/wiki/English_as_a_lingua_franca
http://www.japanese-language.org/japanese/dialects.asp

Jelena S. VITKOVIĆ
Milica D. JOTOV

ANGLICISMS IN JAPANESE AND THEIR CULTURAL CONTEXT

Summary

This study aims to show the historical and cultural context of English loanwords in Japanese, the process of domestication, and the functions performed by English loanwords. The orthographic, phonetic, morphological, semantic, and syntactic modifications of borrowed words have helped their assimilation. However, linguistic and cultural loanwords have, to a certain extent, remained separated from the Japanese language and culture, which resulted in the westernization of the Japanese life and language.

As a result of the economic, political, and cultural influence of Great Britain and the United States and the imposition of English as the international language, a number of world languages have adopted foreign words from English, most notably in the 20th century. There are thousands of such loanwords in the Japanese language. Many of them are well-established in the language and in everyday use.

The Japanese isolation from the West was interrupted by the arrival of the US war ships at the Tokyo port in the mid-19th century. The nation was urged to accept American requests to open trade routes and diplomacy, which had further affected linguistic changes and the enrichment of the Japanese language with numerous foreign words. In the 1930s, the Japanese government was against the introduction of foreign cultures; thus, leading to the elimination of foreign words from the language during the war. However, during the six-year US occupation, the Americans oversaw and greatly influenced the rebuilding of the Japanese society. Once again, Japan invested tremendous effort to westernize its society. The eliminated words again returned to the language, and the "boom" of foreign culture adoption was restored, which has remained the case until today. The study "nihon no sankoutosho", Reference books of Japan, published by Nihon toshoukan kyoukai (Japan Association of Libraries 1980) shows that, , aided by the spread of mass media, over a half of the 25,000 borrowed words in the Kadokawa's Loanword Dictionary entered the Japanese language after World War II and most of them are taken from English.

When the elements of one foreign culture and language are lent to another language, they adapt to its new cultural and linguistic context. The majority of loanwords in Japanese exhibit an orthographic, phonological, structural or semantic connection with the linguistic system of the language from which they are taken.

The need to add vowels to English words to fit into the syllabic structure of the Japanese language resulted in very long loanwords. Borrowed words are often abbreviated either upon or after entering the language. This usually involves cutting off the end of a word that is left out. Blending has also occurred - it is obtained by a combination of abbreviated words which results in new expressions that do not exist in English.

Key words: Japan, culture, society language, anglicisms

Рад је предат 2. августа 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 821.14'02.09-2
82.0
doi: 10.5937/bastina30-29121

Оригинални научни рад

*Урош З. ЂУРКОВИЋ**
Филолошки факултет Универзитета у Београду
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

О ДИДАСКАЛИЈАМА И ПРИРОДИ ДРАМСКЕ КОМУНИКАЦИЈЕ**

Апстракт: У раду се излаже преглед проучавања дидаскалија као књижевног и театролошког термина. Сходно различитим теоријским сагледавањима, одређење дидаскалија се креће од *паратекста* у античкој драми, преко помоћног (секундарног) драмског текста, до текста који драму одређује драмом. У контексту дидаскалија разматране су специфичности драмске комуникације, које подразумевају мултимедијалност, проблем ауторског гласа и сложен однос између драмског текста и драмског извођења.

Кључне речи: дидаскалије, драмски текст, сценска упутства, ауторски глас, епско и драмско у драми.

Појам *дидаскалија* има древно порекло које расветљава и његову потоњу употребу. Означавајући записник архонта о драмском надметању у античкој Грчкој, дидаскалије су најпре биле својеврсна административна белешка, са прецизно утврђеним елементима (Ђурић 1971: 261). Ове белешке садржале су основне податке о извођењу драма на античким драмским надметањима: имена аутора драма, називе дела, податке о времену одвијања свечаности, као и сажету оцену – резултате такмичења (Ђурић 1971: 261). О значају сачињавања овакве белешке, која се чувала у државном архиву, говори и Аристотелово несачувано дело о овој теми. Пракса писања дидаскалија постаје временом још развијенија – у римској књижевности подразумева још шири опсег – детаљније бележење података о околностима извођењима и извођачима (Lazarević 2001: 132–133).

* Докторанд, стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, uros.durkovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

Дакле, од самог свог настанка – дидаскалије су представљале својеврстан *паратекст* – текст који је од значаја за само драмско дело, али који није његов припадајући део. Међутим, улога и значај дидаскалија у драмском тексту ће се мењати. Тако су данас дидаскалије, за разлику од античког времена, несумњиво иманентне драмском делу – оне се најчешће дефинишу као текст који је, заградама или друкчијим графичким фонтом, издвојен од главног (дијалошког) тока дела и који у односу на њега има *помоћну улогу* (Lazarević 2001: 132–133). Дидаскалије разјашњавају различите појединости драмског дешавања, од амбијента и изгледа сцене до поступака драмских лица. У појединим речницима, дидаскалијама се даје *саветодавна* улога – оне представљају писчеве напомене у драмском тексту које представљају смернице за режисера и глумце (Popović 2007: 138). Дакле, фокус је у дефиницији измењен од несамосталне допуне главног текста, до практичних и конкретних предлога за инсценацију.

У дефинисању дидаскалија постоји још незанемарљивих нијанси – тако Патрис Пејвис [Patrice Pavis] савремено схватање дидаскалија поистовећује са сценским упутствима (Pavice 2004: 54). Сценска упутства се дефинишу као „Svaki tekst […] koji glumci ne izgovaraju čija je svrha olakšati gledateljevo razumijevanje ili razjasniti način prikazivanja komada" (Pavice 2004: 335). Као примери неких сценских упутстава наводе се: имена ликова, назнаке за уласке и изласке на сцену и опис места радње (Pavice 2004: 335). Дакле, дидаскалије у овом виђењу представљају свеукупност неизговореног драмског текста – све оно што драмска лица *не* изговарају на сцени, а написано је у делу. Ипак, и ово одређење има својих ограничења, јер је понекад однос изговореног и неизговореног неразлучив, као у комадима Елфриде Јелинек (*Зимско путовање*) или Саре Кејн (*Психоза у 4.48*). У оба дела не постоји подела на драмска лица, тако да није јасно која инстанца и како изговара драмски текст, а у делу Елфриде Јелинек не постоји ниједна парентетичка структура која би могла да функционише као сценско упутство. Текст Саре Кејн упркос својој радикалној аморфности ипак задржава структуре у заградама које означавају степеноване интервале тишине (тишина, дуга тишина и веома дуга тишина), те се могу повезати са дефиницијом дидаскалија. Ови несвакидашњи примери су индикативни јер се у односу на њих проблематизује поимање драме као књижевног рода, а тиме и статус дидаскалија. Једно од питања које се намеће јесте – уколико не постоји диференцијација монолошко-дијалошких деоница и дидаскалија, шта је упориште драмског текста?

За Петера Сондија основа драме јесте дијалектичког порекла, а могућности драме зависе од могућности дијалога (Sondi 1995: 17). Дакле, оно што је пресудно за драмски текст јесте интеракција између драмских лица, а дијалог представља кључно средство међуљудског посредовања света (Sondi 1995: 14). Сонди инсистира на примарности и *апсолутности* драме – она мора

да буде ослобођена свега спољашњег, да се реализује у сопственом извирању, за разлику од епских дела чије је постојање увек посредовано (Sondi 1995: 15). Док је за епику кључан *опис догађаја*, у драми имамо *догађај сам* – стога би се однос између епског и драмског могао посматрати и као садејство између слојева драмског текста: дидаскалије (опис догађаја) и говорног текста (догађај сам). Епске тенденције у драми, дакле, оснажују развој посредованих комуникационих система и присутне су и много пре Брехтовог епског театра (Pfister 1993: 71). Аналогно односу нарације и дескрипције у наратологији, однос епског и драмског у драми јесте испреплетан од самих почетака драме, а временом ће добијати различите облике и размере.

Манфред Фистер истиче како се Сондијево виђење драме везује за одсуство медијатора – фикционалног наратора типичног за епику (Pfister 1993: 5), као и то да је у прози и поезији дијалог опционалан, а у драми фундаменталан (Pfister 1993: 6). Међутим, не треба превидети две чињенице – мултимедијалну природу драмског текста (Pfister 1993: 7) као и то да је драмски дијалог, заправо, увек делатан, да сам по себи представља акцију (Pfister 1993: 6). Специфичност рецепције сваког драмског текста извире из ова два феномена – а сама драмска игра, живот драмског текста на сцени, несводив је на сам текст – стварност драмског извођења увек је шира од свог предлошка. Ни најдетаљнија сценска упутства не могу обухватити сваку појединост инсценације текста, а читање драме неодвојиво је од његовог сценског постојања. Тако треба уочити разлику између обичног и драмског говора, јер у драмском говору све што је изречено има још један важан фактор – публику (Pfister 1993: 103).

На трагу размишљања о референцијалној природи драмског говора, Милан Буњевац проучава комуникациону сложеност драме. Ослањајући се на Јакобсонову схему комуникације, Буњевац указује на вишеструко уоквиравање нивоа драмског дискурса у односу на његову референтну улогу (Bunjevac 1992: 70). Сваки комуникациони ниво има свој подскуп: од реалног аутора који поруку упућује реалном читаоцу, преко имплицитиног аутора и имплицитног читаоца, наратора и „сабеседника" све до односа између драмских ликова као пошиљалаца и прималаца информација (Bunjevac 1992: 70). Дакле, сваки дискурзивни ниво драме, установљен на основу пошиљаоца информације, реферише на неки други ниво, као гарант његовог постојања. Будући да оваква сложеност није својствена прозном тексту, на основу проучавања разлике између приповетке и драме Видосава Стевановића, Буњевац долази до закључка за који сам тврди да је неочекиван и парадоксалан – драму, заправо, не карактерише дијалог већ начин на који је уведен, односно, дидаскалије (Bunjevac 1992: 71). Штавише, није битно да ли ће доћи до драмског извођења или не, већ да ли читалац прима драмску поруку и то не као опис догађаја, већ као средство за његово

остваривање (Bunjevac 1992: 71). Ово својство Буњевац повезује са оним што се у прагматици назива илокуциони чин, односно, чин исказивања онога што се чини, без обзира на резултат чињења.[1] Основа тог чина, по својој функцији у драмском тексту, јесу дидаскалије. Сходно томе, драма без дидаскалија, по Буњевчевом виђењу, не може постојати, а стална је грешка све дијалошке форме повезивати са драмом, јер дијалошка форма није обавезујућа за драму, већ њен илокуциони статус, који је издваја од не-драмских дела. Довољно је навести неколико разнородних епских, прозних дела која у себи интегришу дијалошке структуре, што их не чини драмским делима – од средњовековног жанра дијалошких беседа (вапроси и ответи), преко Доситеја Обрадовића (*Живот и прикључениа*) и Денија Дидроа (*Фаталиста Жак и његов господар*), до Џојсовог *Уликса* или савременог српског романа *Арзамас* Иване Димић. Иако свако дело може добити своју драмску обраду (драматизацију), а тиме и своју инсценацију, само она дела која имају посебан однос према остваривању драмског садржаја, који подразумева усмереност свих вербалних и невербалних елемената дела ка остваривању његових сценских потенцијала, јесу драме.

Анализа Милана Буњевца стога доноси још једно сагледавање дидаскалија које није подударно претходном – дидаскалије су, дакле, не само оно што је у драмском тексту обележено на посебан начин и што има помоћну функцију у појашњавању драмске радње, већ гарант драме. Зато, уколико не постоје, дидаскалије су присутне својим одсуством. Ово, широко схватање дидаскалија говори о томе да, уколико не постоји референцијално преплитање – стално уоквиравање и пресликавање драмских нивоа – не постоји ни драма. Од упутног и успутног, помоћног текста, дидаскалије су постале драмски фундамент, оно што одређује театралност дела (Sarazak 2009: 186–190).

Имајући ово у виду треба истаћи дистинкцију Манфреда Фистера између примарног (главног) и секундарног (помоћног) драмског текста, коју успоставља на основу истраживања Романа Ингардена (Pavice 2004: 376–377). Док је примарни текст једнак говору, секундарни представља целину свих сценских упутстава, укључујући и наслов, посвету, попис драмских ликова и бележења драмских потцелина – чинова, сцена и призора (Pfister 1993: 13–14). Фистер раздваја секундарни текст од његових сценских упутстава, за које наводи да могу да референшу или на глумца или на визуелно-аудитивни контекст дела (Pfister 1993: 15). Међутим, сценска упутства могу припадати и примарном и секундарном тексту драме – с тим што су она

1 За разлику од локуционог чина који представља сам чин говорења (шта је речено) и перлокуциониог који означава дејство које има на слушаоца (шта је резултат), илокуциони чин представља исказ обликован са неком комуникационом сврхом (шта је учињено).

у примарном тексту скривена. У говору драмских лица може бити присутна информација о понашању актера – уколико, на пример, једно драмско лице примећује како другом дрхте руке, или плаче, није неопходно тај закључак обележити на посебан начин у тексту (заградама или друкчијим фонтом), будући да је он уписан у говорном исказу (Pfister 1993: 16). Питање је, међутим, да ли такве „потенцијалне" сценске напомене, које носи сам говорни чин и које се остварују посредно, могу бити схватане као дидаскалије? То што се из говорног исказа може доћи до дидаксалија, не значи да саме дидаскалије као сценске напомене заиста постоје, већ да их је могуће извести.

Иако се Милан Буњевац у свом раду ослања на Фистерове закључке о разлици између примарног и секундарног текста, Јакобсонову схему комуникације (Pfister 1993: 27) као и на Фистерове примере драмских дела (идентична Бекетова и Хандкеова дела наведена су и код Буњевца и код Фистера) (Bunjevac 1992: 60), Буњевац нигде не наводи Фистера као референцу. Ово изостављање збуњује, будући да би навођење извора могло само да да̂ кредибилитет раду. Без обзира на то, не треба занемарити да прожимање идеја постоји.

Исто тако постоји комуникација између Сондијевог сагледавања односа епског у драмском и Фистеровог разматрања секундарног драмског текста као текстуалне целине која се у модерним уметничким тенденцијама еманципује од своје помоћне функције. Стога дидаскалије неретко постају самосталне уметничке и комуникационе целине које понекад ни не могу бити транспоноване на сцену (Pfister 1993: 72). Једно питање које се са́мо намеће јесте – какав је статус таквих дидаскалија имајући у виду њихово постојање унутар самог текста, као и њихов потенцијални сценски живот? Поједина дела (попут драма Милоша Црњанског и Мирослава Крлеже) имају развијене лирско-есејистичке деонице које нису нужно у уској корелацији са драмским текстом, а понекад, као у драми *Андрокле и лав* Џорџа Бернарда Шоа, секундарни текст (у овом случају пишчев предговор), превазилази више од два пута примарни текст драме (Pfister 1993: 14). Још један теоријски подстицајан проблем који произилази из раздвајања примарног и секундарног драмског текста, јесте често истицана утилитарна функција дидаскалија. Уколико се дидаскалије доживе пре свега као *ӣомоћни ӣексӣ*, од какве су помоћи онда потпуно противречни искази у Јонесксовој *Ћелавој ӣевачици*, попут упутства да се госпођа Смит пољуби или не пољуби (Jonesko 1997: 94)? Очито је да се инструкције сасвим противречних исходишта не могу подвести под дефиницију дидаскалија као помоћног драмског текста. Давање *избора који ӣо није* у дидаскалијама покреће питање статуса ауторске инстанце у делу. Самосталност и самодовољност дидаскалија које не морају да буду у непосредној вези са текстом, упућује на то да у оквиру дидаскалија може постојати и *скривена ауӣорска фиӣура*.

У оквиру својих стилистичких истраживања Марина Катнић Бакаршић доноси још једну дефиницију дидаскалија која се знатно разликује од претходних. За њу, дидаскалије су *аутор̄ски го̄вор у драми* (Katnić-Bakaršić 2013: 162), који није истоветан особеностима говора присутног у прозном тексту (Katnić-Bakaršić 2013: 162). Катнић Бакаршић утврђује разлику између драмског и прозног ауторског говора, као и особености дидаскалија попут честе употребе презента у трећем лицу једнине и глаголских прилога, што објашњава сталном упућеношћу дидаскалија на *сада* и *овде*. Ова деиктичка димензија дидаскалија, њихово везивање за одвијање драмске радње, примећена је више пута и може се повезати са схватањем дидаскалија као сценских упутстава. Међутим, неки већ споменути сложенији примери које представљају праве прозне екскурсе у драми (како ауторка тврди, они су „својеврсна прозна острвца у драми") не морају се уклопити у ово тврђење. Зато ауторка закључује да су функције дидаскалија различите и да се крећу од референцијалне до поетске, укључујући и метајезичку функцију (Katnić-Bakaršić 2013: 169). Међутим, уколико, подржавајући дефиницију Катнић Бакаршић, дидаскалије разумемо само као *аутор̄ски го̄вор* у драми, занемарујемо свако њихово друкчије виђење, укључујући и поигравање ауторских инстанци у драми, па и оних унутар дидаскалија. Претпоставка да се иза дидаскалија крије *један* ауторски глас не мора бити обавезујућа (Sarazak 2009: 58–59). Ипак, споменута дефиниција представља још једну значајну перспективу у проучавању наше теме, будући да, иако не проблематизује природу ауторског гласа, долази до важног увида – начелног разликовања драмског говора ликова од гласа у дидаскалијама, без обзира на његово порекло.

Уколико бисмо сумирали досадашње закључке везане за поимање дидаскалија то је да су оне одређиване као: 1) белешка о драмским надметањима у антици (Ђурић), 2) графички маркиран помоћни текст (речници књижевних термина), 3) синоним за сценска упутства (Пејвис), 4) сценске напомене секундарног текста (Фистер), 5) начин увођења дијалога у драми који има илокутивну (Serl 1991: 70, 114–124) функцију (Буњевац), 6) ауторски говор у драми (Катнић Бакаршић).

Из овог списка јасно је да је сам термин *дидаскалије*, иако један од најучесталијих театролошких појмова, недовољно одређен, као и да му није посвећена довољна теоријска пажња (Katnić-Bakaršić 2013: 162). Ипак, у односу на издвојене ставове, може се закључити да дидаскалије представљају углавном неизговорени део драме, који је на неки начин у саодносу са говорним делом драме и који представља, ако не најважнији, онда један од важнијих одлика драме као књижевног рода. Такође, у прегледу различитих перспектива тумачења дидаскалија, приметно је да се њихов статус унутар драмског текста, кретао од 1) *па̄ратексти* преко 2) секундарног (помоћног) текста до 3) суштине драме.

ЛИТЕРАТУРА

Bunjevac 1992: Milan Bunjevac. „Drama s gledišta komunikacije". *Književni rodovi i vrste IV*. Glavni i odgovorni urednik Zoran Konstantinović. Beograd: Institut za književnost i umetnost.

Ђурић 1971: Милош Ђурић. *Исӣорија хеленске књижевносӣи*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства Србије.

Jonesko 1997: Ežen Jonesko. *Pozorište: sabrana dela.* Beograd: Paideia.

Lazarević 2001: Predrag Lazarević. „Didaskalije". Ur. Dragiša Živković. *Rečnik književnih termina*. Banja Luka: Romanov.

Pavice 2004: Patrice Pavice. *Pojmovnik teatra.* Prevela Jelena Rajak. Zagreb: Akademija dramske umjetnosti, Centar za dramsku umjetnost, Antibarbarus.

Pfister 1993: Manfred Pfister. *The Theory and Analysis of Drama.* Translated by John Halliday. Cambridge: Cambridge University Press.

Popović 2007: Tanja Popović. *Rečnik književnih termina.* Beograd: Logos Art.

Katnić-Bakaršić 2013: Marina Katnić-Bakaršić. *Stilistika dramskog diskursa*. Sarajevo: University Press.

Sarazak 2009: *Leksika moderne i savremene drame.* Priredio Žan-Pjer Sarazak. Prevela Mirjana Miočinović. Vršac: Književna opština Vršac.

Serl 1991: Džon Serl. *Govorni činovi: ogled iz filozofije jezika*. Prevela Mirjana Đukić. Beograd: Nolit.

Sondi 1995: Peter Sondi. *Teorija moderne drame*. Prevela Drinka Gojković. Beograd: Lapis.

Uroš Z. ĐURKOVIĆ

STAGE DIRECTIONS AND DRAMATIC COMMUNICATION

Summary

According to various theoretical perspectives, views of didaskalia as a literary and theatre term have been changing from *paratext* through element in *secondary text* (Pfister) to *essence of drama*. Therefore, meaning of stage directions can be important for an overview of communication strategies in drama, such as multimedia, issue of auctorial voice in drama, and complex relationship between dramatic text and staging. Also, as an element in a secondary text, stage directions can maintain certain degree of independence, which emphasizes their distinct nature. This paper shows how various meanings of stage directions can fundamentally change the way we approach drama.

Key words: didaskalia, stage directions, theatre play, auctorial voice, epic treatment of drama.

Рад је предат 1. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.1.09-94 Теодосије Хиландарац
doi: 10.5937/bastina30-29264

Оригинални научни рад

*Зорана З. ЋУПИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

БЕСОВИ У ЊЕМУ И БЕСОВИ ВАН ЊЕГА – КОНАЧНА ПОБЕДА (Књижевни и психолошки погледи на лик Светог Петра Коришког у „Теодосијевом Житију“)**

Апстракт: У раду ће бити проблемски представљено и аналитичко-синтетички анализирано Теодосијево *Житије Петра Коришког* у светлу еремитске традиције. Центар истраживања чини лик Светога Петра Коришког у пустињачкој традицији средњовековне књижевности, двојност његове природе и важност борбе коју води, идући ка обожењу. У циљу да прикажемо борбу Светога Петра Коришког у сагласју са духовним, књижевним и психолошким утемељењима, посебна пажња биће усмерена ка корелацијским могућностима читања средњовековне књижевности и књижевности XIX и XX века. Спој чудесног и реалистичког, као одлика Теодосијеве поетике, воде ка разумевању *Житија Петра Коришког* изван задатих оквира старе српске књижевности.

Кључне речи: Теодосије Хиландарац, Петар Коришки, житије, средњовековна књижевност, борба, обожење, корелативност.

„Јер ово пропадљиво треба да се обуче у непропадљивост, и мртво ово да се обуче у бесмртност.“
(1. Кор. 15, 42. 53)

Житије Светога Петра Коришког сматра се једним од најдрагоценијих текстова старе српске књижевности, које се тематски, описима и радњом разликује од досадашње еремтиске традиције писања житија и похвала светитељима. Димитрије Богдановић казује да је дело Теодосија Хиландарца „најпоетичнија и најведрија душа српскога средњег века“ (Богдановић 1988: 9),

* истраживач приправник, cupiczorana1194@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

Ирена Шпадијер уочава да је поред Владислава Граматика, Христифора Рачанина, Теодосије Хиландарац највише успео да да лични печат овоме житију, издвојивши се од осталих преписивача (Шпадијер 2014: 118), Милан Кашанин закључује да је Теодосијево *Житије Светоīа Петра Коришкоī* невелика, савршено скројена приповетка, сразмерних пропорција (Кашанин 1975: 176).

О рукописном наслеђу житија, његовој дуговековној традицији, археолошком и историјском значају говорило се доста у науци о књижевности. Теоретичари књижевности су сложни у томе да је проблем ауторства житија решен у корист Теодосија Хиладарца, а наручилац је рашко-призренски епископ Григорије II.[1] Стојан Новаковић је први објавио оригинални текст *Житија Петра Коришкоī*[2] 1871. године, писан по рукопису из XVI века. Димитрије Богдановић је, служећи се Новаковићевом публикацијом, превео 1970. године на савремени српски језик рукопис *Житија Светоīа Петра Коришкоī*, а оно је поновно објављено 1988. године, док је Томислав Јовановић приредио *Житије Светоī Петра Коришкоī* 1980. године. Оригинални рукопис из XVI века данас се налази у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду, под бројем 123 и именом *Коришки йоменик*, а садржи Службу Светом Петру Коришком, Житије Светог Петра Коришког и Коришки поменик (Јањић 2007: 51). Колико је Теодосије Хиландарац био даровит писац говори и податак да је својом ученошћу и истанчаним естетским вредностима дао дух и трајност непознатој легенди о локалном пустињаку који је подвизима и борбом доказао величину вере, духа и упорности, добивши светачки ореол вредан поређења и са знаменитим и истакнутим светитељима и пустињацима тога доба.[3] У науци је одомаћено мишљење да је *Житије Петра Коришкоī* настало око 1310. године, а историјске околности у којима је живео Теодосије Хиландарац чине време успона српске државе под вођством краља Милутина, који је политичко и културно проширење наше државе остварио обновљеним и чврстим везама са Византијом. Српско културно наслеђе је прве византијске утицаје примило кроз традицију и делање Ћирила и Методија, али и кроз светогорско монаштво (Ребић 2003: 33), што указује да су обновљене културолошке везе за време краља Милутина веома значајне по српску културну баштину. Поред византијског утицаја,

1 Временом настанка житија, животом Теодосија и Петра Коришког, историјским околностима и утицајима на основу архитектонских, археолошких, историјских и литерарних извора, бавили су се следећи аутори, в. Јањић (2007), Кашанин (1975), Шпадијер (2014).

2 У раду се ослањамо на препис који је приредио Димитрије Богдановић, а за данашњу језичку верзију су заслужни Лазар Мирковић и Димитрије Богдановић. Житије је објављено 1988. године под насловом: *Житије и йодвизи светоīа и йрейодобноīа оца нашеī Петра у Коришкоī īори исйосника*, в. Теодосије (1988).

3 Питања Теодосијевог порекла, идентитета и учености не улазе у оквире овога рада, као ни генеза настанка самог *Житија Петра Коришкоī*. О томе се у литератури расправљало довољно, на шта указују и референце на крају рада.

за стару српску књижевност и њен развитак важна је светогорска традиција и Свети Сава који је развио српски духовни живот. *Светосавска духовна филозофија* утемељена је на вечној истини, богоспознању, добру и љубави (према Ребић 2003: 42). У складу са реченим, светоотачка литература (Јован Лествичник, Василије Велики, Јован Златоусти, Григорије Богослов, Свети Антоније, Јован Дамаскин) морала је бити позната Петру Коришком, као и писцу његовог житија, стога се и утицаји препознају.

Милан Кашанин истиче да су суседне словенске земље имале животописе локалних светитеља пустињака[4] те је било неопходно и у православној цркви посведочити постојање светитеља отшелника, а Петар Коришки је наследник поменуте четворке (Шпадијер 2014: 136). Лествица аскетских врлина која по људској природи иде током целог живота ка савршенству, светости, посебно је истакнута у *Житију Светог Антонија Великог* Атанасија Александријског. Поменуто житије је Теодосију и било образац за творење сопственог. Неминовни утицај запажа се у композицијском следу и структури са појединим иступањима, такође и у грађењу главних ликова,[5] односу према сестри, породици и подвизима. Житије Атанасија Александријског нам служи да укажемо на значај борбе са бесовима, то јест унутрашњој борби, коме је писац и посветио довољно пажње као и Теодосије, а о чему ће у *Житију Петра Коришког* и бити речи.

У жељи да прикажемо естетске вредности средњовековног житија, на почетку се сусрећемо са проблемским питањем библијских реминисценција у Теодосијевом делу. Наиме, у *Житију Светога Петра Коришког* постоји 38 библијских цитата, а већину заузимају они из Старог завета (Шпадијер 2014: 143). Говорећи о значају и функцији библијских цитата у Теодосијевом *Житију Петра Коришког*, Ирена Шпадијер се позива на мишљење Рикарда Пикјоа, који наводи да библијске реминисценције у делима старе књижевности служе за „премошћавање јаза између литерарног, књижевног и вишег духовног смисла" (2014: 143). Неминовно је запазити да се у тумачењу дела старе српске књижевности сусрећу различити приступи и мишљења, а тичу се литерарног, духовног, религијског смисла. Циљ нашега рада јесте да покушамо да ујединимо различите приступе у тумачењу дела, укажемо на значај средњовековне традиције и какве је могуће утицаје остварила у књижевности XIX и XX века. Жеља нам је да представимо целовиту анализу где се духовна, књижевна и психолошка гледишта не сучељавају,

4 У питању су житија о Светом Јовану Рилском, Светом Јоакиму Осоговском, Светом Прохору Пчињском и Светом Гаврилу Лесновском и та четири отшелника заокружују пустињачку традицију између X и XII века (Шпадијер 2014: 135).

5 Сложили бисмо се са мишљењем Ирене Шпадијер, која упозорава на терминолошки опрез у називима *лик* и *учесник* те Петра Коришког представља као главног лика, а остале као учеснике у грађењу истог (Шпадијер 2014: 164). И у *Житију Светог Антонија* бисмо применили исту терминолошку ограду.

већ допуњују творећи ширу слику самог дела. Иако средњовековна житија имају обредну функцију у чијем је центру светитељски култ, без велике могућности за стваралачким проучавањем (Шпадијер 2014: 219), додали бисмо да је Теодосијево *Житије Петра Коришког* могући изузетак у старој српској књижевности, јер представљање јединствене борбе са демонима у себи и ван себе ствара могућност за широк спектар различитих приступа и тумачења.

Естетске вредности старе српске књижевности[6] до XX века углавном су свођене на историјске чињенице и то из политичких, историјских и идеолошких разлога те је и средњовековна књижевност дуго била у сенци интересовања науке о књижевности, књижевне историје и критике. Због *спољашњег приступа* стара српска књижевност је естетски била занемаривана, као и њен духовни и хришћански значај (Јефтимијевић Михајловић 2011: 190). Чедомир Ребић истиче важност естетске категорије узвишеног у делима старе српске књижевности (1998: 76), која се често занемаривала и поистовећивала са категоријом *лепог*. Ако бисмо естетску вредност узвишеног посматрали кроз призму јединственог споја духовне и физичке лепоте и вредности засноване на етици и лепом које се поистовећује са добрим и унутрашњим (Бечејски 2011: 164), онда бисмо и дошли до питања катарзе у делима средњовековне књижевности. *Житије Светога Петра Коришког* јединствени је пример сусрета античког драмског набоја у борбама главног јунака и *светосавске филозофије* у коју су уткане мисли о христочежњивом животу, реалности обожења, путу ка лествици савршенства, светосавској етици заснованој на *созерцању*.[7] Васпитну вредност Теодосијевог *Житија* запажамо већ на почетку, а у складу са светосавском филозофијом, која се посматра кроз духовни утицај Светог Саве, сложили бисмо се са мишљењем Марије Јефтимијевић Михајловић да светосавску етику треба посматрати као „пут васпитања православне личности, а то значи непрестана борба са страстима, гресима у себи и ван" (Јефтимијевић Михајловић 2011: 202), што делање Светог Петра Коришког и доказује:

> „Оставити последњим нараштајима житија светих и њихове изванредне и доброљубиве подвиге – добро је, и веома корисно и згодно: на добро надметање доброљубиве душе, када се о томе чита, ревношћу за добродетељ подстиче. [...] Тако и списатељи и слушатељи житија, и храбрих подвизавања, и против ђавола мужаства, и борења, и одољења светих људи, ако су за добро уопште способни, нађу се и нехотице погођени у срцу па се труде да против мислених

6 Унижавању естетских вредности дела средњовековне српске традиције допринели су Павле Поповић, Јован Скерлић, Светислав Вуловић, в. Ребић (1998).

7 *Созерцање* је „савршена молитва, а према Јовану Лествичнику то је непосредно гледање у Бога, неодвојиво од екстазе и просветљења" (Јањић 2007: 130). *Созерцање* је *лепо* виђено духом и умом, *лепо* које се једначи са добрим, насупрот *лепог* које се види очима (Бечејски 2011: 164). Додали бисмо синоним у складу са тематиком борбе отшелника – *умно лепо*.

> противника и непријатеља душа наших искусни и противни постану. И у једном и другом случају житија служе на корист: слушатељима су већ сама по себи корисна, а списатељима следује награда због користи слушатеља" (Теодосије 1988: 264-266).

На примеру Теодосијевог *Житија Светога Петра Коришког* суочили смо се са префињеним и истанчаним поетским приступом у писању животописа светитеља, а са циљем да се створи не само култ подвижника вредног памћења него и синтеза духовног, религиозног, психолошког, литерарног. Кашанин износи суд да код Теодосија Хиландарца уочавамо прве назнаке индивидуалности у писању у средњовековној књижевности (Кашанин 1975: 176). Додали бисмо да библијске реминисценције имају јединствену сврху у тексту да поред непосредног, реалистичног говора унесу дозу свечаности, а опет су у функцији карактеризације лика преподобника. Сматрамо важним истаћи значај псалама у *Житију Светога Петра Коришког* којих у реминисценцијама има две трећине, а самим тим и значајност вредну помена. „Псалми представљају најдубљу експресију унутрашњег човековог ропца, то је најличнија комуникација с Богом и представља поетско ткиво" (Шпадијер 2014: 146). У складу са реченим, закључили бисмо да псалми у Теодосијевом тексту имају не само поетску функцију у карактеризацији већ и виши циљ, а тиче се духовности и постизања циља у богослужењу коме отшелник, Петар Коришки, тежи. У унутрашњој борби са којом се преподобник суочава у другој фази подвизништва, псалми су заузели важно место у карактеризацији и говору главног јунака, о чему ће бити речи. Псалмима и молитвама испосник тражи оправданост у остварењу свог циља – живљења у Христу, што нас опет доводи до присуства *светосавља* у Теодосијевом *Житију Петра Коришког*.[8] Три јединствене хришћанске врлине, вера, нада, љубав, чине основу Теодосијевог житија, а у спрези са реалистичким приступом и приказивањем локалног пустињака у светлу божанске мудрости, сусрећемо се старом и новом књижевношћу у српској традицији. Тежња Петра Коришког ка христочежњивом животу, одрицању, испосништву, самоспознању, усаглашена је са монашким идеалом – „узвођење душе према животу у Христу" (Ребић 1998: 9).

Предговор, богословски увод, похвала на крају, молитве, доксологије, топоси, афектирана скромност – карактеристични су и стандардни делови средњовековног житија. Теодосије и у таква места уноси нови дух творења, обраћајући се читаоцима из перспективе садашњег времена, афектираном скромношћу и васпитним значајем житија. С обзиром да оквир живота испосника Петра Коришког чини свет, природа и свет коме се привидно враћа (Шпадијер 2014: 159), истакли бисмо значај његове унутрашње и спољашње

8 Драгана Јањић истиче да је Теодосију монашко искуство у Светој Гори помогло да примени значај псалама и изванредно представи Петрову унутрашњу борбу против бесова (Јањић 2007: 126).

борбе, циљ и победу, а у функцији могућег корелативног тумачења и приказа карактера испосника чија двојна природа и борба воде ка обожењу.

„Једва да у нашој старој српској књижевности има дубље и животније психологије, лепшег, драматичнијег, и узбудљивијег и људски истинитијег приповедања" (Богдановић 1988: 42), речи су које су нас подстакле на анализу Петрових поступака у синтези литерарног и психолошког приступа, а опет и са тежњом да говорећи о борби добра и зла, исту борбу посматрамо *очима душе*. *Житије Петра Коришког* начелно поседује дводелну структуру те дуализам Петрове природе и дводелност борбе коју води са бесовима ван себе и у себи представља основну естетску категорију Теодосијевог текста.[9] С обзиром да је сликање лика Петра Коришког у првом делу житија засновано на истицању његове кроткости, строгом посту, небризи о телу, самотништву и недружељубивости, онда се и суочавамо са мањком Петровог саобраћања са околином. Говор младог аскете у првом делу житија се своди у већини случајева на монологе, унутрашње монологе и ћутњу, а утицај околине је тада већи, па можемо чути и нападе родитеља који му говораху:

> „Бруко породице и срамото, наша, зашто са друштвом радовати се не изађеш, него свагда ћутиш и безгласан као да си у жалости за киме ходиш? Шта се то с тобом на наше очи дешава, коју потајну мисао у срцу своме носиш и не говориш нам о томе?" (Теодосије 1988: 267)

Родитељско подозревање и страх од тајне коју крије у себи код Петра је резултирало окретањем ка још већем посту, учењу, цркви, повучености, не обазирући се на своје тело и не старајући се о свом изгледу. Посебан начин говора у себи / молитве указују на Петрову суздржаност од било каквог односа са спољашњим светом који га окружује те нас свакако такав начин општења подсећа на *исихазам*.[10] Драгана Јањић истиче да је непријатељ исихисте његово срце, бриге и мисли (Јањић 2007: 103), што ће борба Петра Коришког у другом делу житија и доказати, док се спољашњим непријатељима у првом делу житија сматра његова околина, породица, најближи. Колико је важан удео монолога и дијалога у еремитској традицији, а на примеру Теодосијевог житија, доказује њихово истанчано смењивање и сликање карактеризације главног јунака и осталих ликова који доприносе сликању истог. После смрти оца и мајке, Петрова једина веза са светом од ког жели да побегне јесте његова сестра, као што је случај и у *Житију*

9 У раду ћемо се посебно бавити другим делом житија и борбом Светог Петра Коришког која води ка обожењу, док први део житија који има „информациони" карактер и функцију, указујући нам на начин Петровог живота, детињства, младалаштва, не улази у оквире овога рада.

10 Исихија представља мир, молитву у тишини, потпуна самоћа и однос с Богом (Јањић 2007: 102).

Антонија Великог.[11] Владета Јеротић у својој студији из психопатолошке перспективе указује на могућу велику везаност Петра за мајку, која иде до граница патолошког те је његова окренутост путу ка Богу заправо бирање новог уточишта. Иако у Петровој биографији немамо детаљнијих података о смрти родитеља, Јеротић запажа да након очеве смрти Петрова реакција се своди на: „И одмах отац ка Господу отиде" (Теодосије 1988: 267), док је након мајчине смрти присутна бурнија, емотивнија и потреснија реакција: „А он, у сузама и надгробним псалмима и поменом матери достојну пошту одавши" (Теодосије 1988: 268). Из наведеног Јеротић закључује да је Петров пут и чудновато понашање условљено и могућим девијантним појавама из детињства, односа према родитељима и потиснутим нагонима, што условљава велику послушност, кроткост, небригу о телу и пут ка Христу (в. Јеротић 1997). Сматрамо значајним помена сликање психолошког портрета Петра Коришког из перспективе савремене психопатологије, где нови фиктивни циљ који подразумева сједињење са Богом, који настаје након одрицања јединог до чега је Петру стало - мајке, води ка „динамичној драми" (Јеротић 1997: 20). Међутим, неопходно је додати и допуну овом становишту у контексту старе српске књижевности, а оно се односи на духовни подвиг и пустињачки живот окренут вишим циљевима, чији је Петар неизоставни члан. Уколико узмемо могућност да Петар тражи ново уточиште – Велику Мајку, важно је поменути да она може подразумевати и психопатолошку основу, али и усмерење ка већем циљу.

Тренутак када Петар Коришки напушта једину везу са светом који га окружује – сестру, а са молитвом да се мирно у девичанству упокоји, суочавамо се са отшелником који пратећи пут аскете напушта свет – „зависност од страсти којима човек убија себе, немајући вечни живот" (Јањић 2007: 105). „Ја сам пут и истина и живот" (Јн 14, 6), Христове су речи које је Петар у најранијем добу спознао и подстакнут њима и могућим, неистакнутим околностима, одлучио је да тај пут и прати, чиме се постиже *драматичност приче* и добива дух античке трагедије (Богдановић 1988; Јањић 2007). Петар Коришки је побегавши од сестре кренуо у своју главну и најтежу борбу - борбу за душу те је молитва пред одлазак упућена Богу изврсни приказ мотивације и сврхе саме борбе преподобног:

> *„Господе, ти све знаш* (Мт. 6, 28-29), и ти знаш срца мојега жудњу за тобом, да из љубави према теби и сада ову сестру моју саму у пустињи остављам, јер хоћу да ничим неспутан послужим теби, Богу мојему. Упути ме по твојој доброти тамо где бих почетак покајању поставио, да се о својим злим делима истински побринем. Ја вољу и завете дајем, а ти трпљење и до конца живљење у пустињи даруј ми. Молим се и за ову рабу твоју, сестру моју..." (Теодосије 1988: 269-270).

11 Зорица Витић истиче да мотив напуштања сестре у Теодосијевом житију не можемо посматрати као део пустињачке житије схеме (Витић 2012: 419), алудирајући на виши степен значења тог поступка.

Петар Коришки, као прави хришћанин, верује да је земаљски живот заправо смрт, а вечни живот је онај прави, након смрти. Он се физички одваја од своје породице и сестре, верујући да ће се поново састати у вечности, а то потврђују и Христове речи: „Ко моју ријеч слуша и вјерује Ономе који ме је послао, има живот вјечни, а не долази на суд, него је прешао из смрти у живот“ (Јн 5, 24). У складу са реченим, тренутак када Петар сазнаје за смрт сестре и наизглед необична реакција: „А преподобни, примивши потом вест о престављењу њеном, захвали Богу и радоваше се, јер се и он стално молио Богу за њу да се спасе. То се дакле догоди са сестром преподобнога“ (Теодосије 1988: 271), доказује чврстину вере и спознање Божјег пута једног хришћанина. „Петрова радост поводом сестрине смрти је велика похвала вери“ (Дојчиновић 2015: 56). Колико је важно узети у обзир дијалогичност психолошког и духовног тумачења, чему смо и тежили, говоре и речи Јована Деретића:

> „Ни у једном нашем старом делу није с толико снаге и уверљивости приказана драма средњовековног човека распетог између људског и божанског, између „грешних“ потреба тела и високог верског идеализма, који је остварљив само по цену умртвљења телесног у себи, аутодеструкцијом“ (Деретић 1983: 85).

Иако сматрамо да ове речи у себи садрже дозу прикривене критике средњовековне традиције где вера досеже „неоправдани“ идеализам, додали бисмо да је психолошка подлога у мотивацији лика Петра Коришког неизоставни део за тумачење његових подвига, али да је *светосавље* дубоко укорењено у лику и делу преподобника, чиме је успео досегнути светлост Божју.

Спој чудесног и реалистичког, као одлика Теодосијеве поетике, води ка разумевању *Житија Петра Коришког* изван оквира старе српске књижевности. Одабравши пустињу за свој подвиг: „И тако на стуб са муком узашав, обрете високо на овој стени једну пештеру, као од Бога спремљену, и веома Богу захваливши узвесели се због ње“ (Теодосије 1988: 271), простор у Теодосијевом житију добија одлике реалистичког места, опипљивог, који се може очима видети и душом доживети. С обзиром да је за средњовековну хагиографију карактеристично симболичко схватање простора, ово житије излази изван тих оквира те се може поистоветити са делима савремене књижевности која простор доживљавају кроз Бахтинов термин *хронотоп*.[12] Кроз пустињу, гору, пештеру, пећину видимо континуитет у подвизништву и Петрову спољашњу и унутрашњу борбу. Спољашња борба је против сунца, мраза, кише, док је за нас важнија унутрашња борба преподобника, која се остварује у пештери, пећини, тајновитом, скривеном, окултном месту сахране и васкрсења (Јањић 2007: 111). Сликање предела у пустињачким

12 Ирена Шпадијер скреће пажњу на просторно-временски континуитет где је Браун термин „хронотоп“ заменио термином „хоротоп“, што означава „средњовековни препознатљив, иконичан изглед простора“ (Шпадијер 2014: 171).

житијима чини важан елемент, што у случају Теодосијевог дела добија додатну реалистичку ноту, јер је писац својим очима доживео место подвига свога отшелника: „Место ван света и за сваки подвиг прикладно, дивно од Бога за отшелнике устројено пребивалиште“ (Теодосије 1988: 271).

Пећина је место Христовог рођења сагледана и као природна пећина и пећина мајчиног крила (Јањић 2007: 111), што нас поново враћа на питање Велике Мајке, Мајке Божје и њене сврховитости у животу отшелника. Кроз виђење Владете Јеротића суочили смо се са психопатолошком анализом, где Петар Коришки одвајањем од мајке, креће ка узвишеном, новом циљу сагледаном Божјим обрисима и заснованом на култу Мајке Божје, који није непознат средњовековним мистичарима и пустињацима. С обзиром да је Петар Коришки отшелник који живот, смрт и подвиге посматра кроз трансцеденталну визију духовног савршенства, сложили бисмо се са психолошким и духовним гледиштем да мајка има значајан утицај на конституисање Петровог живота и борбе. Ако бисмо мајку посматрали у хришћанском кодексу као симбол стварања, новог живота, васкрсења, у духовном смислу еквивалент том значењу има именица *земља*. Из земље настајемо, у земљу се враћамо, земља је симбол рађања, женског рода, обнављања, континуитета, што Растко Петровић у свом капиталном роману *Дан шести* посебно истиче. Колико је мотив земље, као вишег циља, значајан за пустињачку традицију и испосништво, доказује и чињеница да се Свети Петар Коришки подвизавао у пећини и из земље из које је настао у њу се на крају и вратио. Светачки ореол је добио као скромни пустињак великог значаја, а могуће утицаје свог подвизништва и хришћанске светосавске врлине можда и пренео на нова поколења и писце XX века.

Интезитет Петрових кушања Теодосије описује поступно и обазриво, идући градацијским путем, а у складу са светоотачким утицајима и хришћанском вером која води ка обожењу. Почев од змије,[13] главног непријатеља људског рода, која испосника куша сестриним гласом, Петар Коришки се први пут сусреће са бесовима у себи. Петар је свестан да је сестрин глас кушање демона и преиспитивање савести, али као сваки богоугодни инок, он наставља ићи путем богоспознања, верујући и трпећи. Тиховање[14] је изузетно присутно током Петрове борбе са бесовима, чиме се остварује и хришћанско познавање главног алата у борби са нечаствим искушењима – молитва, вера и трпељивост, неизрецивост.

Натуралистички описи мучења подвижника изузетно су приказани у следећем степену напада бесова, који кушањем покушавају да одврате

13 Змија у хришћанској традицији представља зло, док у античкој митологији змија је мудрост, знање те је и неминовни утицај *Физиолога* у Теодосијевом житију препознатљив (Јањић 2007: 123).

14 Тиховање је молитвена концентрација, а према Јовану Лествичнику то је борба против демона и њиховог представника Сатане и подвижника (Јањић 2007: 121).

испосника од намере богоугодне. „Естетизација" антиестетских појава (Шпадијер 2014: 161) служи да прикаже величину трпљења, истрајности, самоодрицања са циљем досезања живота у Христу:

> „Једнога дана, тако, усред дана као велики облак гавранова и у обличју свакаквих звери сакупивши се дођоше до светога. Звери са риком и као да ће га прождрети јављаху се, а гавранови као да ће му ископати зенице очију његових у пештеру се залетаху. [...] Испод те стене на којој преподобни стајаше, река с високих гора сходећи близу протиче. И једном, од снега и дажда великог беше набујала. Када то видеше, беси се стадоше радовати и окупивши се у гомили на светог нападоше и са те стене, по божјем попуштењу, у онај поток мутни стадоше га вући, и по оштром камењу раздираху тело његово" (Теодосије 1988: 276-277).

И сам Теодосије описујући физичке нападе бесова указује да су они с разлогом ту, чинећи по Божјој вољи изврсно кушање преподобника, са Божјим циљем да „овога својега роба кушајући хтеде да увенча трпљењем многих напада бесова" (Теодосије 1988: 276). Начин приповедања, где се реалистичко и фантастично преплићу и доказују Теодосијеву поетску вредност, помаже нам да чудесну борбу Петра Коришког са бесовима доживимо стварно и емпатично. Међутим, проматрајући борбу коју преподобни успешно савладава уз Божју помоћ, суочавамо се са проблемским питањем: Да ли је борба са бесовима реалност или халуцинација? Владета Јеротић је психопатолошким методама објаснио елементе халуцинације, али оградивши се од коначног суда, вероватно свестан и значаја духовног аспекта који прожима дело Петра Коришког. С обзиром и да Теодосије у неколико наврата говори о синонимним терминима *беси* и *машта̄рије*, неизоставно је запазити да су и Петар Коришки и Теодосије били свесни имагинарних напада, кушања у споју са реалношћу. Међутим, сматрамо важним поменути да имагинарно и фантастично у делу о испоснику коришке пустиње не смемо посматрати у светлу бајковитог и измишљеног. Када је реч о унутрашњој борби испосника која делује нереално, ослонили бисмо се на духовну традицију и борбу пустињака у своме циљу да досегну обожење. Драгиша Бојовић говори о префигурацији митарства[15] у светлу есхатолошке представе, што је истакнуто у демонском искушавању Петра Коришког. Током борбе са змијом, преподобни се обраћа Богу за помоћ:

> „Ево Господе, видиш невољу моју: из оног места у које ме приведе твоја доброта, из њега ме ова змија лукава гневом и шиштањем изгони. А ја, раб твој, као човек са гресима немоћан, које противљење к њој без твоје силе смем да започнем, јер *без мене*, рече, *ништа творӣти не можете*" (Теодосије 1988: 274).

15 В. Бојовић (2004).

Арханђел Михаило, Божји помоћник, наградио је преподобника у трпљењу и борби те је Петрова душа постала главни актер у борби са представником бесова – Сатаном. Пред највећу борбу где су супарници Петрова душа и ђаво, морамо нагласити могућу корелацијску нит са небеском борбом у Његошевом делу *Луча микрокозма*, где снага добра и зла води битку за човека и ван њега и у њему. Петар Петровић Његош је и стварао своје дело под утицајем хришћанског мистичког сазнања, стога је могуће запазити заједничке мотиве у ова два дела. Иманентна трансцеденција указује на мистички моменат и у *Лучи микрокозма* и у *Житију Светога Петра Коришкога*, а унутар човека се догађа небеска битка. С обзиром да је *Луча микрокозма* дело о души, желимо истаћи значај небеске борбе у човеку на примеру *Житија Петра Коришкога*, а и могућем корелацијском посматрању. Демонске силе су своје нападе довеле до кулминације када се појављује представник бесова и чиме се и борба Петра Коришког окончава. Путем бестрашћа, молитвом, исихијом, Петар је успео да одоли свим неманима и њиховом представнику. Кроз Петров крајњи монолог, чиме остварује коначну победу, упознали смо се са досезањем лествице савршенства, овеначане светлошћу, лучом, искром која води га богоспознању и остварењу циља:

> „Није ми непозната ваша лукава подвала, којом лукаво хвалећи ме навађујете, и да узнесете ум мој хоћете гордошћу, којом ви отпадосте. Али је нечист пре Богом сваки који се поноси у срцу, јер се без ума такав надима; и ако је што добро у току многих година чинио, у једном часу упропастити може, у своју снагу без помоћи божје надајући се. А ја, од свих људи грешнији, признајем: *Ја сам прах и пепео* (Пост. 18, 27) пред Господом мојим, и ништа сам по себи како треба без помоћи његове учинити не мислим. Зато је и пост мој и трпљење моје овде у пустињи, јер је он Бог мој, и спаситељ мој, и заштитник мој, и на њ се уздам. Тело моје, ако је иструлело или труди, никаква зла ми не чини: ако и труљење поднесе, устаће у нетрулежности; ако је сада неугледно, устаће у слави; ако је сада немоћно и налотом поцрнело, устаће у сјају. *Јер ово пропадљиво*, рече, *треба да се обуче у непропадљивост, и мртво ово да се обуче у бесмртност* (1. Кор. 15, 42. 53)“ (Теодосије 1988: 280-281).

Сврха борбе Светога Петра Коришког као и филозофија светосавља и хришћанства приказана је у поменутом монологу. То представља крајњи пораз бесова и ниподаштавање сваке њихове замисли да га одврате од богослужитељског пута ка животу у Христу. Кроз трпљење, аскезу, тиховање, молитву, псалмима, мудрошћу, Петар Коришки је доказао величину хришћанског пустинослужитеља који попут старозаветног Јова заслужује светачки ореол. Петрову борбу можемо разумети двојно, као борбу са природом ван себе и у себи, чиме је остварио и дуплу победу. Тежа, изазовнија борба је, свакако, била борба у унутрашњости Петровог бића, небеској бици у човеку, стога је Богдановићев коментар да је „Петар личност духовног микрокозмоса; он у самоме себи носи трагично супротстављање добра и зла, Петрова животна

позорница је његова душа, осамљена у пештери, суочена са природом и њеном лепотом, али и страхотама које та лепота носи" (Богдановић 1988: 41) изузетно оправдан. Битка коју води Петрова душа у духовном микрокосмосу упоредива је са лучом у небеској бици душе и сатане, а крајњи циљ обухвата врхунац хришћанског пустињаштва - богоспознање. Ребићев суд: „Од духовног микрокозмоса воде путеви према небеском свијету у дубине Божије" (1996: 94), даје нам подстицај да и Петра Коришког можемо посматрати као богочовека. Марија Јефтимијевић Михајловић истиче да је богочовек порекло свега светосавског, а Свети Сава је обогочовечио своје биће (2011: 203), што свакако можемо потврдити и за Светог Петра Коришког. Колико је утицај отпадништва важан и за књижевност XIX века, указује и роман *Зли дуси* Достојевског. У свом оригиналном називу роман и носи наслов *Бесы*, што неизоставно указује на старословенску реч која се у савременом српском језику архаично задржала, али стилски утиче на разумевање проблемских начела. Достојевски је кроз своју визију да само снажна вера може донети духовно богатство у животу, бавећи се темом отпадништва и христољубивости, а кроз лик Алексеја Кирилова и испитује важност разлике богочовека и човекобога. Несумњиво је знање о хришћанству којим се Достојевски водио, па чак и истицао да је „светитељ најпозитивнији тип човека, најлепши, најсавршенији израз бића што се човек зове" (према Ребић 1996: 96), што у старој српској књижевности потврђује и борба преподобног Петра Коришког.

Својом духовном борбом заснованом на темељима хришћанства, Петар Коришки је досегао светлост: „После тога светлост велика у неизрецивом виђењу у пештери заблиста, и сан од њега оде по дану и по ноћи, и мишљење као да је на небесима а не на земљи у радости и весељу божанственом" (Теодосије 1988: 282). Проблемско питање које се на крају јавља јесте: Да ли је Петар Коришки изгубио себе у жељи да досегне Бога? Могуће решење које сматрамо погодним чини суд о томе да је Петар Коришки својом борбом савладао себе, али и доказао људском роду вредност духовног и христочежњивог пута. Боривши се против бесова, Петар Коришки је победио себе и праведно заслужио есхатолошко обожење. Сложивши се са мишљењем Владете Јеротића да „сваки прилаз космосу и хаосу у нама, прилаз је најпре непознатим и због тога увек опасним дубинама" (1997: 56) истакли бисмо да је Петрова борба са бесовима била јединствени тренутак када се микрокосмос и макрокосмос сусрећу на позорници човекове душе, а победу односи онај који истрајном вером и хришћанским богослужењем остварује Божји лик. Петар Коришки је несумњиво то и успео.

Створивши житије о преподобнику који је својим подвигом доказао есенцију хришћанске вере и богослужења, Теодосије је учинио да Свети Петар Коришки неизоставно заузме привилеговано место у историји, теологији, светоотачкој литератури и књижевности.

ИЗВОР

Теодосије 1988: Теодосије. „Житије Светога Петра Коришког." *Житија*. Прир. Димитрије Богдановић. Данашња језичка верзија Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић. Књига пета, свеска прва. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 263-288.

ЛИТЕРАТУРА

Бечејски 2011: Мирјана Бечејски. „Научна и стваралачка мисао Чедомира Ребића." *Духовно стваралаштво Чедомира Ребића*. Зборник радова. Ур. Срђан Словић. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу, 155-189.

Богдановић 1980: Димитрије Богдановић. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.

Богдановић 1988: Димитрије Богдановић. „Теодосије." *Житија*. Прир. Димитрије Богдановић. Београд: Просвета: СКЗ, 9-42.

Бојовић 2004: Драгиша Бојовић. „Пројекција митарства у Житију Светог Петра Коришког." *Црквене студије*, год. I, бр. 1, 121-129.

Витић 2012: Зорица Витић. „Демонска искушења у Теодосијевом Житију светог Петра Коришког". *Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије*. Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књига 2. Прир. Љиљана Јухас Георгиевска. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 417-425.

Голијанин 2011: Момчило Голијанин. „Манастири као носиоци духовности." *Духовно стваралаштво Чедомира Ребића*. Зборник радова. Ур. Срђан Словић. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу, 93-105.

Деретић 1983: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит.

Дојчиновић 2015: Данијел Дојчиновић. „Епидеитичко бесједништво и структура житија". *Црквене студије*, год. XII, бр. 12, 43-65.

Јањић 2007: Драгана Јањић. *Преподобни Петар Коришки*. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу; Приштина, Београд: Издавачко предузеће Панорама; Зочиште: Манастир Светих Козме и Дамјана; Београд: Академија за конверзацију Српске православне цркве.

Јеротић 1997: Владета Јеротић. „Житије Петра Коришког у светлу дубинске психологије". *Дарови наших рођака:* психолошки огледи из домаће књижевности. Књ. 1. Београд: Просвета, 11-57.

Јефтимијевић Михајловић 2005: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Православна духовност старе српске књижевности". *Баштина*, св. 19, 97-107.

Јефтимијевић Михајловић 2011: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Светосавље у делима Чедомира Ребића." *Духовно стваралаштво Чедомира Ребића*. Зборник радова. Ур. Срђан Словић. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу, 189-205.

Јухас Георгиевска 2012: Љиљана Јухас Георгиевска (прир.). *Стефан Првовенчани, Доментијан, Теодосије*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

Калезић 2011: Димитрије М. Калезић. „Девет књига Чедомира Ребића." *Духовно стваралаштво Чедомира Ребића*. Зборник радова. Ур. Срђан Словић. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу, 23-52.

Кашанин 1975: Милан Кашанин. *Српска књижевност у средњем веку*. Београд: Просвета.

Костић 2016: Драгомир Ј. Костић. „Човек сједињен с Богом (Теодосијево Житије Светог Петра Коришког, тумачење)." Зборник радова. Ур. Мирјана Лончар Вујновић. Приштина: Универзитет у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, 87-108.

Lotman 1976: Jurij Mihajlovič Lotman. *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit.

Маринковић 1999: Радмила Маринковић. „Борба на камену. Трећи култ. Житије светог Петра Коришког". Даница за 2000. годину, 148-165.

Микетић 2011: Сања Микетић. „О Чедомиру Ребићу, језиком Чедомира Ребића." *Духовно стваралаштво Чедомира Ребића*. Зборник радова. Ур. Срђан Словић. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу, 206-2018.

Милојевић 2018: Снежана Милојевић. „Функција анђела у опису страдања и смрти у српској житијиној књижевности XII и XIII века". *Црквене студије*, год. XV, бр. 15, 735-752.

Павловић 1988: Миодраг Павловић. „Теодосијево Житије Петра Коришког." *Житија*. Прир. Димитрије Богдановић. Београд: Просвета: СКЗ, 92-96.

Рајковић 2011: Љубиша Рајковић. „Научно дело достојно дивљења и поштовања." *Духовно стваралаштво Чедомира Ребића*. Зборник радова. Ур. Срђан Словић. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу, 52-93.

Ребић 1996: Чедомир Ребић. *Естетика унутрашњег и умна виђења*. Приштина: Институт за српску културу.

Ребић 1998: Чедомир Ребић. *Духовност српске средњовјековне књижевне културе*. Београд: Богословски факултет СПЦ.

Ребић 2003: Чедомир Ребић. *Дух и истина старе српске књижевности (под видом вјечности)*. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, Лепосавић.

Трифуновић 1990: Ђорђе Трифуновић. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Нолит.

Шпадијер 2014: Ирена Шпадијер. *Свети Петар Коришки у старој српској књижевности*. Београд: Чигоја.

Zorana Z. ĆUPIĆ

DEMONS IN HIM AND OUTSIDE OF HIM – FINAL VICTORY
(Literary and psychological views on the character of Saint Peter
of Kornisha in „Teodosijevo Žitije“)

Summary

The paper will present and analytically-sinthetically analyze Teodosije's hagiography of Peter of Korisha in the light of hermetic tradition. The center of research is the character of Saint Peter of Kornisha in the hermetic tradition of medieval literature, the duality of his nature and importance of struggle he takes on, going towards deification. In order to present the struggle of Saint Peter of Korisha in accordance with the spiritual, literary and psychological foundations, special attention will be paid to the correlation possibilities of reading medieval literature and literature of the 19th and 20th centuries. The combination of the miraculous and the realistic, as a feature of Teodosije's poetics, leads to the understanding of the Hagiography of Peter of Korisha outside the given framework of the old Serbian literature.

Key words: Teodosije the Hilandarian, Peter of Korisha, biography, medieval literature, struggle, deification, correlation

Рад је предат 28. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Црњански М.
doi: 10.5937/bastina30-29265

Оригинални научни рад

*Јована С. НИКОЛИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОСТУПЦИ СТРУКТУРИРАЊА НАСЛОВА ПОГЛАВЉА У РОМАНУ *СЕОБЕ* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ** ***

Апстракт: У овом раду предмет истраживања представљају поступци помоћу којих је Милош Црњански структурирао и обликовао наслове поглавља у роману *Сеобе*. Особени поступци резултовали су необичним и другачијим конструкцијама, у односу на дотадашњи уметнички израз, које синтаксу у прози приближавају синтакси у поезији, те на тај начин постају одлика писчевог стила. Понављање, инверзија, парцелација, конексија и варирања у структури наслова стварају, с једне стране, својеврсну динамику и наизглед самосталне делове, док, с друге стране, чине усаглашену и чврсто повезану целину. Карактеристичност наслова приказује се на истраженом конкретном књижевноуметничком корпусу, и то на основу метода анализе, синтезе и дескрипције, а природа теме намеће и укључивање синтаксичких, семантичких, стилистичких и текстуалних критеријума.

Кључне речи: наслови, структура наслова, инверзија, парцелација, понављање, конексија, *Сеобе I*, Милош Црњански.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Особен начин и стил писања М. Црњанског привлачио је пажњу и изазвао интересовање многих филолога. Наизглед неповезани сегменти текста, повезани су на један другачији начин, који је специфичан само за овог писца. Отуда се јавља потреба за истраживањем тих одељених, а опет тако повезаних сегмената текста, у којима се крије суштина разумевања.

* Докторанд и стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја, jowana.nikolic94@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

*** Рад је настао на основу истраживања у оквиру мастер-рада (Функционалност наслова поглавља у роману *Сеобе* Милоша Црњанског), одбрањеног 19.09.2019. године на Филозофском факултету у Косовској Митровици.

Предмет овог рада је интерпретација поступака – карактеристичне инверзије, парцелације, понављања и конексије, којима се укида рационалан однос и поредак у структури реченице наслова поглавља у роману *Сеобе* (прва књига) М. Црњанског. Јединствене и типично створене реченичне конструкциије анализиране су методама анализе, синтезе и дескрипције, уз синтаксичке, семантичке и стилистичке критеријуме. Због јасније структуре и улоге у разумевању дискурса уопште, било је неопходно укључити и текстуалне критеријуме, како би показали (не)зависност структуре наслова од њихове смисаоности и везу са контекстом, који чини текст романа.

У даљем тексту дајемо кратак преглед истраживања језика Милоша Црњанског, а затим започети истраживање поступака у структурирању наслова поглавља у роману *Сеобе*.

Велики познавалац дела Милоша Црњанског, Новица Петковић у књизи *Два српска романа* открива синтаксичке необичности на којима почива јединствен пишчев стил. Петковић (1988) истиче карактеристичност израза М. Црњанског, односно карактеристичност постојања песничког у прозном делу, наводећи поступке осамостаљивања реченичних чланова и као централни и завршни поступак истичући парцелацију.

Језик романа истраживао је и Живојин Станојчић (2008), а средиште његовог истраживања чинили су номинативни исказ и реченице уведене везником *као да*.

Радоје Симић и Јелена Јовановић Симић (2012) проучавали су синтаксичко-интонациони аспект у *Сеобама* (прва књига). Значајна су њихова запажања и анализе које се тичу поступака изградње специфичног прозног израза у тексту романа. Неки од тих поступака су следећи: понављање, парцелација, граматичка неутрализација, неуобичајене импостације пауза, парентезе, комбинација разгранатих и кратких исказа и др. Да су сви ови поступци нови и својствени само М. Црњанском, говори њихова тврдња да се писац служи комплексима врло разгранатих реченица и гради их поступцима који су у целини посматрани врло успешни, али који се некад морају сматрати и неуобичајеним (Симић и Јовановић Симић 2012: 9).

Један од новијих радова тиче се зависносложених реченичних структура романа *Сеобе I*. Обрађујући реченичне структуре са зависним клаузама подређеним глаголским прилозима, који припадају структури управне или друге зависне клаузе, А. Јањушевић Оливери (2015) закључује да се сложене реченице са клаузама укљученим посредством глаголског прилога налазе у најдинамичнијим и најдраматичнијим моментима романа.

Нешто другачије истраживање, када су у питању наслови поглавља романа *Сеобе*, спровела је Ана Стишовић Миловановић (2016). Између осталог, ауторка је испитивала слојеве звучања и значења јединица текста. На плану звучања јединица испитивала је фонетске вредности језичког

знака као бинарне опозиције вокалност/консонантност, које формирају фонометријске универзалије приказане у координатном систему. На плану значења истраживан је однос глаголских и именских речи као одраз акције и контемплације.

Емилија Рецић (2018) анализира упућивачке конекторе у роману *Себе I*, прецизније речено, она се бави ендофоричком референцијом као кохезивним механизмом повезивања у тексту романа.

Иако постоје истраживања различитих аспеката језика М. Црњанског, где се истиче карактеристичност наслова поглавља романа *Себе*, они до сада нису били предмет посебног истраживања, зато што су се аутори, углавном, ограничавали на први, односно десети наслов. То нас је навело да се у овом истраживању бавимо насловима поглавља, као неистраженим феноменом, фокусирајући се на особене поступке који су допринели њиховој аутентичној структури и форми.

СТРУКТУРНЕ ОДЛИКЕ НАСЛОВА ПОГЛАВЉА

Структура и обим наслова различити су у зависности од врсте дела које насловљавају, као и њихова улога. Кренувши од тога да је смисао наслова у својеврсном етикетирању, те да су они информативни и представљају експликативна средства (Грицкат 1966: 77), затим да је „наслов задани знак што садржи празно мјесто и на тај начин стоји у односу према тексту што га тек треба реализирати“ (Glovacki-Bernardi 2004: 77–78), долазимо до тога да писац текста, бирајући наслов или поднаслове, полази од потребе да сажето дâ информацију о садржају датога текста (Katnić-Bakaršić 1999: 98) и да је наслов главни индикатор значења (Polovina 1999: 225).

Прва заједничка одлика свих наслова поглавља *Себа* јесте структурна разуђеност. Она се огледа у смени кратких и једноставно грађених реченица, на једној страни, и разгранатих реченица, на другој. Са структурног аспекта сваки наслов поседује извесне специфичности. Могуће их је класификовати према томе којом су комуникативном и језичком формом изражени, те да ли поседују обележје предикативности или не.

Због боље прегледности, пре структурне анализе наводим наслове њиховим редоследом:

I *Бескрајан, плави круг. У њему, звезда*;

II *Одоше, и не остаде за њима ништа. Ништа*;

III *Дан и ноћ, протицала је широка, устајала река. И у њој, њена сен*;

IV *Оде Вук Исакович, али за њим оде и Фрушка Гора*;

V *Одласци и себе, начинише их пролазним, као дим, после битака*;

VI *Прошлост је грозан, мутан бездан; што у тај сумрак оде, не постоји више и; није никад ни постојало*;

VII *Тумарали су, као муве без главе; јели су, пили су, спавали су, да најпосле трчећим кораком пођину, закорачивши у празнину, по туђој вољи и за туђ рачун*;

VIII *Снуждивши се, над празнином пороћаја, она увиде, да јој души, ни у деци, неће остати трага и умре, жалећи што не може да засити бар тело, раздрагана уживањима*;

IX *Један од њих, најбеднији, сачувао је, и после смрти, сјај свог бића, тако да је могао да се врати и да се појави, при улазу у село, на друму, на истом месту, где се расцветан јављао, у пролећу, први багрем*;

X *Бескрајан, плави круг. У њему, звезда.*

Од наслова састављених од два исказа истичу се I и последњи поновљени X, као и III наслов.[1] Просте реченичне структуре је само V наслов. Напоредносложене реченичне структуре представљају прелаз ка разгранатим реченичним структурама, где су односи у II наслову саставни, а у IV супротни.

Наслови VI, VII, VIII и IX разгранате су реченичне структуре и дати су у облику зависносложених реченица. Шести наслов састоји се од четири клаузе, од којих су три независне и једна зависна. Друга клауза је у допунском односу према трећој клаузи, док су преостале клаузе – прва, трећа и четврта у саставном односу. Седми наслов је у форми зависносложене реченичне структуре, састављен је од четири независне клаузе и једне зависне. Прве три клаузе су у саставном односу, а четврта је у односу на сваку од њих допунска последична. Осми наслов састоји се од четири предикације, при чему су две независне и две зависне клаузе. Друга предикација је допунска у односу на прву, док четврта допуњава глаголски прилог из треће клаузе. Разгранатост реченичне структуре је кулминирала у наслову деветог поглавља. Он је сачињен од четири клаузе, од којих су три зависне и једна независна. Прва клауза је управна, друга је последична у односу на прву, трећа је у саставном односу са другом, док је четврта месна у односу на другу и трећу.

Глаголски прилози као кондензатори радње сажимају исказ, али као јединице којима се уводе нове предикације у реченицу, служе и усложњавању исказа. Уметањем зависне клаузе између иницијалног глаголског прилога и главне реченичне предикације, саопштење се одлаже, али се тако и даје на важности главној предикацији. То потврђује VIII наслов:

> *Снуждивши се,* над празнином пороћаја, она увиде да јој души, ни у деци, неће остати трага и *умре,* жалећи што не може да засити бар тело, раздрагана уживањима.

Обрађујући реченичне структуре са зависним клаузама подређеним глаголским прилозима, који припадају структури управне или друге зависне клаузе, А. Јањушевић Оливери (2015: 247–256) закључује да се сложене реченице са клаузама укљученим посредством глагоголског прилога налазе

1 Римском цифром обележавам број насловљеног поглавља.

у најдинамичнијим и најдраматичнијим моментима романа. У насловима поглавља се запажа да је управо глаголским прилозима изражено неко драматично стање или преокрет: госпођа Дафина *снуждивши се* и *жалећи* умре, а Вук и пук *закорачивши* гину.

У прозно-поетску структуру Црњански смешта номинативни исказ, тј. непотпуну реченицу чији је облик номинатив именске речи без предикативности. Ж. Станојчић (2008) сматра да је то смештање изведено употребом принципа таутологичности на нивоу реченице, јер се у првом делу наслова налази номинативни исказ-мото *Бескрајан, плави круг* који је, према Станојчићевом схватању у другом делу комбинован са формално непотпуном реченицом *У њему, звезда* (I, X).[2] Такво структурисање мото-наслова упућује на високу заступљеност формално непотпуних реченица у језику романа (Станојчић 2008: 112).

Уз структуру, треба поменути и смисаоност наслова, за коју она може и не мора бити везана, јер структурно потпуне реченице не морају бити смисаоно потпуне и обратно. Истичући да смисаона потпуност реченице зависи од контекста, Силић (1984: 105) говори о реченицама потпуне структуре, а непотпуног смисла, називајући их синсемантичним и реченицама потпуне структуре и смисла – аутосемантичним. Притом, аутор наводи да се искази интерпретирају у одређеном контексту, а са тог аспекта реч је о контекстуално укљученим и контекстуално неукљученим исказима.

Анализом наслова поглавља дошли смо до следећих резултата: само један наслов је сачињен од аутосемантичног и контекстуално неукљученог исказа (VI), остали наслови су контекстуално укључени, при чему су први, односно десети и четврти аутосемантични, а остали синсемантични. Шести наслов чини аутосемантични исказ, јер је смисаоно и структурно целовит, али се он, као гномски исказ, карактерише и контекстуалном неукљученошћу. Први и последњи поновљени наслов који се са структурног аспекста састоји од номинативне синтагме у првом делу и непотпуне реченице у другом делу, аутосемантичан је и контекстуално укључен. С обзиром на то да смисаона потпуност долази од контекста, он ће бити јасан када се прочита поглавље чији је он садржајно-облички сегмент. Попут првог и десетог, четврти наслов је смисаоно и структурно потпун, дакле аутосемантичан, али и контекстуално укључен, јер се само из контекста поглавља може закључити где оде Вук Исакович и Фрушка Гора.

Већина наслова је синсемантична и контекстуално укључена, такви су II, III, V, VII, VIII и IX. У сваком од побројаних присутни су елементи смисаоне непотпуности, односно синсемантичности, то су облици личних заменица у пет наслова (II, III, V, VIII, IX), и изостављање субјекта у једном (VII).

2 Ми сматрамо да други део наслова *У њему, звезда* представља парцелат, стога ће бити анализиран у делу текста о парцелацији.

У другом наслову поред свих структуралних елемената не зна се за ким не остаде ништа, али се то надомешта контекстом и односи се на пустош коју остављају за собом војници. Исказ из трећег наслова је смисаоно непотпун, јер се не зна чија је сен. Међутим, исказ је контекстуално укључен, зато што се из контекста сазнаје да је реч о реци, покрај Аранђелове куће у Земуну, а јунакиња Дафина „то место одабира првих дана да се исплаче“ (Црњански 2015: 41). У петом поглављу исказ је синсемантичан, а контекстуална укљученост упућује на нестанак пука после битке, *знајући да их ускоро неће бити, да ће нестати, као дим после битака* (Црњански 2015: 72). У седмом поглављу синсемантичност је изражена изостављањем субјекта, док контекст указује на бесмислена тумарања пука: *...све по туђој вољи и за туђ рачун* (Црњански 2015:104). Синсемантичност исказа осмог и деветог наслова надомешта се контекстуалном укљученошћу, јер представљају резиме поглавља.

СТРУКТУРИРАЊЕ НАСЛОВА ПОГЛАВЉА

Синтаксостилистички поступци су одлика прозно-поетског дискурса М. Црњанског, те се писац користио њима и при обликовању наслова поглавља романа *Сеобе*. Од поступака истичу се инверзија, парцелација и понављање.

Инверзијом се одступа од уобичајене реченичне конструкције, а од реда речи у реченици зависе синтаксичке, семантичке и комуникативне функције појединих делова реченице или реченице у целини. Комуникацијски динамизам реченице је изразитији и наглашенији кад ред речи није неутралан, односно када је стилски обележен. За овај синтаксичко-стилистички поступак М. Ковачевић (2000: 323) користи термин пермутација и наводи да је један од поступака који граматички модел синтаксичке јединице преводи у стилистички, односно синтаксеме у стилеме.

Инверзијом или пермутацијом обележено је више наслова. Већ у I, односно X поновљеном наслову поглавља уместо основног реда речи *Звезда је у њему*, због уметничког утиска и посебног стила, Црњански се користи инверзивним обликом, који је још и елиптичан и, што је важније, одвојен запетом.

Комуникативна структура реченице представља начин на који је информација распоређена у исказу са становишта њеног значаја у комуникацији. Када је субјекат у инверзији, то значи да се налази у рематској позицији. Од свих позиција у реченици, и комуникативно и стилски је најзначајнија последња – финална позиција. У тој позицији често се налази рема, на њој је информационо тежиште, те она на себе преузима реченичну интонацију и акценат (Пипер и Клајн 2013: 262).

У грађи бележимо следеће примере измештања субјекта из основне семантичко-граматичке структуре:

> Одоше, и не остаде за њима *ништа* (II) [←Одоше и ништа не остаде за њима.];[3]
>
> Дан и ноћ, протицала је *широка, устајала река*. И у њој *њена сен* (III) [←Широка устајала река је протицала дан и ноћ. И њена сен у њој];
>
> Оде *Вук Исакович*, али за њим оде и *Фрушка Гора* (IV) [←Вук Исакович оде, али за њим и Фрушка Гора оде].

Поступком пермутовања позиције субјекта и предиката истакнут је и предикат, који се нашао у антепозицији. Као пермутована синтаксичка јединица предикат добија статус синтаксостилеме:

> *Оде* Вук Исакович, али за њим *оде* и Фрушка Гора (IV) [←Вук Исакович оде, али за њим и Фрушка Гора оде].

Као синтаксичкостилистички поступак, онеобичавање распореда синтаксичких јединица на релацији предикат–одредба (место и начин) је више пута реализовано:

> ...што <u>у тај сумрак</u> *оде* (VI) [←што оде у тај сумрак]; ...да најпосле <u>трчећим кораком</u> *погину* (VII) [←да најпосле погину трчећим кораком]; ...да јој души, <u>ни у деци</u>, *неће остати* трага (VIII) [←да јој души неће остати трага ни у деци].

У грађи је забележен пример извођења стилистичког модела применом пермутације или инверзије на релацији директни објекат-одредба за време:

> ...сачувао је, и <u>после смрти</u>, *сјај свог бића* (IX) [←сачувао је сјај свог бића и после смрти].

Анализа грађе показује да се инверзија у наведеним насловима, углавном, везује за субјекат и предикат с једне, и предикат и његову одредбу, с друге стране. Због стилогености, писци често посежу за употребом инверзивног реда речи у реченици. Користећи се инверзијом, писац нарушава граматички ред речи у реченици, али на тај начин постиже експресивност „као резултат нарушеног суодноса форме и функције и специфичне интонације, у којој је посебно наглашено ново" (Silić 1984: 64). Учесталошћу и надређеношћу над свим осталим синтаксичкостилистичким поступцима, инверзија се истиче као стилска доминанта ових наслова. Афективност наслова повећана је инверзијом, која уз стиховну синтаксу, односно прозно-поетски дискурс, представља једно од главних обележја структуре наслова овог романа.

---

3 У угластим заградама наводимо стилски немаркирани ред речи.

У новијој стилистичкој литератури као један од поступака експресивне синтаксе издваја се и поступак *ūарцелације*. Парцелација је, као језички поступак и као језичко средство модерне српске прозе, постала веома фреквентна појава која доприноси конституисању специфичног уметничког стилског израза. М. Ковачевић (2000: 348) поступак парцелације наводи у оквиру поступака осамостаљивања реченичних конституената.[4] Према Ковачевићу први тип осамостаљивања – просто издвајање реченичних конституената је појава када се неки члан у својој позицији само одваја запетом. Тако издвојени чланови не представљају посебну граматичку категорију, већ синтаксостилемску. Најмање што се овим издвајањем постиже јесте да издвојени члан добија посебан значај, који се огледа у преузимању на себе логичког и емфатичког акцента. Осим четвртог наслова (*Оде Вук Исаковић, али за њим оде и Фрушка Гора*), сви остали наслови обележени су овим типом осамостаљивања, који и није новина, када је у питању језик и стил М. Црњанског:

> Снуждивши се, *над ūразнином ūорођаја,* она увиде, *да јој души, ни у деци,* неће остати трага и умре, жалећи што не може да засити бар тело, *раздраīана уживањима* (VIII). Један од њих, *најбеднији*, сачувао је, *и ūосле смр̄ти, сјај своī биħа*, тако да је могао да се врати и да се појави, *ūри улазу у село*, *на друму*, *на ис̄том мес̄ту*, где се расцветан јављао, *у ūролећу*, *ūрви баīрем* (IX).

Завршни корак осамостаљивања реченичних конституената, а самим тим и превођења граматичког модела синтаксичке јединице у стилистички, представља парцелација. У насловима романа парцелацију налазимо у првом, односно десетом поновљеном, као и у другом и трећем наслову. Треба рећи да је парцелација условљена интонацијом, што значи да је интерјунктурно аутономна и позицијом, јер парцелисана јединица тражи синтаксичку постпозицију. У таквој структури битно се међусобно разликују, с једне стране, базна компонента која је граматички и структурално самостална и парцелат, с друге стране, који је у субординацији према базној компоненти: Бескрајан, плави круг. *У њему, звезда* (I, X); Дан и ноћ, протицала је широка, устајала река. *И у њој, њена сен* (III).

Поступак осамостаљивања реченичних компонената као начин формирања синтаксостилема, може се комбиновати и са другим поступцима као што је *ūонављање*. У нашој грађи бележимо комбинацију парцелације

4 Под осамостаљивањем се сматра језичко-стилистички поступак којим се интонационо издваја или изолује неки реченични конституент од своје околине. Аутор истиче четири типа осамостаљивања реченичних конституената: просто издвајање реченичних конституената, издвајање реченичних чланова интензификатором, издвајање реченичних компонената са њиховом пермутацијом, и парцелацију реченице. Овим поступцима трансформише се једна нестилематична структура у стилематичну (Ковачевић 2000: 348).

и понављања. Овом приликом врши се интензификација парцелата, а понављањем реченичних компонената је, у ствари, формално-граматичким средствима изражен реченични акценат. Најјачи степен тог акцента је понављање речи: Одоше, и не остаде за њима ништа. *Ништа* (II).

Од матичне реченичне структуре парцелати су одвојени тзв. експресивном паузом, а налазе се у интерјунктурној позицији која се у писаном тексту означава интерпункцијским знацима. Међутим, парцелати се лако уланчавају у претходну реченицу:

> Бескрајан, плави круг [и] *у њему, звезда* (I, X); Дан и ноћ, протицала је широка, устајала река *и у њој њена сен* (III).

Примери показују зависност парцелата од базне компоненте, али парцелацијом се истиче и важност сваког елемента, односно садржаја сваког парцелата. Парцелисани елементи разбијају устаљене структуре и њихов стилистички допринос је у њиховој недоречености, онеобичености, а интензитет им је већи ако су сведене на мањи број чланова. У књижевноуметничким текстовима одступање од уобичајене реченичне конструкције, интонационим рашчлањивањем и осамостаљивањем реченичних делова – од простог издвајања до парцелације – поред синтаксичке, има и изразиту стилистичку вредност.

КОНЕКСИЈА

Поред синтаксостилистичких поступака, важну улогу у структурирању наслова поглавља има конексија, која дубоко прожима наслове окупљајући их у целину. Црњански применом претходних поступака визуелно одваја реченичне елементе и рашчлањава целине, док је на дубљем плану међу њима присутна јака веза захваљујући конексији.

Као целина, текст постоји искључиво захваљујући међусобној истоврсној зависности својих делова. Говорећи о кохезији, као семантичкој категорији неусловљеној реченичним границама, која у интерпретацији претпоставља зависност једног елемента од другог, М. Халидеј и Р. Хасан у књизи *Cohesion in English* (1976) издвајају два типа кохезије – граматичку и лексичку.[5] Као једна од кохезивних веза у оквиру граматичке кохезије истиче се референција. Референција је семантичка категорија и одликује је специфична природа информације која се сигнализира за проналажење.

Референција се остварује као ситуацијска – егзофора и текстуална – ендофора. Прва упућује на ванјезичку стварност, а друга се проналази унутар текста.

5 Ова публикација није преведена на наш језик, па смо се служили оригиналним издањем.

Стога, за наше истраживање је релевантна ендофоричка референција. Даље, ендофора реферише у два правца, као пресупозиција која упућује на претходни познати елемент – анафора и пресупозиција која реферише на следећи нови елемент – катафора (Halliday & Hasan 1976: 14, 17).

При анализи конексије у склопу наслова поглавља романа *Сеобе* придржаваћемо се класификације упућивачких елемената коју даје П. Мразовић (2009), јер се показала адекватном за корпус који анализирамо.[6] У насловима романа доминантни су упућивачки елементи и то личне заменице са нултим конектором и показне заменице. Поред њих, посебну кохезивну функцију имају конектор *и* и лексичко-семантичке јединице у виду њиховог понављања и кроз граматичке категорије.

У следећим насловима су потврђене личне заменице у анафоричкој референцијалној улози:

> Бескрајан, плави круг. У *њему* звезда (I); Дан и ноћ, протицала је широка, устајала река. И у *њој*, њена сен (III); Оде Вук Исакович, али за *њим* оде и Фрушка Гора (IV).

Упућивање је могуће и нереализованом личном заменицом, у том случају говоримо о нултом конектору Ø, а функцију упућивања преузима глаголски наставак:[7]

> Ø *Одоше*, и не остаде за њима ништа (II); Ø Тумарали су, као муве без главе; Ø јели су, пили су, спавали су, да најпосле трчећим кораком Ø *пођину*, закорачивши у празнину, по туђој вољи и за туђ рачун (VII); Један од њих најбеднији, сачувао је, и после смрти, сјај свог бића, тако да је Ø *могао* да се врати и да се појави, при улазу у село, на друму, на истом месту, где се расцветан јављао, у пролећу, први багрем (IX).

Наведени примери показују да су личне заменице, како реализоване тако и нереализоване, један од најучесталијих елемената референтног повезивања у насловима. С друге стране, нулти конектор осигурава повезаност текста, односно кохерентност, јер се увек ради о истом вршиоцу радње, а радње се притом сукцесивно нижу. Реализоване личне заменице су анафорског типа, док су нереализоване катафорског, јер текст поглавља открива ко је агенс. Други (*Одоше, и не остаде за њима ништа. Ништа*) и седми наслов (*Тумарали су, као муве без главе: јели су, пили су, спавали су, да најпосле трчећим кораком пођину, закорачивши у празнину, по туђој вољи и за туђ рачун*)

6 Као упућивачки конектори у овој класификацији се издвајају: 1) личне заменице, 2) показне заменице, 3) присвојне заменице, 4) релативне заменице, 5) заменице ко, шта/што, 6) неодређене и одричне, 7) повратна заменица себе/се и 8) прилоге (Mrazović 2009: 727).

7 Термин *нулти конектор* преузет је од Павице Мразовић (2009).

карактеришу се и неизраженим антецедентом. У другом наслову се антецедент само наслућује, а открива се читањем тог поглавља, док се за седми може рећи да је антецедент катафорички најављен у четвртом наслову: Вук и Фрушка Гора.

Показне заменице, поред тога што врше егзофоричку упућивачку функцију, у тексту такође могу вршити и ендофоричку упућивачку функцију. У грађи је забележен пример анафорског типа:

> Прошлост је грозан, мутан бездан; што у *тај* сумрак оде, не постоји више и није никад ни постојало (VI).

Анафоричко упућивање из наслова треба довести у везу са текстом поглавља на који се односе и упућују. Тако лична заменица у наслову *Бескрајан плави круг. У њему, звезда* упућује на бескрајност плавог круга, у најширем могућем смислу његовог обухватања. Али се даље упућивање односи и на главне актере романа, зато што се такав круг јавља само њима и то често у чворишним ситуацијама романа. У другом (*Одоше, и не остаде за њима ништа. Ништа*) и четвртом наслову (*Оде Вук Исаковић, али за њим оде и Фрушка Гора*) личне заменице упућују на Вука Исаковича и подунавски пук, на њихов одлазак и велику промену у животу, коју са собом тај одлазак доноси. У наслову четвртог поглавља је први пут именован референт, главни јунак Вук, којим се упућује на лице из ванјезичке стварности. Лична заменица 3.л. *њим* налази се, због посебног наглашавања, након именованог референта. У наслову другог поглавља функцију упућивања преузима глаголски наставак, али се обликом *њима* опет упућује на Вука Исаковича и пук, што се потврђује текстом датог поглавља. Трећи наслов (*Дан и ноћ, протицала је широка, устајала река. И у њој, њена сен*) указује на повезаност реке и јунакиње Дафине, која је баш због њеног расположења и психолошког стања мутна и устајала. Шести наслов (*Прошлост је грозан, мутан бездан; што у тај сумрак оде, не постоји више и; није никад ни постојало*), који је у форми изреке, шаље поруку да је све пролазно, а на њега се градацијски надовезује седми (*Тумарали су, као муве без главе; јели су, пили су, спавали су, да најпосле трчећим кораком погину, закорачивши у празнину, по туђој вољи и за туђ рачун*), у којем нереализоване личне заменице упућују на неминовност смрти читавог пука.

Заменице имају посебно значење не само за конституисање текста, већ и за функционисање језика у глобалу, јер исказ се на тај начин ослобађа сувишног садржаја. Проучавајући референцију у контексту кохезије, Реџић (2018: 189) закључује да је она један од најучесталијих механизама у тексту романа *Сеобе*, где је неоспорна доминација анафоре.

Наслови поглавља романа су занимљиви и због тога што конектор *и* има специфичну улогу. У наслову *Бескрајан, плави круг. У њему, звезда* (I, X),

због додавања другог исказа првом, као и недовршености конструкције намеће се употреба конектора *и*, али је он изостао. У трећем наслову конектор *и* се употребљава како би истакао неки наредни веома значајан сегмент, у ком се крије чвориште семантике: Дан и ноћ, протицала је широка, устајала река. *И* у њој, њена сен (III). Овај конектор повезује смисаоно и развија тему, а уз то *и* је интензивни конектор, јер поред везне има и упућивачку функцију, он упућује на део исказа који служи као ново. Компонента *у њој* припадала би датом, да нема конектора *и*.

Парадигматски прицип, као начело поезије, у роману се одражава кроз понављање као структурни феномен и кохезивно средство. У насловима поглавља очигледна је лексичко-семантичка кохезија. Халидеј и Хасан указују на континуум семантичке блискости међу кохезивним лексемама. У неком контексту све лексеме могу да супституишу једна другу, а разликују се према степену међусобне сличности, што значи да у датој ситуацији могу бити у односима синонимије, хипонимије и слично (Halliday & Hasan 1976: 278).

Идући од другог до осмог наслова, наводимо именице и глаголе по редоследу којим се јављају у поглављима. Уочава се и узлазно градацијско ређање чији је врхунац у смрти:

> *одоше, не остаде* (II), *протицала је* (III), *оде* два пута употребљено (IV), *одласци и сеобе* (V), *прошлост, мутан бездан, сумрак, оде, не постоји више, никад није ни постојало* (VI), *поїину, у празнину* (VII), *над празнином, неће остати, умре* (IX).[8]

Весна Половина (1999: 193) наводи да „понављање доприноси кохезији, истицању и евалуацији поновљеног текста". Међу неколико врста кохезије у њеној подели истичу се: понављање (рекуренција) и делимично понављање (Polovina 1999: 150). Једноставно понављање (рекуренцију) елемената бележимо у првом и десетом наслову поглавља (*Бескрајан, плави круї. У њему, звезда*) које из тог разлога зовемо последњи поновљени наслов. Поновљени наслов је учинио да га посматрамо оквиротворним, њиме све почиње и њиме се све завршава. У другом поглављу (*Одоше, и не остаде за њима ништа. Ништа*) и петом (*Оде Вук Исаковић, али за њим оде и Фрушка їора*) понављање одричне заменице *ништа* и глагола *оде* има функцију да нагласи

8 Сагледавањем односа именских и глаголских речи може се открити дубља семантика текста, али и његова стилска карактеристичност. Ана Стишовић Миловановић (2016: 84–87) приказујући фреквенцију именских и глаголских речи у насловима поглавља романа *Сеобе*, долази до следећих резултата: од I до VI поглавља доминантне су именске речи (5:0, 3:2, 8:1, 5:1, 6:1, 7:2), затим у VII поглављу благу предност добијају глаголске речи (7:8). За разлику од приближне подударности у VIII (10:7), IX поглавље окупља највећи број именских речи (16:4). То нас наводи на закључак да су статичност, али и именовања, упечатљива одлика наслова̂ поглавља̂ и текста романа, ако се има у виду садржај и контекст, а да динамичност, због смањене фреквенције глагола, одлази у други план.

тврдњу изнету исказом. Именица *празнина* односи се на бесмисао ратовања у седмом поглављу, и на бесмисао живота и рађања у осмом поглављу. Као кохезивно средство везује наслове ова два узастопна поглавља и дата је у облику предлошко-падежних конструкција: *у празнину* (VII) и *над празнином* (VIII).

Делимично понављање се односи на премештање употребљеног елемента једне класе у другу класу речи. Тако синтагма *одласци и себе* (V) заузима посебан лексичко-семантички аспект према глаголима *одоше* (II), *оде* (аорист) (IV), *оде* (презент) (VI).

Лексичка кохезија може се остварити и путем граматичких категорија. Наиме, глаголска времена учествују у повезивању наслова у надреченично јединство. Писац употребљава форме аориста како би постигао динамичност и доживљеност приповедања, а уз аорист, често је употребљен и перфекат процесуалних и егзистенцијалних глагола:

> ***Одоше**, и **не остаде** за њима ништа* (II); ***Оде** Вук Исаковић, али за њим **оде** и Фрушка Гора* (IV); *Одласци и себе, **начинише** их пролазним, као дим, после битака* (V).
>
> *Дан и ноћ, **протицала је** широка, устајала река* (III); ***Тумарали су**, као муве без главе; **јели су**, **пили су**, **спавали су**, да најпосле трчећим кораком пођину...* (VII); *Један од њих, најбеднији, **сачувао је**, и после смрти, сјај свог бића, тако да **је могао** да се врати и да се појави, при улазу у село, на другу, на истом месту, где **се** расцветан **јављао**, у пролећу, први бајрем* (IX).

Књижевноуметнички текст делује кохерентније ако има јаче кохезивне везе, што потврђују и наслови поглавља романа *Себе*. С обзиром на то да се кохезија сагледава у елементима површинске структуре текста, текстуални конектори и лексичка кохезија су заузели важно место међу кохезивним средствима.

Сумирајући резултате истраживања конкретног књижевног корпуса М. Црњанског, може се уочити да сви поменути поступци имају двоструку улогу у овом дискурсу. С једне стране, они су имплицирали уређеност овог дискурса и његову кохерентност, с друге стране, захваљујући њима, дискурс се увек дâ раставити на саставне елементе и анализирати.

ЗАКЉУЧАК

У овом истраживању испитивани су поступци у структурирању наслова поглавља романа *Себе*. Прво је приказана структурна анализа наслова, а затим синтаксостилистички поступци – инверзија, парцелација и понављање, којима се Црњански користи структурирајући наслове. Након тога, у насловима су анализирани и кохезивни механизми, помоћу којих се синтаксостилистичким поступцима издвојени сегменти повезују у целину.

Структура наслова варира од једноставно грађених до сложених или разгранатих реченичних структура. Први и последњи наслов немају обележје предикативности и представљају номинативне исказе, док су они са обележјем предикативности дати у форми простих, независносложених и зависносложених реченица. С обзиром на то да смисаона потпуност реченице долази од контекста, анализирајући наслове уочили смо да је само један наслов сачињен од аутосемантичног и контекстуално неукљученог исказа (VI), остали наслови су контекстуално укључени, при чему су први, односно десети и четврти аутосемантични, а остали синсемантични.

Наслови се одликују различитом текстуалном и граматичком структуром, а доминантну улогу у структурирању наслова имају синтаксичкостилистички поступци – инверзија и парцелација. Инверзија се везује за распоређивање субјекта, с једне, и предиката и његове одредбе, с друге стране, док се парцелати тичу локализације субјеката. Сви наслови су обележени простим издвајањем реченичних конституената, као првим степеном осамостаљивања, док су први, десети поновљени и трећи наслов поглавља обележени парцелацијом, као крајњим степеном осамостаљивања. Комбинацију парцелације и понављања потврђује трећи наслов.

Када су у питању кохезивни елементи, примећује се да су у насловима романа доминантни упућивачки елементи. Користе се личне и показне заменице које упућују на леву страну и поменути елемент, што значи да је у питању анафоричко упућивање, као и нулти конектор или нереализована лична заменица која је катафоричког типа. Поред конектора, кохезију, а затим и кохеренцију текста обезбеђује лексичка кохезија, и то путем понављања, делимичног понављања и понављања граматичких категорија.

Сви коришћени поступци у обликовању наслова поглавља допринели су перципирању дискурса целокупног романа *Сеобе*, а тиме истакли и карактеристичност пишчевог обликовања језичког феномена.

ИЗВОР

Црњански 2015: Милош Црњански. *Сеобе и друīа књиīа Сеоба*. Београд: Лагуна

ЛИТЕРАТУРА

Glovacki-Bernardi 2004: Zrinjka Glovacki-Bernardi. *O tekstu*. Zagreb: Školska knjiga.

Грицкат 1966: Ирена Грицкат. „Наслови – посебна категорија писане речи“. *Наш језик*, књ. XV, 1–2, 77–95.

Јањушевић-Оливери 2015: Ана Јањушевић-Оливери. „Зависносложене реченичне структуре у првој књизи *Сеоба* Милоша Црњанског“. *Зборник радова са међународноī научноī скуīа на Филолошко-уметничком факулшешу*. Ур. Милош Ковачевић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 247–256.

Katnić-Bakaršić 1999: Marina Katnić-Bakaršić. *Lingvistička stilistika*. Budimpešta: Electronic Publishing Program.

Mrazović 2009: Pavica Mrazović. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Novi Sad: IK Zorana Stojanovića.

Петковић 1988: Новица Петковић. *Два српска романа*. Београд: Народна књига.

Пипер–Клајн 2013: Предраг Пипер–Иван Клајн. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска.

Polovina 1999: Vesna Polovina. *Semantika i tekstolingvistika*. Beograd: Čigoja štampa.

Рецић 2018: Емилија Рецић. „Текстуална референција као кохезивни механизам у роману Сеобе Милоша Црњанског“. *Наука без граница 1*. Зборник радова. Ур. Мирјана Лончар-Вујновић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 177–191.

Silić 1984: Josip Silić. *Od rečenice do teksta*. Zagreb: Biblioteka znanstvenih radova.

Симић–Јовановић-Симић 2012: Радоје Симић–Јелена Јовановић Симић. „Граматичка и интонацијска структура прозног израза М. Црњанског у Сеобама“ (прва књ.). *Узданица*, год. IX, 1, 7–25.

Станојчић 2008: Живојин Станојчић. *Из језика прозе Милоша Црњанског*. Београд: ЗУНС

Стишовић Миловановић 2016: Ана Стишовић Миловановић. *Инструментални концептуализам у проучавању књижевности*. Београд: Друштво РАШКА ШКОЛА.

Halliday-Hassan 1976: Michael A. K. Halliday-Ruqaiya. *Cohesion in English*. London: Longman.

Jovana S. NIKOLIĆ

THE PROCEDURE OF STRUCTURING THE CHAPTER IN NOVEL OF MILOŠ CRNJANSKI

Summary

The subject of research in this work are the actions which helped Milos Crnjanski to structure and form the titles of the chapters in the novel „Seobe I". Personal acts have resulted in unusual and different constructions comparing to the former art expression, which syntax in prose brings closer to syntax in poetry and on that way they become the characteristic of the writer's style. By appearance not connected segments of a text are connected on the other way, which is so specific only for this writer. Therefore there is a need for a research of those separated, but in the same time so connected segments of a text in which the essence of understanding is hidden. Repetition, inversion, division, connection and variation in title structure create on one side, special dynamic and by appearance independent parts, while, on the other hand, make coordinated and tight connected entirety. Unique and typically made sentence constructions have been analyzed on a concrete literally artistic corpus by methods of analysis, synthesis and description, with syntax, semantics and stylistics criteria. Because of clear structure and the role in understanding the discourse in general, it was necessary to involve textual criteria, as well, just to show (in)dependence of title structure from their sense and connection with a context, which makes the text of the novel.

Key words: titles, title structure, inversion, division, repetition, connection, novel „Seobe I", Milos Crnjanski.

Рад је предат 28. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Лазић Р.
821.163.41:389.09-1
doi: 10.5937/bastina30-29126

Оригинални научни рад

*Маїда Г. МИЛИКИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НЕКИ АСПЕКТИ СХВАТАЊА ЖЕНЕ У НАРОДНИМ БАЛАДАМА И ПОЕЗИЈИ РАДМИЛЕ ЛАЗИЋ**

Аїстракт: Жена у народним баладама има бројне улоге и функције, те је њен лик у овим песмама „на међи" изразито комплексан. Она је понајчешће растрзана између својих емоција и правилâ патријархалног друштва. У народним баладама овај лик је често традиционалних схватања, за разлику од лирског субјекта у поезији Радмиле Лазић, који (номинално) пркоси увреженом поимању жене као такве. Циљ рада је да укаже на сличности и разлике између овог лика у народним баладама и у поезији Радмиле Лазић.

Кључне речи: народне баладе, Радмила Лазић, поезија, жена, традиционално/модерно.

Један од архетипова који „инаугурише" Карл Густав Јунг је архетип женског, који је, према швајцарском психоаналитичару, у свим културама и временима повезан са завођењем, рађањем, стварањем, неговањем, храњењем и заштитом (Требјешанин 2011: 63). Типичне женске фигуре у различитим епохама током историје су: девица, принцеза, девојчица, мудра жена, татина мезимица, фатална жена, зла жена, мајка, дама, људождерка, вештица, вила, сирена (Требјешанин 2011: 63). Ова лепеза егзистенцијалних могућности приказује жену не само као амбивалентну већ као изразито комплексну фигуру.

Готово све наведене функције жене које наводи Јунг у извесном облику заступљене су и у народним баладама, жанру народне књижевности у ком је жена најистакнутији лик. Ове песме „на међи", како из Вук назива, јесу краће усмене песме, које по правилу опевају „обичне", често анонимне личности и догађаје из свакодневног живота, личног и породичног

* докторанд, magdamilikic95@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

(Крњевић 2013г: 239). Жена у балади може имати и „историјску" димензију, али је она по правилу у сенци личног и породичног живота, који представља средишњу тему баладе. Таква је, рецимо, јунакиња (мајка) у баладама о смрти браће Морића. Затим, жена је у остварењима овога жанра каткад и митско биће, односно вила; на пример, у балади *Како је Новаку ушекла вила њеїова љубовца* (Богишић 39). Јунакиња може бити и хришћанска светица, као што је случај у песми *Оїњена Марија и Громовник Илија* (Карановић 2). Стога се може говорити о народним баладама о породично-личним односима у ужем смислу, затим са историјским, као и религиозно-митолошким мотивима; ова класификација је у великој мери у науци прихваћена.

Поезија савремене и по много чему модерне песникиње Радмиле Лазић настајала је и настаје под снажним утицајем феминистичког покрета. У складу са тим, њене песме пре свега преиспитују родне квалитете: субјект који се оглашава у овим песничким остварењима промишља о различитим традиционалним улогама, тако што се критички односи према устаљеним моделима понашања и схватања о жени. У наставку рада анализираћемо жену код код Радмиле Лазић и у народним баладама, при чему ћемо настојати да укажемо на сличности и разлике.

Максимилијан Браун објашњава да се у баладама интересовање усмерава на судбину и осећајни свет жене, а да су радња и реакција мушкарца само повод (према: Крњевић 1973б: 54), услед чега се може уочити пролиферација женских улога у балади. Јунакиња баладе је најчешће мајка, сестра, кћерка, одн. девојка стасала за удају, затим снаха, љуба, јетрва, заова, свекрва, пасторка. Све њене улоге су традиционалне. Теоретичари студија рода, који су средином XX века увели разлику између појмова род и пол, тврде да традиционалне функције жене не произилазе из скупа инхерентних психолошких црта личности, већ су конструкт особеног друштвеног деловања (Радуловић 2009: 53). У том смислу женски ликови у баладама представљали би конгломерат друштвених конструката родних улога.

У поезији Радмиле Лазић женски лирски субјекат нема онолико улога и функција колико их има јунакиња у народним баладама, што добро објашњава текст „Фолклор као нарочит облик стваралаштва" Пјотра Богатирјева и Романа Јакобсона: „Једна је од битних разлика међу фолклором и литературом у томе што је први обиљежен оријентацијом према langue, а друга према parole" (Богатирјев, Јакобсон 1971: 22). Аутори ове студије на народну књижевност примењују Сосирову опозицију између језика и говора, при чему под термином langue подразумевају превентивну цензуру заједнице од које одсудно зависи постојање неке фолклорне творевине. Насупрот томе, у ауторској књижевности, коју Јакобсон и Богатирјев доводе у везу са појмом parole, нема поменуте цензуре, због тога што остварење ауторске литературе

најчешће не узима у обзир потребе заједнице. Тако догађајност и ликови у баладама „одсликавају укорењене заједничке ставове и погледе о могућим реакцијама у неким кризним породичним и друштвеним ситуацијама и људским трансакцијама" (Петровић 2009: 100), док настанак и природа поезије Радмиле Лазић начелно не зависе од колектива и његових карактеристика, већ од начина на који песникиња посматра свет (и песништво). Лирски субјекат у Лазићкиним песмама је једноставно „жена": што, у виду поенте, показује завршетак остварења *Аутопортрет*; управо овим самоосвешћивањем имплицира се његово интересовање за промишљање улога жене: „Не певам. / Не плешем. / Као да сам у кроти. // Са главом на шинама, / Са очима-срнама / Бдим. // Као утуљена лампа [...] Од прозора не мичем. // Као кобилица њушку заривам / У јасле-душу. // Ја, тридесетпетогодишња жена" (Лазић 2013: 39).

Народна балада као врста народне песме „на међи" има лирске, епске и драмске елементе (Клеут 2013: 12). Њен драмски потенцијал представља својеврстан сукоб који ће покренути догађајност, односно епски слој овог жанра. Сукоб се по правилу дешава у преломним тренуцима људског живота, као што су: рођење, женидба или удаја, међусобни однос чланова породице, пород, онима у којима се прелази из једног друштвеног положаја у други (Клеут 2013: 17), док је расплет често трагичан. Према природи конфиктних ситуација, Хатица Крњевић баладе дели на оне са унутрашњим и спољашњим сукобом (Крњевић 1973в: 70). Прва група обухвата остварења у којима конфликт „проистиче из човекових страсти, нагона, опречних природа, различитих моралних схватања или захтева који се не могу усагласити" (Крњевић 1973в: 76). У овим наведеним песмама жена се приказује као жртва патријархата, односно ауторитета динарског човека, мужа (*Жалосна пјесанца племените Асанаginице*, Клеут 50); у неким песмама мајка (свекрва) не дозвољава да се љубав између девојке и момка ствари, што често доводи до трагичног епилога (*Смрт Омера и Мериме*, Клеут 64). У овом кругу песама свекрва неретко представља доминантну фигуру која оличава догматски систем традиционалних породичних односа. Јунакиња баладе некад страда и услед тога што други (браћа) прекрше одређено правило заједнице, као што је похођење сестре која је удата на далеко (*Браћа и сестра*, Клеут 20) (Милошевић Ђорђевић 1971: 309). Унесређеност жене у песмама са унутрашњим заплетом може произилазити и из тога што чланови породице одлучују да се уда за недрагог (*Ришћан Боро и Ајка Фетаginића*, Клеут 63), мада је у неким варијантама овог сижеа девојци је дозвољено да сама изабере женика (*Женидба Златарића Павла*, Клеут 29). У једној варијанти кћерка ће, уз помоћ мајке, преварити просца тако што ће се правити да је мртва, и тако ће избећи удају за недрагог (*Заручница Ерцеginа Стјепана*, Карановић 113). Јунакиња је некада и крвница своме

брату/сину, који не одобрава сестрину/мајчину љубав са драгим (*Сестра отровница*, Клеут 36; *Мати невјерница*, Клеут 39). Према једном сижеу, завист заове према мужевљевној сестри проузроковаће и заовину и њену смрт (*Боī ником дужан не остаје*, Вук II, 5). Патња хришћанске светитељке Огњене Марије у песми коју смо навели проузрокована је тиме што људи не поштују обичајне законе по којима је дан њеног крсног имена нерадан (*Оīњена Марија и Ґромовић Илија*, Карановић 2). Подврста баладе која се бави унутрашњим конфликтом тематизује и инцестуозну жељу између брата и сестре (*Ој Требово, висока īланино*, Крњевић 43), чиме се приказује страх заједнице од нарушавања њених законитости: сижеом се поручује не оно што је њиме експлицирано (не алудира се на социјалну патологију), већ се сугерише да сестре треба да се уда и оде, а брат да се ожени (Карановић 2010: 43).

Другу подврсту балада чине она песничка остварења „у којима до удеса долази деловањем ванске неминовности, фатума, неке природне силе којој човек не може, а углавном и не покушава да се супротстави. Јунаци ових балада су само жртве слепе елементарне силе (земљотреси, поплаве, олује), неког великог друштвеног зла (рата), које се види само као последица или је најзад зло нама казано сажето и једноставно, али то казивање усмерено је на унутарњи простор људског живота и трајања" (Крњевић 1973в: 76-77). У овим песмама, које се најчешће завршавају трагично, јунакиња страда од урока (*Женидба Милића барјактара*, Клеут 9), односно услед фаталности своје лепоте (*Клетва*, Крњевић 5); зато што ју је неко намерно или случајно проклео (*Пророчки сан Ане материне*, Клеут 8). У неким варијантама хибрисна лепота девојке може проузроковати смрт драгог, а не ње саме (*Дамљан и љуба њеīова*, Клеут 53). Такође, урок може стићи младића након што га девојка урекне; када схвати шта је учинила, она ће одузети себи живот (*Уречени момак*). Жена страда и у сижеима о узиђивању жртве у велике грађевине (*Зидање Скадра*). Хатица Крњевић истиче да се сукоб у овој подврсти усмене баладе може темељити и на мотиву одласка одређеног члана породице у војску, што изазива тугу сестре, те ће се „возари" лаће смиловати на њу и дозволиће јој да пође са братом (*Милета и Милица*). Остварења са спољашњим конфликтом нису бројна као баладе са унутрашњим сукобом; затим, уочавамо да у наведеним песмама јунакиња има много мање могућности да утиче на разрешење ситуације него у песмама са унутрашњим сукобом.

Један од најзаступљенијих конфликата у оквиру жанра народне књижевности који истражујемо је онај у ком се догма патријархалног друштва сучељава са личним, индивидуалним, унутрашњим. Наведени модел заплета рефлектује однос јунака према друштвеном поретку, о чему пише Зоја Карановић:

> Конфликтне ситуације у епско-лирским песмама [...] полазе од општеприхваћених друштвених норми и забрана, односно од њиховог нарушавања и услова који то нарушавање омогућавају, те од опасности које тако настају. Али, у поменутом контексту, оне могу да говоре не само о потреби санкционисања већ и о потреби укидања забране. Ове песме, дакле, 'одмеравају' тежину норме и могућу деструктивну, али и потенцијално креативну меру њеног нарушавања. (Карановић: 1998: 240)

У том погледу креативна мера нарушавања одређеног правила изразито маскулиног културног миљеа на известан начин може подразумевати – еманципаторски импулс код јунакиња баладе. С друге стране, већ смо казали да лирски субјекат у песмама Радмиле Лазић тежи управо еманципацији од стереотипне представе жене у друштву. На том веома комплексном настојању лирског гласа заснива се и сукоб у њеној поезији.

У песмама савремене ауторке нема заплета нити сукоба у техничком смислу, односно у смислу динамичког мотива који представља својеврсну осовина дела у тематско-мотивском и композиционом смислу. Ипак, у погледу идејног слоја Лазићкиних остварења, сукоб је њеној поезији иманентан. Конфликт у овом песмама могао би се одредити као сукоб између традиционалног и модерног (само)разумевања; остварен је најпре у виду феномена „варирајућег песничког субјекта" (Магарешевић 2005: 26), посредством ког „песникиња час брани одлике женског принципа, час доводи у питање те одлике и њихове опробане моделе понашања, интервенишући често веома болном иронијом" (Магарешевић 2005: 28). Лирски субјекат је код Радмиле Лазић флуидан и полисемичан. Његова контрадикторност је на известан начин парелелна амбивалентној природи жене у балади.

Код лирског *Ја* уочавамо – како би рекао Растко Петровић – „трење између душе и тела". У *Женском писму* говори како „неће да буде" „кротка", односно „ни змија, ни Ева, из приче о Постању" (Лазић 2003: 60); „са срцем међу зубима", „на све режи" (Лазић 2003: 167), тврдећи да је „доброта" „досадна" (Лазић 2003: 166). *Ја* које се оглашава у песмама скептично је према бројним традиционално схваћеним вредностима. У песми *Понављање сцене* иронијски се односи према институцији брака, док у меланхолично инторнираној *Елегији I* ламентира над годинама које је провело чекајући женика (Лазић 2003: 53). Лирски субјекат изграђује критички, најпре негаторски однос и према мајчинству, о чему говори *Мајка* (Лазић 2003: 91-94), остварење на чијем завршетку субјекат ипак исказује жаљење јер се није остварио у овој улози. Лирско *Ја* каткад заговара мушки принцип, нарочито у песми *Буђење Јованке Орлеанке или ја се буди(м)* (Лазић 2003: 34), али га његова крхкост, зебња и незаштићеност подсећају на женски хабитус који му је иманентан, о чему сведочи *Земно штиво*

(Лазић 2003: 64-65). На основу глаголског облика у наслову *Буђење Јованке Орлеанке или ја се <u>буди(м)</u>* (подвукла М. М) наслућујемо да лирски глас варира и између персоналности и имперсоналности. Овај субјекат некада одаје утисак инфериорности (*Божји стварор*, Лазић 2003: 41), односно супериорности у односу на мушкарца-драгог (*Жабац*, 2013: 44). На моменте је активан, у покрету је (*Право стање стварри*, Лазић 2003: 17), али често и пасиван, летаргичан (*Божји стварор*: Лазић 2013: 41). У песми *Оїледни материјал* (Лазић 2003: 43) псеудоисповедно *Ја* иронијски се односи и према преиспитивању родних квалитета. У поезији Радмиле Лазић уочавамо мноштво начина на који песникиња покушава да превреднује устаљене облике понашања и мишљења у – према одређеним схватањима – надасве маскулиној и фалоцентричној културној парадигми.

Антрополог Шери Ортнер у чувеном тексту „Жена спрам мушкарца као природа спрам културе?", између осталог пише: „Жену њено тело као да осуђује на пуку репродукцију живота; насупрот овоме, мушкарац, немајући природне стваралачке функције, мора (или има прилику) да своју креативност искаже у спољњем свету, 'вештачки', посредством технологије и симбола" (Ортнер 1983: 164). У складу са тим, Мирча Елијаде објашњава како је жена „мистички солидарисана са земљом; рађање се представља као људска варијанта магијске плодности. Сва религиозна искуства која су у вези са плодношћу и рађањем, имају космичку структуру. Сакралност жене зависи од светости земље. Женска плодност има космички модел: модел Terra Mater, универзалне родитељице" (Елијаде 2004: 105). Феномен репродукције се, дакле, из перспективе различитих наука и научних дисциплина повезује са природом, односно са женом.

Схватања традиционалне заједнице о положају жене у колективу у баладама се приказују на посредан начин; она су само имплицирана. У складу са тим, у овим песмама женска секуалност се експлицитно не тематизује. У балади *Вукоман и Вукоманка* млада Вукоманка жали се каранфилу како је девет година удата, а „нити цвате, нит' семе имаде", нити зна шта је „мушка глава" (Клеут 31). Накнадно сазнајемо да је братимила Вукомана, молила га да живе „к'о брат и сестрица". Опирање конзумацији брака у контексту народног стваралаштва можемо објаснити као Вукоманкино стремљење идеалу девичанства, које глорификује патријархално друштво. Вукоманова ауторитативна мајка у разговору са сином сугерише да мушкарац треба да буде једини који у брачној заједници одлучује: ако се жена са неким његовим схватањем не слаже, он може кориговати њено становиште – тако што ће је претући. Занимљиво је и симптоматично то што оваквом погледу на свет (ауторитативна!) мајка свог сина подучава на своме примеру: „'Вукомане, мој једини сине [...] Кад је мене твој баба довео, / Ја сам њега трипут побратила, / Он је мене трипут ударао: / Нисам тебе за сестру довео,

Већ сам тебе са љубу довео'" (Клеут 31). Примећујемо да се љуба у овој балади своди на своју телесност, која, према традиционалним уверењима, треба да резултира породом. У том смислу се, на основу (посредног) тематизовања сексуалности, заједница подсећа која је главна улога жене као такве, што, између осталог, оправдава схватање Шери Ортнер. Уз то, фигура младе Вукоманке приказује се као парадоксална: с једне стране, братимила је свога мужа да живе попут брата и сестре, с друге, она се тужи каранфилу због тога што „нити цвате, нит' семе имаде". Ту се може огледати мизогини имплус код народног певача: он сугерише да је жена нестална, некозистентна у својим уверењима. Ова песма, између осталог, потврђује да се мушкарац и жена могу посматрати у оквиру дуалистичке концепције разум/тело, где се маскулини принцип повезује са разумом, а феминино са телом.

Слично младој Вукоманки, јунакиња песме *Бездетна љуба Ђурђевића* тужи се цвећу: „'Калоперу, моје рано цв'јеће, / Све ми цватиш и сјемешце дајеш; / А ја јадна Ђурђева љуба, / Све се љубим, а порода немам. / Од како сам ја за Ђуру дошла / Жељна сам се кола наиграти, / И у колу пјесме напјевати'" (Карановић 108). И она, видимо, жали пре свега због тога што се није остварила у мајчинској улози. Поред тога, Ђурђевића љуба говори како је „жељна" играња у колу, певања. Чини се да су ова два узрока њене патње, на известан начин, у колизији. Рађање је традиционална и, пре свега, биолошка улога жене у друштву, па се чини необичним и неочекиваним да удата жена у патријархалном миљеу говори како би да се провесели. Играње и певање у колу резервисани су за девојке које су тек стасале за удају. Међутим, помињање весеља овде је вид антиципације. Наиме, у наставку песме љуба Ђурђевића ће се преудати за младића који ју је чуо како се тужи калоперу. Иако нам се спрва учинило како јунакиња у овом остварењу у одређеној мери пркоси правилима традиционалне културне матрице – тако што износи жељу да се провесели у колу – увиђамо да она тим речима износи став колектива по ком жена, уколико не оствари пород са својим мужем, може да се преуда, како би се у браку са другим човеком остварила у (према традиционалним уверењима) најважнијој улози, мајчинској.

Насупрот народним баладама, проблем тела и телесности је у поезији Радмиле Лазић експлицитно заступљен и представља једну од готово опсесивних тема. Преиспитивање сексуалности спада у поетичке захтеве тзв. „женског писма", које се у историји књижевности и културе конституисало на трагу феминистичког покрета, а које је својствено и Радмили Лазић. Женско писмо, у тумачењу савремених француских теоретичарки, одликују похвала тренутку, одбацивање метафизичког, присуство несвесног, детабуизирање полности (Брајовић 2005: 43). У песми *Мајка* лирски субјекат се, на трагу Ивана В. Лалића, обраћа нерођеној деци. Између осталог, казује и следеће:

Тачно је, нисам вас замишљала,
Што значи ни желела.
А могло је бити другачије,
Да сам вас видела да ми трчите у сусрет,
Да се кијали, кашљали... [...]
А могли сте да имате моје мане, врлине, белеге.
И свакако неки постотак Њега – вашег оца,
Кога вам тако немилосрдно одузех,
Не питајући за мишљење ни вас ни њега [...]
Био ми је потребан љубавник и имала сам га.
Желела сам: секс, секс, и секс –
Тада сам то звала љубав.
И никакав ми заметак није био потребан –
Још мање муж, ваш Отац [...]
Лаж је, дечице, ако вам кажу друкчије.
Рађате се мање-више случајно.
Мање-више што тако треба
Зато што то сви чине,
И, кад се већ зачело...
Рађате се због Њега или Ње.
Ређе због обоје [...]
Имам ли грижу, не заштиткујте ме
Ви малени из другога света,
Не могу да вам потврдно одговорим.
Па ипак, када помислим да негде постојите
И да можда, тапкате своји босим ножицама
Кроз високу и мокру траву,
Бојим се да се не прехладите.
Ако је тако шта могуће у Рају,
Где сигурно припадате.

(Лазић 2003: 91-95)

Схватање љубави код лирског субјекта није традиционално, платонско-етерично, већ се поистовећује са телесним, са сексом, који је „потреба за пражњењем жеље", „област примарних хтења, полне пожуде и глади, које захтевају најхитније задовољење" (Епштејн 2009: 25). Епштејн подсећа да тактилност спада у најпримитивније, најанималније облике комуникације (Епштејн 2009: 31). Наштрб општеприхваћених „виших" идеја и циљева –попут мајчинства – оно тежи „примитивном" задовољству. У складу са поетиком женског писма, субјекат, на известан начин, изриче похвалу тренутку и уједно одбацује метафизику. Даље, у његовом обраћању нерођеној деци уочавамо депатетизацију (и десакрализацију) феномена мајчинства. Овај субјекат сматра да се деца рађају из тривијалних, егоистичних побуда и разлога. Када лирски глас каже да пород настаје „мање-више јер тако треба", он алудира на друштвено конструисане улоге. Онај ко се оглашава у песми изграђује иронијски однос према друштву, што се огледа и у томе што су заменице „он" и „она", које означавају мајку и оца, написане великим почетним словом. На тај начин се подсмева значају и величини родитеља у актуелном социјалном поретку.

Социјални филозоф Ема Голдман се у својој студији „Трагедија женске еманципације" (1910) закључује да је „највећи недостатак [...] еманципације" у томе што „производи празнину у женској души, која јој не даје да пије из фонтане живота" (Голдман 2000). Лирски субјекат у песми *Мајка* долази до сличне спознаје. Наиме, у последњим стиховима он релативизује своје становиште: „Па ипак, када помислим да негде постојите / И да можда, тапкате својим босим ножицама / Кроз високу и мокру траву, / Бојим се да се не прехладите. / Ако је тако шта могуће у рају / Где сигурно припадате" (Лазић 2013: 94). Својеврстан обрт у поимању мајчинства најављује

супротна речца „ипак" на почетку првог наведеног стиха („Па ипак…"). Уз то, последњим стиховима песме примећујемо нешто експресивнију лексику. Деминутив који је употребљен („ножице") сведочи о чежњи која је иманентна тону казивања лирског *Ја*. Иако се субјекат у песми *Мајка* начелно критички односи према мајчинству и депатетизује га инсистирањем на телесном задовољству као примарном, на крају песме увиђамо да његово поимање мајчинства остаје у традиционалним оквирима, стога што су у финалним стиховима имплицирани жаљење и туга услед тога што се није остварило у овој улози.

Ерих Фром истиче како је мајчинска љубав, за разлику од очинске, безусловна (Фром 2000: 67). Велики број песама „на међи" које анализирамо потврђује Фромово становиште: она је пожртвована удовица, „на преслицу и на десницу руку" одгаја девет синова (Клеут 56); при томе показује чак већу бригу за јетрвино него за своје дете (Клеут 35). У балади о браћи Морићима лик мајке обележен је патњом, јер су њени синови, „лоле и расипници" – како их назива Андрић – додијали султану, па су осуђени на смрт (Крњевић 78). Племенита Хасанагиница дарује своју децу приликом преудаје упркос томе што ју је Хасанага претходно изопштио из породичне заједнице; ова јунакиња пати најпре као мајка, а онда и као супруга. Стога увиђамо да су поступци поменутих ликова у складу са традиционално схваћеном мајчинском улогом.

У песми *Мати невјерница* (Клеут 39) „љепота удовица Јела" и Влашић Радуле намеравају да „смакну" њеног сина, који је препрека њиховој љубави. У томе, међутим, неће успети: младић ће „сјајним џефердаром" усмртити Радула. Народни певач осуђује овакав поступак мајке, што сугеришу одређене лексеме које нам се чине нарочито експресивним. Наиме, када Јелин син погоди мајчиног љубавника, наратор / народни певач ће прокоментарисати: „Дивно га је момче погодило". Прилог „дивно", као и деминутив „момче", указују да је народни певач наклоњен „дијетету Николи", јер о њему говори са одређеном дозом емпатије. Уз то, у последњем стиху баладе каже се да је Влашићева глава „пасја", што недвосмислено говори о ставу казивача – односно целокупне заједнице – о овом лику. Ипак, он не осуђује толико мајчиног љубавника, колико удовицу Јелу, што показује и наслов баладе, али о чему сведочи и песма *Тужила је була удовица* (Крњевић 37), варијанта овог сижеа у којој мајка бива немилосрдно кажњена: паша је затвара у „бијелу кулу" са тринаест јаничара, који је „љубе" „за три б'јела данка", услед чега ће була „душу пустити". Даље, у балади *Каква журба у Ђурђеву двору* (Клеут 57) мајка се преудаје , „остаје јој двоје сирочади". Казивач сугерише да она напушта своју децу. При крају ове песме снаха је критикује: „Што се јако ти стараш Лазарем? / Кад се ниси нејаким старала, / Ти се немој ни јако старати!". Поред тога што се кроз уста синовљеве љубе упућује прекор немарној

мајци, и на основу одређених сегмената у нарацији можемо реконструисати став колектива према јунакињи. Балада отпочиње словенском антитезом: „Каква журба у Ђурђеву двору, / Ил' је жалост ил' велика радост? Није радост већ велика жалост: / Удаје се Ђурђевица млада". Казивач експлицира да је удаја Ђурђевице младе – жалост, управо због тога што код куће остављa двоје „сирочади". Када жену приказује као негативну јунакињу, колектив тиме настоји да подсети заједницу – а најпре жене – на позитиван модел понашања. У складу са тим, предочена одступања жене од правила патријархата не бисмо могли поимати као видове њене еманципације у оквиру овог жанра.

Како смо већ назначили, лирски субјекат у поезији Радмиле Лазић, на трагу феминистичких и студија рода, иркоси родним стереотипима, о чему можемо читати и у песми *Evergreen*:

Доста ми је усамљених жена.
Тужних. Уцвељених. Напуштених.
Чије душе плутају
Као боце с поруком бачене у море. [...]
Немам више ништа с вама.

Доста ми је мајчица скочица
И верних љуба обореног погледа –
Чуваркућа лањских снегова и рајских вртова.
Доста ми је ваших споменара и хербаријума,
Испресованих химена и испегланих бора. [...]

Доста ми је ваших аперитива и десерта [...]
Вашег Седмог неба што сеже
До врхова Његових ципела [...]
Играчица бих да сам на трапезу,
Ходачица по жици, укротитељица лавова.
Кроз обруч ватре бих да скочим
У свако грло или срце
Да бих се поново родила у порођајним боловима.
Све бих исто, а све друкчије.
И његову бих љубљену главу
На мом трбуху – Саломином младњу.

(Лазић 2003: 143-144)

Лирско *Ја* се у овој песми, у виду иронично-саркастичних исказа, „обрачунава" са женом као инфериорном фигуром, која је покорна и подређена породици, тј. ономе што је надиндивидуално. У складу са тим, употребивши синтагму „верна љуба", лирски глас наглашава свој критички однос према традиционално схваћеним социјалним улогама, какви су одсликани у остварењима народне књижевности. Субјекат који се оглашава у наведеним стиховима тврди како „нема више ништа" са традиционалном женом. Када лирско *Ја* узвикне како му је „доста" „испресованих химена", оно протестује против лицемерја савремене жене, која, према његовим речима, није превредновала патријархални кодекс. Антрополог Лидија Радуловић објашњава како „приношење девичанства на дар у „светој тајни брака" „егоистична, будући да важну улогу заправо игра мотив да се заштити 'породични образ'. А не 'образ жене'" (Радуловић 2009: 157). Стога, ако имамо у виду да је Вукоманка, јунакиња народне баладе *Вукоман и Вукоманка*, већ ступила у брачну заједницу, њено настојање да негује идеал телесне чистоте може се поимати као нешто радикалнији иркос правилима друштва, јер његове законитости управо налажу да се брак конзумира, односно да љуба врши репродукцију.

У песми *Evergreen* нема истинске еманципације у односу на традиционално схватање женства, већ само протеста против њега. Обратимо пажњу на последњи строфоид. Глаголски облик који је употребљен у првом стиху, потенцијал, открива да лирско *Ја* изражава – жељу да се одупре (а не да је већ то учинио) стереотипној представи жене, о којој говори у претходним деловима песме. Лирско *Ја* би да се у сваком погледу ослободи, те да се у животу препусти различитим опасностима и изазовима. Уз то, његов „нови женски идеал постаје Салома, која хоће мушкарчеву и свечеву главу на свој пупак" (Делић 2005: 38). Ова новозаветна јунакиња, Иродова кћи, симбол је заводнице и, самим тим, деструктивне аниме.

У песми *Несрећна мајка* (Карановић 54) реч је о мајци која има девет кћерки; она моли Бога да десето чедо буде мушко, стога што ју је стари Јудиздар претећи упозорио да ће, ако роди још једно женско дете, она морати да га баци у реку, што се на крају песме и обистињује. На самом завршетку сугерише се како ће мајка услед тога извршити самоубиство. У овој балади јунакиња нема могућност (те и не покушава) да се отргне крутом и, у предоченом случају, нехуманом патријархалном поретку. Ова балада преувеличава уврежено становиште (динарског човека) по ком је мушко дете вредније од женског, због тога што је мушкарац тај који чува и преноси ген. Да је јунакиња баладе у том смислу инфериорна у односу на мушкарце посведочују и неки од модуса њене номинације у баладама: она се неретко назива по своме мужу: Синанбеговица (Крњевић 1), Хасанагиница, (Клеут 50), Вукоманка (Клеут 31); њено властито име се по правилу не наводи, већ се заједничком именицом истиче њена улога, док се, у истим примерима, имена мушкараца – истичу: нпр. *Дамљан и љуба његова* (Клеут 53), *Јован-бегу утекла девојка* (Клеут 48).

У песми *Браћа и сестра*, која говори о деветорици браће и њиховој сестри, девојку просе „млоги просиоци". Браћа ће одлучити за кога ће се удати. У првом делу баладе, у ком је реч о сестриној удаји, она дословно нема право гласа; не чујемо ни једну реч коју изговара. Уместо ње говоре браћа за кога треба да се уда (Клеут 20). У том смислу, приметно је да је девојчино мишљење о удаји потпуно скрајнуто. Уз то, примећујемо да је у баладама фигура оца веома често одсутна, услед чега мајка постаје доминантна фигура: од њених афинититета и опредељења зависи будућност деце, а најпре удаја кћерки.

Одређен круг ових песама „на међи" показује да кћер није увек послушна и покорна. У балади *Мара и хајдук Јован* (Клеут 49) мајка удаје кћи „на далеко", услед чега Мара „мајку љуто куњаше" (Клеут 49). Девојка се, дакле, није могла практично успротивити мајчиној одлуци, те се само вербално противи, тако што је куне, премда је овој девојци – за разлику од јунакиње баладе *Браћа и сестра* – дозвољено да искаже свој становиште по питању удаје, да у извесном смислу протестује због за њу неповољне одлуке. У балади *Женидба Златарића Павла* (Клеут 29) девојку просе три просца, а мајка

је подстиче да изабере младожењу (Клеут 29); самостално бирање женика, видимо, омогућено је тек на мајчино одобрење. Ретке су варијанте сижеа у којима отац одлучује за кога ће се кћер удати. У песми *У нашеīа беīа Хасимбеīа* (Крњевић 61), он је даје за старца, због чега ће, на дан свадбе кћер себи одузети живот. Дакле, ако чланови девојчине породице не одобравају њен избор женика или ако је удају за недрагог, она може нешто предузети (превара, бекство, покушај самоубиства и сл.), може се и покорити родитељској вољи. Ипак, неретко се њен покушај деловања у овим ситуацијима на крају осујети: тако што њу и драгог, примерице, најпре девојчин брат сустигне, а онда и погуби изабраника (нпр. ЕР: 161). И на овај начин, дакле, народни певач подсећа заједницу који је позитиван, пожељан и очекиван модел понашања, а који ће бити санкционисан.

У баладама су, како смо већ рекли, заступљени наративни сегменти, монолози и дијалози. Могућност жене пак да говори – варира: некада нема право „гласа", а некада је подстакнута да доноси одлуке које се тичу ње саме и, самим тим, да говори. При томе јунакиња своја осећања исказује посредно, што је у складу са поетиком народне лирике. Лирско *Ја* у поезији Радмиле Лазић преплављује песме: оно непосредно исказује своје мисли и осећања. У томе се, између осталог, огледа његова еманципованост. Чини се да је у одређеном тренутку, који се налази негде између, с једне стране, времена у којим настају народне баладе и, с друге, тренутка у ком се оглашава Лазићкин лирски субјекат, жени омогућено да гласно исказује своје мисли и осећања.

У песми *Како је Новаку утекла вила њеīова љубовца*, из Богишићевог зборника, љуба се опире, условно речено, стереотипним полним улогама. Новак „чини" три весеља, чему се једино вила не весели, што она објашњава на следећи начин: „'Кад ме Новак ухитио, б'јелу вилу, на Дунају, / Он је мени ограбио брза крила и оглавља; / Л'јеп би танац извела прид дворима његовијем, / И у танцу скупиле дванес' млад'јех дјевојчица, / Све би биле, млађахне, једне слике и прилике'" (Богишић 39). У наставку песме читамо: „Бјеше ти га Новака научила худа срећа, / Љуби својој повратио крила и оглавља. / Она му је извела л'јепи танац прид дворовим, / И у њему бијаху дване' младијех дјевојчица, / Све су младе дјевојке једне слике и прилике, / Пак се с крилим завила у висину ведра неба" (Богишић 39). Вила напушта Новака и њиховог сина. Новак је моли да се врати, на шта она одговара: „'Не бих ти се повратила за моје за црне очи! / Ја ти веће не хајем за моје л'јепе перивоје? / А Грујицу, сина мога, често ћу походити: / Кад га будем походит', ти ме нећеш ни видјети!'" Поред митолошке симболике крила и оглавља, која је Новак узео вили, могу се посматрати и као симбол слободе. Кад јој буду враћена, она на превару бежи од њега. Народни певач у овој балади „стаје" уз Новака, што можемо наслутити на основу наведеног стиха „Бјеше ти га Новака *научила худа срећа*", у ком је имплицитна блага осуда

вилиног геста. Жена (вила) приказује се као притворна, као неко ко је склон превари и, у складу са тим, не држи много до породичних вредности, већ помало егоистично жели да живи потпуно слободно. Ипак, ваља се сетити да је једна од основних одлика вила као митолошких бића управо ћудљивост. У том смислу, ова балада није парадигматска, јер није реч о људском бићу, иако се Новакова љубовца приказује у породичном окружењу. Уз то, мотив виле љубовце има тотемистичко порекло, те је од велике старине (Милошевић Ђорђевић 1971: 51), услед чега није лако разлучити који слој сижеа је најстарији, односно митски, а који уистину одсликава социјалне односе историјског тренутка у ком је песма настала. „Васпитни" слој баладе о Новаку и вили евентуално би се могао огледати у томе што се текстом сугерише како је само митском бићу дозвољено да прекрши друштвена правила и да напусти породицу – стога што тако вила из песме само делимично припада том друштву. „Правом" људском бићу то није дозвољено, о чему сведоче сижеи о мајци која напушта децу и преудаје се, што колектив, видели смо, критикује, осуђује и, на известан начин, кажњава.

Анализа жене у народним баладама и поезији Радмиле Лазић показала је да ове две фигуре нису онолико различите колико смо мислили пре почетка истраживања. Жена у оквиру жанра народне књижевности најпре је разапета између, с једне стране, правила патријархалног друштва и, с друге, оног личног, унутарњег. Она се на различите начине приказује као биће које не учествује у одлукама које се тичу ње; неретко се и своди на функцију репродукције. Доминантна је и ауторитативна у оним ситуацијама у којим је муж одсутан. Она је биће чије опхођење остаје у оквирима традиционалног погледа на свет. Иако се план мајке и кћерке да се девојка претвара да је мртва – како се не би удала за недрагог – успешно окончава, овај облик делања ни на који начин, заправо, не пркоси устаљеном поретку, већ се њиме само на лукав начин заобилази дејство правила патријархалног друштва. Такође, када мајка подстакне девојку да изабере просца, кћер се не може посматрати као (потпуно) еманциповано биће, иако у овом гесту има наговештаја осамостаљивања девојке у том смислу. Поетика баладе показује да жена, уколико жели да следи своју жељу, а не да удовољи друштву, може то урадити готово само тако што ће извршити самоубиство, те тако остати доследна својим принципима. Тако облици пркоса патријархтату које можемо уочити у овим песмама имају за циљ да упозоре околину – а најпре жену – да ће заједница санкционисати такве поступке. Стога народна балада не афирмише жену чије понашање није усклађено са законитостима маскулиног културног миљеа. Са друге стране, лирско *Ја* у песмама Радмиле Лазић у процесу је еманципације, која код њега није довршена. Субјекат који се оглашава у поезији савремене ауторке неодлучан је између традиционалног и модерног (само)разумевања. Он је номинално супротстављен патријархату и „нема ништа" са њим.

Највећи број њених стихова то одлучно и гласно узвикује. Ипак, када песме читамо пажљивије, у дубљим слојевима текста крије се чежња за самоафирмацијом управо у оквиру устаљеног друштвеног поретка.

ИЗВОРИ

Богишић: В. Богишић, *Народне ӣесме из сӣарийих, највише ӣриморских заӣиса*, Београд: Државна штампарија, 1878.

Вук II: В. С. Караџић, *Срӣске народне ӣесме*, књига друга, Београд: Просвета, 1988.

ЕР: http://www.erl.monumentaserbica.com/, приступљено 01. 9. 2019.

Карановић: З. Карановић (прир.), *Анӣолоӣија срӣске лирско-еӣске усмене* поезије, Нови Сад: Светови, 1998.

Клеут: М. Клеут (прир.), *Лирско-еӣске народне ӣесме*, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2013.

Крњевић: H. Krnjević (prir.), *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: „Svjetlost", 1973.

Лазић 2003: Р. Лазић, *Срце међ зубима: изабране и нове ӣесме*, Београд: Задужбина Десанке Максимовић, Народна библиотека Србије, Српска књижевна задруга.

ЛИТЕРАТУРА

Богатирјев, Јакобсон 1971: П. Богатирјев, Р. Јакобсон, Фолклор као нарочит облик стваралаштва, у: *Усмена књижевносӣ. Избор сӣудија и оӣледа*, Маја Бошковић Стули (прир.), Загреб: Школска књига. Стр. 17-31.

Брајовић 2005: Т. Брајовић, Женско писмо Радмиле Лазић, у: Ћосић Вукић, Ана (прир.), *Поезија Радмиле Лазић*, зборник радова, Београд: Задужбина Десанке Максимовић, стр. 41–51.

Голдман 2000: Е. Голдман, Трагедија женске еманципације, http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/Ema_Goldman.pdf, приступљено 10. 9. 2019.

Делић 2005: Ј. Делић, Јаук женске ранице, у: Ћосић Вукић, Ана (прир.), *Поезија Радмиле Лазић*, зборник радова, Београд: Задужбина Десанке Максимовић, стр. 31–39.

Елијаде 2004: M. Elijade, *Sveto i profano: priroda religije*, Beograd: Alnari, Labernakl.

Епштејн 2009: М. Епштејн, *Филозофија ӣела*, Београд: Geopoetika.

Карановић 2010: З. Карановић, Родоскрвни грех између брата и сестре у српским и јужнословенским баладама, у: Карановић, Зоја, *Небеска невесӣа*, Београд: Чигоја штампа, стр. 33–47.

Клеут 2013: М. Клеут, Лирско-епске народне песме: на међи догађаја и осећања, у: Клеут, Марија (прир.), *Лирско-еӣске народне ӣесме*, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, стр. 11–19.

Крњевић 1973а: H. Krnjević, Balada u našoj nauci o književnosti i njen širi književno-istorijski kontekst, u: H. Krnjević (prir.), *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: „Svjetlost", str. 21–66.

Крњевић 1973б: H. Krnjević, Mogućnost podele balade: balade sa unutrašnjim i spoljašnjim sukobom, u: Krnjević, Hatidža (prir.), *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: „Svjetlost", str. 67-97.

Крњевић 2013г: Х. Крњевић, Одлике и уметност балада, у: Клеут, Марија (прир.), *Лирско-еӣске народне ӣесме*, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, стр. 237–239.

Магарешевић 2005: М. Магарешевић, „Десанкина награда" Радмили Лазић, у: Ћосић Вукић, Ана (прир.), *Поезија Радмиле Лазић*, зборник радова, Београд: Задужбина Десанке Максимовић, стр. 13–30.

Милошевић Ђорђевић 1971: Н. Милошевић Ђорђевић, *Заједничка тематско-сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*, Београд: Филолошки факултет.

Ортнер 1983: Š. Ortner, Žena spram muškarca kao priroda spram kulture? u: Papić, Žarana, Sklevicky, Lydia (prir.), *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta, str. 152–183.

Петровић 2009: С. Петровић, Има ли женске иницијације у баладама? у: Детелић, Мирјана (ур.), *Моћ књижевности*, Београд: Балканолошки институт, стр. 97–116.

Радуловић 2009: L. Radulović, *Pol/rod i religija: konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*, Beograd: Filozofski fakultet.

Требјашанин 2011: Ž. Trebješanin, *Rečnik Jungovih pojmova i simbola*, Beograd: Zavod za udžbenike.

Фром 2000: E. Fromm, *Umijeće ljubavi*, Zagreb: V.B.Z.

Magda G. MILIKIĆ

SOME ASPECTS OF UNDERSTANDING WOMEN IN RADMILA LAZIĆ'S FOLK BALADS AND POETRY

Summary

Woman in folk ballads has numerous roles and functions, so her character in this songs in divergent and complex. She is often forced to choose between her own feelings and obeying rules of patriarchal society. Woman in this folk genre in general has traditional beliefs, unlike the lyric subject in Radmila Lazić's poetry, which tends to become modern – to emancipate itself. In accordance to this, the lyric subject in poetry of the contemporary poet tries to reevaluate patriarchal code. In the paper we analysed these „two" women, the one from folk ballads and the one from Radmila Lazić's songs. We showed that they are not as different as we thought at first.

Key words: folk ballads, Radmila Lazić, poetry, woman, traditional/modern

Рад је предат 21. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 821.521.09-31 Мураками Х.
doi: 10.5937/bastina30-29127

Оригинални научни рад

*Светлана В. ГРУБОР**

МУРАКАМИЈЕВИ ПАРАЛЕЛНИ СВЕТОВИ

Апстракт: Паралелни светови, алтернативна стварност, међупростор, то су елементи који су врло запажени у делима Харуки Муракамија. Други свет је место на које његови протагонисти одлазе у нади да ће тамо пронаћи истину о себи. Потрага за идентитетом, поремећај вишеструке личности, отуђеност, усамљеност, неинвентивност и проблеми савременог друштва преламају се кроз призму паралелних светова које креира у својим делима. У тој искривљеној слици стварности проналазе своје место његови ликови изгубљени у вртлогу безнађа са замагљеним емоцијама које покреће сурова реалност живота. Овај рад бави се проучавањем паралелних светова као феномена којим се Харуки Мураками служи приликом вајања својих ликова и обликовања романа. Анализирани су романи *Хроника птице навијалице, 1Q84* и *Норвешка шума.* Приказани су паралелни светови у које улазе Муракамијеви протагонсти и алтернативна стварност као механизам за употпуњавање слике људског бића и његових животних фаза.

Кључне речи: Харуки Мураками, паралелни светови, , алтернативна стварност, *Хроника птице навијалице, 1Q84, Норвешка шума.*

УВОД

Харуки Мураками је један од оних писаца чија је популарност, како на Истоку тако и на Западу, постала производ глобалних процеса и као таква је допринела ширењу његових идеја које су умногоме биле различите од традиционалних јапанских постулата. У овом раду биће анализиран капацитет његових карактеристичних, надреалних и магичних дела у функцији максимизирања фасцинантне перцепције паралелних светова у романима *Хроника птице навијалице, 1Q84* и *Норвешка шума*. Сензитивност читалаца тако добија неке нове димензије обојене мистиком тих светова.

Харуки Мураками је писац чији протагонисти веома често имају дисоцијативни поремећај. Он се труди да прикаже како изгледа јапанско друштво у савременом свету тако што своје главне ликове провлачи кроз

* Докторанд на Филолошком факултету Универзитета у Београду, svetlana.grubor83@gmail.com

разна стања која их доводе до тога да вечито траже разлог свог постајања. У потрази за нуклеусом свог битисања, Муракамијеви протагонисти се крећу између два света - *реалноī* и оног *другōоī* који је надреалан, како би на што реалнији начин приказао болести високоразвијене капиталистичке културе која често доводи до кризе идентитета. Муракамијева фикција се може окарактерисати као жанр који обухвата спој унутрашњег бића које се сударa са свешћу и свеприсутним магичним моментима окарактерисаним као „други свет" у коме се то унутрашње биће креће (Стречер 2014: 5). Магични реализам је начин на који писац представља најдубље емоције код својих протагониста. *Други свет* је механизам који он користи да представи тај моменат магичног у својој фикцији. Још један важан механизам који омогућава да језик ствара реалност у Муракамијевој фикцији јесте коришћење пророчанства и предвиђања. Тај механизам обично представља манипулацију временом од стране аутора било да је то потпуно заустављање времена што се дешава у „другом свету" или пуштање времена да тече у више праваца. У његовој фикцији често је линеарно време замењено потпуним одсуством времена у „другом свету". То заустављање времена појављује се у *Хроници птице навијалице* и то у моментима када птица навијалица објављује да је пролеће ишчезло. Физичко време је истиснуло метафизичко време тако што је спојило прошлост, садашњост и будућност отварајући тако једну нову димензију у којој време и простор нестају, а ликови могу да виде своју будућност (Стречер 2014: 40).

Муракамијева најзначајнија тема јесте усамљеност. Његови ликови у својој усамљености често постају безосећајни, хладни, равнодушни. Та самоћа ликове често нагони да улазе у паралелне светове и све више им се јавља жеља за неким „другим светом" у ком ће пронаћи себе. Муракамијеви ликови су врло слични. Најчешће ће главни лик бити ускраћен за љубав, дубока осећања и повезаност са неком особом, биће фасциниран кухињом, музиком и литературом (Васић Ракочевић 2012: 551-553).

ПАРАЛЕЛНИ СВЕТОВИ У РОМАНУ *ХРОНИКА ПТИЦЕ НАВИЈАЛИЦЕ*

Хроника птице навијалице је Муракамијево ремек-дело, то је симболичан и амбициозан роман. Његова структура је толико комплексна да захтева посебну анализу. У једном од својих бројних интервјуа, Мураками је изјавио да је најважнији „пролазак кроз зид", после дугог размишљања протагонист се спаја са другим светом. Дубоко у његовој психи он налази врата. Пролазак кроз зид је ослободио моју машту и постао је окидач/детонатор за причу (Јошимура 2019).

Хроника птице навијалице је роман који у својој комплексности отвара много питања. На први поглед чини се да је роман прилично једноставан, али врло брзо се читалац суочава са најпрефињенијим и најперверзнијим људским природама. Ликови који се у свом првом приказивању представљају као обични свакодневни људи, врло брзо се претварају у неке друге људе са изопаченим понашањем. Овај роман је постављен на почетку економског бума у осамдесетим годинама прошлог века. Главни лик романа, Тору Окада, типичан је јунак Муракамија, аутсајдер, Јапанац који се не уклапа у стереотип конформиста јапанских мушкараца опседнутих радом. Тору је изолован од света, забораван и потпуно одсечен од своје личности да не може да препозна свој лик у огледалу. Без посла, социјалног живота, пријатеља … он је непостојећи лик у својим очима:

> „Не успевам пронаћи никакав смисао, рекао сам самом себи. Тридесет ми је година, непокретан сам и не успевам пронаћи никакав смисао." (Мураками 2011: 475)

Када под врло чудним околностима, његова супруга Кумико нестаје, Окада остаје сам, заробљен у новом свету мисли о томе зашто је напуштен. Откривајући разлоге због којих је остављен, Окада схвата да је његова супруга живела у паралелном свету поред њега. Трауме из детињства које је преживела, а које је и даље муче, чине то да се она осећа заробљено дубоко у неком мрачном свету који је гуши. Остављен, несрећан и сам Окада покушава да се уклопи у нове околности.

У жељи да побегне од реалности, он проводи време у дубоком, напуштеном бунару који се налази у комшилуку. Тај бунар је сличан ономе који је помињао поручник Мамија у својој причи о рату. Мураками иначе не користи историјске елементе у својој фикцији, али је овај роман изузетак. Он у својој нарацији даје значајан удео *Инциденту код Номанхана*, у ком су се борили Совјетски Савез и Народна Република Монголија против Јапана и Манџукуа 1939. године. Мамију су ужасним мучењем монголски војници натерали да скочи у бунар усред степе. Он схвата да за њега постоје два света- овај у бунару и онај високо горе напољу. Почиње да се пита ком свету он припада:

> „Ту и тамо бих зачуо ветар како дува. Дувајући површином земље, ветар је на отвору бунара стварао сабласне звукове, налик удаљеним јецајима неке жене. Један обичан отвор спајао је тај далеки свет са збиљом у којој сам се налазио и јецајима ветра који су допирали до мене, премда једино у дугим, испрекиданим интервалима..." (Мураками 2011: 617)

Бунар представља и контраст између светла и таме. Мамија објашњава како је изгледао његов сусрет са светлошћу док је био у бунару. Тај тренутак је био и фантастичан и разарајући. Сусрет са тим „другим светом" њему се

дешава у тренутку када се светлост појави на врху бунара и осветли читав простор. Та светлост представља неку врсту прочишћења и нешто што његово тело доводи у потпуно благостање. Он почиње да плаче и по први пут осећа некакво олакшање. Мамија доживљава судар два света и тај катарзичан моменат доводи га до спознаје значења живота и он жели да, управо на том месту, умре. И смрт у бунару има потпуно другачије значење. Чак и умрети на дну бунара поручник Мамија доживљава као нешто што нема везе са спољашњим светом. Колико год смрт била универзалан појам и нешто што се на свим језицима исто дефинише, у паралелном свету она има другачији облик.

> „Али умрети у бунару, то би заиста била невидљива и нечујна смрт која не би имала никакве везе с спољним светом." (Мураками 2011: 617)

Тору Окада наилази на бунар у свом комшилуку и на неки начин осећа олакшање јер је пронашао место где може да се осами и размишља - место где може да побегне од „овог света" у неки „други свет". Док је у бунару, Окадина свест почиње да нестаје из његово тела:

> „Изненада ми је пало на памет да је моје тело привремена љуска којом се користи моја свест и да је до тога дошло променом поретка међу преносницима познатим као хромозоми." (Мураками 2011: 864-865)

Спуштање у бунар представља потребу за одлазаком у неки други свет. Боравак у бунару симболизује жељу за одвајањем од овоземаљског, бег од реалности и потрагу за неким новим „Ја":

> „Био је то неки сасвим други, одвојени свет ту доле, једва неколико метара дубље од површине где је летње сунце снажно пекло." (Мураками 2011: 815)

Незадржива потреба за проналаском новог света - „оног другог" је мотив који се више пута среће у Муракамијевим делима. Појмови *овостр̄ано* и *оностр̄ано* се неповратно мешају да понекад ни читалац није потпуно сигуран да ли је то заправо један свет састављен од ова два која се спајају. Кроз Окадин боравак у бунару може се запитати где је граница између фикције и реалности и који од два света која Окада преживљава је стваран. Он у тој изолацији на дну бунара излази из свог тела и одлази у други свет. То царство таме, самоће и тишине њему пружа могућност да побегне. Мрак у бунару има важну улогу у овом роману јер се из тог мрака рађају визије главног јунака које га доводе до истине. Тору врло лако и једноставно пролази кроз зид и тако прелази у међупростор, у други свет. Цуге Терухико (*Tsuge Teruhiko)*, највећи Муракамијев критичар, тај међупростор назива „подземини, други свет" (Аткинс 2012).

Сам Мураками је изјавио да му је животни сан да сиђе на дно дубоког бунара и тамо буде сам и изолован (Бауселс 2014), за њега су бунари посебна места и он их користи у својим делима као метафору за разговор са сопственом душом, за спознавање личних истина и отварање скривених мисли и осећања.

У тој потрази за другим светом, ликови најчешће остају заглављени у међупростору, несвесни који свет је прави, покушавајући да одгонетну своје истине и пронађу свој прави пут. Њихово осцилирање између „овостраног" и „оностраног" у неком тренутку их потпуно блокира и чини их онеспособљенима за живот. Соба 208, у хотелу који се налази у другом свету, је приказана као место међусобног разумевања, секса, инцеста и насиља. Емпатија и насиље су строго повезане у главном јунаку (Мураками 2005: 53). Више ликова у овом роману има потребу да сиђе у бунар и завири у најмрачније делове своје свести. Потрага за сопственим идентитетом који је изгубљен је основна идеја и овог Муракамијевог романа.

И у српској традицији бунар представља нешто што је мистично, место на коме се састају демони, нечисте силе, виле и натприродна створења. Сматрало се да се у бунарима налази улазак у „доњи свет". Бунар је симбол тајне, скривености истине. Бунар у предањима има свето значење јер се кроз њега остварује повезаност воде, земље и ваздуха и зато се веровало да се преко њега могло комуницирати са мртвима (Гордић 2015).

Муракамијева фасцинираност подземним светом, пролажењем кроз зидове, силаском на дно бунара, представља његову потребу да прикаже најдубља људска осећања, бриге, стремљења, која произилазе из потраге за идентитетом. У једном интервјуу, Мураками је окарактерисао људско постојање као „кућу на два спрата" у којој постоји подрум, посебно место у ком се чувају разне ствари. Људи понекад обиђу подрум, али не често. Испод тог подрума постоји још једна подземна соба која има специјална врата, веома се тешко налази, и не може се тек тако ући у њу, а неки не уђу никад. У тој скривеној соби можемо се конектовати са прошлошћу, а то заправо представља сусрет са нашом душом који не сме да траје дуго јер се после никад нећемо вратити у реалност (Стречер 2014: 21). Дно бунара у *Хроници птице навијалице* представља ту скривену собу. На дну бунара, Тору доживљава прелазак у други свет тако што пролази кроз зид. Тај пролазак кроз зид описан је тако стварно и опипљиво да читалац има потпуни доживљај тог чина:

> „Оног трена кад је светлост из ходника продрла кроз мрак у соби, ми смо ушли у зид. Био је хладан и густ попут желатина. Чврсто сам стиснуо усне да ми не би ушао у уста. То је доиста невероватно, помислио сам, пролазим кроз зид! Да бих из једног места прешао у друго, прошао сам кроз зид." (Мураками 2011: 925-926)

И Кобо Абе се у свом роману „Жена у песку“, на један специфичан начин бави том темом отуђености човека. Главни јунак Ники бива заробљен у једној малој заједници која живи у пешчаним динама. Та заједница формирана је као један микрокосмос који има своја правила и дужности. Бива смештен код једне жене у рупу која може представљати и бунар. Мердевине којима је сишао у ту рупу бивају однете и он схвата да нема куд. Окружен песком, он почиње да размишља о својим најдубљим осећањима, почиње да открива свој „други свет“ и схвата да његов живот има смисла. На врло сличан начин је и Тору почео да се бори са својом природом када је схватио да му је Мај Касара однела мердевине којима је сишао на дно бунара. Тог тренутка он је почео да спознаје реалност у којој се налази и да тражи начин да опстане.

Како се ближи крај романа, материјализује се вишеструка личност или дисоцијативни поремећај Тору Окаде. У хотелској соби која се налази у „другом свету“ он чује на телевизији да је рођеног брата његове жене Нобору Ватају убио човек који изгледа као он. Окада се пита да ли је то могао бити он? Размишља о томе да ли је његова мржња толико јака да га је довела до тога да га изудара бејзбол палицом. Тада себи каже да је то могуће једино ако постоји неко његово „друго Ја“ (Трит 2018: 265).

У Муракамијевом „другом свету“ може се препознати Сојин „трећи простор“ који карактерише то што је одвојив од других простора, физичког и менталног, првог и другог, али је уједно и трансцедентална комбинација свих простора. За њега је „трећи простор“ алтернатива „постмодерне географије“ политичког избора и радикалне отворености, усклађих тако да обезбеђују практичан смисао савременог света (Soja, 1996:62-63). Муракамијев метафизички „други свет“ налази се изван граница оног што зовемо реалност. Тај свет је достижан најчешће у несвесним моментима и у њега се улази случајно, изненада и често без било каквих назнака. Време у „другом свету“ се не помера. Оно постоји као једна целина у којој не постоји разлика између прошлости и будућности, већ функционише као садашњост која никада не пролази. Због тога што у „другом свету“ нема проласка времена често се ствара осећај да ту време и не постоји (Стречер 2014: 42). У овом роману, потрага за постмодерним идентитетом је нешто што оптерећује Муракамија. Мураками осећа да је модернизација створила одређену кризу идентитета и кроз детаљну анализу личности, историјске моменте, сталну комуникацију са „другим светом“, он покушава да пронађе праве и одрживе разлоге за опстајање у свету који је донео постмодернизам. Према његовом мишљењу, овај свет је потпуно изгубио људску емпатију, али још увек није индиферентан према људским односима. Како Милн наводи, важан аспект постмодернизма у књижевности јесте губитак стриктних временских линија које се некад називају

дисконтинуирано време. Често се деси да аутор конструише неколико догађаја који немају везе једни са другима. Када аутор прикаже један догађај, па онда други који се дешава у исто време кад и први, то је дисконтинуитет времена који Џејмисон назива „шизофренија“ (Милн 2009: 33).

ПАРАЛЕЛНИ СВЕТОВУ У РОМАНУ *1Q84*

Дисоцијативни поремећај се такође појављује и у капиталном Муаракамијевом делу *1Q84*. Радња се дешава у Токију за време измишљене године 1Q84 по узору на Орвелово велико дело. Наслов овог романа је формиран од назива који главна јунакиња Аомаме даје ономе што за њу представља „други свет“. У овом случају „Q“стоји као замена за упитник.

Коришћење тог назива „други свет“ у овом роману има функцију незадовољства. Овај назив такође представља и бег од времена. Роман је конципиран тако што прати две паралелне приче двоје главних јунака Аомаме и Тенга. Аомаме је инструкторка фитнеса и професионални убица, а Тенго професор математике, по својим карактеристикама типичан Муракамијев мушки лик - пасиван, „нигде-припадајући љубитељ кухиње“ и ускраћен за остваривање дубљег емотивног односа (Васић Ракочевић 2012: 239).

Муракамијева опседнутост паралелним световима и чињеницом да постоји увек и алтернативна стварност може се видети већ на самом почетку првог тома романа. Аомаме се вози таксијем, заробљена у гужви на аутопуту жури да обави један важан посао - да пресели једног човека на „други свет“. Њена комуникација са таксистом о томе да постоји само једна стварност, наводи на размишљање о могућим алтернативама:

> „Разуме се“, рече Аомаме. Једна ствар може постојати само на једном месту у једном тренутку. Ајнштајн је то доказао. Стварност је једна бескрајно хладна, бескрајно самотна ствар.“ (Мураками 2018а: 22)

Њена жеља да сиђе низ противпожарне степенице је сама по себи чудна и таксиста већ имплицира да ће се после тога нешто необично десити:

> „Дакле, када урадите тако нешто, свакодневне ствари би могле да почну да вам изгледају, како да кажем, мало другачије него иначе.“ (Мураками 2018а: 21)

Одлучује да сиђе низ противпожарне степенице и тако ухвати воз до одредишта. Када сиђе низ те степенице она несвесно напушта овај и улази у други свет. Њен улазак у други свет у овом случају не представља њено физичко померање из једног света у други, већ више временско померање у коме је све добило неки потпуно други изглед.

Опис мушкарца кога Аомаме треба да пресели на други свет у потпуности се подудара са описом насилника у „Даблинцима" кога Џемс Џојс описује у једној од својих прича. Џојсова преосетљивост на децу и услове у којима они живе, може се видети и у Муракамијевом оправдању за убиство човека који је злостављао своју супругу и дете. Готово идентични опис Џојсовог насилника који је у спољном свету успешан и поштован, претвара се у монструма и насилника оног момента када пређе кућни праг.

Муракамијева перцепција насилника изгледа овако:

> „Гледано са стране, мушкарац је врло способан човек. Околина га врло цени, из добре породице, високообразован. Има и добар положај у друштву. Али када дође кући, претвори се у другу особу [...] Нарочито када је ту алкохол, он постаје насилан." (Мураками 2018а: 116)

Као писац који се бави темама које муче савремено друштво, Мураками је проблем породичног насиља приказао кроз постојање Сигурне куће и њене газдарице која је одлучила да, осим што пружа уточиште жртвама, уједно и заувек решава њихове проблеме тако што унајмљује професионалног убицу да њихове мужеве насилнике заувек пошаље на други свет. То је одговор на попустљивост јапанских судовима према мушкарцима. Докази за психичко, физичко или финасијско насиље се тешко обезбеђују, поготову ако је супруг моћан човек. Како Мураками описује:

> „У Јапану скоро да не постоји бивши муж који је допао затвора на основу тога што није платио алиметацију. Ако пред судом изјави да има намеру да плати, и номинално плати нешто, суд је благонаклон према њему. Јапанско друштво је још увек попустљиво према мушкарцима." (Мураками 2018а: 116)

Мураками протестује против система и правног уређења државе који су омогућили мушкарцима насилницима да не одговарају пред законом за своја злодела. Он приказује да једини начин сигурне и апсолутне заштите жена од оваквих мушкараца јесте да их неко пресели на „други свет". У роману *1Q84* поставља се питање да ли било која форма насиља, било да је то насиље у породици, насиље због религијских убеђења или насиље као одговор на друго насиље треба бити осуђено.

Након успешно обављеног посла, тако што шаље мушкарца насилника на „други свет", Аомаме одлучује да се врати у стари, стварни свет. Заправо, сама њена личност у којој је она у једној стварности хладнокрвни, серијски убица, а у некој другој инструкторка фитнеса и борилачких вештина, насмејана, успешна пословна жена у елегантном костиму, показује нам два света која пратимо током романа. Ти светови се сударају и стварају једну врсту нелагодности главној јунакињи јер ни она сама није свесна који свет је прави. Она поставља себи питање да ли је можда проблем у свету

који је окружује, а не у њој, и да можда није она та која је изгубила разум већ свет око ње. Она чак схвата да је свет који она познаје нестао, а да се неки „нови" појавио:

> „Свет какав познајем у неком тренутку је ишчезао, или се повукао, а неки други свет заузео је његово место. Као да се пребацила скретница на прузи." (Мураками 2018а: 143)

Аомаме покушава да закључи да ли паралени светови заиста постоје. Она се пита да ли је њена себичност та која у ствари измишља постојање паралелне стварности како би оправдала сопствено лудило. Она помишља да можда нешто стварно није у реду са њеном главом, али тешко јој је у то да поверује јер она сопствену свест доживљава као савршено нормалну. У тим тренутцима пада јој на памет да душевни болесници увек мисле за себе да су савршено нормални, а да су други око њих болесни.

Скретница из правог света у неки други се највероватније дешава у таксију када она уз звуке Јаначекове Симфоније, слуша таксисту који је саветује да сиђе противпожарним степеницама, али да се не изненади ако свакодневне ствари почну да изгледају мало другачије него иначе. Ту је почетак њеног урањања у свет *1Q84*:

> „Свиђало се то мени или не, тренутно се налазим у свету „Година 1Q84". Година 1984. какву сам познавала више нигде не постоји. [...] Променио се ваздух, променили су се и призори." (Мураками 2018а: 149)

Тенго, живи у неком свом малом свету тежећи ка томе да буде неупадљив. Већи део свог времена он проводи у некој нелагодности и збуњености. С обзиром на то да је изгубио интересовање за све он не може више да процени шта је реалност а шта фикција у његовом животу (Трит 2018: 270).

Док преправља дело седамнаестогодишњакиње Фукаери које се зове „Лутка од ваздуха", ово чудно писано дело, заправо скреће Тенга у тај „други свет", свет „1Q84" у који је закорачила и Аомаме. Временом, Тенго схвата да је заробљен у свету „1Q84" а то му је јако тешко да прихвати. На почетку књиге, схватамо да су и Тенго и Аомаме у свом детињству имали трауме и дисоцијативни поремећај. Прво Тенгово сећање јесте како види себе у трећем лицу:

> „Тенгово прво сећање потиче из времена када је имао годину и по дана. Његова мајка свлачи блузу и спушта бретеле белог комбинезона, пуштајући мушкарца који није његов отац да јој сиса брадавице. У дечјем кревецу је једна беба, вероватно Тенго. Види себе као да гледа неког другог. А да није то био његов брат близанац? Не, није." (Мураками 2018а: 26)

Аомаме се осећа као да је подељена на пола, као да је у истом тренутку на два места. Елементи Муракамиеве фикције ретко када су у једнини. Обично се појављује два или више елемената који су слични, али никада нису идентични. Када се размишља о мноштву истог елемента оно што је најистакнутије јесте астрални елемент. Тако се појављује и мотив „два месеца". Један месец је познати, онај који се појављује свако вече док је други мали и зеленкаст (Трит 2018: 271).

> „На небу су се указала два месеца. Мали месец, и велики месец. Стоје на небу један крај другог. Велики месец је онај који се увек види на небу. Скоро је пун, жут. Али, ту је још један, одмах поред њега. Месец чудноватог облика. Прилично овалан, зеленкасте боје, као да је благо обрастао маховином." (Мураками 2018а: 255)

Аомаме се пита да ли је изгубила разум. Како је могуће да се на небу појавио још један месец а да се ништа друго у природи није променило? Закључује да се много чудних ствари дешава и на неком другом непознатом месту свет иде напред сам и да се све ствари померају само док она држи затворене очи:

> „Ако је тако, можда и није ништа чудно што су се на небу указала два месеца. У неком тренутку док је моја свест била уснула, он се, са изгледом неког месечевог даљег рођака, појавио однекуд из свемира и само решио да се задржи у Земљином гравитационом пољу." (Мураками 2018а: 273)

Та два месеца имају своју личност. Они посматрају Аомаме и добро знају шта ће следеће да уради. Они је непрестано посматрају и пажљиво слушају. Није тешко схватити да та два месеца, у ствари представљају алтер его и да их је Мураками сместио тако високо да би их Аомаме и Тенго населили где год да оду (Трит 2018: 271). Тенго такође види два месеца док пише „Лутку од ваздуха":

> „Када човечуљци направе лутку од ваздуха, укажу се два месеца. Девојчица погледа у небо, а на њему се појаве два месеца." (Мураками 2018а: 226)

Муракамијеви јунаци посматрају два месеца и надајући се да ће се указати истина и одговори због чега се све око њих променило.

Муракамијево приповедање о изолацији човека у модерном друштву, очаравајућим стилом писања доводи своје читаоце до тога да помисле да је свет „1Q84" сличан њиховој стварности. Изненађујуће је то колико су Тенго и Аомаме заробљени у паралелној стварности јер је свет који познају ишчезао, а овај други је само копија овог старог. Чак и када успевају да прођу кроз „процеп" између две реалности, ништа не гарантује да је свет са једним месецом заправо свет 1984. године коју они познају (Васић Ракочевић 2012: 243).

> „Убрзо се облаци раздвоје и укаже се месец. Месец је само један. Онај познати, жути, усамљени месец. [...] Вратили смо се у 1984. годину, говори себи Аомаме. Ово више није она година 1Q84. Ово је свет 1984. године који је одувек постојао. Али да ли је стварно тако? Може ли свет тако лако да се врати на старо?" (Мураками 2018б: 431-432)

Натприродни елементи и метафизички моменти су од самог почетка били саставни део Муракамијевог писања. Он их најчешће користи као средство да што сликовитије дочара најдубље мисли и осећања својих јунака. Физичко померање из једног света у неки други свет се често појављује у његовим делима. Шта је заправо тај „други свет"? Тај други свет је место у коме се човек среће са својом душом и покушава да је боље упозна. Дезоријентација је име Муракамијеве игре. Кроз свој заплет, сложени временски пејзаж и невидљиву стварност, овај роман више представља дискусију о узнемирујућим идејама него традиционални наратив.

ПАРАЛЕЛНИ СВЕТОВИ У РОМАНУ *НОРВЕШКА ШУМА*

Књига која је невероватно дирљива, испричана као једна љубавна прича зачињена клиничком депресијом и самоубиством, која у себи такође има елементе „другог света" јесте *Норвешка шума*. У овом делу, Мураками приказује један нови вид нарације тако што престаје са паралелним приповедањем у коме се јасно знала граница између „овог" и „оног" света. У тој, паралелној, нарацији сваки свет је приказан одвојено. Овај роман приказује један реалистични приступ темама које приказују подељеност људске природе и сасвим је јасно због чега нисмо нашли у њему бизарне ликове који долазе са „другог" света. Нема нералних момената и све се може приказати на основу физике и психологије. Ипак, Мураками не одустаје од своје идеје да постоји „ова" и „она" страна света. Искусан читалац врло лако схвати да је константно присуство метафизичког света у овом делу прерушено у снове, халуцинације, шизофренију (Стречер 2014: 85).

Прихватилиште Ами је место које представља други свет. У том свету људи живе безбрижно, баве се узгојем воћа и поврћа, заштићени од повређивања, искључени од информација. Они су врло свесни својих проблема које често називају „извитопереним":

> „У спољашњем свету, већина људи живи несвесна те своје извитопености. А у нашем малом свету она се подразумева." (Мураками 2018в: 109)

Видимо један нови начин на који Мураками приказује „други свет" онај у коме метафизички свет вреба испод површине текста у кључним тренутцима благо, али неумољиво се приказује поред физичког. Једини проблем са овом установом је, како Наоко каже:

> „Једини проблем са овом институцијом је тај што кад једном уђеш, одавде ти се не одлази или се одласка прибојаваш." (Мураками 2018в: 110)

Пацијенти у оквиру стационара имају апсолутно све што им је потребно и не морају да излазе напоље:

> „Не морамо да одлазимо до града. Овде имамо све што нам треба." (Мураками 2018в: 124)

И овде се сусрећемо са Муракамијевим затвореним светом, микрокосмосом, у коме се живи по одређеним правилима:

> „Одлазак одавде је потпуно препуштен вољи пацијента, али кад једном изађе више се не може да врати. То је као спаљивање мостова за собом. Не можеш да одеш на два-три дана у град и да се вратиш овамо. То ти је као спаљивање мостова за собом." (Мураками 2018в: 124)

Ово прихватилиште представља метафизички простор од кога је Мураками направио прототип за своје приказивање тог „другог света" у ком се ликови срећу, упознају, комуницирају и из ког неки успевају да се врате у овај свет, а неки не. Тај простор делује терапеутски за људски ум и представља неки вид ослобађања човека од свакодневног хаоса који је донео капитализам у јапанско друштво (Стречер 2014: 88).

Потрага за идентитетом је присутна и у овом Муракамијевом роману кроз више ликова Ватанабеа, Наоко, Мидори, Реико. Свакоме, на свој начин, је тешко да пронађе себе, али Наоко се одлучује на самоубиство и тако проналази свој свет. Ватанабе покушава да спозна своја осећања и тако уплови у један миран живот са Наоко, али то не успева због њене болести. Стрпљивост коју је она молила од њега како би била спремна за спољни свет доводи до тога да се њена болест погоршава и да они никада не осете ту суштинску повезаност за којом жуди двоје људи који се воле. У том емотивном магновењу он гради и неку врсту односа са Мидори која му је занимљива и привлачна. На крају, после Наокине смрти, он разговара телефоном са Мидори и пита се: „Где ли сам сад"? (Murakami, 2018в, стр. 336) Ово је завршна реченица романа која нам отвара питање у ком свету живи Ватанабе.

Вечито питање који свет је прави, да ли овај који сви познајемо или неки „други" који нам није опипљив, као и висок степен друштвене освешћености коју доноси распадање идентитета, провлачи се кроз више његових дела на различите начине. Мураками у својој фикцији често користи бунаре који су метафора за унутрашње „Ја". Како Дил објашњава, бунар у овом роману је толико дубок да га је тешко измерити, скучен и пун таме. То је симбол празнине без дна која се завршава смрћу. Наоко није успела да се избори са тим изазовом, извршава самоубиство и бива преплављена мраком који се налази у бунару њене душе (Дил 2007: 137-138).

ЗАКЉУЧАК

Муракамијева флексибилност и отвореност према свету и његова решеност да расветли проблеме јапанског друштва снажно је исказана у његовим романима. Мураками је за свој рад у домовини доживео много критика али он није одустајао од својих начела. Једно од тих начела у његовом стваралаштву јесу управо и паралени светови. Сама идеја њиховог коришћења потиче из жеље да се пронађу решења за разна питања која муче протагонисте. Његови јунаци су, углавном, просечни људи, солидно неамбициозни, осредњи у свему, без иницијативе и кроз њихове животе и деловања, Мураками покушава да докучи разлоге због којих је капиталистички систем девастирао духовност савременог човека.

Потрага за идентитетом јесте једна од главних тема његовог стваралаштва и то највише кроз призму онога што је донео савремени начин живота. Улазком у најинтимније делове човекове душе, како је он то објаснио, у скривене просторије које се налазе у подрумима човекове свести, он помаже ликовима да дођу до спознаје себе и свог живота. Паралелни светови или „други светови" су нешто што њему помаже да реши највеће загонетке својих јунака. У паралелном свету јунаци могу посматрати себе изнутра, могу се суочавати са својим истинама и са својим највећим траумама и схватањима. Алтернативни простор, који Мураками користи у већини својих романа, представља простор у коме се појављују магични елементи и у ком стварност има своју алтернативу. Најбоља дефиниција тог простора јесте "међупростор". У међупростору, време може потпуно да стоји, а у неким другим ситуацијама, као што је то у роману *1Q84*, тај паралени свет је више временско померање него што је то померање места. У роману *Хроника птице навијалице*, бунар је место где се улази у други свет и пролазак кроз зид је тренутак када почиње да се приказује „онострано". У *Норвешкој шуми*, паралелни свет представља прихватилиште „Ами" које представља алтернативни простор и место у коме се живот одвија по посебним правилима и у које када се једном напусти, више нико не може да се врати. Потрага за идентитетом, усамљеност, дисоцијативни поремећај, положај жена у јапанском друштву, инцест, конзумеризам све су то теме које заокупљају Муракамијеву пажњу и којима се он, на свој јединствен начин, служи у својим делима.

Паралелни светови помажу да се докучи тајна битисања његових ликова у овом несавршеном свету препуном бола и патње и да се изађе из те суморне стварности. Ти светови нису само алтернатива, они су покушај откривања и отварања замагљене слике у блиставом оквиру нејасног застрашујућег универзума. Савршенство одраза губи се у лавиринту мистике времена која се протеже кроз кривине необичног простора. То нису слепе улице, то су прикривене, али сигурне капије које воде у друге светове,

у микрокосмос нових снова и надања. Из тог вртлога отварају се нови хоризонти и као нејасни мостови повезују стварност покидану у спирали недокучивих, паралелних светова.

ИЗВОРИ

Мураками 2011: Haruki Murakami. *Ljetopis Ptice Navijalice*. Vuković&Runjić, Zagreb, [e-book].
Мураками 2018а: Haruki Murakami. *1Q84, knjiga 1*. Geopoetika, Beograd.
Мураками 2018б: Haruki Murakami. *1Q84, knjiga 3*. Geopoetika, Beograd.
Мураками 2018в: Haruki Murakami. *Norveška šuma.* Geopoetika, Beograd

ЛИТЕРАТУРА

Аткинс 2012: Midori Tanaka Atkins. *Time and space reconsidered: the literary landscape of Murakami Haruki.* Phd Thesis. SOAS, University of London.
Бауселс 2014: Marta Bausells. *Haruki Murakami:'My lifetime dream is to be sitting at the bottom of a well'*. The Guardian, https://www.theguardian.com/books/booksblog/2014/aug/24/haruki-murakami-my-lifetime-dream-is-to-be-sitting-at-the-bottom-of-a-well, pristupljeno: maj 2019.
Дил 2007: Jonathan Dil. *Murakami Haruki and The Search For Self-Therapy*. University of Canterbery.
Гордић 2015: Isidora Gordić. *Iz tradicije… - Bezdan koji čuva tajnu večne mladosti- simbolika bunara*. https://www.prozorivrata.com/iz-tradicije-bezdan-koji-cuva-tajnu-vecne-mladosti-simbolika-bunara/, pristupljeno: septembar 2019.
Милн 2009: Ira Mark Milne. *Postmodernism*, Literary Movements for Students, Second Edition, Volume 2, Gale, Cengage Learning.
Мураками 2005: Fuminobu Murakami. *Postmodern, feminist and postcolonial currents in contemporary Japanese culture.* Routledge, London and New York 51-53.
Стречер 2014: Matthew Carl Strecher. *The Forbiden Worlds of Murakami*. University of Minnesota Press.
Трит 2018: John Whittier Treat. *The Rise and Fall of Modern Japanese Literature.* The University of Chicago Press, Chicago 249-273.
Васић Ракочевић 2012: Branislava Vasić Rakočević. *Svet sa dva meseca.* Letopis jul-avgust, Novi Sad, str. 239.
Јошимура 2019: Chiaki Yoshimura. *Murakami says SNS feels 'creepy' with opinions in 'sleazy words'*. http://www. asahi. com/ajw/articles/AJ201903180005. html, pristupljeno:avgust 2019.

Svetlana V. GRUBOR

MURAKAMI'S PARALLEL WORLDS

Summary

Parallel worlds, alternative reality, interspace, these are the elements that are very noticeable in the works of Haruki Murakami. The other world is a place where its protagonists go in the hope that they will find the truth about themselves there. The search for identity, multiple personality disorder, alienation, loneliness, lack of inventiveness and the problems of modern society are refracted through the prism of parallel worlds that he creates in his works. Lost in the whirlpool of hopelessness, with blurred emotions that are triggered by the harsh reality of life, his characters find their place in that distorted picture of reality. This paper deals with the study of parallel worlds as a phenomenon that Haruki Murakami uses when he sculpts his characters and shapes his novels. The novels *The Wind-Up Bird Chronicle*, *1Q84* and *The Norwegian Wood* have been analyzed. Parallel worlds into which Murakami's protagonists enter have been presented, as well as alternative reality as a mechanism for completing the image of a human being and his life phases.

Key words: Haruki Murakami, parallel worlds, alternative reality, *The Wind-Up Bird Chronicle, 1Q84, Norwegian Wood.*

Рад је предат 3. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башӣине*, одобрен за штампу.

УДК 37.091.3::811.163.41
doi: 10.5937/bastina30-29216

Прегледни рад

*Зорица В. СОРАК**
ОШ „Станислав Сремчевић“ Крагујевац

СИНТАКСА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ДРУГОМ ЦИКЛУСУ ОБАВЕЗНОГ ОБРАЗОВАЊА

Апстракт: Закон о основама система образовања и васпитања („Службени гласник РС“ број 88/2017) поред осталог прописује принципе, опште циљеве образовања и васпитања, исходе образовања и васпитања, стандарде образовања и васпитања, кључне компетенције за целоживотно учење и опште међупредметне компетенције. У члану 10. Закона о основама система образовања и васпитања стандарди су одређени као: „Стандарди образовања и васпитања представљају скуп норми на основу којих се врши процена квалитета у систему образовања и васпитања, и то: 1) стандарди постигнућа ученика; 2) стандарди квалитета рада установе; 3) стандарди квалитета уџбеника; 4) стандарди компетенција наставника, васпитача и стручних сарадника; 5) стандарди компетенција директора.“

Кључне речи: Циљ, задаци, оперативни задаци, наставни садржаји, исходи, стандарди, српски језик, синтакса.

1. УВОД

Закон о основама система образовања и васпитања („Службени гласник РС“ број 88/2017) поред осталог прописује принципе, опште циљеве образовања и васпитања, исходе образовања и васпитања, стандарде образовања и васпитања, кључне компетенције за целоживотно учење и опште међупредметне компетенције.

У члану 10. Закона о основама система образовања и васпитања стандарди су одређени као: „Стандарди образовања и васпитања представљају скуп норми на основу којих се врши процена квалитета у систему образовања и васпитања, и то: 1) стандарди постигнућа ученика; 2) стандарди квалитета рада установе; 3) стандарди квалитета уџбеника; 4) стандарди компетенција наставника, васпитача и стручних сарадника; 5) стандарди компетенција директора.“

* докторанд, zoricasorak@gmail.com

1.1. ОБРАЗОВНИ СТАНДАРДИ ЗА КРАЈ ОБАВЕЗНОГ ОБРАЗОВАЊА

На Стандардима постигнућа ученика за крај обавезног образовања почело се радити пре десетак година. Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, у сарадњи с Министарством просвете и спорта Републике Србије и уз консултантску помоћ домаћих и страних стручњака, израдио је 2006. године Предлог образовних стандарда за крај обавезног образовања за десет предмета, међу којима је и био и предлог за Српски језик. Национални просветни савет Републике Србије усвојио је предложене стандарде 19. 5. 2009. године. „Образовни стандарди за Српски језик су искази о основним знањима и умећима из области Српског језика, која ученици треба да стекну до краја основног школовања. У листу стандарда улазе генеративна и трансферна знања из ове области. У Српском језику то су она знања и умећа која су важна за разумевање саме области и која су од значаја за даље школовање, за формирање културног идентитета, као и за сналажење у различитим животним ситуацијама."

Стандарди су кровни документ из кога произилазе програми, они су мерљиви и засновани на реалним постигнућима ученика, остварују се током више година. „Језик се, као жива категорија, мења те је очекивано да се и у систему који има тако дугу традицију сусретнемо са различитим терминима и синтаксичким јединицама различитог облика и различитог хијерархијског нивоа." (Спасић: 90) Предлози образовних стандарда за Српски језик у другом циклусу основног образовања развијени су у четири области: Вештина читања и разумевање прочитаног, Писано изражавање, Граматика, Лексика, Народни и књижевни језик и Књижевност и то на три нивоа постигнућа (основни, средњи и напредни). Знања из области-Синтакса ученици на крају обавезног образовања треба да усвоје у складу са стандардима у области Граматика:

На основном нивоу:

СЈ.1.3.6. препознаје синтаксичке јединице (реч, синтагму, предикатску реченицу и комуникативну реченицу),

СЈ.1.3.7. разликује основне врсте независних реченица (обавештајне, упитне, заповедне),

СЈ.1.3.8. одређује реченичне и синтагматске чланове у типичним (школским) примерима.

На средњем нивоу:

СЈ.2.3.5. препознаје подврсте синтаксичких јединица (врсте синтагми, независних и зависних предикатских реченица),

СЈ.2.3.6. одређује реченичне и синтагматске чланове у сложенијим примерима.

На напредном нивоу:

СЈ.3.3.5. познаје и именује подврсте синтаксичких јединица (врсте синтагми, независних и зависних предикатских реченица).

Стандарди се достижу током свих осам разреда обавезног образовања.

1.2. НАСТАВА ОРИЈЕНТИСАНА КА ИСХОДИМА УЧЕЊА

Полазне основе за планирање нових програма оријентисаних ка исходима учења су: Стратегија развоја образовања, актуелни закони, стање у образовању, важећи програми, стандарди и компетенције. Нови концепт наставе захтева од наставника другачији приступ планирању, остваривању, праћењу и вредновању наставе и учења. Све активности у процесу су усмерене на ученика уз потпуно уважавање његових претходних сазнања, могућности и развојних и образовних потреба. Такође, полази се и од будућих потреба ученика: како да сачува своје здравље, како да успешно комуницира и сарађује са другима, да решава проблеме, да се запосли и одржи радни сатус, да активно учествује у друштвеном животу и сачува планету од еколошких катастрофа. Настава и учење ће имати најбоље резултате ако се одвијају у подстицајној средини за учење у којој ће наставник користити различите методе, развија самопоштовање ученика, успоставља везу између животних искустава ученика и оног што се учи као и примену у животу тога што се учи, уважава индивидуалне каракатеристике, подстиче и негује критичког мишљења, креативност и иницијативу, поставља очекивања у зони наредног развоја ученика и формирање система вредности. Ученицима су потребна функционална знања која се развијају у континуитету, која су трајнија и примењива у свакодневном животу.

Исходи наставе и учења прописани су у овом тренутку за све предмете у првом и петом разреду основне школе и за први разред гимназије, као и за наставне предмете Физичко и здравствено васпитање, Основи технике и технологије и Информатика и рачунарство у шестом разреду основне школе. Исход је очекивани резултат процеса учења; јасан и прецизан исказ о томе шта треба ученик да зна, уради и вредносно процени по завршетку процеса учења. Структура нових програма свих предмета је иста и има дефинисан: циљ учења, исходе учења, садржаје учења, кључне појмове и упутство за дидактичко-методичко остваривање програма. Исходи се дефинишу за крај разреда и требало би да их достигну сви ученици.

Ова структура програма доноси бољу повезаност између предмета и успешније остваривање развоја општепредметних компетенција, фокус је на исходима и активностима ученика и наставника, а не на садржајима и реализацији садржаја, садржај постаје средство путем кога се достижу исходи,

стандарди (мера остварености исхода, мера развијености компетенција), исходи (очекивани резултати учења) и компетенције (активна примена наученог) се међусобно прожимају. За остваривње нових програма препоручује се пројектна настава.

Од школске године 2018/2019. предмет Српски језик у петом разреду има нови назив Српски језик и књижевност, школске године 2019/20120. назив Српски језик је се задржан у седмом и осмом разреду, а нови важи у петом и шестом разреду.

2. ДИСТРИБУЦИЈА НАСТАВНИХ САДРЖАЈА ИЗ СИНТАКСЕ У ДРУГОМ ЦИКЛУСУ ОБАВЕЗНОГ ОБРАЗОВАЊА

У новом реформисаном програму наставе и учења за пети разред циљ и исходи су одређени као:

циљ учења *српског језика и књижевности* је да се ученик оспособи да правилно користи српски језик у различитим комуникативним ситуацијама, у говору и писању, тако што ће овладати основним законитостима српског књижевног језика, да стиче основна знања о улози и значају језика у националној култури и изградњи националног идентитета; да кроз читање и тумачење књижевних дела из српске и светске баштине развија читалачке компетенције које, уз књижевно знање, обухватају емоционално и фантазијско уживљавање, живо памћење, истраживачко посматрање, подстичу имагинацију и уметнички сензибилитет, естетско доживљавање и критичко мишљење, морално просуђивање и асоцијативно повезивање; да се одговарајућим врстама читања оспособљава да усмерено приступа делу и приликом тумачења открива различите слојеве и значења; да стиче основна знања о месту, улози и значају језика и књижевности у српској и светској култури, негује љубав према српском језику и књижевности; да стиче и развија најшира хуманистичка знања и да научи како функционално да повезује садржаје предметних области;

исходи су дефинисани за три области или теме и то: Књижевност, Језик и Језичка култура. У области језик дати су исходи за подобласти: Граматика (морфологија, синтакса), Правопис и Ортоепија. У упутству за остваривање програма одређено је да се програм остварује на 180 часова годишње, а препоручено је да се област Језик остварује на укупно 70 часова. Наставом се ученици оспособљавају за правилну усмену и писану комуникацију стандардним српским језиком. Захтеви овог програма су да ученик усвоји правила и граматичке норме и да разуме њихову функцију и да их примењује у свом писменом и усменом изражавању.

2.1. Програмски захтев наставе граматике у петом разреду основне школе је да се језик ученицима представи и тумачи као систем. „Ниједна језичка појава не би требало да се изучава изоловано, ван контекста у којем се остварује њена функција (у свакој погодној прилици могу се знања из граматике ставити у функцију тумачења текста, како уметничког тако и научнопопуларног)." (Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања 2015: 12) Препорука је да се са ученицима вежба на примерима из њихове говорне праксе. Језичке појаве увек треба везивати за говорне ситуације у којима се могу лако и јасно препознати и на којима се могу појаснити њихове карактеристике (контекстуализација). Падеже је потребно вежбати на одступањима од књижевног језика континуираним праћењем језичког испољавања ученика и указивањем на правилне облике. Знања о предлозима и прилозима постепено проширивати, а њихову функцију показивати на примерима у реченицама и текстовима.

Исходи који се тичу знања у вези са синтаксом дефинисани су у програму путем једне ставке која се тиче предикатске реченице и гласи:

по завршетку разреда ученик ће бити у стању да:

– разликује основне реченичне чланове (у типичним случајевима).

Садржаји преко којих се остварују исходи у области синтаксе су:

Предикатска реченица – предикат (глаголски; именски), слагање предиката са субјектом у лицу, броју и роду; прави и неправи објекат; прилошке одредбе (за место, време, начин, узрок, меру и количину), апозиција. „У настави српског језика и књижевности користе се уџбеници и приручници (које је одобрио Национални просветни савет Републике Србије) и библиотечко-информацијска и информатичка грађа, значајна за остваривање задатака и садржаја програма овог предмета, односно за систематско оспособљавање ученика за самостално коришћење разних извора сазнања у настави и ван ње" (Михајловић: 92).

Увидом у садржај једног одобреног уџбеника за пети разред Граматика за пети разред уочавамо да је подељен на три области: Врсте речи, Реченица и Језичка култура. „Целовита мисаоно-комуникативна и интонациона језичка форма јесте реченица. Таквом синтаксичком јединицом износи се одређена језичка ситуација, а како би се то постигло , потребно је да реченица садржи одређени глаголски облик" (Бојовић Манић: 14). Увођење ученика у појашњавање појма реченице је постигнуто преко личних и неличних глаголских облика који су претходно појашњени и наглашава се да у реченици мора да постоји глагол у личном глаголском облику, реченица је дефинисана као граматичка јединица, најмања предикативна јединица. Комуникативна функција реченице је само поменута „Реченица је језичка јединица којом се

исказује нека порука“ (Граматика 5:79). Наведено је и које податке добијамо путем личних глаголских облика (значење глаголске радње, вршиоца глаголске радње и време у коме се дешава глаголска радња). Наглашено је да се у реченици могу разликовати врсте речи и служба коју врше. Као реченични чланови су наведени субјекат, предикат, објекат и прилошке одредбе. (Атрибут је део наставних садржаја до четвртог разреда основне школе и претпоставља се да је ученицима потпуно познат). Заправо овде су поменути нужни реченични чланови без чијег се присуства не може пренети минимална информација.

Предикат је дефинисан као реченични члан који садржи глагол у личном облику, постоји глаголски (у личном глаголском облику) и именски предикат (глагол у личном глаголском облику и именица, придев, заменица, број). Уочавамо да је и овде поменута устаљена подела реченичних чланова на главне (субјекат и предикат) и зависне. Субјекат је одређен као реченични члан којим се обично именује вршилац радње исказане у глаголском предикату, службу субјекта врши именска реч у номинативу, сама или заједно са речима које чине скуп речи (Граматика 5:84).

Објекат је дефинисан као реченични члан који служи као допуна значења радње исказане у предикату, у зависности од падежа у ком се налази може да буде прави објекат (акузатив без предлога) или неправи објекат (у акузативу са предлогом на, у генитиву са предлогом од, у генитиву без предлога, у дативу без предлога, у инструменталу без предлога и у локативу са предлогом у). На примеру је појашњено како у неким реченицама глаголски облик тражи две допуне правог објекта и неправог објекта: Он је поклонио минђуше Драгани (Граматика 5: 87).

Прилошке одредбе су такође поменуте као зависни реченични члан, поред објекта. Службу прилошких одредби у реченици могу да обављају прилози и именице у зависном падежу, дати су примери и објашњења за прилошке одредбе за време, место, начин, количину/меру, узрок. Иако атрибута нема у предложеним садржајима, аутор је атрибут поменуо и дефинисао као „Речи које у неком скупу речи ближе одређују именицу уз коју стоје имају службу атрибута“ (Граматика 5:91). Службу атрибута најчешће врше придеви и именице у неком зависном падежу.

Апозиција је појашњена на низу примера и дефинисна као „одредба којом се додатно исказује нешто о именици или скупу речи на које се та одредба односи. Службу апозиције врши скуп речи или једна реч“ (Граматика 5:93). Оваквом дидактичко-методичком апаратуром уџбеника ученици се уводе у појам факултативних зависних реченичних чланова који се називају одредбама.

Изучавање синтаксе у петом разреду се заокружује појмом просте реченице за коју важи да мора да садржи глагол у личном глаголском облику. Реченица која има један предикат назива се простом реченицом или предикатском реченицом.

Изучавањем набројаних садржаја и синтаксичких појмова сматрамо остварљивим и за све ученике достижним исход: по завршетку разреда ученик ће бити у стању да разликује основне реченичне чланове (у типичним случајевима).

2.2. **У шестом разреду** основне школе настава српског језика се остварује путем истоименог предмета Српски језик са 144 часа на годишњем нивоу, 4 часа недељно, програм није реформисан и усмерен на остваривање путем исхода.

Циљ наставе српског језика јесте да „ученици овладају основним законитостима српског књижевног језика, на којем ће се усмено и писмено правилно изражавати, да упознају, доживе и оспособе се да тумаче одабрана књижевна дела, позоришна, филмска и друга уметничка остварења из српске и светске баштине“ (Правилник о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања: 2).

Циљ се реализује испуњавањем јасно постављених задатака и оперативних задатака (Прилог број 2.), а алати за њихово остваривање су наставни садржаји. Наставни садржаји су подељени у три области: Језик, Књижевност и Језичка култура.

У области Језик препознајемо садржаје који су повезани са изучавањем синтаксе:

атрибутска и предикатска функција именица и придева, придевске заменице – разликовање по значењу **и функцији**.

Реченица (основни појмови): комуникативна реченица (синтаксичко-комуникативна јединица која представља целовиту поруку) и предикатска реченица (синтаксичка јединица која садржи глагол у личном облику). Независне и зависне предикатске реченице. Вежбе у исказивању реченичних чланова речју, синтагмом и зависном реченицом. Комуникативне реченице које се састоје од једне независне предикатске реченице и од више њих.

Увидом у један одобрен уџбеник (Дар речи – Граматика за шести разред основне школе) уочавамо да од девет тематских области, само се једна бави проучавањем синтаксе и насловљена је Реченица. Ученицима се даје основно појашњење појма реченица:„Реченица је језичка јединица формирана помоћу глагола у личном глаголском облику употребљеном у служби предиката.“ Даље се појашњава појам предикатске реченице и подела предикатских реченица на независне и зависне. Независним реченицама се преносе завршене поруке (обавештења, питања, заповести и молбе и жеље). Зависне реченице су дефинисане као реченице које не могу да стоје самостално: Говори гласније да те боље чујем. Појам комуникативних реченица је одређен као „Комуникативна реченица почиње великим словом, има најмање једну независну предикатску реченицу и завршава се тачком, упитником

или узвичником.“ (Граматика 6:133) У засебној лекцији се говори о томе како се реченични чланови са којима су ученици упознати у претходним разредима могу исказати речју, скупом речи и зависном реченицом. Појам синтагма се још не спомиње. Пример: Долазим сутра. Долазим после Даркове утакмице. Долазим када завршим час у џез школи (Граматика 6:136). Ова област се завршава разматрањем атрибутске и предикатске службе (функције) именица и придева у реченицама. Примери: Теодор је направио ограду од дрвета. / службу атрибута врши именица са предлогом од у генитиву; Теодор је направио дрвену ограду. / службу атрибута врши придев; Сима је песник. / именица у служби предиката; Александар није даровит. /придев у служби предиката.)

2.3. У **седмом разреду** настава српског језика се реализује са 4 часа недељно и 144 часа годишње. Циљ наставе српског језика јесте да „се осигура да сви ученици стекну базичну језичку писменост и да напредују ка реализацији одговарајућих Стандарда образовних постигнућа, да се оспособе да решавају проблеме и задатке у новим и непознатим ситуацијама, да изразе и образложе своје мишљење и дискутују са другима, развију мотивисаност за учење и заинтересованост за предметне садржаје, као и да овладају основним законитостима српског књижевног језика, на којем ће се усмено и писмено правилно изражавати, да упознају, доживе и оспособе се да тумаче одабрана књижевна дела, позоришна, филмска и друга уметничка остварења из српске и светске баштине.“ (Правилник о наставном програму за седми разред основног образовања и васпитања: 2.)

Наставни садржаји у вези са изучавањем синтаксе преко којих се достиже циљ и остварују задаци су:

безличне реченице. Састав реченице у вези са врстама глагола (обнављање и проширивање); (граматички) субјекат, предикат (глаголски и именски), прави и неправи објекат, логички субјекат. Прилошке одредбе за место, време, начин, узрок, меру и количину. Реченични чланови исказани речју и синтагмом. Напоредни односи међу реченичним члановима – саставни, раставни и супротни. Појам синтагме. Састав именичке синтагме: главна реч и атрибути. Апозиција. Апозитив. Служба падежа. Независне предикатске реченице – појам комуникативне функције; подела на обавештајне, упитне, заповедне, жељне, узвичне. Комуникативна реченица као синтаксичка јединица састављена од најмање једне независне предикатске реченице. Комуникативне реченице састављене од двеју (или више) независних предикатских реченица у напоредном односу: саставном (укључујући и закључни), раставном, супротном (укључујући и искључни). Конгруенција – основни појмови. Слагање придева и глагола са именицом у реченици. Конгруентне категорије придева (род, број, падеж) и глагола (лице, број, евентуално род).

Увидом у један од одобрених уџбеника (Граматика за седми разред основне школе) закључујемо да се наставни садржаји из граматике у седмом разреду проширују у односу на већ научено. Тако су се ученици у шестом разреду срели са појмом скуп речи и упознати су са тим да се реченични чланови могу исказивати и скупом речи, сада у седмом разреду тај скуп речи добија своје име – синтагма и одређује се: „Синтагма је скуп двеју или више речи од којих је једна главна, а остале зависе од ње. Оне су повезане заједничким значењем и као целина имају исту службу у реченици“ (Граматика 7:46). Кроз примере је појашњено како синтагме могу у реченици да врше различите реченичне функције: субјекта, правог објекта, прилошке одредбе, именског дела предиката). Такође, ученици се упућују на појам главна реч у синтагми и зависни члан синтагме коији се поистовећује са атрибутом , као и на врсте синтагми у односу на главну реч: именичке. Тематска област Синтагма се завршава лекцијом о апозицији и апозитиву. За апозицију се наводи да је издвојена одредба која на други начин казује исто што и именица коју одређује. У писању се обавезно одваја запетама, а у говору паузама. Службу апозиције врши именичка синтагма (њена главна реч је увек у истом падежу као и именица). Пример: Са Марком Поповићем, нашим познатим тенисером, разговарали смо јуче. Апозитив се дефинише као издвојена одредба која се у писању обавезно одваја запетама, а у говору паузама. Службу апозитива обично врши придевска синтагма (њена главна реч је увек у истом падежу, роду и броју као и именица коју одређује). Пример: Ана, задовољна куповином, отрча да се похвали мајци.

У тематској области Значење и употреба падежа проширују се знања стечена о падежима у петом разреду и наводи се да: независни падеж номинатив може имати службу субјекта и именског дела предиката и независни падеж вокатив може имати службу субјекта само у народној поезији. Зависни падежи имају различите функције у реченици и то: генитив: неправи објекат, прави објекат, логички субјекат, прилошке одредбе; датив: неправи објекат, логички субјекат и прилошка одредба; акузатив: прави објекат, неправи објекат, логички субјекат и прилошке одредбе; инструментал: неправи објекат и прилошке одредбе; локатив: неправи објекат и прилошке одредбе.

Појам конгруенције се по први пут уводи у овом разреду, ученицима је појашњен путем слагања придева и именица у роду броју и падежу и слагањем глагола и именице у броју, роду и лицу, а све у оквиру прикладних реченица.

У целини која је насловљена Предикатске реченице проширују се ученичка знања, систематизују се појмови реченични чланови-главни и зависни, наглашава се да сви реченични чланови осим предиката могу бити исказани речју или синтагмом. Уводи се појам напоредних односа међу реченичним

члановима када они имају/врше исту службу у реченици. „Напоредни однос је онај који постоји међу речима и синтагмама које имају исту службу у оквиру реченице. Овај однос исказује се напоредним везницима. Најважнији напоредни односи су саставни, супротни и раставни“ (Граматика 7:89). У даљем наставном садржају ученици се сусрећу са појмом безличне реченице које су представљене као реченице које немају субјекат, глагол је увек у 3. лицу једнине средњег рода и означавају појаве, стања или процес (обично у атмосфери) који се дешавају без учешћа субјекта. Пример: Раздањује се.

Независне предикатске реченице су представљене у засебној целини као реченице које могу да стоје самостално, односно да саме сачињавају неку поруку. Независне реченице по комуникативној функцији се деле на: обавештајне, упитне, заповедне, жељне, узвичне и реченице – реторска питања.

Комуникативна реченица је дата као посебна тема-лекција и дефинисана је као реченица која почиње великим словом, а завршава се тачком, упитником или узвичником и паузом у говору и састоји се најмање из једне независне предикатске реченице. Даље је поменуто да и независне реченице могу међусобно стајати у напоредним односима саставном, раставном, супротном, закључном или искључном, дефинишу се излистани напоредни односи и даје преглед везника.

2.4. У **осмом разреду** настава српског језика се реализује са 4 часа недељно, 136 часова на годишњем нивоу у три области: Језик, Књижевност и Језичка култура. Циљ наставе српског језика јесте да „се осигура да сви ученици стекну базичну језичку културу и писменост и да напредују ка реализацији одговарајућих Стандарда образовних постигнућа, да се оспособе да решавају проблеме и задатке у новим и непознатим ситуацијама, да изразе и образложе своје мишљење и дискутују са другима, развију мотивисаност за учење и заинтересованост за предметне садржаје, као и да овладају основним законитостима српског књижевног језика на којем ће се усмено и писмено правилно изражавати, да упознају, доживе и оспособе се да тумаче одабрана књижевна дела, позоришна, филмска и друга уметничка остварења“ (Правилник о наставном програму за осми разред основног образовања и васпитања: 13)

Садржаји наставе синтаксе у осмом разреду су: синтагме – придевске, прилошке, глаголске, зависне предикатске реченице: обележја (зависни везници, везнички спојеви и др.); врсте: изричне (изричне у ужем смислу и зависноупитне), односне, месне, временске, узрочне, условне, допусне, намерне, последичне и поредбене; конституентска функција у оквиру више реченице (независне или зависне) или синтагме, интерпункција у вези са зависним реченицама, напоредни односи међу зависним реченицама (саставни, раставни, супротни), исказивање реченичних чланова зависном реченицом и предлошко-падежном конструкцијом.

Увидом у један од одобрених уџбеника за наставу српског језика у осмом разреду основне школе, уочили смо да је подељен на област која се бави историјским развојем српског језика, граматиком и културом изражавања. Тематска целина Граматика почиње лекцијом о синтагмама где се проширују стечена знања о овом појму из седмог разреда, тако да се поред именичке синтагме која је у седмом разреду представљена, уводе и појашњавају придевске, прилошке и глаголске синтагме.

Затим се говори о подели зависних реченица према значењу и функцији:

– изричне (допуна глаголима мишљења, говорења, опажања, осећања) имају објекатску и субјекатску функцију;

– односне имају атрибутску, субјекатску, апозитивну и објекатску функцију;

– временске, месне, узрочне, поредбене, намерне, последичне, условне и допусне имају прилошку функцију.

Прегледно и исцрпно су дати и везници који су карактеристични за поједине врсте зависних реченица, као и употреба правописних знакова (запета).

Наставне садржаје који су се изучавали у другом циклусу обавезног образовања из области Граматике актери у образовном процесу су често означавали као обимне и претешке за разумевање, зато се у петом разреду у новом програму наставе и учења пошло ка растерећивању ученика. Део садржаја који је био присутан у претходном плану и програму уводи се у следећем разреду, а део садржаја ће своје место наћи у програмима учења у средњој школи. Препоруке за дидактичко-методичко остваривање програма наставе језика воде ка томе да се језик представи и тумачи као систем. Језичке појаве се не изучавају изоловано, а стечена знања из граматике се употребљавају приликом тумачења текста. Као најфункционалнији начин усвајања знања о граматичким појавама и појмовима је вежбање на примерима из непосредне говорне праксе. Код праћења и вредновања наставе и учења, наставницима се препоручује да на сваком часу формативн о оцењују ученике, да прате њихов напредак и упућују их на активности које ће даље водити ка бољим постигнућима и напретку у учењу. Иницијална процена ученичких знања и постигнућа је неопходна на почетку сваког разреда, посебно петог. Ново је и то што наставник прати и оцењује и развој ученичким компетенција (међупредметне компетенције), као и обавезна реализација дела садржаја путем пројектне наставе.

Нови приступи у изучавању садржаја из области граматике и синтаксе воде усвајању знања која ће бити трајнија, повезана са свакодневном говорном праксом и примењива у тој истој говорној пракси и говорној култури. На овај начин се повезују наставни циљеви и садржаји са концептом задатака који су заступљени на завршном испиту.

РЕЗИМЕ ИЛИ ЗАКЉУЧАК

Циљеви, задаци и исходи наставе наставних предмета српског језика и српског језика и књижевности у другом циклусу обавезног образовања су усмерени на развој компетенте личности ученика који ће овладати правилном употребом српског језика у писаној и говорној комуникацији. Национални просветни савет је прописао Стандарде који су мера остварености планираних циљева образовања. Уџбеници који се могу користити у настави српског језика су одобрени од стране Завода за унапређивање образовања и васпитања и испуњавају прописане стандарде квалитета уџбеника.

Садржај уџбеника у који смо имали увид усклађени са наставним планом и програмом, доприноси достизању прописаних стандарда, садржаји су засновани на прихваћеним научним теоријама, чињеницама и закључцима, визуелни садржаји су јасни и имају различите функције, усклађени су са системом вредности који је дефинисан циљевима образовања и васпитања, повезују се садржаји у оквиру истог предмета између разреда. Реформски правци наставе усмерене на остваривање исхода учења доносе и нове начине праћења и вредновања ученичких постигнућа (формативно оцењивање), обавезну пројектну наставу као и новине у планирању наставе од стране наставника.

ЛИТЕРАТУРА

Ђукановић 2018: Владо Ђукановић. *Граматика: српски језик за пети разред основне школе.* Београд: БИГЗ.

Бојовић Манић 2017: Јована Д. Бојовић Манић. *Линерна организација реченице у приповетка Григорија Божовића*. Баштина, св. 42. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу

Ломпар 2009: Весна Ломпар. *Граматика 7: српски језик за седми разред основне школе.* Београд: Klett

Михајловић 2019: Милица Михајловић. *Лексикологија у наставним плановима и програмима и школским уџбеницима*. Баштина, св.47. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу

Савовић –Срдић – Иљукић 2016: Слађана Савовић –Јелена Срдић –Драгана Ћећез Иљукић. *Дар речи – Граматика за шести разред [1]основне школе*. Београд: Логос

Спасић 2019: Наташа Спасић. *Поредбене и/или начинске конструкције од Вука до данас*. Баштина, св.48. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу

Штасни – Добрић 2011: Гордана Штасни – Наташа Добрић. *Српски језик и језичка култура за осми разред основне школе.* Београд: Едука

Закон о основама система образовања и васпитања („Службени гласник РС“ број 88/2017)

Правилник о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања, Службени гласник РС – Просветни гласник, год. LVII – 5/2007, Београд, 26. мај 2008, стр. 2–81

Правилник о наставном програму за седми разред основног образовања и васпитања, „Службени гласник РС Просветни гласник“, бр. 6/2009. од 10.06.2009. године, стр. 2–9.

Правилник о наставном програму за осми разред основног образовања и васпитања, Службени гласник РС – Просветни гласник , бр . 2, година LIX, 13-16. стр .

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

http://ceo.edu.rs/images/stories/obrazovni_standardi/kraj_obaveznog_obrazovanja/Srpski%20jezik.pdf Обавезни стандарди за крај обавезног образовања за наставни предмет Српски језик (посећено 31.7. 2018.)

http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/09/programi_peti-razred-FINALNO.pdf

Правилник о изменама и допунама Правилника о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања, Програм за пети разред, извор Званични сајт Министарства просвете, науке и технолошког развоја (Посећено 31.7. 2018.)

Zorica V. SORAK

SYNTAX IN SERBIAN LANGUAGE TEACHING IN THE SECOND CYCLE OF COMPULSORY EDUCATION

Summary

The aims, tasks and outcomes of teaching the subjects of the Serbian language and Serbian language and literature in the second cycle of compulsory education are aimed at developing the competence of the student's personality that will master the correct use of the Serbian language in written and spoken communication. The National Education Council has prescribed Standards that are a measure of the achievement of the planned educational goals. Textbooks that can be used in teaching Serbian are approved by the Institute for the Advancement of Education and meet the prescribed standards for textbook quality.

The content of the textbooks that we have insight into is aligned with the curriculum, contributes to meeting the prescribed standards, the contents are based on accepted scientific theories, facts and conclusions, the visual contents are clear and have different functions, are aligned with the value system defined by the educational goals and upbringing, they connect the contents within the same subject between classes. Reforms of teaching aimed at achieving learning outcomes also bring new ways of monitoring and evaluating student achievement (formative assessment), compulsory project teaching, and innovations in teacher planning.

Key words: Objective, tasks, operational tasks, teaching contents, outcomes, standards, Serbian language, syntax.

Рад је предат 3. фебруара 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 172.4"14/16"
355.01"14/16"
doi: 10.5937/bastina30-29115

Оригинални научни рад

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРОЈЕКТИ ВЕЧНОГ МИРА У КАСНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ**

Апстракт: Пројекти о успостављању вечног мира у касном средњем веку су у почетку били обележени црквеним погледом на свет. Хришћанска црква је била субјект рата и мира и није правила разлику међу нацијама. Имала је универзалне претензије. Овакво догматско схватање ће бити напуштено појавом националних држава, када држава постаје субјект рата и мира. Тада се јавља подела међу нацијама и могућност њиховог међусобног признања. На тај начин се односи међу државама почињу међународноправно регулисати. Његов основни принцип постаје суверена једнакост држава. Ово је могло да се деси након завршетка верских ратова, што је врхунило Вестфалским миром.

Почев од Пјера Дибоа, Подјебрада, Пена, Војводе од Силија преко Хобса, Грацијуса и Пуфендорфа, моћи ће да се утврди како су промене у друштву, политичким системима и начину производње утицали на развој људских идеја о вечном миру.

Кључне речи: вечни мир, рат, црква, држава, међународно право, апсолутна монархија.

УВОДНА ИЗЛАГАЊА

У овом периоду мир почиње да се схвата другачије у односу на схварања из раног средњег века. Питања мира су и даље повезивана са ратом, где централно место добија оправданост ратова. С друге стране, у циљу глорификације шпанских и португалских освајања, поставило се и питање освајања и окупације. Религијски елемент је још увек присутан, како би прикрио праву намеру освајача. Са појавом реформације, држава је полако почела да односи превагу над црквом одакле је проистекла и чувена крилатица: *cuius regio eius religio* (Janković, 1981:32-33).

* Виши научни сарадник; drsrdjans@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

Иако је хришћанство имало велики утицај на слабљење права као главе кохезионе силе међу народима и његову замену теолошким постулатима, у овом периоду је дошло до знатног развоја концепата мира међу народима. Први период је карактерисао већи утицај религије, да би касије, са појавом апсолутних монархија, држава постала субјект рата и мира. Догматизам ће се провлачитик роз читав средњи век, али ће бити знатно ублажен пројектима о вечном миру (Slović, 2019: 29-35).

Међу главним мислиоцима пројеката вечног мира у поменутом раздобљу спадају: Пјер Дибоа, Еразмо Ротердамски, Војвода од Силија, Вилијам Пен, Хуго Гроцијус, Вафе, Пуфендорф,Томас Хобс и др.

ОПШТИ УСЛОВИ НАСТАНКА ПРОЈЕКАТА О ВЕЧНОМ МИРУ У КАСНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Питања рата и мира су нераскидиво повезана са људском историјом, а посебно људским нагоном за моћи, славом и престижом. Ово је била карактеристика како појединаца тако и нација, тако да су државе водиле ратове ради остваривања мира и својих националних интереса. Рејмон Арон ће у другој половини XX века конституисати своју теорију националног интереса засновану на плурализму циљева држава у спољној политици. Ти циљеви се односе на безбедност, моћ, славу и престиж.

Религијски сукоби су у овом периоду били насилни, што је било резултат другачије природе непријатеља. Постојале су две врсте ратова: ратови који су се водили против других религија, а у име хришћанске концепције мира (крсташки ратови). То су били тзв. „ратови за мир“, који је почивао на основама хришћанства. Постојали су и ратови међу хришћанима, који су се водили под окриљем заједничког нормативног поретка, који је такође могао бити предмет рата.

Мир је увек зависио од конкретног правног поретка који је у одређеној мери допуштао насиље. Средњовековна мисао није правила разлику између легалних и легитимних категорија попут правде и јурисдикције; за успешност поретка било је задужено јединство у цркви, које је умногоме зависило од врховног ауторитета Римске цркве.

Тенденција јачања супремације Римског царства утицала је на смањење броја ратова; оно је ујединило многе нације у једну, већу, дајући им заједичка културна обележја уз остваривање заједничког интереса. Мањи број граница и стварање веће империје био је гарант мира (Campbell Smith, 2016: 20).

Сви мислиоци који су проучавали природу, карактер и последице рата, за основни циљ су имали успостављање мира на бази искустава из рата

(Terminski, 2010: 277-291). Ратови су увек остављали одређене последице по живот људи. Потоњи развој територијалих држава са присутним монополом физичке принуде, утицао је на промене у схватању мира. Више није преовладавао теолошки феномен већ је на прво место стављена држава и њена организација. Држава је била онолико ефикасна колико је успела да обузда религијско-грађанске ратове на својој територији.

Питања рата и мира полако почињу да се преносе на међународни терен, а полако почиње да се оживљава пракса успостављања мира путем уговора/споразума. У старом Риму били су познати под називом pacta/pactum. У унутрашњим односима држава су називани „social contract", а у спољним „treaty". Оваква промена у схватању мира има своју историјску позадину и тиче се консолидације ефективне власти на својој територији.

Апсолутистичка држава одбацује категорије попут религије и божје правде и уводи дихотомију између државе, која је оличење мира, и осталих категорија попут мишљења, религије, идеологије што се модерним речником назива цивилно друштво.

ГЛАВЦНИ ПРЕДСТАВНИЦИ ПРОЈЕКАТА О ВЕЧНОМ МИРУ ДО ПОЈАВЕ НАЦИОНАЛНИХ ДРЖАВА

Прве озбиљније идеје о вечном миру јављају се почетком XIV века. Њихов творац био је француски филозоф и правник Пјер Дибоа (1306). Био је краљевски адвокат, а у његовом делу „Повратак свете земље"[1] налазе се и рудиментарни облици арбитражног решавања спорова (Fraser, 1826: 179-208). Пошто је успех крсташких ратова зависио од мира у Европи, Дибоа је заговарао арбитражу као начин решавања спорова. За теже решиве спорове предвиђао је избор шест судија: три из редова цркве и шест из осталих сфера друштва, од којих би по тројица били из зараћених страна. На одлуку ових судија била је дозвољена жалба која би била упућивана папи.

Вечни мир је могао бити успостављен међу хришћанским народима, рат би се избацио као средство решавања спорова, а доминирали мирни начини њиховог решавања. Такође је заговарао и успостављање федерације хришћанслих народа како би се сачували мир и света земља (Terminski, 2010: 277-291).

Други значајан пројекат проистекао је од краља од Бохемије, Јиржија Подјебрадија, који се залагао за установљење једне међународне организације, која би успоставила мир и безбедност у Европи. Пројекат се састојао у образовању антитурског удружења у Европи. Овај савез би укључио Бохемију,

1 Наслов оригинала је: *De recuperatuine terrae sanctae.*

Француску, Пољску, Бургундију и Венецију. Постојала је и могућност ширења удружења где би водећу позицију заузимала Француска.

Пошто је Подјебради живео у периоду рудиментарног стварања нација/држава, његов пројекат је био више националног, а мање универзалног карактера какав је био пројекат Дибоа.

Период реформације, доносећи нови поглед а свет у филозофији, култури и уметности, утицао је и на нова схватање мира. Односи међу суверенима нису се решавали на бојном пољу, већ се као избор наметао и преговарачли сто. Уговор закључен између Француске и Отоманског царства 1535. Године је прави пробој у том смислу, јер је први споразум закључен између католичког и муслиманског суверенна.

Десидерус Еразмус од Ротердама се залагао за одлагање оружја и посвећеност Христу. У свом делу *Quereda Paxis* позива све хришћане на свесност могућих последица рата. Поставља питање неизбежности рата зарад тежњи принчева. Сматрао је да постоје многи учени и искусни људи, који поседују мудрост којом ће решити теже решиве спорове. Ратове је делио на праведне и неправедне, чиме је дао велики подстицај Гроцијусу за формирање нове дисциплине оличене у међународном праву. Ове идеје ће бити темељ међународног права у неколико наредних векова.

Све Ратове одмах треба прекинути осим одбрамбених. Његове идеје биле су комбинација рационалне хуманости и хришћанске слободе (Terminski, 2010: 277-291).

Независно од тога што је отац политичког реализма, Макијавели се може сматрати и једним од твораца пројекта вечног мира. Макијавелијева дела се сматрају правим инспираторима савремених реалистичких теорија. Дакле, модерна политичка мисао почиње да се обликује идејама Макијавелија. Оно што је Макијавели сматрао целисходним била је не античка филозофија, већ античка политичка пракса. Он је изузетно ценио тзв. вучију и мушку праксу републиканског Рима, јер је тамо човек схватан онаквим какав заиста јесте. Сви морални стандарди се морају схватати са становишта праксе. Свака правда почива на неправди, а свака моралност на неморалости. Тражи се политичка моћ са мачем и зубима, који ће човека учинити бољим него што јесте (Vujadinović-Milinković, 1996: 152). Човек је по природи лош, предодређен на грех по својој природи па је, стога, лакше покварити га него поправити га. Одвајањем политике од морала, Макијавели је поставио темељ свог политичког реализма: „циљ оправдава средство". Овим се Макијавели сматра родоначелником инстиктивистичких теорија међународних односа, где ће се агресија сматрати творевином људске природе у којој чулни део надвладава разумски. С друге страе, Макијавели је оставио довољо простора и за преговоре међу суверенима.

Војвода од Силија је дао план светског мира у свом делу *Oeconomies Royales* познат под називом *Grand Dessein*. Предлагао је успостављање једног савета од 66 представника 15 најразвијенијих земаља Европе. Ови представници би решавали разне врсте спорова на међународном плану. Савет би био пленарног карактера налик скупштини. Направљен је у част Хенрија IV и третирао је питања арбитраже и равнотеже снага у Европи.

ПРОЈЕКТИ ВЕЧНОГ МИРА ЗА ВРЕМЕ АПСОЛУТНИХ МОНАРХИЈА

Грицијус је у свом капиталном делу *De iure belli ac pacis* указао на значај питања праведног рата, као и на остала фундаментална питања: природно право и *ius gentium*, које се дефинише као право *inter civitates* (између држава). Гроцијус описује и уговорно право, дипломатски имунитет и право екстериторијалности и неутралности. Једном речју, Гроцијус је дао једну опште постављену филозофију права, а посебно међународног те га многи сматрају оцем међународног права. Међу његовим расправама посебно је значајна она посвећена слободи пловидбе – *mare liberum* (Словић, 2019: 391-408).

Гроцијус је поставио основе једног новог, универзалног права, у коме ће централно место заузимати међусобно признање међу нацијама независно од њихове религије. Пошто је своје главно дело писао током Триесетогодишњег рата, основна намера му је била да се ублаже последице разарујућих ратова. Увео је и категорију природног права, које ће касније бити проучавано у оквиру међународног права и етике. Унутрашње право је значајно, јер у први план истиче интересе нације, али је међународно право још значајније, јер у први план истиче светске интересе. Ово право је божјег порекла, а спроводи га људски разум. Овим се Гроцијус полако јавља као претеча просветитељства[2]

Хобс је дао врло напредан пројекат успостављања мира приликом стварања друштвеног/државног стања на реалистички начин. Природно стање човека је стање рата: *bellum omnium contra omnes*, а све то у борби за част и привилегије. Сви појединци имају право на ово али бенефити припадају мањини. Пошто овакво стање временом постаје неподношљиво, људи се путем уговора удружују са сувереном и тако стварају ново стање, које ће их штитити од насиља, па чак и од спољњег непријатеља. Заштиту права грађана остварује суверен путем принуде, која је неопходна баш због такве природе човека.

2 О Гроцијусовој концепцији међународног права видети у: Срђан Словић, „Гроцијусов концепт природног и међународног права – студија случаја Косова и Метохије“, Институт за српску културу, Баштина св. 41, Приштина/Лепосавић, 2016, стр. 253-265.

Хобс се експлиците није бавио теоријом међународних односа, јер у његово време они нису били установљени као посебна научна дисциплина. О његовом концепту међународних односа можемо говорити имплиците и по аналогији. Хобс се углавном помиње као претеча реалистичких теорија међународних односа из саме његове концепције о слици појединца у природном стању. Оваква слика појединца аналогна је оној између држава у међународним односима, јер не постоји Левијатан који би наметнуо стање поретка. Стање у односима међу државама је стање анархије или одсуства централне власти над државама које полажу право да буду суверене и независне у односу на друге.

У оној мери у којој је анархија обележје природног стања, у тој мери је и карактеристика међународне политике. У одсуству наддржавне власти, сумња, стрепња, неповерење, сукоби и рат су неизбежни, а у одсуству било каквог уговора међу њима не постоје никакве моралне обавезе којима би се државе повиновале. Управо је по овом питању Хобс близак реалистичким теоријама међународних односа и теоријама државног разлога. Овакво схватање да независне државе као независне индивидуе, представљају егоистичка и асоцијална бића која не морају да поштују морална ограничења свог понашања, представља велики изазов идеалистичким политичким визијама заснованим на људској социјалности и концепту међународне јуриспруденције засноване на тој визији. Хобс инсистира на дефанзивном карактеру међународне политике, а њен циљ је пацифистички: суверене државе, налик појединцима, требају бити усмерене ка миру којим руководи разум.

С друге стране, Хобс као савременик свога доба, није искључивао могућност међусобних преговора међу суверенима у циљу постизања мира. У циљу осигурања свог опстанка, човек (државе) могу да употребљавају сва расположива средства. Ово право, како истиче Хопс у свом целу О грађанину, је свето право које човеку нико не може да одузме. Онај коме се ово право ускраћује у обавези је да се свим силама бори да га поврати.

Природно стање не познаје категорије праведног или неправедног рата. Ратови су, стога, резултат структуралних својстава инхерентних односима међу државама. Међународни односи се, услед недостатка супранационалног ауторитета, налазе у природном стању, те међу њима избијају сукоби који узрокују стање рата. Државе се у оваквим односима усаглашавају са моралним правилима која се подударају са њиховим интересима. У условима стања рата, сваки међународни субјект има разлог да се не прилагођава таквим условима, јер би други учесник на међународној сцени стекао предност. Онако како друштвени уговор међу људима чини усаглашеност корисним средством само под условом да људи следе скуп кооперативних правила, тако и државе могу да поштују правила под условом да их све остале поштују (Словић, 2018: 197-210).

Најзад, Вилијам Пен се залагао за успостављање међународног арбитражног суда. То је био велики корак напред за то време. Био је претеча савремене Европске уније јер се залагао за установљење тзв. Империјалне скупштине која би обухватала све европске земље са пропорционалним представљањем. Састајући се редовно, ова скупштина би одлучивала о правилима спровођења правичности за све суверене. У први план би избијала сва питања која обичне амбасаде нису могле да реше. У случају да се неки суверен не подвргне одлукама скупштине, против њега су могле бити предузете принудне мере.

Овде се ради о тишичној претечи настанка међинародних организација универзалног каракера попут Друштва народа и Органијације уједињених нација. Слично Пену, за мир се залагао и Пуфенндорф, али више кроз међународно право. Његово дело *De iure naturae et gentium* из 1673. Године систематски разматра читаво подручје права – јавно и приватно, унутрашње и међународно. Поставио је тезу о природној једнакости држава, што је било једнако правној једнакости.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Питања мира су одувек заокупљала светску пажњу, јер се та нит протезала од староиндијске, кинеске и грчке филозофије, преко средњег века, модерног доба па све до данашњих дана. Нераскидиво су повезана са ратом, јерје врло често кроз историју рат био услов постизања мира.

Предмет ове студије је касно средњовековна концепција вечногмира, јер је од Пјера Дибоа, преко Војводе од Силија, Гроцијуса, Хобса и Пена, сазревало схватање о међународним организацијама, међународном праву, међународним односима и државе уопште. Ово су истинске претече наведених области, које ће се у XIX и XX веку конституисати као самосталне научне дисциплине.

Схватања поменутих мислилаца су била врло револуционарна: Гроцијус је инаугурисао начело суверене једнакости држава и њиховог међусобног признања; Хобс је био претеча модерног схватања државе и реалистичке теорије међународних односа, док је Пен био претеча стварања међународних судслох органа.

Посматрано са аспекта савременог развоја поменутих научних дисциплина, ови принципи су и даље актуелни. Суверена једнакост држава је главно начело међународног права; држава не може да постоји *de iure* уколико није међународно призната; у међународним односима реалистичка теорија заузима значајно место и поред успона глобализма, а Међународни суд правде постоји као главни судски орган ОУН. То што поменуте категорије и установе и данас имају одређене мањкавости само говори о револуционарности њихових креатора.

ЛИТЕРАТУРА

Campbell Smith 2016: Mary Campbell Smith (trans.). *Perpetual Peace – a Philophical Essay by Immanuel Kant*. London: George Allen, e-book.

Fraser 1926: Henry S, Fraser. "A Sketch of the History of International Arbitration". *Cornell Review*, 179-208.

Janković (1981). Branimir Janković. *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Naučna knjiga.

Slović (2019): Srdjan Slović. *Peace and War – Eternal Companions ofInternational Relations*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu.

Terminski 2010: Bogimil Terminski. „The Evolution of the Concept of Perpetual Peace in the History of Political-Legal Thought". *Revista escuela de historia*, vol. 6, 1/2010, 277-291.

Vujadinović-Milinković 1996: Dragica Vujadinović-Milinković, *Političke i pravne teorije*, Beograd: Pravni fakultet.

Словић 2018: Срђан Словић. „Хобсова теорија човека, друштва, државе, религије и међународних односа: студија случаја Косова и Метохије", Зборник радова, Уредници: Драган танчић, Јасмина Ахметагић и Далибор Елезовић, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, стр. 197-210

Словић, 2019: Срђан Словић. „Концепт међународног права у реалистичким теоријама међународних односа", Зборник радова, том 1, Правни факултет у Косовској Митровици. Главни уредник проф. др Дејан Мировић, стр. 391-408

Srdjan Ž. SLOVIĆ

PERPETUAL PEACE PROJECTS IN LATE MEDIEVAL PERIOD

Summary

Projects on the establishment of world peace in the late Middle Ages were initially marked by religious views on the world. Christian church was the subject of war and peace and it did not make differences among peoples. It had universal aspirations. This dogmatic comprehension will be abandoned by the appearance of national states where the state becomes subject of war and peace. A division among nations appears and the possibility of their mutual recognition. In that way relations among states are being regulated from the point of view of international relations. His basic principle becomes the one of sovereign equality, this could happen after the termination of religious wars which got its peak by Westphalia peace.

Starting from Dubois, Podjebrady, Penn, Duke of Silly, via Hobbes, Grotius end Puffendorf, it will be possible to determine how changes in society political systems and way of production influenced the developments of ideas on perpetual peace. The achievements of these thinkers were revolutionary and were still valid. It is worth mentioning the principles of sovereign equality of states, the presence of realism in international relations and the existence of judicial institutions such as the International Court of Justice.

Key words: Perpetual peace, war, church, state, international law, absolute monarchy.

Рад је предат 29. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 341.485(=163.41)"1939/1945"
341.485(=411.16)"1939/1945"
341.485(=214.58)"1939/1945"
32:929 Хитлер А.
doi: 10.5937/bastina30-29141

Оригинални научни рад

*Бајрам Ђ. ХАЛИТИ**
Универзитет „Никола -Тесла“ у Београду
Факултет за пословне студије и право

АДОЛФ ХИТЛЕР И ГЕНОЦИД НАД РОМИМА, СРБИМА И ЈЕВРЕЈИМА ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Кроз светску су се историју водили многобројни крвави ратови и сукоби, али Други светски рат био је најразорнији и уопштено произвео највеће губитке у људским, материјалним, инфраструктурним, културолошким и државним ресурсима. Несумњиво највећи кривац за тај, готово катастрофални сценариј, био је Адолф Хитлер. Он је, заједно са својим сарадницима, започео сукоб који ће животима, бедом, несрећом и концентрационим логорима платити милиони људи.

Тај полуобразовани пропали сликар, нерадник, медиокритет и фанатични обожаватељ германске митологије и Вагнера тридесетих се година XX столећа из беспосличара и боема претворио у најспомињанију особу новије историје.

Због својих је фантазија и илузија о расној супериорности Немачку гурнуо у катастрофу од које се опорављала деценијама након завршетка рата, а свастику – стари хиндуистички симбол који персонификује Сунце и плодност, дакле живот – претворио у најомраженију ствар кроз читаву историју људскога рода.

У свом систематском приступу убијању милиона мушкараца, жена и деце, која је вршила цивилизована нација, та владавина била је једна од најстрашнијих у историји. Како је цела једна нација могла дозволити да се њоме влада на такав начин? Како је могло да се деси да нико не зна шта му се дешава пред сопственим вратима? Да ли је Немачку насељавало више милиона малих Хитлера – мушкараца, жена који су свако на свој начин, неговали исту мржњу као и њихов фирер? Жестока расправа о томе већ дуго се води и сигурно ће се наставити у будућности.

Адолф Хитлер је покушао да наметне своју визију света засновану на расној неједнакости. Његова владавина представља један од најмрачнијих периода светске историје.

Кључне речи: Детињство Адолфа Хитлера, политичка каријера, нацистички режим, Други светски рат, геноцид, Срби, Јевреји, Роми, (Адолф Хитлер, успон, пораз и смрт).

* Докторант, bajramhaliti3000@gmail.com

ХИТЛЕР АДОЛФ (20. АПРИЛ 1889–30. АПРИЛ 1945)

Дана 20. априла 1889. године у сеоцу Браснау на аустријско-баварској граници, рођено је дете које је било предодређено да управља у једном од најтежих периода у историји човечанства, диктатор Немачке нешто преко 12 година, по чијем наређењу је побијено шест милиона европских Јевреја заједно с више хиљада комуниста, Цигана, хомосексуалаца и ментално и физички заосталих. Овај тиранин такође је увео свет у рат у којем је живот изгубило преко 40 милиона мушкараца, жена и деце, од тога више од половине њих били су цивили (Klajn 2004: 71).

Као дечак Хитлер се није много радовао. Његов отац, Алојз Хитлер, био је царински службеник, зубац на великом зупчанику, неко ко је патио од комплекса ниже вредности. Женио се два пута (имао је троје деце) пре него што је упознао Адолфову мајку, Клару Пелцл, која је од њега била млађа двадесет три године. Због ове разлике у годинама Алојз је малтретирао Клару, па је Адолф као дечак присуствовао очевом насилничком понашању. Жестоко на страни мајке, Адолф је био очајан што не може да јој помогне и то га је учинило крајње рањивим (Клајн 2004: 71-72).

У пролеће 1913. године, са двадесет и четири године, Хитлер је напустио Беч да би избегао регрутацију у аустријску војску. Отпутовао је у Минхен где је наставио свој, помало изолован живот, живећи више у свету маште. У Минхену је почео да формулише оно што ће касније постати његова животна опсесија у погледу Јевреја.

У делу Мајн кампф Хитлер је записао да је тек у зрелом добу постао свестан „јеврејског проблема", али има много доказа да је његов отац Алојз био жестоки антисемита и нема сумње да је те ставове пренео на своје дете (Клајн 2004: 72).

Године 1923. године Нацистичка партија је почела са организовањем низа нереда у Баварској, Хитлер је био осуђен на пет година затвора због покушаја да сврге баварску владу. Партија је била распуштена, али не за дуго. Пред крај 1924. године Хитлер је пуштен из затвора и обновио је Партију (Твист 2004: 228).

Хитлер је изнад свега желео да оформи покрет који ће поломити кичму социјалдемократије и уз то уништити моћ Јевреја (Клајн 2004: 74).

Након што је 1919. године ступио у тек створену Национал-социјалистичку радничку партију (НСДАП) а 1921. године приграбио положај њеног председника, да би притом, иначе демагошке социјалне атрибуте партијског програма, заменио национал-шовинистичким, брзо се афирмише као најекстремнији експонат тежњи реваншистичко-милитаристичких кругова поражене Немачке.

Деветнаестог августа 1934. године Немачка је изашла на изборе и фирер, како ће од тада Хитлер бити познат, покупио је највише гласова-величине

од скоро 90% - од 46 милиона гласача, само око четири милиона имало је храбрости да гласа против њега. Нацистичка револуција била је завршена. Хитлер је постао диктатор Немачке (Твист 2004: 229).

У јутарњим часовима 20. јануара 1933. године, после вишемесечне крваве политичке расправе, Адолф Хитлер је постао канцелар немачког Рајха.

Хитлер је од почетка своје диктатуре користио чињеницу да Вајмарска Република није никада званично укинута. Тај уставни вакум омогућио је Хитлеру да доноси законе како му се прохте. За само неколико месеци поломио је кичму целој опозицији, забраном комуниста и социјалдемократских партија. Била су то тешка времена за Немачку и после само годину дана осећало се да ће бити још тежа.

Немачки народ је 19, августа 1933. године позван да изрази слагање с Хитлеровим преузимањем власти. Нису то били избори – више је била реч о народној потврди нове канцеларове улоге. Изашло је четрдесет пет и по милиона гласача иако је преко тридесет осам милиона гласало са „Да", четири милиона и двеста педесет хиљада имало је храбрости да гласа са „Не" (Klajn 2004: 77).

Донети су закони (који су касније постали познати као Нирнбершки закони) који су све људе с јеврејском крви лишили права на немачко држављанство, забранили бракове између Јевреја и Немаца и укинули право Јеврејима да буду на некој функцији, па чак и да гласају. То је био државни антисемитизам, подела земље на две класе, од којих она нижа није имала никаква права – народ коме није признато људско порекло (Klajn 2004: 77-78).

СМРТ ПРЕДСЕДНИКА ХИДЕНБУРГА И МЕСТО КАНЦЕЛАРА ЗА АДОЛФА ХИТЛЕРА

Заједно са талентом да пронађе теме на основу којих ће успоставити везу са својим гласачима, Хитлер је показао и изузетну вештину да манипулише правним процедурама. Наиме, од самог почетка његове борбе за власт, изборни резултати нису били довољни да Хитлер успостави апсолутну владавину њихове партије. Хитлер је током својих манипулативних игара користио чињењеницу да су његови опоненти било на десници, левици или центру били потпуно подељени. На руку му је ишла светска економска криза, раст незапослености у Немачкој, немогућност Вајмарског политичког режима да се ефективно одбрани. С друге стране, одлучност Хитлерових екстремних десничара и његових конзервативних савезника, као и лоше здравље председника Хиденбурга, коначно су Хитлеру обезбедили место канцелара и тим чином је сахрањен немачки демократски парламентаризам (Grunberg 1979: 45)

ЦИЉЕВИ НАЦИЗМА

Циљеве нацизма Хитлер је изложио 24. фебруара 1920. у програму од 25 тачака, из којих се у пет виде корени будућих злочиначких и геноцидних радњи, а то су:

• захтевамо уједињење свих Немаца у велику Немачку, на основу права народа на самоопредељење;

• захтевамо равноправност за немачки народ у односу на друге народе, поништавање Версајског и Сен-Жерменског мировног уговора;

• захтевамо земљу и територију за исхрану нашег народа и за колонизацију вишка нашег становништва;

• само члан расе може бити грађанин. Члан расе може бити искључиво онај који је немачке крви, без обзира на веру. Према томе, ниједан Јеврејин не може бити члан расе… (антисемитизам је заузимао истакнуто место у Хитлеровој нацистичкој идеологији и пропаганди);

• захтевамо укидање најамне војске и формирање националне армије. Овај програм Хитлер је детаљно разрадио у својој књизи „Мајн Кампф“ издатој 1925. године, образложивши нацистичка гледишта и циљеве, због чега се иста сматра аутентичним извором нацистичке доктрине.

Из његовог програма и књиге, а затим и политике рајхс-канцелара од 30. јануара 1933. године, јасно се види да је планирао и припремао терен за вођење агресорског рата против извесног броја других држава, да је припремао злочин против мира и геноцид над јеврејским, словенским и ромским народом (Халити 1997: 51).

Хитлер је Немачку претворио у тоталитарну државу Увео је фашистичку диктатуру, започео немилосрдно гоњење Јевреја и комуниста, укинуо политичке партије, парламентаризам, синдикате, људска права и слободу штампе. Наука, уметност, привреда, држава и војска укопчавају се, „глајхшалтују“, у партијски националсоцијалистички апарат (Дашић 2012: 422).

Немачки нацисти су се посебно истицали у распиравању националне и расне мржње. Проповедајући теорију о чистоти германске расе, нацисти су успели да опију и заведу знатан део немачког народа, идеолошки га припремајући за освајачки рат (Дашић 2012:422).

Немачка се убрзано наоружавала и припремала за експанзију нацистичког терора широм Европе (Дашић 2012: 422).

ГЕНОЦИД НАД РОМИМА, СРБИМА И ЈЕВРЕЈИМА

Са циљем заштитите немачке крви масовно је спровођен геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима. Најпре у Немачкој, па затим у свим земљама Европе под окупацијом немачког Рајха. Гасне коморе, декрети, одредбе,

прогони, егзекуције без доказа, злочини због превентиве и самозаштите, затвори, гета, забрањене зоне, плинске коморе Аушвица и експериментални скалпели доктора из Аушвица, Дахауа и Бухенвалда, Јасеновац и друга мучилишта су однели животе 6.500.000 Јевреја, 700.000 Срба и 3.500.000 Рома. Роми су, једном речју, пролазили кроз Дантеов пакао од Витоса преко Јашија до Аушвица и Јасеновца (Haliti 2006: 37).

У Аушвицу, у Пољској, саграђене су четири велике гасне коморе, од којих је свака могла одједном да прими 2000 жртава. Најпре би их скинули и сатерали унутра после чега су врата херметички затварана и упумпаван смртоносни гас. Жртве су умирале за, отприлике, петнаест минута, зависно од тога где су се налазиле. Био је то геноцид (Klajn 2004: 82).

Поред радних логора и гасних комора, Хитлер је такође одобрио медицинске експерименте на Јеврејима. Задужени „доктори" нису дозвољавали употребу анестетика, а према каснијим сведочењима у току Нинберског процеса, они су заборављали на патње које су наносили или још горе, уживали су у патњама жртава. Медицински експерименти су укључивали подвргавање пацијената смрзавању, од чега су, наравно, умирали. Неки су били подвргавани јаком ваздушном притиску, при чему је долазило до распрскавања плућа. Убризгавани су им вируси разних болести да би се видело колико могу да живе без лекова. Било је и извештаја о кастрирању мушкараца (Klajn 2004: 84).

Као додатак мукама Јевреја, Рома и комуниста, после њихове смрти вађене су им златне пломбе, скидано венчано прстење и узиман други накит, од чега су касније прављене златне шипке (Klajn 2004: 84).

На Нинбершком процесу сведоци су изнели изузетно емотивна сведочења о ономе што се догађало. У завршној беседи главног тужиоца, Британца Хартлија Сокроса (који је касније добио титулу лорда), прочитан је један такав исказ о масовном истребљењу Јевреја које су вршиле Хитлерове специјалне снаге, што је навело Алберта Спера, који је био један од оптужених, да призна да га је то прогонило цео живот (Klajn 2004: 84).

Како су Савезници напредовали, вршене су припреме за повлачење владе у Баварске Алпе, али је Хитлер у последњем тренутку објавио намеру да остаје у Берлину. Ту му се придружила Ева Браун, изјављујући да жели да с њим остане до краја. Изненада, завеса се спустила и 22. априла 1945. Хитлер је позвао људе који су му остали лојални (укључујући господина и госпођу Гебелс и њихову децу) да му се придруже у „фиреровом бункер", бетонском здању петнаест метара испод земље. Од осамнаест просторија шест је било подељено као апартман за Хитлера и Еву. Релативно безбедно место, мора да је деловао као смртна клопка, било је последње скривалиште пораженог човека. Руси су већ били у граду, бомбе су падале из ноћи у ноћ, у безнадежној ситуацији сазван је састанак и одлучено је да изврше колективно самоубиство. Ипак, Хитлер је имао још много изненађења у рукаву, у рано јутро 20. априла одлучио је

да једном члану преостале групе укаже посебну част. Ева Браун је одувек желела да се уда за Хитлера и сада ће имати то задовољство. Између један и три часа у просторији бункера у којој су се налазиле ратне карте одржано је грађанско венчање. Обавио га је матичар Валтер Вангер кога је Геблес довео у бункер само због тога. И Ева Браун и Адолф Хитлер положили су заклетву да су чисте аријевске крви, а касније је точен шампањац. Касније у току дана стигла је вест да су Хитлеровог друга, диктатора Мусолинија, стрељали Партизани, скупа с љубавницом Кларом Петаци. Мора да је ова вест учврстила Хитлера у решености да себи одузме живот, па су се 30. априла 1945, после ручка, он и Ева повукли у апартман и затворили врата за собом, Хитлер је пуцао себи у уста, а Ева Браун је узела цијанид (Клајн 2004: 86-87).

Хитлерово тело, према детаљним упуствима које је оставио, изнето је у баштu зграде владе и положено покрај Евиног. Затим су оба тела поливена бензином и запаљена. Шта се десило с пепелом неће се никада сазнати, али да је Трећи Рајх ускоро после Хитлерове смрти био сведен на слично стање историјска је чињеница, јер је 7. маја генерал Алферд Јодискупа с адмиралом фон Фридебургом потписао безусловну предају свих немачких снага, што је затим предочено САД-у, Великој Британији, Француској и СССР-у (Клајн 2004: 87).

СТРАДАЊЕ РОМА ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Прелазећи из једног у други круг пакла, Роми су у време фашизма били суочени са потпуним уништењем. Други светски рат Ромима је донео највеће невоље које бележи историја овог народа. Хитлер је сматрао постојање Рома највећом увредом расног идеала.

Прогону Рома у Немачкој, и у осталом у целој Европи, претходило је нацистичко преузимање власти 1933. године. Полиција у Баварској, Немачка, водила је централну евиденцију Рома још од 1899. г. а касније је основала комисију за координирање полицијских акција против Рома у Минхену. Године 1933. полиција је у Немачкој започела са ригорознијим примењивањем пре-нацистичког законодавства против оних који су следили животни стил означен са „Циганski". Нацисти су такве људе третирали као расно „непожељне" и спроводили су систематске мере прогона Рома.

У Берлину, Химлер је основао Централни уред Рајха за сузбијање циганске сметње. Ова агенција је преузела и проширила бирократске мере да се Роми систематски прогањају.

Једна од првих одлука агенције била је да се Роми подвргну расним законима. Након 1936. године, Роми су подвргнути Нинбершким законима. Закону о превенцији наследно болесног потомства, и Закону против опасних криминалаца из навике. Роми који су постали предмет пажње државе били су подвргнути насилној стерилизацији.

Брзо након отварања Олимпијских игара 1936. године, у Берлину, полиција је наредила хапшење и насилно премештање свих Рома из Великог Берлина у Марцан, отворено поље лоцирано близу гробља и депоније за отпатке у источном Берлину. Полиција је опколила све ромске привремене кампове и транспортовала становнике и њихове вагоне у Марцан. Хапшења су започела у 4 сата ујутру 16. јула 1936. године. Униформисана полиција је чувала камп, ограничилиа слободу кретања у и из кампа. Многи од 600 ухапшених Рома наставило је да иде сваки дан на посао, али се од њих захтевало да се врате сваке вечери. Касније, они су морали да присилно раде у фабрикама оружја.

У логорима, сви затвореници су носили обележја разних облика и боја, који су их идентификовали по категорији затвореника. Цигани су носили црне троугласте закрпе, симбол за „асоцијалне" или зелене, симбол за „професионалне криминалце". Обележја су понекад укључивала слово „З" за „Zigeuner", немачка реч за Рома.

Нирнбершки закони примењени су на Роме. Кроз медицинска и антрополошка испитивања, тамничења и стрерилизацију. Нацисти су тежили да спрече Роме да се мешају са осталим људима „немачке крви". У очима нациста, Роми су били „асоцијални" и нису се уклапали у врсту друштва које су нацисти требали да изграде. Нацисти су затварали хиљаде Рома у концентрационе логоре Берген-Белсену, Саксенхаузену, Бухенвалду, Дахау, Маутхаузену и Равенсбрику. Роми су интернирани и убијани од стране Усташа (хрватских фашиста) у концентрационом логору у Јасеновцу. Најмање 23.000 Рома је било регистровано као затвореници у Аушвиц-Биркенау, где је сграђен специјални логор за ромске затворенике, који су наставили да живе заједно као породице.

У лето 1944. године, у Аушвиц-Биркенау, сграђен је специјални логор да прими ромске затворенике, који су наставили да живе заједно као породице. У лето 1944. године, породични логор у Аушвиц-Биркенау био је „ликвидиран". Сви мушкарци, жене и деца послати су у гасне коморе.

Пет хиљада Рома је транспортовано из Лоџа у логор за убијање Хелмно, где су усмрћени гасом у логорима за убијање у Белзецу, Собибору и Треблинки. Мобилни убојити вагони убили су десетине хиљада Рома на Истоку у Баби Јару и другим местима где су били масакрирани. Нацистички доктори су користили Ромске затворенике за медицинске експерименте. Ромска деца су подвргавана брутални и нехуманим „медицинским испитивањима" од стране др Јозефа Менгелеа у Аушвицу. Професор Карл Клауберг је водио експерименте стерилизације на јеврејским и ромским женама у Равенсбрику и Аушвицу. Професор Ото Бикенбах је водио експерименте са отровним гасом на ромским затвореницима у Нацвајлер-Струтхоф логору а професор Вернер Фишер и др Карл Георг Хорнек су водили свакојаке експерименте на Ромима у Саксенхаузен логору. Не зна се колико је Рома умрло

као последица свих псеудо-научних експеримената, нити се тачно зна колико је Рома погинуло у холокаусту. Нацисти и њихови савезници су убили, вероватно, између 200.000 и 500.000 од процењених милион Рома који су живели у Европи. У Југославији су само Усташе убиле од 50.000 до 80.000 Рома.

Нацисти су сматрали Роме за „расно инферионе", а судбина Рома је била иста као и јеврејска. Роми су били подвргнути интернацији, присилном раду и масакру. Такође су депортовани у логоре за масовно истребљење. Мобилни убојити вагони су убили десетине хиљада Рома у источним територијама које је немачка окупирала. Даље, хиљаде је убијено у логорима за масовна погубљења у Аушвиц-Биркенау, Хелмну, Белзецу, Собибору и Треблинки. Нацисти су такође утамничили хиљаде Рома у концентрационим логорима у Берген-Белзену, Саксенхаузену, Бухенвалду, Дахау, Маутхаузену и Равенсбрику у Немачкој.

Децембра 1942. године, Химлер је потписао главни налог за депортовање свих Рома у Немачкој. Иако је Химлер дозволио одређене изузетке од депортовања, то је често било игнорисано на локалном нивоу. Чак су и војници у немачкој армији (Вермахт) који су били на одсуству били затварни и депортовани као Роми (Халити 2006:28-35).

МЕДИЦИНСКИ ЕКСПЕРИМЕНТИ НА ЖИВИМ ЉУДИМА

Нацистичко-фашистички злочин геноцида у Европи у току Другог светског рата погодили су, може се рећи, више Роме у односу на Јевреје, Руце, Пољаке и Србе. Геноцидни злочинци су убијали Роме са таквом понижавајућом мржњом у свим приликама – на лицу места, на путу, у логорима, гасним коморама, затворима, укључујући и медицинске експерименте на живим људим (виво експерименти), као да се радило о безвредним животињама.

Експерименте који су вршени над Ромима у нацистичким логорима тешко је описати речима. У дугом низу немачких злочина ништа није тако страшно као мученичка смрт Рома. Све врсте насиља на њима су искушавали. Чешће него било који други народ, они су служили као заморчад за „научне експерименте" и, ако је у Рвенсбрику неколико Немаца било за казну стерилизирано, шта је то у поређењу са серијским стерилизацијама Ромаукључујући и девојчице.

Колико је Рома подвргнуто најдрастичнијим експериментима са разређеним ваздухом, влажним и сувим смрзавањем, са маларијом и сулфамиским препаратима, морском водом, разним вирусима, отровним мецима, дејством запаљивих бомби, лечењем легмона биохемијским средствима, пресађивањем коштане сржи.

Менгеле се посебно интересовао за близанце. Ромска деца су га звала чика Менгеле. Када би дошао у Ромски логор, деца су му излазила у сусрет, јер им је често доносио чоколаде приликом инспекције тих шеснаест парова близанаца, на којима је обављао експерименте. Једног дана је лично дошао да их одведе у крематоријум. Деца су, чинило се, предосећала шта их чека. Преклињала су га да их остави у животу. Менгеле их разувери, натера их да се пођу у његов ауто и сам их одвезе у крематоријум (Халити 1997: 63-64).

ХИТЛЕРОВО САМОУБИСТВО

Хитлер је до последњег часа свог живота веровао да ће Немачка на чијем је челу победити у Другом светском рату и остварити сан великог Трећег рајха. Надао се да ће се надирање савезника зауставити увођењем новог чудесног оружја са којим је Немачка требало да се појави пред сам свој слом. Када је видео да више нема излаза, 30. априла 1945. године (два дана након убиства Мусолинија од стране италијанских партизана), тачно у 15:30 Адолф Хитлер је са својом женом Евом Браун, с којом се пре тога венчао, попио отров и убили се. Прво је Хитлер дао Еви да попије отров, а затим је он сам то исто учинио. Неколико верних припадника СС су затим у дворишту зграде полили Хитлеров бункер бензином и спалили га (Клајн 1991: 41).

СИМОН ВИЗЕНТАЛ О ГЕНОЦИДУ НАД РОМИМА

„Једини народ који је поред Јевреја био обухваћен расистичким расним законима из 1935. познатим као Нирнмбершки закони били су Роми. Према тим законима, познатим и као „закони за заштиту немачке крви", једнако кривично дело за немачке грађане било је имати сексуални однос са Ромима као и са Јеврејима" (Wiesenthal 1998: 249-254).

ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА ИЗВРШЕН ЈЕ ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДА НАД РОМИМА ОД СТРАНЕ НАЦИСТИЧКЕ НЕМАЧКЕ

Роми су народ према којем историја није била нежна, према којем је чак била изузетно сурова. Без обзира што су доживели и проживели многа изузетно тешка стања, многа континуирана обесправљивања, многа понижавања, прогоне и погроме, ипак су остали изразито поносан народ. Прелазећи из једног у други круг пакла Роми су за време фашизма били суочени са потпуним уништењем.

Други светски рат Ромима је донео највеће невоље које бележи историја овог народа. Хитлер је сматрао постојање Рома највећом увредом расног идеала.

Законом о заштити немачке крви масовно је спровођен геноцид над Ромима. Најпре у Немачкој, па затим у свим земљама Европе под окупацијом немачког Рајха.

Геноцид над Ромима проузроковао је у Европи, према неким рачуницама око три ипо милиона жртава. Историчари заборављају тих три и по милиона Рома који су нестали у диму крематоријума или ломача што су их подигли нацисти. Међутим, то је чињеница, у већини дела која обрађују свет концентрационих логора: ни ретка, чак ни фраза. Тишина. Заборав. Роми. Непознато.

Полазећи од уништења у другом светском рату, треба да се покрену питања хуманости, демократије и једнаке вредности свих људи. За сад на овом питању ради једино шведска влада која је у јуну 1997. године на челу са председником владе Гераном Персоном, Карлом Билтом, Олофом Јохансоном, Ларс Леијонборгом, Марианном Самуелсоновом и Алф Свенсоном покренула иницијативу за широк информацијски подухват о уништењу под насловом Жива историја.

Аушвиц-вечна опомена. О њему треба писати, говорити, снимати филмове. Не да би се људи застрашивали, него да се нацизам не заборави и да опомене на опасност која свету прети од растућег нацизма. У тај музеј треба доводити и све оне који данас желе да рехабилитују време нацизма, оне који тврде да није било ни логора, ни истребљења, оне који и 1978. године у неким државама држе књижаре под именоном „Рудолф Хес" са нацистичком литературом и знамењем, оне који толеришу неонацистичке организације и њихово провокативно вршљање на западу. Наравно, и оне који су омогућили да и данас у свету на слободи живе и развијају злочиначку делатност на хиљаде нацистичких злочинаца.

На основу утврђених чињеница, очевидаца, сведока, историјских и правних докумената, неоспорно је да је у току Другог светског рата извршен злочин геноцида над Ромима.

Ромске жртве геноцида нису обештећене. Нико није израчунао колико је данас мање Рома као последица злочина геноцида. Цео свет зна за убиство шест и по милиона Јевреја, цео свет говори о трагедији јеврејског народа а мало ко говори о трагедији Рома, мало ко зна да је у логорима Трећег Рајха страдало три и по милиона Рома.

Наших три и по милиона Рома у Другом светском рату нису још официјелно признати од немачке владе. Нема ниједне службене књиге у којој се говори о ромском холокаусту. Рецимо да је три и по милиона мртвих најближе истини, три и по милиона за један заборављени холокауст. Истина о страдањима наших Рома остала је у Аушвицу.

Надам се да ће овај научни рад широм Европе дати знатан допринос ширењу знања и настави о уништењу и да ће бити полазиште за дискусије између родитеља и деце о моралу, етици и људским вредностима, не само данас него и у будућности. Али ова студија и мој научни рад не може, за оног ко је заинтересован, бити ништа друго него само почетак (Халити 2006: 37-40).

ЛИТЕРАТУРА

Grundberg 1979: Richard Grndberg, The 12-Year Reich-A Social History of Nazi Germany, Holt, Rinehart and Winston

Дашић 2012: Давид Дашић, Историја дипломатије, Београд, Алтера

Wiesenthal 1991: Simon Wiesenthal, Jews and Gypsies, volume I ABC-CLIO, Kalifornija

Клајн 2004: Шели Клајн, Највећи злотвори у историји – диктатори, Београд, д.о.о. Народна књига, Београд,

Клајн 1991: Лајчо Клајн, Геноцид и казна, Београд, И.Б.Н ЦЕНТАР доо, Београд, Haliti 2006: Bajram Haliti, Razmišljanja o romskom pitanju, Beograd, Nolit

Porter 2014: Jack Nusan Porter, Encyclopedia of Genocide, volume I, ABC-CLIO, Kalifornija

Ferera 2004: Mirella Ferrera, Romi nomadski narod, Varaždin, Stanek

Hancock 2014: Ian Hancock, Genocide of Roma in the Holocaust", Encyclopedia of Genocide, volume I, CLIO, Californija

Bajram Đ. HALITI

ADOLF HITLER AND THE GENOCIDE AGAINST GYPSIES, SERBS AND JEWS DURING WORLD WAR II

Summary

Numerous bloody wars and conflicts have been fought throughout world history, but World War II was the most devastating and generally produced the greatest losses in human, material, infrastructural, cultural and state resources. Undoubtedly the biggest culprit for this, almost catastrophic scenario, was Adolf Hitler. He, together with his associates, started a conflict that will pay millions, people with their lives, misery, misfortune and concentration camps.

This semi-educated failed painter, non-worker, mediocrity and fanatical admirer of Germanic mythology and Wagner in the 1930s. century from idlers and bohemians turned into the most mentioned person in recent history.

Because of his fantasies and illusions about racial superiority, he pushed Germany into a catastrophe from which it recovered decades after the end of the war, and turned the swastika - an old Hindu symbol that personifies the Sun and fertility, ie life - into the most hated thing in human history.

In its systematic approach to killing millions of men, women and children, carried out by a civilized nation, that rule was one of the most horrific in history. How could an entire nation allow itself to be ruled in such a way? How could it happen that no one knows what is happening in front of their own door? Did Germany be inhabited by millions of little Hitler - men, women who each in their own way nurtured the same hatred as their Führer? A heated debate on this has been going on for a long time and will certainly continue in the future.

Adolf Hitler tried to impose his vision of the world based on racial inequality. His reign is one of the darkest periods in world history.

Key words: Adolf Hitler's childhood, political career, Nazi regime, World War II (Rise, defeat and death)

Рад је предат 2. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 341.49:73/76
doi: 10.5937/bastina30-29125

Прегледни рад

*Владан Д. СТАНКОВИЋ**

*Милан Ж. МИЛОШЕВИЋ***
Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла“

АНАЛИЗА КРИМИНАЛИТЕТА У ВЕЗИ СА КУЛТУРНИМ НАСЛЕЂЕМ

Апстракт: Циљ рада је да се представи криминалитет у вези са културним наслеђем, те да се кроз теоријску анализу утврди да ли је он у порасту или опадању. Изучавањем литературе дошло се до закључка да криминалитет у области култруног наслеђа нараста, те да је најчешћи у економски и социјално слабо развијеним државама. Државе Јужне Америке и Блиског Истока су у врху по овој врсти криминалитета. Западни свет је коначна дестинација кријумчарења антиквитета.

Кључне речи: културно наслеђе, кријумчарење антиквитета, међународно илегално тржиште културен баштине.

1. УВОД

Културна баштина, културно наслеђе или културно добро, подразумева добра која су наслеђена од претходних генерација или која настају у садашњости, а имају специфичну вредност за људе и треба да буду сачувана за будуће генерације. Ова добра најчешће су под режимом заштите, имају симболички значај у свести људи, а са економске стране представљају туристички потенцијал. Културна баштина утиче на идентитет одређеног насеља, региона или државе, а када су у питању објекти Светске баштине они имају посебну вредност за целокупно човечанство. Законом о културним добрима Републике Србије у Члану 2. дат је појам културног добра. „Културна добра су ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту утврђену овим законом. Културна добра, у зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, јесу:

* докторанд, vladan.stankovic@fpsp.edu.rs
** редовни професор, milan.milosevic@fpsp.edu.rs

споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места - непокретна културна добра; уметничко-историјска дела, архивска грађа, филмска грађа и стара и ретка књига - покретна културна добра. Културна добра, у зависности од свог значаја, разврставају се у категорије: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја" (https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturnim_dobrima.html) Очување културне баштине је веома важан задатак међународне заједнице. Културна и природна баштина су ненадокнадиви извори живота и надахнућа. (www.unesco.org)

Криминал повезан са култрном баштином је, како у свету, тако и код нас, велики проблем. Светска археолошка баштина је угрожена због незаконитих и рушилачких ископавања. Предмети се препродају на црном тржишту или су музејима, галеријама или приватним колекционарима продати као предмети без извора (Brodie, Renfrew 2005).

На овај вид криминалитета није имуна ниједна држава у свету. У сиромашним земљама, криминалци антиквитете продају због жеље за новцем (Yates 2011). Други аутори су мишљења да се на Западу крађе дешавају као облик провођења слободног времена, као нека врста хобија, при чему људи користе детекторе за метал.

Тржиште уметнинама је уопштено дефинисан као простор економске размене, односно, као простор на којем се срећу понуда и тражња онога што је на продају (Brodie, Doole, Watson 2000) (Massy 2008).

Трговина антиквитетима је криминална радња транснационалног карактера која укључује нелекална ископавања и извоз културног материјала из држава извора и добављање тог материјала богатим, економско моћним државама. (Bowman 2008) Мекензи међународно тржиште илегалних предмета види као криминално тржиште организовано у структурне односе међу лоповима, кријумчарима, препродавцима и купцима илегалног материјала (Meckenzie 2011). Трговање њима је уносно као и трговање наркотицима и забрањеним супстанцама (Campbell 2013). На тржишту је загарантована анонимност и купаца и продаваца (Massy 2008).

Законодавство и међународни акти, као и конвенције држава су се показали као добар законски и безбедносни оквир, мада се много проблема појављује у спровођењу тих законских норми. Већина држава које се боре против трговања предметима културне баштине је економски слаба, те не могу да надзиру и чувају археолошка налазишта и друга места од посебног културног значаја (Yates 2011).

Чувањем предмета културне баштине баве се међународне организације као што је Међународни музејски свет (ICOM), чије деловање је усмерено на чување и промовисање природне и културне баштине. На пољу сигурности културне баштине ова организација сарађује са организацијом

UNESCO, при којој има саветодавну улогу. На пољу спречавања и заустављања ове врсте криминалитета ради и Канцеларија Уједињених нација за дроге и криминал (UNDOC), који тесно сарађује са UNESCO-ом. Канцеларија је 2012. године имплемнетирала Конвенцију Уједињених нација о транснационалном организованом криминалу у којој је опредилила нове смернице у борби против криминала.

2. КРИМИНАЛИТЕТ У ОБЛАСТИ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Криминалитет у области културне баштине не догађа се пред очима јавности, није насилан и често је вишеструко прикривен и веома софистициран облик криминалитета. Може се упоредити са криминалитетом белих оковратника, имовинским деликтима (подмоћивање, упад...), те са организованим криминалом чији извршиоци су познаваоци уметничких дела и спретних руку (Курсар, Трчек 2002).

Када се говори о кривичним делима у области културне баштине, прво се помисли на крађу предмета, уништавање предмета или зграда као последица рата, вандализма, пљачкања гробница и слично. На основу проучавања литературе дошло се до закључка да је врло широк спектар криминалних радњи повезан са културним наслеђем. Осим већ поменутих, ту су и кријумчарење предмета, немарност приликом руковања предметима културне баштине, употреба детектора метала.

2.1. ОБЛИЦИ КРИВИЧНИХ ДЕЛА У ОБЛАСТИ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Важно је напоменути да се облици кривичних дела у области културне баштине разликују од државе до државе. Пре свега, у социјално сиромашним, а културно богатим државама (Иран, Ирак, Египат, државе Јужне Америке) чест облик криминала је пљачкање гробница, уништавање предмета и зграда, кријумчарење предмета на међународном тржишту (Brodie, 2000). У развијенијим државама, као што су европске и САД, најчешће се срећу кривчна дела употребе детектора метала, илегална продаја кријумчареног блага, вандализам, повремене крађе сакралних или светих предмета културне баштине (Lawson, 2013).

„Постоје бројни примери извршења кривичног дела крађе културних добара, како у свету тако и код нас. Из француског музеја Лувр, 1911. године, украдена је „Мона Лиса", Леонарда да Винчија – најчувенија слика у историји сликарства, затим 1994. године „Аутопортрет" Роберта Нантеја, а 1998. године и слика Жана Батиста Камија Короа „Le chemin de Sèvres"" (Рапајић 2019).

„Једна од тежих крађа уметничких дела у Србији догодила се јануара 2006. године у Музеју у Новом Саду. Приликом оружане пљачке украдена с четири вредна дела, од којих је једно Рембрантово. Ради се о слици „Портрет оца" из 17. века. Рембрантова слика је процењена на два и по милиона фунти (Вилус 2007). Поред ове слике, из збирке стране уметности украдене су још три слике „Глава Христа", непознатог аутора из 16. века, „Пејзаж са пецарошем" Франческа Мола из 17. века, и „Сенека", Питера Рубенса из 17. века. Рембрантова слика је 2013. године, захваљујући акцији МУП-а, пронађена и враћена музеју" (Рапајић 2019).

Када је у питању Србија, најчешће се помињу крађе у Виминацијуму. Сматра се да се предмети са овог локалитета налазе у многим приватним збиркама у свету. Извори из Интерпола указују на то да се овакве крађе често не пријављују полицији, због тога што украдени предмети не поседују ваљану документацију о пореклу. „Ово је нарочито изражено код илегално ископаних предмета. Таква ископавања често изађу на светлост дана тек када се појаве на међународном тржишту, а онда их је немогуће вратити у земљу порекла" (Рапајић, 2019).

2.2. ЗАКОНОДАВСТВО У ОБЛАСТИ КИРИМИНАЛИТЕТА У ОБЛАСТИ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Уопштено говорећи, правна заштита културне баштине односи се на уставом и законима прописану заштиту. Циљ ове заштите је да трајно очува све материјалне и нематеријалне вредности државе и народа. „То би био скуп правних норми које уређују друштвене односе у вези са споменицима културе, архиктетуре, уметности, историје, а овлашћења које одређени овлашћени споменичкоправни субјект има је да на основу норми објективног споменичког права нешто чини или не чини, или да од другога захтева неко чињење или нечињење у вези са споменицима културе, друкчије названим непокретним и покретним културним добрима" (Поповић 2012).

У Србији је заштита културне баштине прописана Законом о заштити културних добара као и неким подзаконским актима музеја, библиотека, архива и сличних установа.

У наставаку рада дат је преглед најпознатијих конвенција у области спречавања криминалитета на подручју културне баштине. Међу њима су UNESCO Конвенција, UNIDROIT Конвенција, Акт о трговању предметима културне баштине из 2003. године који је усвојила влада Велике Британије.

2.2.1. Конвенција UNESCO

Најпознатија конвенција у овом подручју је UNESCO-ова Конвенција о забрани и спречавању недозвољеног увоза и извоза културних добара, те преноса власничких права на њих из 1970. године. Ратификацијом конвенције државе потписнице се обавезују:

– да ће учинити све што је потребно како би се спречила набавка предмета трећих држава за државне музеје и друге институције;

– да ће забранити увоз украдених предмета културне баштине из туђих музеја, религијских и других институција и

– да ће вратити предмете културне баштине у изворну државу. (www.ec.europa.eu)

2.2.2. UNIDROIT Конвенција

Ово је друга најпознатија конвенција на подручју криминалитета културне баштине. Године 1995. саставио ју је Међународни институт за приватно право, зато што је UNESCO-ова Конвенција усредсређена на међувладино учешће, а не и на приватне колекционаре или институције које желе да врате украдена уметничка дела преко судских система у иностранству (Brodie и др. 2000). Мекензи (2000) говори о томе да је лоша страна ове конвенције у томе што изворна држава мора платити одређену компензацију држави која јој предмет враћа. То значи, како каже Мекензи, да изворне државе морају откупити предмете своје културне баштине.

2.2.3. Акт о трговању предметима културне баштине

Велика Британија није потписала UNESCO-ову Конвенцију из 1970. године, она је 2003. године учинила значајан корак у борби против криминалитета у области културне баштине и то управо имплементирајући Акт о трговању предметима културне баштине. Овим Актом се трговање предметима културне баштине сматра кривичним делом. Сваки антиквитет или други предмет културне баштине сматра се инкриминишућим, уколико је илегално ископан или прокријумчарен и било којег археолошког налазишта на свету (Brodie, Renfrew 2005).

Мекензи (2007) је спровео истраживање о ефикасности Акта међу препродавцима антиквитета, посматрачима црног тржишта, представницима органа кривичног гоњења, музејским кустосима, археолозима, неким препродавцима из изворних држава. Његова намера је била да утврди да ли је након усвајања Акта у Великој Британији трговање антиквитетима нарасло или је дошло до опадања. Половина испитаника је одговорила да није приметила никакве промене на тржишту, 21% је сматрало да је дошло до некаквих промена, док 29% није желело да да одговор. Аутор је на основу резултата истраживања закључио да је Акт неефикасан, те да није остварио жељени ефекат на трговину антиквитетима у Великој Британији.

Осим анализираних постоје и:

– Европска конвенција о безбедности археолошке баштине која је допуњена и измењена (www.svetevrope.si)

– Конвенција Уједињених нација о транснационалном организованом криминалу (www.undoc.org),

– Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културне баштине за друштво (www.svetevrope.si).

У склопу Европске уније и Уједињених нација је много извозних одлука, директива и правила која утичу на трговину недозвољеним предметима културне баштине (Manacorda 2011).

2.3. МЕЂУНАРОДНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ОБЛАСТИ ЗАШТИТЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

На подручју заштите материјалне и нематеријалне културне баштине, те борбе против криминала у овој области делује више међународних организација. Осим ICOM, ICOMOS и UNESCO постоје и ARCA, AAMD, FBI, INTERPOL.

ARCA (Association for Research into Crimes Against Art) се бави промоцијом студија и истраживања криминалитета у области уметности и заштите културне баштине. У склопу свог посла сарађују са стручњацима, професорима, међународним безбедносним канцеларијама у борби против криминала на овом подручју. (www.artcrimeresearch.org)

AAMD (Association of Art Museum Directors) делује на међународном нивоу. Усредсређује се на питања културне баштине и увоза и сакупљања археолошког материјала. Организује јавне расправе на различите теме у вези са уметношћу. (www.aamd.org)

FBI и INTERPOL имају посебне јединице за борбу против криминала културне баштине.

3. ЗАКЉУЧАК

Изворне државе културне баштине се свакодневно суочавају са крађама и пустошењима археолошких налазишта и историјски значајних области и места. Локални препродавци у овоме виде само личну зараду за бољу будућност. Они се такође брину и за кријумчарење предмета на међународно тржиште, на којем их преузимају други препродавци. Предмете међусобно купују како би их „опрали“ и коначно продали заинтересованом купцу. Предмет се продаје као антиквитет са или без извора. На тај начин је врло тешко утврдити стварно порекло предмета.

Археолошки гледано, такав предмет је сасвим неупотребљив. Један од највећих стручњака у области археологије и криминалитета културне баштине Нил Броди (2012) поставља питање, да ли је такве предмете уопште

смислено поручавати. Изгубљена је веза предмета са местом наласка. Не постоји ни документација о пореклу.

Колекционари и купци антиквитета на тржишту морали би се едуковати и поштовати правне норме и кодекс пословања овом врстом робе. О потенцијалној куповини предмет морали би постављати више питања о извору и начину доласка до њега. Уколико би се показало да је предмет у прошлости био резултет крађе, препродаје и да је данас продукт трговине на црном тржишту, не би га смели купити и морали би препродавца пријавити.

Државе у западном свету, у којима је последњих година запажен пораст коришћења детектора метала, морале би увести забрану његовог коришћења, или га ограничити.

Без обзира на чињеницу да је законима строго кажњиво дело у вези са трговином културном баштином, овај криминал је из дана у дан у све већем порасту.

Проблем настаје због ниског животног стандарда становништва земаља које имају богату културну баштину, као што је већ речено. Проблем је и у слабој инфраструктури, дотрајалим сигурносним системима на археолошким налазиштима, слаба економија државе итд. Државе у таквим условима не могу доследно спроводити безбедносну политику културне баштине. Потребно је почети са образовањем становништва о важности културне баштине народа, као и њеног чувања за будућа поколења. Одличан пример успешног деловања таквог програма може се наћи у Перуу у подручју Сипона.

ИЗВОРИ

Bowman 2008: Blythe A. Bowman. Transnational Crimes Against Culture: Looting at Archaeological Sites and the „Grey" Market in Antiquites. *Journal of Contemporary Criminal Justice*. 24(3). 225-242.

Brodie, Doole,Watson 2000: Neil Brodie, Jenny Doole, Peter Watson. *Stealing HIstory: the Illicit Trade in Cultural Material.* The McDonald Institute for Archaeological Research. Cambrige.

Brodie, Renfrew 2005: Neil Brodie, Colin Renfrew. Looting and the Worlds Arceaeological Heritage: The Inadequate Response. *The Annula Review Of Antropology*, 34(1). 343-361.

Brodie 2012: N. Brodie Neil. *Trafficing Culture: Researching the Global Traffic in Looted Cultural Objects.* http://traffickingculture.org

Campbell 2013: Peter B. Campbell. The Illicit Anquitites Trade as a Transnational Criminal Network: Characterizing and Anticipating Trafficking of Cultural Heritage. *International Jorunal of Cultural Property*. 20(02), 113-153.

Kursar Trček 2002: Antea Kursar Trček. Vrste kaznivih dejanj zoper umetnine. *3. Slovenski dnevi varstvoslovja.* Visoka policijsko-varnostna šola. Ljubljana

Massy 2008: Laurence Massy. The Antiquity Market: Between Legality and Illegality. *Journal of Social Economics*. 35 (10). 729-738.

Meckenzie 2007: Simon Mackenzie. Dealing in Cultural Objects: A new Criminal Law for the UK. *Amicus Curiae*. 71. 8-13

Поповић 2012: Јован Р. Поповић. Правна заштита културних добара, са посебним осртом на архивску грађу која се налази у музејима и библиотекама, њено коришћење и нормативно разграничење надлежности музеја, архива и библиотека. *Међународна конференција: „Технички и материјални проблеми класичног и електронског архивирања: архивистика и информатика"*, Раденци, 28-30. март, 2012., стр. 219-229.

Рапајић 2019: Јована Рапајић. *Заштита културних добара од оштећења и отуђења*. Факултет безбедности. Београд

Закон о културним добрима. Службени гласник Републике Србије бр. 71/94, 99/2011

Yates 2011: Donna Yates. Archaelogy and Autonomies: The Legal Framework of Heritage Management in a New Bolivia. *International Journal of Cultural Property*. 18 (30). 219-307.

www.unesco.org
www.ec.europa.eu
www.undoc.org
www.svetevrope.si
www.artcrimeresearch.org
www.aamd.org

Vladan D. Stanković
Milan D. Milošević

CULTURAL HERITAGE CRIMINALITY – CASE ANALYSES

Summary

The aim of this paper is to present crime related to cultural heritage in the world, and to determine through theoretical analysis whether it is increasing or decreasing. Reading the literature, it was concluded that crime in the field of cultural heritage is growing, and that it is most common in economically and socially underdeveloped countries. The countries of South America and the Middle East are at the top in this type of crime. The Western world is the ultimate destination for antique smuggling.

Key words: cultural heritage, antique smuggling, international illegal cultural heritage market.

Рад је предат 25. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 316.752(=163.41)(497.115)
398(=163.41)(497.115)
82:929 Поповић З.
39:929 Урошевић А.
doi: 10.5937/bastina30-29106

Прегледни рад

*Бранкица В. ПОПОВИЋ**
Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Катедра за филозофију

МОЗАИК ИСКОНСКИХ КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ СРБА КОСОВСКОГ ПОМОРАВЉА

Апстракт: Обичајност, као друштвени феномен, у првом плану значи постојање реда и морала у некој заједници људи, која претпоставља унапред одређено владање, понашање и поштовање његових специфичних неписаних закона. Специфичне карактеристике и манифестације међуљудских односа и понашања видљиве су у њиховом говору, стваралаштву и уметничком изразу, архитектури и култури становања, начину одевања и израде свечаних ношњи, затим у светковању породичних, црквених, школских и осталих празника и догађаја. Богатство и разноврсност таквих особина и обичаја постаје критеријум развијености етичке свести једног друштва, једне личности или породице као и мерило нивоа њихове културе. Слобода моралне личности огледа се, поред добре воље и у исправном односу и разумевању обичајних манифестација и њима условљеним емоцијама припадника једне друштвене заједнице. Свака култура развија своју сопствену духовну и материјалну баштину и на тај начин дефинише свој идентитет и карактер, као сопствени начин разумевања света. Срби Косовског Поморавља су предани чувари све српске историјске традиције, посебно оне о Косову. На том судбинском задатку редовно су имали потпору у својој цркви и свештенсву као и у преданом раду и стваралаштву својих учитеља, попут Зарије Поповића и Атанасија Урошевића.

Кључне речи: култура, уметност, народно стваралаштво, слобода, Косовско Поморавље, Драганац, Зарија Поповић, Атанасије Урошевић.

ДРУШТВЕНО ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ

Косовско Поморавље је аутентична позорница на којој се кроз векове одигравају за српски етнос важни историјски догађаји. Истовремено је то својеврсна мултиетничка позорница битисања српског народа и његовог саодноса и својеврсног културног прожимања са осталим етничким групацијама.

* Ванредни професор, brankicapopovic69@gmail.com

У време средњевековне српске државе Косовско Поморавље је представљало значајан економски, духовни и културни центар. Манастири и цркве, задужбине светих српских краљева као што су Бинач, Убожац, Тамница, Драганац и други, знамените личности и надасве живописно и раскошно народно стваралаштво, које у свом богатству и сјају живи и у данашњим (не)приликама, огледало су стања духа српског народа на овим просторима. То све чини културни мозаик и искон правих вредности српске културно-просветне делатности и баштине која плени душу феноменом свог трајања.

Посматрано из географско - политичког аспекта, Косовско Поморавље представља својеврсну тромеђу Македоније, Јужне Србије (Јабланице и Пчиње) и Косова. Оно се простире између планина Скопске Црне Горе (Карадага) и Новог Брда, док га отвореност према Шар Планини природно надовезује на косовску равницу (Косово Поље).

Вековна притешњеност у слободи и егзистенцији Срба овог поднебља морала је резултирати многим негативним појавама (зулумима). Скоро сви манастири су порушени, народ поробљаван, расељаван и изморен. Међутим, поред свих негативних последица плодна моравска равница и живописни амбијент подстицали су надахнућа за аутентичним духовним стваралаштвом. Оно се испољава кроз време у широкој лепези облика израза жеља, стремљења, делања и надања човека Косовског Поморавља а све то у циљу очувања и надградње своје народне баштине. О томе су писали знаменити Срби овог поднебља међу којима се истичу следећи: Зарија Поповић, Атанасије Урошевић, Владимир Цветановић и велики број других афирмисаних стваралаца.

Косовско Поморавље је између два светска рата чинило Гњиланско срез, један од највећих у Југославији (1.472 км^2) који се граничи са општинама: Прешево, Куманово, Скопље, Качаник, Урошевац, Липљан, Приштина, Лесковац, Медвеђа, Бујановац и Врање. То је изворишни део најдуже српске реке Велике Мораве, која свој ток започиње од вода са косовских страна падина Скопске Црне Горе. У овом делу Морава се назива Биначка („Бинач Морава“, назив из XIV века) зато што је село Бинач прво насеље кроз које она тече као формирана река. Поред бројних притока у њу се улива Новобрдска Крива Река и то у непосредној близини административне границе Републике Србије и њене Аутономне Покрајине Косова и Метохије, до пре пар година, Зоне УНМИК одговорности. По правилима и логици живота, уз ове реке и њихове притоке налазе се највећа насеља и путеви који их повезују: Косовска Витина, Косовска Каменица, Ранилуг, Гњилане и друга у којима се налазе и административне управе и остале виталне државне институције. Ново Брдо је најславнији средњевековни рударски град на Балкану, који се развио од времена владавине српског краља Милутина (Станковић, Б. 1994). У њему је владао ред о коме се бринула градска управа

са кнезом на челу. Док је за време кнеза Лазара Хребељановића на челу града био кефалија, касније по налогу деспота Стефана Лазаревића постављен је и војвода са највишом функцијом власти. Према наводима Богомира Б. Станковића, на улицама овога града чули су се језици бројних народа: Саса, Дубровчана, Јевреја, Италијана и других који су налазили привредни интерес у њему. Био је то космополитски град, јер се у њему живело и привређивало са пуном правном заштитом и слободом. Све то је пружало могућност да град досегне највиши економски процват, наметнувши се као привредни, рударски и трговински центар између приморских градова и оних у унутрашњости Балкана. Ново Брдо се налази у подножју „старог града", око рударских копова злата, сребра и других који су отворени на почетку XIV века. Покушаји да се оживи рудник у каснијим вековима нису успели (због пада рударства као привредне гране), па самим тим ни жеља мештана за његово оживљавање се није остварила. Уместо тога Ново Брдо је окружено сточарским и пољопривредним насељима. Историјски гледано, са великом најездом турских освајача у европске хришћанске државе истовремено се почиње са радовима на утврђивању града. Ти радови су извођени кулуком српског сеоског становништва веома дуго, да би били завршени за време деспота Ђурђа Бранковића. Они су резултирали величанственом градском тврђавом (која је у време разних зулумчара деловала застрашујуће на освајаче). У околини Новог Брда су подигнута мања утврђења и насеља: Стража, Прилепац, Призренац и друга. Прилепац који се налази у долини Прилепничке реке, притоке Биначке Мораве а у подножју брда Чарапон, родно је место кнеза Лазара Хребељановића.

До стварања сопствене државе Срби са овог простора ће служити Византији, доприносећи њеној економској и војној моћи. Са стварањем српске државе у Рашкој, Косовско Поморавље долази у њен састав под жупаном Вуканом, који је 1093. дошао преко Врања и запосео ове крајеве све до Скопља. Али такво стање је било кратког века, јер ће Византија након годину дана поново освојити ове крајеве. Крајем 1189. Стефан Немања заузима пределе Доње и Горње Мораве, али их већ наредне 1190. у рату са Византијом губи. За време владавине Стефана Првовенчаног Косовско Поморавље биће у саставу српске државе чије границе се временом померају ка југу и истоку и већ за време краља Милутина (1282–1321) ова област бива у средишту државе, све до косовске битке 1389. године. Након тога ови предели остали су у саставу вазалне Србије, све до пада Новог Брда.

Шта се све догађало у дугом периоду турске окупације и шта је све српски народ морао да истрпи прилично је познато. Народ је истрајао и одржао се захваљујући мудром деловању српске православне цркве, подједнако са високом свешћу косовских Мораваца о српском етносу. Скоро сви манастири у Косовском Поморављу су након пада Новог Брда (1455. године)

порушени, народ поробљен, а здрава мушка чељад одвођена насилно у јаничаре. На срећу, захваљујући јаком слободарском духу који краси Србе из Косовског Поморавља, овај народ није препуштао своје светиње у заборав и онда када су до темеља рушене и паљене, иначе како би живео и одржао се, до дана данашњих! Вековима се долазило на рушевине од камена и на остацима зидова олтара палило свеће, кадило тамјаном, молило се, лило сузе, целивало, тешило, снажило, надало се и радовало новом животу.

ДРАГАНАЦ

Манастир Драганац налази се у подножју Новог Брда, на само неколико километара од Прилепца, родног места кнеза Лазара Хребељановића, сада села Прилепнице, које је настањено искључиво Албанцима. Он је једини живи саборни духовни центар на источном делу Косова који је настањен монасима. Посвећен је Сабору Светих Архангела Михаила и Гаврила. Када се прилази овој светињи, већ успут, у амбијенту исконске природе, осећа се присуство Свевишњег. На уласку у манастир Драганац жуборе два слапа исцелитељске воде за коју народ верује да помаже побољшању вида („добра за очи" како говори локално становништво). Игуман манастира, отац Кирило, замонашен у Високим Дечанима, врло брзо је одређен од стране црквених власти за старешину манастира Драганац. Он казује да је тај благослов примио са радошћу и без поговора „иако никад до тада није чуо за ову светињу, нити био у ове крајеве Косова".

Народ овог краја, по предању зна да је манастир Драганац подигао кнез Лазар, а назив је добио по његовој ћерци Драгани. Кнез Лазар, према казивању С. Милеуснића (Милеуснић, 1999: 170), помиње овај манастир 1381. године у својој даровној повељи приликом оснивања властелинства манастира Раваница. Међутим, постоје и друга мишљења по овом питању: тако се у „Цариградском Гласнику" из 1904 год. наводи да је Драганац задужбина краља Милутина Немањића, док Милош С. Милојевић истиче да је храм Св. Архангела Михајла и Гаврила задужбина Константина, сина краља Милутина (Милојевић, 1881: 69). За потребе обнављања манастира Драганца, у селу Стража, 18. маја 1865. године састали су се околни народни прваци с намером да подигну нову цркву у Драганцу. Том приликом је састављено писмо и послато Његовој Светости и господару Кнежевине Србије; његовом Високопреосвештенству Господину Митрополиту, и славноме царско-рускому конзулату, милостиње ради за обнављање манастира Драганца. У писму се између осталог наводи да се два пута у години народ скупљао на саборима Св. Архангела Гаврила, као што је случај и данас. На сабор долазе људи чак од 10 и 12 сати удаљених од манастира.

Тога дана се скупи више од две хиљаде душа, где се понајвише исцељују они који очима болују. Осим тога нема дана у години када нема десет до двадесет душа.

Већ исте 1865. год. у септембру месецу српски прваци са јерејем Димитријем Арсићем примају послату помоћ од 100 царских дуката за обнову манастира Драганца од хришћанског терзије из Приштине Стефана Марковића. Уследиле су бројне донације разних угледних занатлија из ближе и шире околине. О овој светињи пише и српски конзул Тодор Станковић о томе како је црква подигнута на развалинама старе цркве 1868. а посвећена је Сабору Архангела Михајла и Гаврила. Освећење манастира Драганаца је обавио Вис. Г. Митрополит Дионисије, 14. априла 1900. године. Ево шта о томе каже Аритон Филковић: „Народ је непрестано силазио са планина и скупљао се око манастира тако да је силан свет испунио двориште манастира, али се томе не треба чудити, јер ови наши планинци још нису били видели свог омиљеног Архипастира, а ово им је прилика била добродошла да своју давнашњу жељу испуне". (Филковић, 1900: 19) Освећењу се приступило у 12 сати, када је митрополит у пратњи попова и учитеља ушао у олтар. При трократном обилажењу око цркве пратило га је друштво учитеља и грађана, да би потом митрополит ушао у олтар и свечано одслужио литургију.

Када је срушен манастир Бинач 1999. јеромонах Антоније, игуман овог манастира и јеромонах Исидор, по благослову његовог преосвештенства господина Артемија, прелазе у манастир Драганац, где је био само отац Кирило. Са собом су донели мошти Св. Мученика Јакова Персијанца. Други део моштију преноси игуманија Катарина у манастир Кончуљ код Рашке.

За све време страдања нашег народа од 1999. године па надаље, настојатељ манастира Драганац био је отац Кирило, јеромонах. У најгоре време обилазио је српска села и био уз народ. Највеће искушење је било приликом повлачења наше војске упоредо са чим је наступао период најезде и зулума Албанаца. Народ се поколебао и из многих места пошао у колективну селидбу. Јеромонах Кирило је излазио пред колоне одлазећих очајника, прекрстио би се и тражио да се врате. На вапај „немамо куд, оче Кирило, једино да идемо у вир и да се удавимо" отац Кирило их је снажио да се врате у своје домове речима: „даће Бог да се смири, ова села су велика и не смеју лако поклекнути!" (Из разговора са Оцем Кирилом, на дан манастирске славе Св. Архангла Гаврила, 26. јула 2012 у манастиру Драганцу.) Мештани су послушали духовника и одустали од селидбе. У оближњим селима Кусцу, Пасјану, Коретишту, Станишору и осталим, по црквама њиховим заветовао је многе овдашње Србе, да остану на огњишту. Стога је велика заслуга оца Кирила што су и ова села опстала. Постоји још много прича о његовом несебичном ангажовању да народу помогне да остане на вековним

огњиштима, да се обожи и сложи. Лично тешући камен и зидајући, изградио је нове конаке, звонару и порту у старинском стилу, зграду за госте на улазној згради са кашијом...

РУКЕ СНАЖНЕ ЧИЛЕ

Од давнина стрепњом дрхти народ мој,
Што Изморником тече студен зној!?!
Ко кад густа маїла Косовска, хладна,
Леди воћке ране и нејака стабла!
Тако Душа народна непрестано страда!
Од зулума и јада злих времена,
Муке и невоље што нам донеше туђа племена,
Кад нашом земљом и народом завладаше,
Боїа нашеї убити нам хтедише.
Ал од Божје силе изнемоїоше.
Ко блаїородна јабука нека на раскршћу века,
Што је задоји и најоји тиха река,
Од олује проїона и ївозденої їрада,
Раскошна јој и пиздава крошња страда,
Тако Душа недужна, млада, тужи своја стада.
Од пакости и злобе рода своїа, їле јада,
Што заборавише Боїа своїа и Светоїа,
Свуд около са камених кула чују се клетве,
Ниче љуто трње, само рушевине и камење,
Ал то камење златної їрада скрива нам Предање.
Са падина славної їрада из свеї їласа,
Горска вила дивної стаса,
Радосну вест – Јеванђеље Косовским Поморављем заталаса:
Срце једно пуно Христом, преїолемо,
Оживе и обнови свето нам место древно.
Посла нам їа Христова кућа мила да у невољи беседи:
„Срби, браћо, не бој те се, Бої је с нама.
Кад је Бої с нама, ко ће против нас,
Свака сила је за време, Божја увек и до века,
Бої нас Србе љуби, на покајање чека".
Ој Косово, моје живо врело,
Видовдане, моје бистре очи,
И ти Мораво, моје їрло бело,
Веселом песмом зажубори, поскочи,
У заїрљај духовника нашеї мила,
Монаха, слуїе Божјеї оца Кирила,
Да нам мир, љубав и слоїа рашире крила.
Да вечно живи Морава наша праїа,
И сва брда златна, стара, строїа,
Колевка је то моїа рода и мајка мила,
Док је чува и милује рука једна чила.

(Поповић, 2018: 117)

НА ИЗВОРУ МОРАВЕ

Срби Косовског Поморавља су, према наводима Атанасија Урошевића и Јована Цвијића, очували све српске историјске традиције, посебно оне о Косову. Некада уз гусле којих је сад нестало, а сада без гусала, они певају јуначке народне песме о косовском боју. Поред ових веома су заступљене и изворне народне песме које опевају љубав и домаћи живот. Срби Косовског Поморавља знали су, дакле, за своју прошлост, знали за изгубљено царство на Косову, али због вековног притиска и окупације они се нису смели називати својим народним именом. Срби су до средине 19. века били само Рисјани или Каури, док је народно име остало само предање. Од тог периода настаје буђење националне свести у овим областима и наравно тиме се почело поново употребљавати име Срби, али је и то било ограничено. Горњоморавци су били и сувише потлачени и као да су изгубили сваку отпорност, док су се Изморничани боље држали. Живећи сконцентрисано у великој српској групи, они су били отпорнији, жилавији и бунтовнији. Доказ томе је што се у овим селима Албанци нису насељавали. Међутим, за последњих тридесетак година ова традиција је прекинута у изморничком селу Петровцу које се налази у подножју Лазаревог Прилепца. Било је то једно од најлепших српских села на Морави које своје име носи по црквеној слави Петровдану (која се слави усред лета, 12. јула, када Сунце најјче греје, па се у овом крају тај период године зове још и Петрове врелине, насупрот Савиним љутинама, по Савиндану, 27. јануара). Одувек је то био један од најсвечанијих дана за целокупно српство овог краја. И „моравци" и „планинци" тога дана облачили су своја свечана одела, одлазили у Петровце и сусретали се на сабору у прелепом амбијенту цркве Св. Петра. Нажалост, Срби овог села су се у наведеном периоду исељавали тако да данас нема ни једне српске душе у њему а црква Св. Петра је порушена. Слично се десило са још једним моравским селом које се природно надовезује на Петровце (сада албански Petrit). Наиме, село Добрчане (турски Dobrqan) је не тако давно било пример мирног битисања и суживота Турака, Срба, Цигана и Шиптара и као такво представљало је истинску мултиетничку заједницу. Сада у њему живе само Албанци а надалеко чувена црква Св. Петке је порушена у сукобима 1999. године.

Аутентично народно стваралаштво косовских Мораваца веома је богато и успева да остане као такво и у најновије време. Посебно се одржала лирска народна песма, и то највише љубавна и породична, али и она везана за разне, посебно за сватовске обичаје. Млађе генерације иако се по природи ствари окрећу новокомпонованим и осталим песмама, добро знају и радо певају изворне песме из свог краја. Познати тематски циклус љубавних песама у којима се говори о удаји на далеко и без питања девојке веома је

присутан и у Косовском Поморављу. Реч је о временима када су се млади веома мало питали о својој судбини и будућем животу. Из богатог и широког круга ових песама издвојићемо једну мање познату песму која се у завичају кнеза Лазара и данас добро чува и често чује. Ево стихова те песме:

Анђелин девојче, што си
нањуштено џанум,
Ја сам нањуштено на тој стару
мајку,
Ја сам нањуштено на тоī староī
ташка,
Што ме мене дали врло на далеко.

Врло на далеко, у кућу īолему.
Туђа је кућа īајле īолемо,
Г'ајле īолемо, туīа īолема,
Туīа īолема, бриīа īолема!
Туђи су људи īајле īолемо! (Народни īевач)

Још једна свадбарска песма из овог краја, радо певана како у прошлим тако и у новијим временима говори о преданости невесте новој кући и домаћину: *У село, у село кавīа мори īолема*

Девет се браша делише,
Најмладоī браша женише,
Викаше сестру на свадбу,
Не моīу браше море да дођем,
Мушко ми чедо на īруди,
Г'олема њива на руке,
Свекрва, кучка īолема! (Народни īевач)

Скоро да нигде у Србији, па зашто не рећи и у Европи, нису у толиком обиму и раскошној лепоти сачувани и обогаћени народни обичаји, посебно они свадбарски, као што је то случај у Косовском Поморављу. Тако високој квалификацији вредности народних обичај и традиције доприноси, пре свега изузетно уметничко стваралаштво при изради свечане свадбарске одеће, којим се жене и девојке овог краја већ вековима баве. Необично леп и скоро нестваран је призор српске сеоске свадбе у Косовском Поморављу у свом сјају, свечаности, достојанству и озбиљности догађаја који изазива дивљење и заслужује поштовање. Овде је уметност у служби живота. Оскудица у пукој егзистенцији и слободи надомештена је и испуњена феноменом исконске лепоте и богатством доживљаја у финој форми уметничког битисања.

Савремени услови живота и нови облици уметности све више потискују фолклор, па се он у свој пуноћи израза може срести само у неким нашим крајевима. Косовско Поморавље (Морава на извору) представља истинску позорницу на којој се редовно одигравају аутентични народни обичаји,

међу којима свадбарски обичаји имају доминантно место. То, само по себи, говори о израженој потреби народа, притиснутог бременом угрожености пуке слободе и егзистенције, да опстане како у физичком, тако и у духовном смислу. Формулу вековног опстајања у околностима оскудице основних животних вредности на овим просторима српски етнос је нашао у финој форми битисања, испуњеној феноменом исконске лепоте и богатством доживљаја.

Уопштено говорећи, наши свадбени обичаји представљају сплет врло старих творевина српскога народнога духа које су вековима настајале на темељима самога живота, али и суживота са другим народима (у нашем случају са турским, македонским и албанским). Феномен свадбених обичаја постао је предметом како етнографских наука, историје усмене књижевности, етномузикологије тако и етичких истраживања и промишљања његовог првобитног значења, порекла и промена кроз које је пролазио. Пример проучавања свадбених обичаја у Срба налазимо у књизи „Наш народни живот" Тихомира Ђорђевића, где се, како сам аутор истиче, о њима први пут говори у једном опширном облику. „Нема народа на земљи код кога се о свадби не би вршили ма какви обичаји. Значење тих обичаја је врло различито: некима се ојачава брачна веза младенаца, некима се младенци штите од злих очију (урока), злих бића и чини, некима се изгоне из њих демони, некима се обезбеђује пород и угодан живот у браку, некима се призивају божанства да младенцима даду добру срећу и тако даље. И у нашем народу се врше о свадби врло многи обичаји. Њихово је значење исто или слично значењу свадбених обичаја код других народа" (Ђорђевић, 1984: 253).

Већим својим делом свадбени обичаји представљају облике древних радњи којима се симболично представља и ојачава будућа заједница двоје младих. „Нестају песме народне, приче, кола, обичаји. Време их неумитно односи собом и замењује новим облицима уметности. Прети заборав фолклору" (Марковић, 1969: 7). Наиме, ови обичаји су толико заступљени и уткани у биће „Мораваца" да се, кроз богатство и аутентичност изражаја свадбених обичаја, изражава и највећи део културног стваралаштва српског народа овога поднебља. Зато овај рад представља искру подстрека очувању оне наше народне традиције на Косову која нас вековима жари, греје наду и крепи снагу да истрајемо пред новим искушењима која живот носи.

У претходним редовима је представљен само део културног битисања српскога народа Косовског Поморавља кроз векове, које је, на радост и понос нових нараштаја, веома присутно и у овој нашој садашњости. Овде је уметност у служби живота. Оскудица у пукој слободи испуњена је феноменом народног стваралаштва и богатством доживљаја у финој форми уметничког битисања. Појам човека довршава јединство реалности, материје и форме, спонтаности и нужности, патње и слободе. По својој суштини ум

уклања границе оних искључивих снага које остављају људску природу несавршеном а уметност је заједнички органон оба нагона, за формом и материјом, тј, нагон за игром, која не присиљава. Пошто се душа при посматрању лепог налази у вакууму између потребе и закона који је разлажу, сада се ослобађа стеге и једног и другог. Јер човек се игра само када је човек у пуном смислу, и он је само онда човек када се игра. (Šiler, 2007: 152) Уметност је, од самог чина настанка у праисторији човека, средство обликовања друштвене стварности и творења човека, откривања смисла његове егзистенције. Такође, уметност је родни појам и сама стварност магијске радње архајског човека (Hauzer, 1966: 6–7), при чему границе између уметности и стварности не постоје.

ДВА ПРОСВЕТИТЕЉСКА ДИВА

„Напредак у свим областима човековог живота и рада остварује се захваљујући открићима, иновацијама и проналасцима. Основне карактеристике савременог доба су промена и образовање. Образовање се у савременом свету усмерава ка будућности, ка научном, технолошком, економском и културном развоју“ (Минић, 2020: 373). На срећу, такав развој истовремено доприноси расветљавању ближе и даље прошлости која нам са своје стране помаже у решавању савремених проблема и дилема. Научно стваралаштво академика Атанасија Урошевића и уметнички домети Зарија Поповића сведоче о непроцењивом доприносу у очувању виталних вредности нашег народа.

ЗАРИЈА ПОПОВИЋ (1856–1934)

Учитељ и приповедач Зарија Р. Поповић био је вечни заљубљеник у завичај и страсни борац за Мајку Србију. Иако далеко од родног краја, у Првом светском рату међу војницима на Крфу, он је дубоко носио неки лични печат, као дубоку тајну, свој младалачки занос, недосневани сан, истинску одушевљеност, љубав и тугу према завичају и људима из свог времена. Према писању професора Владимира Цветановића Зарија Р. Поповић (Цветановић, 2000: 70) је сликар живота Срба Косоваца под турском влашћу а његово књижевно дело представља значајан уметнички документ о српском животу на овим просторима, посебно у Косовском Поморављу, с краја деветнаестог и прве половине двадесетог века. Он је, са својим приповедачким стваралаштвом, први српски писац реалиста овог дела Србије, онај који је „и усвоје време и данас остао најпознатији као књижевни радник, човек који је са много љубави и одушевљења први у нас приказао живот и људе

Косовског Поморавља“ (Цветановић, 2000: 30) Да је заиста тако умногоме поткрепљује чињеница да је Зарија Поповић био учитељ познатом приповедачу Борисаву Станковићу. У својој „Историји српске и хрватске књижевности за школску и личну наставу“ Андра Гавриловић пише следеће редове о нашем учитељу:

„Зарија Поповић први је, с најбољим успехом, почео анализу душе Старосрбијанаца, кога је убрзо учинио предметом интересовања. Анализа је те душе вршена не само с љубављу већ и са свом пажњом која је необично срећно залазила у мисли и осећања једног света, историјском судбином упућеног у пуку повученост. Али када је књижевничка уметност тај притајен живот изазвала да проговори, онда се и видело и чуло толико лепоте и дирљивости да се поједине слике и моменти за свагда забораву отимају...“ (Гавриловић, 1927: 205)

Сликајући истините догађаје Зарија је раскошно описивао амбијент и психолошки профил својих јунака, здушно исказавши племенитост и духовност човека косовских предела. Он је, како наводи професор Цветановић, као прави и доследан реалиста, за своје главне јунаке узимао људе које је познавао, „људе од крви и меса“. Велики број његових приповедака је насловљен управо по именима Заријиних главних јунака: *Баба-Гаја, Сутка, Митар Грк, Здравко Протођеров, Ветка Димина* и друге. Он је, бивајући у жижи догађаја, одлично познавао психологију и менталитет овог живља, посебно Срба, али и Арнаута, како их је он називао. Истовремено је, као први учитељ из нашег краја уживао ванредно поштовање не само својих сународника него и великог броја Арбанаса па и једног броја Турака.

Вера заиста игра пресудну улогу у међуетничким односима кроз векове, она је та која људе дели, разликује. Ипак, само тако, љубоморно чувајући своју веру и предање у окрљу огњишта, српска раја је могла да опстане и сачува себе, ма колико то било тешко, веома тешко. Живот никада није мазио човека Србина који је живео и данас живи на овим просторима. У првој глави свог списа Пред Косовом (1899) која носи наслов Пре Невесиња, наш Зарија Поповић пише овако:

„Српски је народ после Косова тражио утехе једино у вери својој; задужбине његових владалаца, манастири и цркве са својим духовницима и свештеницима, са саборима и славама, с гуслама и усменим предањима, снажили су наду његову на повратак доба за којим је само уздахе слао небу. У насталоме ропству хватао се за сламку, тражио брата у хришћанину, ма се не крстио крстом са три прста само да Турчин није, одазивао се његову позиву, верујући у његова осећања.“ (Цветановић, 2000: 39)

Документаристички списи Зарије Р. Поповића показују да је, упоредо са вером, и косовска легенда битно одређивала психолошки профил и менталитет Старосрбијанаца. Србин Косовац је одувек косовски мит

доживљавао интензивније и емотивније у односу на остале своје када је погинуо цвет српског народа, дубоко је урезан у његову свест, без обзира где се он налазио. То је корен целокупне културне баштине који храни и љубоморно чува српско народно достојанство. Ова легенда је постала битно одредиште и главни стожер националног идентитета нашег народа широм света. Косовско наслеђе је интензивније наглашено код Срба Косоваца јер су остали да живе у ропству, на простору где се одиграла одсудна битка, истовремено и херојска и трагична битка. И не само то, ови крајеви Србије ослобођени су коначно од Турака тек 1912. године, што је утицало, како показује целокупно стваралаштво Зарије Р. Поповића, да се са више пијетета и емоција ови људи враћају нашој највећој националној легенди. То је и сасвим природни разлог што српски човек овог поднебља никад олако не говори о овој легенди. Она се чува скривена дубоко у души као нешто најсветије и изузетно и не да да се скрнави олако. Тим више јер се памти да је ту у њиховој близини, у Прилепцу под Златним брдом, рођен велики кнез Лазар. Зато је и наш приповедач Зарија Поповић, као одличан познавалац менталитета људи овог краја, дао до знања да косовска легенда овде живи као непресушна национална свест, али исто тако да ће тај човек ову легенду само изузетно поменути и ставити у први план једино у тренуцима јаког емотивног набоја. Тако, пред други српско-турски рат, када су Срби морали да служе турску војску, они су међу собом овако коментарисали:

"Зар ми као турски војници да се бијемо с браћом Хришћанима? ... Та ми баш с Турцима има да се бијемо, да пречишћавамо косовске рачуне ...!" (Цветановић, 2000: 35)

Окосницу приповедачког опуса Зарије Р. Поповића чини величање моралних вредности унутар патријархалне српске косовске породице. Својим реалистичким сликањем живота косовских Срба наш писац жели да скрене пажњу ондашњем кнезу на патње нашег народа под турском влашћу. Било је то време када су из дана у дан падале „рисјанске главе", то је и доба јунакмајки, које снагом материнске љубави бране свој народ. Заријин архаичан књижевни говор проткан је оном скривеном, нераскидивом нити која га чини увек актуелним и непролазним, будући да се косовска драма неизоставно понавља, са свим својим заплетима, кулминацијама и отвореношћу.

Општа је и прилично јасна ствар да се на Косову вековима све дели на два међусобно искључива дела: на оне који имају власт и сва права – муслимане (Турци и Арнаути) и оне који немају никаква права, који живе у ропству – православна раја (Срби). Али, бивало је и периода када такви екстремни односи у свакодневној комуникацији нису били увек примарни. Глобално гледано, Срби су били у изузетно тешком и подређеном положају, трпели су зулуме у немирним годинама, најчешће од Арнаута. Али је свакодневни живот чинио своје, па је било и добрих комшијских па чак

и пријатељских односа, поштовања и међусобне помоћи међу Србима и Арбанасима. Подела по религији и језику која је за српски народ, у тешким временима, значила и тврдокорно чување свога националног бића, дубоко је одређивала и омеђивала свест свих на овом простору. Једни за друге су били *неверници, нечисти и прљави*. Све је подређено тој подели: док Срби сневају сан о слободи и доласку ослободилачке војске, муслимани желе да задрже постојеће стање.

У свом реалистичко-документаристичком стилу Зарија Поповић је описао како је српски народ у Косовском Поморављу са изузетним одушевљењем и великом љубављу сањао о мајци Србији и српској војсци, која коначно треба да их ослободи од турског ропства и врати правој и јединој отаџбини Србији. Она је била и данас остала мајка спаситељица, која доноси мир и срећу српском човеку али и сваком другом поштеном и честитом на овом простору. Ево неколико наслова приповедака у којима Зарија исказује наведена осећања: *Српска борија, Кућа Светог Саве, Сузе, Нови Синђелићи, Без цара, Његова вера, Адамско колено, Повратак, Чекање, Проклетство, Божја воља, До издисаја*... У њима је приказано време тешког турског ропства, када је Србија, као матица, идеализована до неслућених размера који су понекад попримали елементе наивности. Посебно је српска раја Србију доживљавала као доказ да се може изаћи у свет уздигнута чела, задовољног погледа, да се у тешким временима не крије српско име и српски род. Вековна судбина и истина српског живља на овим просторима је да се редовно повлачи у себе и да из себе и своје вере црпе снагу за опстанак, да се пресабира шта му је чинити и да ли сме да чека повратак ропства. Тешка турска реч зулум, којом су нас стари опомињали и подсећали на немирна времена, као ехо одзвања у свести човека овог поднебља.

„Косовска легенда, која чини темељ целокупне културне баштине Косова, битно је утицала да се народно достојанство сачува и негује све до наших дана. Она је постала битно одредиште и главни стожер националног идентитета нашег народа, ма где он живео. Не ради се о неком сећању, нити о тражењу оправдања за губитак слободе и скоро петовековни мрак. Насупрот, ова легенда је надрасла све оно што представља тренутни захтев времена – она је постала и остала оно што објашњава и одређује српског човека као део његове националне и духовне свести и спознаје." (Цветановић, 2000: 34)

Зарија није могао да мења оно што је долазило и што је неминовно одредило његов даљи живот. А долазило је оно како се међу народом каже „опет Јово-на-ново", поновно ропство, страдање, живот у страху или бежање уз српску војску која се повлачи. Писцу није лако да се реши како ће и шта да уради, утолико пре што му људи јасно саветују да не сме да чека Турке, јер је био много ангажован око помоћи српској војсци, па ће га стићи

освета и можда оно најгоре – смрт. Детаљи описа повлачења српске војске и народа у уметничком делу Зарије Поповића личе на филмске секвенце: мајка са дететом у колевци, мушкарац бос, води козу која неће да иде, а он почиње да плаче од јада што му сво благо остаје; старац води мало дете које брише сузе; избезумљена жена, којој су отели мужа и брата, чупа косу и удара се у груди, испадају путем виљушке и „ложице“ из на брзину натоварених кола... И тако редом, истините слике бежања, када се човек спасава и носи само оно што му је најпотребније за далек пут. Други део ове слике говори о онима који остају на милост и немилост турске власти, приклањајући се поново ропству, јер, како овдашње становништво говори када се нађе у невољи: „небо је високо а земља је тврда“. У тим тренуцима многи се уздају у пријатељства и заштиту кога Турчина или Арбанаса, како нас обавештава наш писац. Заиста, жалосна слика утемељена на општем јаду, болу и тешкој тузи на којима се још само храни преостала нада да није још увек све изгубљено.

По одласку из свог родног града и све до краја живота Зарија Поповић је остао добровољни заробљеник и заљубљеник у свој завичај. Никада није преболео Мораву свог детињства и младости и првог учитељевања. Понео је живу слику живота и обичаја коју је преточио у свој обиман приповедачки опус где ће детаљно и реалистички са елементима фолклора, посебно везаним за обичаје и народну уметничку реч, проговорити о својим сугрђанима. Имао је етнографског талента да дочара атмосферу, градску кућу а највише оно што се догађа у дворишту, унутар високих зидина. Наиме, веома драга тема нашег учитеља и приповедача Зарија Поповића је био патријархални морал у варошима и селима Косовског Поморавља, који доминира у његовим приповеткама. Приметно је да су његови најчешћи ликови заправо женски. Углавном је реч о мајци која се жртвује за своју децу... Збирку приповедака Тамнине (1989) Зарије Поповића приредио је, његов нешто млађи завичајац, проф. др Владимир Цветановић, поводом 600 година од Косовске битке. Приређивач је дао тај архаични наслов овим приповеткама јер оне сликовито и симболично приказују људске судбине косовског поднебља, праћене страховањима, слутњама, неизвесношћу и надањима, како на јави тако и у сновима. И заиста је тако, као понекад кад у мраку никне диван цвет, окосницу Заријиног приповедачког опуса чини величање патријархалне српске косовске породице. Својим реалистичким сликањем живота косовских Срба Зарија Поповић жели да скрене пажњу ондашњем кнезу и мајци Србији на патње Срба под Турцима. Приповетка *Неоплакани гроб* са својим снажним емотивним нарацијама и патетиком којом делује на читаоце, може се равнати са снагом, дубином и лепотом грчке трагедије. У њој Зарија Поповић слика оне дубоке бразде које рањавају српску душу док, под још свежим ожиљцима, трага за својим избављењем.

Плодна моравска равница вековима привлачи људе с разних страна, нација и вера, што се као на каквој шареној ливади, таласају са свим својим немирима.

Смисао једне афирмације стваралаштва Зарије Р. Поповића биће испуњен уколико његов аутентичан говор допре до наше савести. Зато је можда најбоље да, на овом месту, прикажемо макар један скраћени извод из прве приповетке *Тамнина – Неоплакани гроб*, тј. пустимо да нам наш приповедач непосредно исприча једну уистину тешку драму:

... Кроз лишће на дрвету испред чардака проби се један зрачак, засја на челу Митрину, спусти се на големи дукат на грудима њеним и разасу по шареном ткиву на разбоју. А за разбој на чардаку Митра тек села беше, прекрстила се и у десну руку узела мећник, а левом се пружила за брдила... Тако она рани свако јутро, хитајући да што више уграби докле сунце није освојило...

*И пређе је ранила, док јој Марко био жив, али није одмах за разбој седела, већ по кући спремала да најпре **њега**, мужа, дочека кад устане, да га подвори и да га у чаршију испрати. А сад устаје да туђе ради, да за кћер и себе заради.*

Митра је на гласу са својих радова на разбоју... Њене бошче ђаковачке на којима су изведене живописне шаре од памука алеве, плаве и других боја чувене су по целом Гњилану... Јест, јест, златне су руке њене...

Има више година како су се настанили у Гњилану. Осим разлога што у Гњилану није било ниједнога кујунџије намеру њихову да се из Пећи уклоне појачавала је и једна велика породична непријатност. Сестра Митрина потурчила се. И да је то учинила по невољи, присиљена, преварена, не би то необичан случај био, те им тако тешко ни падало не би, али је она пред влашћу изјавила да драговољно напушта веру своју.

Те срамоте они, необично осетљиви, нису могли подносити и под тим прекором нису могли остати у Пећи...

Међутим на челу Маркову и Митрину вијале се боре, дубоке боре, које у тешки ударци судбине њихове резали. Њихов је дом често смрт походила и већ је неколико хумки над породом њиховом у гробљу гњиланском. Хумке су мале и још свеже, јер их и сада још влаже горке сузе материне.

Сва им је утеха њихова јединица Милица, у коју су с необичном нежношћу очи упирали, над којом су са стрепњом у души лебдели. Зато су је и обасипали свом милошћом уцвељена срца родитељска.

Оделом се издвајала од остале деце, врсница својих. На њеном широком челу сваґда се сијао дукат, изнад којега је танки мафезић главу повезивао као чајка, обухватајући донекле дугачку плетеницу бујне црне косе... (Поповић, 1989: 5-7)

Наведени редови из *Тамнина* сведоче о томе колико снажно, јасно и живо, кроз ово једноставно и искрено приповедање, извире скривени мозаик хришћанске вере и културе, дубоко уткан у душу „обичних људи“ – Старосрбијанаца из Косовског Поморавља.

АТАНАСИЈЕ УРОШЕВИЋ (1898-1992)

Атанасије Урошевић је био дубоко привржен родном завичају, Косовском Поморављу и целокупном косовском завичају коме је посветио највећи део свог научно-истраживачког рада у области антропогеографије и сродних дисциплина, етнографије, културне историје, демографије и томе слично. При том раду се испољила једна срећна синтеза изворних особина његове личности – темељитост, постојаност, реалистичност и објективност као и опрезност према сваком податку непроверене тачности, са методологијом истраживачког рада Цвијићеве антропогеографско-етнографске научне школе и сопственим методолошким доприносом на плану њених онтолошко-епистемолошких основа. Другим речима, када је реч о доследности примене Цвијићеве научне методе његово прегалаштво је усмерено како на проблеме и факта који су у служби научног објашњења и сврхе (не троши се драгоцено време на прикупљање чињеница које ничему не служе), тако и на усавршавање постулата Цвијићеве научне школе што претпоставља методолошку креативност и превазилажење пуког слеђења методолошког обрасца. Уместо тога, Атанасије Урошевић гради своју научну парадигму коју развија до перфекције тако да у његовим научним радовим нема непоузданих уопштавања већ изванредног проницања у скривене и тајновите дубине етнокултурних и антрополошких појава на подручју Старе Србије.

Атанасије Урошевић је, поред генетске, духовне и радне привржености родном завичају, интимно био везан за Скопље и тај српско-македонски градски мултикултурни амбијент. За Филозофски факултет у Скопљу и Скопско научно друштво, као и његов Гласник који је окупљао југословенску и руску (емигрантску) интелектуалну елиту и био један од најугледнијих научних гласила на Балкану, везује се Урошевићево научно дело настало између два Светска рата и почетак универзитетске каријере. Наиме, још као студент географије и етнологије на Филозофском факултету у Скопљу, уз подршку професора Петра С. Јовановића и Српске краљевске академије започео је и развијао антропогеографска проучавања која су крунисана докторском дисертацијом и монографијом о Горњој Морави и Изморнику. Ово научно дело је сврстано међу узорна дела трајне вредности у целокупном истраживачком опусу српске антропогеографске школе којим је утемељен међуратни период етнографских истраживања Косова и Метохије.

У ратном периоду од 1941. до 1945. године Атанасије Урошевић је као резервни официр Југословенске војске допао немачког заробљеништва, што га је спасло избеглиштва пред бугарском окупацијом и анексијом. Међутим, такве прилике током Другог светског рата, као и послератне промене у државно-политичкој организацији социјалистичке Југославије, нису га удаљили од његове научне мисије. Напротив, Атанасије се одазвао позиву нове

власти да помогне код развоја македонског универзитетског центра, посебно Природно-математичког факултета и његове Катедре за географију, прихвативши се и мисије оснивача Географског друштва Македоније. У периоду активне и успешне каријере на Универзитету „Кирил и Методиј" у Скопљу (1946–1964) држао је наставу из више предмета и написао уџбенике из Физичке географије (1952), Хидрографије копна са лимнологијом (1954) и Картографије (1964). Од почетка шездесетих година прошлог века, па до краја живота 1992. године, Атанасије Урошевић је своју научну делатност везао за Српску академију науке и уметности, њено Одељење друштвених наука, Српски етнографски зборник и Етнографски институт. Урошевић, на тај начин, представља драгоцени мост успешне сарадње двају универзитета, захваљујући његовом истанчаном смислу за мудру процену друштвено-политичких прилика. Предано и честито је извршавао поверене му мисије и стоички подносио преломне тренутке који нису нарушили његов морални и научни интегритет ни онда када је пред провалом албанског национализма тихо напустио Приштински универзитет на коме је по патриотској и професионалној дужности покушао са доприносе развоју географске наставе и науке. У Урошевићевим научним делима и стилу нема никаквих трагова националистичких заноса и интерпретација етничких процеса, напротив, само изванредних запажања и објашњења карактерологије како Срба старинаца тако и досељеника Црногораца, Херцеговаца, Арбанаса, Латина, Турака, Черкеза, Цигана и других ентитета у косовско-метохијском мултиетничком и мултикултурном друштву (Радовановић, 2009: 10). То је очигледно у његовим радовима посвећеним етничким кретањима наведених националних ентититета у којима Атанасије исте помиње са „ови наши Арбанаси" или „наши Латини".

У претходним редовима само су назначене области научног истраживања у којима се кретао Атанасије Урошевић, што нас обавезује да се детаљније посветимо дефинисању широке и разнобојне лепезе његовог стваралаштва. Оквире у којима се креће научни опус нашег академика представљају физичко - географске и антропо - географске прилике као и антрополошко етнолошке специфичности које се везују за области и насеља тадашње јужне Србије. Када је реч о општим темама и приликама Урошевић, поред главних географских карактеристика, најчешће говори о етничким процесима и променама на Косову током турске владавине као и о међусобним утицајима и односима етничких група у косовској котлини у прошлости. Тим поводом можемо издвојити неколико наслова његових радова и књига: *Гостопримство и гостољубље у њиланском крају; Први турски спахилуци на Косову; Учешће месног становништва у завођењу спахилучког система; Издајство косовских Бабушана; Стара црногорско-херцеговачка досељеничка струја на Косову; Аграрна реформа и насељавање.*

Веома честу и инспиративну тему Урошевићевих истраживања чине питања из друштвене и културне историје, како православаца тако и католика и муслимана на Косову и Косовском Поморављу. У овом тематском подручју истраживања значајно је издвојити следеће наслове: *Прва школа за наше католике у Летници; На чијим је развалинама подигнута садашња римо-католичка црква у Јањеву?; Из живота католичких градова Јањева, Летнице, Новог Брда и Трепче у XVI веку; једна занимљива молба дубровачких грађана са Косова папи Гргуру XIII*. Ипак, његова проучавања православних обреда прослављања крсног имена или славе код хришћана у гњиланском крају, Горњој Морави и Изморнику представља прави пример минуциозног проучавања обичаја и традиционалне хришћанске културе у богатом научном опусу Атанасија Урошевића. Тој оцени у прилог говоре поред осталих следећи радови: *Најстарије светосавске свечаности у Јужној Србији; Стогодишњица цркве у Вучитрну; О манастиру Убошцу* и бројни други.

Значајно је навести да академик Атанасије Урошевић у оквиру својих антропо - географских монографија вароши, варошица, села и читавих области на Косову даје детаљан преглед распростирања Срба православаца и католика, староседеоца и досељеника по областима, крајевима и жупама. Ове монографије чине језгро научног стваралаштва нашег академика: *Косово (Косовска котлина); Горња Морава и Изморник; Новобрдска Крива Река; Шарпланинска Жупа Сиринић; Лаб; Вучитрнска (Бајгорска) Шаља; Качаник; Гњилане; Урошевац, варошица на Косову; Јањево; Приштина у прошлости и сада; Косовска Митровица; Липљан – антропо - географска истраживања и О ишчезлом селу Куманову на Косову*. У наведеним антропо-географским монографијама, поред осталих ентитета (Турака, Цигана, Черкеза, Читака, Јевреја–Израелићана и осталих) значајно место припада проучавању Арбанашког становништва, његовог миграционог порекла и његове племенске (фисне) структуре. Поре тога, о пореклу Арбанаса и њиховом досељавању на Косово академик Атанасије Урошевић је написао и посебне радове и прилоге. Навешћемо наслове неких од њих: *О племенским особинама Арбанаса на Косову и преношењу племенских имена на друго становништво; Колико је полуномадско сточарење Албанаца утицало на етнички поремећај Косова; О арбанашким фисовима у Јужној Србији. Из живота наших Арбанаса; Осматрачнице на арбанашким кућама и дворишним оградама*.

О етничким процесима и променама на Косову, током вишевековне турске владавине као и о међусобним утицајима, односима и мешању разних етничких група у косовској котлини у прошлости, академик Атанасије Урошрвић говори углавном у општим деловима својих монографија. О Србима из Косовског Поморавља, попут Јована Цвијића, говори као о људима тужног израза лица, као последице тешког живота и трпљења вишевековног ропства, потчињености и зулума. У таквој животној притешњености и оскудици

слободе једино су могли, на кућним огњиштима, певати јуначке народне песме о косовском бoју и на тај начин, баштинити и чувати све српске историјске традиције о Косову. На овом месту Цвијић наводи разлику између Горњоморавaца који су били сувише потлачени и као да су изгубили сваку отпорност, док су се Изморничани или Доњоморавци „боље држали", јер су живели сконцентрисано у великом броју српских села, те су били отпорнији, жилавији и бунтовнији. Последица тога је да се у овим селима Албанци нису могли насељавати. У Урошевићевим делима превладава једна општа констатација да је „осамљени Србин" могао своје имање сачувати од отмице а пуки живот од погибије, само под условом да се „помуслимани или поарнаути". (Урошевић, 1935: књига 28: 5–6) Српско име за Арбанаса је постало синоним за бунтовника, „кога треба сатрти, и свим се силама кидисало на српски живаљ". (Урошевић, 1935: књига 28: 5–6) Да се не би олако схватило како Срби нису пружали отпор Арбанашком надирању и да је тај продор Арбанаса у српско становништво текао лако, говоре резултати Урошевићевих етнографских истраживања у области Горње Мораве и Изморника. Наиме, он наводи предање да су Арбанаси приликом својих првих досељавања затекли у том крају слободне и храбре људе (хајдуке, харамбаше, барјактаре) који су спречавали њихово насељавање. Међутим, све је то, због непостојања племенског заједништва, било недовољно да се у целости одбрани национални и верски идентитет Срба на овим просторима. У том почетном, као и у доцнијим одупирањима Срби су, у одбрани својих имања, западали у крв са Арбанасима. У почетку, дакле, нису лако попуштали, већ су у одбрани својих имања и убијали отмичаре. То се дуго продужавало, јер сви узроци исељавања српског становништва ових области, као бежање од крвне освете..., у већини случајева су настали приликом овог брањења своје очевине. Но ово су били отпори појединаца и они нису могли да спрече арбанашко продирање. Срби ових области, без племенских и братственичких организација, нису ни могли давати јаче и заједничке отпоре арбанашком продирању, док су се Арбанаси, ширећи се на исток, увек ослањали на своја племена и братства у залеђини. А са све већим досељавањем и прираштајем Арбанаса Срби су постајали све слабији и мање отпорнији. Српског живља је стално нестајало, исељавало се и најзад се дошло до тога да је он готово потпуно опкољен.

„Узроци поисламљивања Срба... су различити, али углавном сви потичу од њиховог јаког додира са Арбанасима. Најчешће се наводи да се у ислам прелазило пошто су им се у село доселили Арбанаси... Ту се свакако подлегло наговарању и правољавању, па у појединим случајевима и угледању на саме Арбанасе, али је, без сумње, било прелаза у ислам да би се тако, ступањем на исту ногу са појединим арбанашким суседима, спасили од њиховог насртања или бар успешније бранили од њега... Као последица поисламљивања српског живља... дошло је поарбанашавање тих поисламљеника,

пошто се њихово поисламљивање вршило у арбанашкој средини... Брачне везе које су поисламљеници потом као муслимани морали одржавато само са Арбанасима или раније поисламљеним и поарбанашеним Србима чиниле су да се у њиховом кућама заводи арбанашки језик. И то је ишло доста брзо, јер су арбанашки језик знали одрасли мушкарци, а женидбама са Арбанаскињама, тај се језик преносио на децу и остале жене" (Урошевић, 1990: 10–13).

„Срби, поред тога што су се по вери изједначавали са раније поарнаућеним сународницима, морали су такође примити језик и остале спољашње одлике. Многи су се утркивали да што пре прођу у праве Арнауте. Сва истраживања показују да је од поарнаућених Срба (Арнауташа) тешко искамчити традицију о њиховом српском пореклу. Не свиди се поисламљеном и поарнаућеном Србину да призна да је, по ономе како по народној оцени изгледа, отпадник вере и народног имена... Забележено је казивање да ће Арнаути пре своје порекло довести до Јевреја, него што би признали да су српског порекла. Девојка или жена ограбљена па преведена у ислам и поарнаућена, стиди се да призна да је тако било с њом; а и не сме то да каже од својих нових укућана. Штавише ни њеним православнима, није право да признају да им је девојка или жена ограбена. О томе се може сазнати само од Хришћана који су оданде избегли и који знају како је уистину било" (Урошевић 1935, књига 28: 5–6).

У ред знаменитих Срба Косовског Поморавља који су оставили видног писаног и просветитељског трага у најновије време а који и данас делују и стварају у свом завичају као и у расејању спада стотинак афирмисаних стваралаца и заљубљеника у свој завичај: Горњу Мораву, Изморник и Новобрдску Криву Реку. Завичају се не могу окренути леђа и не може му се рећи збогом заувек. Човек се прилагоди другој средини али га унутрашњи зов завичаја, повратак у оно исконско, до краја одређује (Станковић, 1994: 12). На тај начин наши просветитељи и ствараоци, паралелно са свештенством и народним стваралаштвом, својим искреним, једноставним и јасним певањем, приповедањем и научним истраживањем, граде духовни мозаик дубоко уткан у душу „обичних људи", Старосрбијанаца из Косовског Поморавља.

ЛИТЕРАТУРА

Гавриловић 1927: Андра Гавриловић. *Историја српске и хрватске књижевности*. Београд.

Ђорђевић 1984: Тихомир Ђорђевић. *Наш народни живот*. Београд: Просвета.

Марковић 1969: Миша Марковић. *Народна лирика жупе*. Крушевац: Багдала.

Милеуснић 1999: Слободан Милеуснић. *Светиње Косова и метохије*. Нови Сад: Православна реч.

Минић 2020: Весна Минић. *Интегративна настава у савременој основној школи,* у часопису *БАШТИНА*, главни и одговорни уредник Драган Танчић, свеска 50, Приштина-Лепосавић: Институт за српску културу.

Милојевић 1881: Милош С. Милојевић. *Наши манастири и калуђерство*, Београд.
Поповић 1989: Зарија Р. Поповић. *Тамнине: слике из живота Срба косоваца, поводом 600 година од Косовске битке*. Горњи Милановац: Дечје новине.
Поповић 2018: Бранкица Поповић. *Философија феникс птице. Етички аспекти косовске драме*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
Радовановић 2009: Милован Радовановић. *Реч приређивача* у Атанасије Урошевић, *О Косову, градови, насеља и други антропогеографски списи*. Београд: Народна и универзитетска библиотека Иво Андрић: Приштина.
Станковић 1994: Богомир Б. Станковић. *Српски венац Косовског Поморавља,* Ниш: Градина-Просвета.
Цветановић 1981: Владимир Цветановић. *Књижевни трагови у прошлости Косовског Поморавља,* у часопису *ОБЕЛЕЖЈА, бр.1*. Приштина: Јединство.
Цветановић 2000: Владимир Цветановић. *Зарија Р. Попović. Живот и дело*. Београд: Народна и универзитетска библиотека Иво Андрић: Приштина.
Урошевић 1935: Атанасије Урошевић. *Горња Морава и Изморник. Насеља и порекло становништва. Књига 28*. Београд: САНУ.
Урошевић 2009: Атанасије Урошевић. *О Косову градови, насеља и други антропогеографски списи*. Београд: Народна и универзитетска библиотека Иво Андрић: Приштина.
Урошевић 2006: Атанасије Урошевић. *Косово* Поновљено издање. Београд: Народна и универзитетска библиотека Иво Андрић Приштина. Завод за уџбенике и наставна средства Београд.
Урошевић 1990: Атанасије Урошевић. *Косово*. Приштина: Јединство.
Hauzer 1966: Arnold Hauzer. *Socijalna istorija umetnosti i književnosti* I, Beograd: Kultura.
Šiler 2007: Fridrih Šiler. *O lepom*, Beograd-Užice: Grafo plast.

Brankica V. POPOVIĆ

MOSAIC OF ORIGINAL CULTURAL VALUES OF SERBS OF THE KOSOVSKO POMORAVLJE

Summary

Custom, as a social phenomenon, first and foremost refers to the presence of an order and a morality in a community of people, which presupposes a predetermined rule, behavior and respect for its specific unwritten laws. Specific characteristics and manifestations of interpersonal relationships and behavior are visible in community speech, creativity and artistic expression, architecture and culture of housing, their manner of dressing and their festive costumes, as well as in the veneration of family, church, school and other holidays and events. The richness and diversity of such characteristics and customs becomes a criterion for the development of the ethical consciousness of a society, a person or a family, as well as a measure of the level of their culture. The freedom of a moral person is reflected, in addition to good will, in the correct attitude and understanding of ordinary manifestations and the emotions of members of one social community conditioned by them. Each culture develops its own spiritual and material heritage and thus defines its identity and character, as its own way of understanding the world. The Serbs of Kosovsko Pomoravlje are dedicated guardians of all Serbian historical traditions, especially those about Kosovo. On that fateful task, they regularly had support in their church and clergy, as well as in the dedicated work and creativity of their teachers, such as Zarija Popović and Atanasije Urošević.

Key words: culture, art, folk creation, freedom, Kosovsko Pomoravlje, Draganac, Zarija Popović, Atanasije Urošević.

Рад је предат 24. јуна 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 159.923.3.075-057.875(497.115)"2014/2019"
159.923.5.075-057.875(497.115)
doi: 10.5937/bastina30-29134

Прегледни рад

*Миљана С. ПАВИЋЕВИЋ**

*Јелена Љ. МИНИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофаки факултет, Катедра за психологију

НЕКЕ ОСОБИНЕ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНАТА УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

Апстрак: Имајући у виду сву сложеност личности, различите радове бројних аутора на тему личности, особина личности или личносних димензија, као и различите теоријске моделе, радом смо настојали да кроз приказ истраживања на узорку студената Универзитета у Приштини укажемо на неке особине личности испитаника. Наиме, у раду су приказани резултати истраживања која су аутори спровели на узорку студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици у периоду од 2014. до 2019. године. Узорак у свим приказаним истраживањима чинили су студенти различитих факултета Универзитета у Приштини и то студенти оба пола, старосне границе од 18 до 24 године. Теоријска основа свих приказаних истраживања је један од модела личности: модел Великих пет, шестофакторски и модел Великих пет плус два. Поменути модели личности су општеприхваћени и актуелни у научним дискурсима у нашој земљи и иностранству. Резултати приказаних истраживања пружају могућност бољег увида у неке особине личности студената Универзитета у Приштини, што чини добру полазну основу за предузимење одређених превентивних, али и интервентних мера с циљем заштите и унапређења менталног здравља студената, али и начина њиховог функционисања у различитим областима живота. С обзиром да студентска популација припада адолесцентном периоду (прецизније подпериоду касне адолесценције), који се сматра најзначајнијом развојном кризом, боље познавање неких особина личности може бити значајно за пружање психолошке подршке и помоћи у периоду адаптације на бројне и сложене захтеве студирања, али и сазревања који овај период са собом доноси.

Кључне речи: личност, особине личности, модели личности, студенти, ментално здравље.

* доцент, miljana.pavicevic@pr.ac.rs
** ванредни професор, jelena.minic@pr.ac.rs

УВОД

Лексичка истраживања личности заснивају се на претпоставци да је већина социјално релевантних и истакнутих карактеристика личности кодирана у сваком језику. Значајан допринос у оквиру лексичке парадигме пружили су Фиске, Кател, Норман, Дигман, Голдберг, Олпорт и Одберт (Smederevac i Mitrović, 2018: 153-168). Као резултат лексичких студија настали су различити модели и то: Модел Великих пет (engl. Big five) (John & Srivastava, 1999, Goldberg, 1993; према Knežević i sar., 2004), Шестофакторски модел личности (engl. HEXACO) (Lee & Ashton, 2006: 182-191) и модел личности Великих пет плус два (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010:1-63).

Модел личности Великих пет (engl. Big five) (John & Srivastava, 1999, Goldberg, 1993; према Knežević i sar., 2004) подразумева постојање пет димензија личности: Неуротицизам, Екстраверзија, Савесност, Отвореност ка искуству и Пријатност. Неуротицизам укључује индикаторе анксиозности, напетости и лошег расположења и указује на склоност особе ка доживљавању негативних емоција, анксиозности, страха или депресије (Smederevac i Mitrović, 2009:167). Екстраверзија обухвата особине као што су: причљив, асертиван и енергичан и подразумева оријентацију ка спољашњем свету, много енергије, као и доминацију позитивног расположења (Smederevac i Mitrović, 2009:166). Савесност обухвата особине као што су: склоност ка планирању, организованост и ефикасност и односи се на начин на који особа контролише, регулише и усмерава своје импулсе. Отвореност ка искуству обухвата особине као што су имагинативност и широк спектар интересовања. Ова димензија личности изражена је код интелектуално радозналих, креативних особа, осетљивих на лепоту и уметност (Smederevac i Mitrović, 2009:169). Пријатност укључује особине као што су емпатија, љубазност и оданост, изражена је код пажљивих и великодушних особа, склоних компромисима у циљу одржавања хармоничних односа (Smederevac i Mitrović, 2009:167). Модел личности Великих пет (engl. Big five) је операционализован преко Инвентара личности Великих пет (Big Five Inventory - BFI) (Benet-Martinez & John, 1998, prema Knežević, Džamonja-Ignjatović i Đurić-Jočić, 2004) који се састоји од 44 ајтема формулисаних у облику кратких фраза које се темеље на придевима особина, који су прототип петофакторског модела. Задатак испитаника је да на скали Ликертова типа од 1 („уопште се не слажем“) до 5 („у потпуности се слажем“) процене у којој се мери појединa тврдња, тј. опис односи на њих. Инвентар има пет субскала и то: Неуротицизам (8 ајтема), Екстраверзија (8 ајтема), Отвореност за искуство (10 ајтема), Пријатност (9 ајтема) и Савесност (9 ајтема). Теоријски распон по субскалама износи: за неуротицизам и екстраверзију од 8 до 40; за отвореност за искуство од 10 до 50 и за пријатност и савесност од 9 до 45. Кронбах α коефицијенти поузданости добијени у различитим истраживањима крећу се од .75 до .90, с просеком изнад .80.

Шестофакторски модел личности (engl. HEXACO) који су креирали Ли и Ештон (Lee & Ashton, 2006) подразумева постојање шест основних димензија и то: Поштење, Емоционалност, Екстравезија, Пријатност, Савесност и Отвореност ка искуству. Поштење је димензија која обухвата искреност, праведност, поштовање и придржавање правила, незаинтересованост за раскош и луксуз, као и одсуство уверења особе да јој припадају посебне привилегије и висок социјални статус. Емоционалност се односи на изражен страх од физичких опасности, анксиозност као одговор на захтеве живота, потребу за емоционалном подршком од стране других, као и емпатију према другима. Екстраверзија обухвата позитивну слику о себи, уживање у друштвеним окупљањима и интеракцијама, као и позитивна осећања, ентузијазам, али и висок ниво енергије. Пријатност се односи на склоност ка опраштању неправде, благост у процени других људи, спремност на компромис и сарадњу са другима, као и добру контролу емоције беса. Савесност подразумева добру организацију времена и физичке околине, спремност на дисциплиновани рад како би се постигли циљеви којима се тежи, тежњу ка тачности и перфекционизму, као и пажљивост приликом доношења одлука. Отвореност ка искуству односи се на уживање у лепоти уметности и природе, радозналост у вези са различитим доменима знања, слободно коришћење маште у свакодневном животу, као и интересовање за необичне идеје или људе (Smederevac i Mitrović, 2018:184-186). Ли и Ештон (Lee & Ashton, 2006) су развили упитник ХЕКСАКО (engl. HEXACO), дужу (од 100 ајтема) и краћу верзију (60 ајтема) распоређених у шест субскала: поштење/скромност, емоционалност, екстраверзија, отвореност, савесност и пријатност. Ли и Ештон (Lee & Ashton, 2006) наводе поузданост супдимензија изражених преко Кронбах α коефицијенти од .78 до .84.

Модел личности *Великих пет плус два* настао је као резултат лексичких студија које су извршене у нашој земљи (Smederevac, 2000; Smederevac, Mitrović, Čolović, 2010; DeRaad, Smedrevac, Čolović, Mitrović, 2017, према: Smederevac i Mitrović, 2018:186-190). Модел личности Великих пет плус два (Smederevac i Mitrović, 2018:188-200) састоји се од седам основних димензија и то: Неуротицизам, Екстраверзија, Савесност, Отвореност за искуство, Агресивност, Позитивна валенца, Негативна валенца. Неуротицизам је димензија која се односи на склоност особе ка искуству негативних емоција, као што су: туга, брига, страх или анксиозност. Екстраверзија је димензија која обухвата повећани активитет особе, оптимизам и активно трагање за ситуацијама које ће довести до позитивних исхода. Савесност као димензија се може описати као став према обавезама, снага воље, истрајност и самодисциплина. Агресивност је димензија личности која подразумева индивидуалне разлике у учесталости и интензитету агресивних импулса, у њиховој контроли и интензитету агресивних реакција. Отвореност према искуству обухвата

тежњу особе ка напретку и усавршавању. Позитивна валенца као димензија самоевалуације односи се на високо самопоуздање и спремност особе да отворено изрази мишљење о сопственој вредности. Негативна валенца као димензија самоевалуације се односи на доживљај себе као лоше особе, али и склоност манипулацији (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010: 23-58). Модел личности Великих пет плус два операционализује се преко Инвенатара личности Великих пет плус два (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010:1-73) који се састоји од 184 ајтема распоређених у седам субскала: неуротицизам, екстраверзија, савесност, агресивност, отвореност ка искуству, позитивна валенца и негативна валенца. Према ауторима инвентара, поузданост субскала изражене преко Кронбах α коефицијентима креће се од .81 до .92.

ПРИКАЗ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА ДОБИЈЕНИХ РЕЗУЛТАТА

У овом делу рада биће приказани резултати истраживања која су аутори спровели на узорку студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, у периоду од 2014. до 2019. године. Узорак у свим приказаним истраживањима чинили су студенти различитих факултета Универзитета у Приштини и то студенти оба пола, старосне границе од 18 до 24 године. Код свих приказаних истраживања у теоријској основи се налази један од горе описаних модела личности и то: модел Великих пет, шестофакторски или модел Великих пет плус два.

У истраживању Павићевић и Стојиљковић (2015) циљ истраживања био је да се утврди да ли су особине личности, испитиване преко модела личности Великих пет (engl. Big Five) (неуротицизам, екстраверзија, савесност, отвореност за искуство и пријатност) значајни предиктори оптимизма и песимизма студената. Узорак су чинили студенти оба пола, различитих факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, њих укупно 238 (126 женског пола и 112 мушког пола), просечне старости AS=21,61. За прикупљање података су коришћени: Инвентар личности Великих пет (engl. Big Five Inventory - BFI) (Benet-Martinez & John, 1998, prema Knežević, Džamonja-Ignjatović i Đurić-Jočić, 2004) и Скала оптимизма-песимизма (О-П скала) (Penezić, 2002:16). Резултати истраживање су показали да су значајни предиктори оптимизма екстраверзија и неуротицизам, али је допринос неуротицизма предикцији оптимизма негативан. Наиме, резултати показују да што је екстраверзија већа, оптимизам ће бити израженији (особе имају тенденцију да буду стално у друштву, да су добро расположене, оптимистичне и енергичне). Нижи неуротицизам такође доприноси формирању оптимистичког животног става, односно такве особе имају веће капацитете за самостално суочавање са стресним ситуацијама

и одликује их одсуство негативног афекта. Особе са вишим степеном екстраверзије су склоне позитивним емоцијама, хумору и оптимистичком приступу (Đurić-Jočić i sar., 2004), док су особе са ниским неуротицизмом поуздане, оптимистичне, стабилне, релаксиране (Đurić-Jočić i sar., 2004), резилијентне, задовољне и самоуверене (McCrae, Gaines & Wellington, 2013:77). Значајни предиктори песимизма су неуротицизам, екстраверзија и пријатност, али су доприноси екстраверзије и пријатности предикцији песимизма негативни. Наиме, резултати показују да што је неуротицизам већи, песимизам ће бити израженији, односно особе испољавају склоност ка доживљавању негативних емоција и укључује индикаторе анксиозности, напетости и лошег расположења, што има за последицу да такве особе имају ниско самопоштовање, перфекционистичка уверења, песимистичан став, неадекватан осећај кривице (Brdar i Bakarčić, 2006:139). Резултати показују да што су екстраверија и пријатност нижи, то ће песимизам бити виши, односно особе одликује резервисаност, емотивна затвореност и скептичност у погледу намера других људи. Особе са вишим степеном неуротицизма су склоне да доживе негативне афекте, окривљују себе или друге (Đurić-Jočić i sar., 2004), што има за последицу да такве особе и организују своје понашање у смеру негативних исхода ситуације (Brdar i Bakarčić, 2006:140). Ове особе су склоне „самохендикепирању" које се огледа у стварању препрека успешном постигнућу, односно потцењујући себе стварају препреке за властито постигнуће (Ross i sar., 2002, prema Larsen i Buss, 2008:89). Особе са нижим степеном екстраверзије су повучене, уздржане и одликује их одсуство позитивних емоција (Đurić-Jočić i sar., 2004), усамљене су и мрачне (McCrae, Gaines & Wellington, 2013:82), док особе са ниском пријатношћу могу бити сумњичаве у вези са мотивима људског понашања, што их чини некооперативним, а често и непријатељски оријентисаним према другима (Smederevac i Mitrović, 2018:176) па делују хладнокрвно, арогантно и себично (McCrae, Gaines & Wellington, 2013:84).

У истраживању Павићевић и Тодић Јакшић (2017) покушано је да се одговори на питање да ли се тачност препознавања фацијалне експресије емоција може предвидети на основу особина личности. Коришћен је Инвентар личности Великих пет (BFI) за процену особина личности (неуротицизам, екстраверзија, савесност, отвореност за искуство и пријатност) и најчешће примењиване базе слика за процену фацијалне експресије емоција (engl. Japanese and Caucasian Facial Expressions of Emotion) (Matsumoto & Ekman, 1988). Узорак је чинило 145 студената Медицинског факултета и Факултета техничких наука Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, оба пола, просечне старости AS=22.88. Резултати мултипле регресионе анализе су показали да је неуротицизам значајан предиктор у предвиђању тачности препознавања емоције љутње на основу фацијалне експресије. Такође, резултати су показали да је неуротицизам

значајан предиктор у предвиђању тачности препознавања емоције презира и одвратности на основу фацијалне експресије. У опису неуротицизма као особине личности наводи се да су основне одлике особа са високим скоровима на неуротицизму тенденција да се доживи бес, љутња, фрустрираност и друге негативне емоције. Особе са вишим степеном неуротицизма су склоне да доживе негативне афекте, окривљују себе или друге (Đurić-Jočić, Džamonja-Ignjatović i Knežević., 2004), што има за последицу да такве особе и организују своје понашање у смеру негативних исхода ситуације (Brdar i Bakarčić, 2006:140). Ове особе су склоне да интерпретирају безазлене догађаје као претеће, а мање фрустрације као непремостиве тешкоће. Проблеми у емоционалној регулацији могу узроковати неспособност јасног расуђивања и процене реалитета (Smederevac i Mitrović, 2009:167). Ако се узму у обзир наведене одлике особа са високим неуротицизмом, онда је очекивано да су оне успешније у препознавању негативних емоција (љутња, презир, одвратност). Даље, у раду је утврђено да су екстраверзија и пријатност значајни предиктори у предвиђању тачности препознавања емоције одвратности на основу фацијалне експресије. Најважнија одлика екстравертности је социјабилност, одликује их оријентација ка окружењу, па се особе високог скора на овом домену могу описати као активне, причљиве, преферирају размену у групи и социјалну моћ, воле узбуђења и акције, пуне су енергије (Smederevac i Mitrović, 2009:166). Пријатност као особина личности обухвата просоцијалну оријентацију према другима и садржи црте као што су: поверење, алтруизам, брижљивост, скромност (Đurić-Jočić i sar., 2004). На основу добијених резултата се може претпоставити да су студенти које одликује виша екстравертност и пријатност и који су мотивисани да развију међуљудске односе, остетљивији на невербалне знаке других људи. Што се тиче предвиђања тачности препознавања осталих емоција (страх, срећа, туга и изненађење) ни једна од пет особина се нису показале као значајни предиктори.

У истраживању Кељановић и Павићевић (2017) теоријску основу рада чинили су шестофакторски модел личности ХЕКСАКО (поштење/скромност, емоционалност, екстраверзија, сарадљивост, савесност и отвореност) и Кизов модел менталног здравља (емоционално, психичко и социјално благостање). Циљ истраживања је био да се испита предиктивна моћ особина личности у предвиђању емоционалног, психичког и социјалног благостања. У истраживању су учествовали студенти оба пола, свих година студија Филозофског факултета и Факултета техничких наука Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, њих укупно 400 (139 испитаника и 261 испитаница), просечне старости АС=21,48. Испитаници су попуњавали Инвентар личности ХЕКСАКО (Lee & Ashton, 2006) и Скалу континуум менталног здравља-дуга форма (Keyes, 2006). Регресионом анализом је утврђено да је шестофакторски модел личности значајан у предвиђању

менталног здравља, односно сва три аспекта субјективног благостања студената. Особе које нису заинтересоване за поседовање богатсва, које имају позитивну слику о себи нарочито у друштвеном контексту, оптимистичне су и динамичне остварiће емоционално благостање. Особе које нису склоне манипулацији другима, скромне су, јаке, храбре, које су отпорне на физичку бол и задовољне собом остварују психичко благостање. Док особе које теже праведности, које су отпорне на стрес и имају осећај личне вредности достићиће поред психичког и емоционалног и социјално благостање.

Кељановић и Павићевић (2018) су истраживањем настојале да утврде предиктивну моћ особина личности (поштење/скромност, емоционалност, екстраверзија, сарадљивост, савесност и отвореност) и појединих социодемографских варијабли (пол, старост, врста факултета) у предвиђању успеха на студијама. У истраживању су учествовали студенти Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици: њих укупно 300 (100 испитаника и 200 испитаница), просечне старости АС=21 година. У истраживању је коришћен инвентар личности ХЕКСАКО и упитник основних социодемографских података. Резултати регресионе анализе показали су да су особине личности значајне у предвиђању успеха у студирању, а као значајни предиктори издвојили су се сви аспекти димензије отвореност за искуство и то: естетско цењење, радозналост, креативност и неконвенционалност. До сличних налаза су дошли и други аутори (Hanak, 1999:105-106; Vasić, 2001) који су у својим истраживањима утврдили да студенти које одликује потреба за интелектуалним изазовима, склоност размишљању и оригиналности, односно способност дивергентног мишљења и когнитивна флексибилност ће постићи бољи успех на студијама. Такође, значајан у предвиђању успеха у студирању је и узраст, односно старији испитаници су показали бољи успех у студирању. Старији испитаници су у стању да се ухвате у коштац са академским обавезама и постају одговорнији у њиховој реализацији.

У истраживању Павићевић и Станојевић (2018) теоријски оквир чинили су: седмофакторски модел личности „Великих пет плус два" (неуротицизам, екстраверзија, савесност, агресивност, отвореност ка искуству, позитивна валенца и негативна валенца) и Олсонов Циркумплекс модел породичног и брачног функционисања (кохезија, флексибилност и комуникација) (Olson, 2000:144-146). Циљ истраживања био је испитати предиктивну моћ особина личности у предвиђању породичног функционисања. Узорак су чинили студенти Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (Филозофског факултета, Природно-математичког факултета и Факултета техничких наука), њих укупно 165 (78 испитаника и 87 испитанице), просечне старости АС= 21.24. Испитаници су попуњавали инвентар личности Великих пет плус два (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010:1-62) и скалу породичног функционисања FACES IV

(Olson & Goral, 2006:1-19). Резултати регресионе анализе су показали да су особине личности, као модел у целини, значајне у предвиђању и балансираних и небалансираних димензија породичног функсионисања у циркумплекс моделу. У предвиђању Кохезије, Флексибилности и Комуникације (као аспеката породичног функционисања), издвојила се Екстраверзија као значајан предиктор. Екстраверзија обухвата индикаторе оптимизма, животног елана и позитивног расположења. Живот је препун искушења која скоро свакодневно тестирају индивидуалне капацитете за адаптацију, док Екстраверзија описује тенденцију да се оптимистички гледа на будућност, да се активно реагује на захтеве средине и да се доживљавају позитивне емоције (Smederevac, Čolović i Mitrović 2010:29-33). Емоционални аспект подразумева претежно ведро расположење које се одражава и на интерперсоналне односе. Особа воли шалу и тражи начине да креира пријатно окружење. Имајући у виду ове карактеристике Екстраверзије, очекивано је да особе са овом димензијом описују породичне односе као топле и флексибилне, а породичну комуникацију као оптималну. Наведене особине омогућавају особама да породични контекст опажају као топао и подржавајући, где сваки члан породице може отворено да износи своја осећања и мишљења без страха од осуде и одбацивања од стране других чланова (Todorović i Simić, 2013:301). У предвиђању Дезангажованости, као значајни предиктори су се издвојили Агресивност и Негативна валенца. У породицама где постоји висок степен дезангажованости, односно разједињености, чланови породице врло мало времена проводе заједно и имају мало заједничких активности (Olson, 2000:149). Имајући у виду да су особе са израженом Агресивношћу и Негативном валенцом склоне свађалачком и критизерском понашању, очекивано је да они свој породични контекст процењују као небалансиран. Овакве особе имају тенденцију да се супротстављају, нестрпљиве су, своје потребе увек стављају у први план, што угрожава квалитет њихових интеракција са другима у многим ситуацијама, и може довести до тога да их многи људи избегавају (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010:39-44). Такође, истраживањем је утврђено да је значајан предиктор Ригидности Агресивност и Позитивна валенца. Особе са високим скором на Агресивности врло често понашање других људи перципирају као опасност по сопствени интегритет, нетолерантне су, имају висока очекивања која други људи тешко успевају да задовоље. Имају високе критеријуме у вредновању туђег понашања и свако одступање од замишљених стандарда код њих производи пребацивање и критиковање (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010:39-44). Особе са високим скором на позитивној валенци, своје потребе такође стављају на прво место, нарцистичке су и егоцентричне, могу бити изузетно осетљиве на критике или неуважавање њихових квалитета. Због наведеног, ове особе јесу сензитивније у препознавању високе дезангажованости и ригидности

породичних односа, недостатка заједничких активности и времена проведеног са осталим члановима породице, уз чврста и јасна правила која се без поговора морају поштовати (Todorović i Simić, 2013:303).

У истраживању Давидовић Ракић и Павићевић (2019) циљ је био испитати предиктивну моћ особина личности у предвиђању одређених афективних стилова. У истраживању је за испитивање особина личности (неуротицизам, екстраверзија, отвореност, савесност и пријатност) коришћен Инвентар Великих пет (*Big Five Inventory - BFI)* (Benet-Martinez & John, 1998, према Knežević, Džamonja-Ignjatović і Đurić-Jočić, 2004), а за испитивање афективних стилова (Прикривање, Прилагођавање и Толерисање) коришћен је Упитник афективних стилова (ASQ – Affective Style Questionnaire) (Hofmann & Kashdan, 2010:255-263). Узорак су чинили студенти оба пола који студирају неки од факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, њих укупно 171 (116 женског и 55 мушког пола). Узраст испитаника је AC=21,5 година старости. Резултати регресионе анализе су показали да особине личности објашњавају од 10 до 36% варијансе афективних стилова и да се као значајни предиктори издвајају неуротицизам и екстраверзија. Неуротицизам даје значајан допринос у предвиђању прилагођавања и толерисања, са негативним предзнаком β коефицијента, док екстраверзија даје значајан допринос у предвиђању прикривања, такође са негативним предзнаком β коефицијента. Добијени резултати су објашњени преко самих карактеристика димензија личности. Наиме, ако имамо у виду да је β коефицијент са негативним предзнаком, онда је реч о особама са ниским неуротицизмом, тј. емоционално стабилним особама које ће бити способне да се прилагоде или прихвате сопствене емоције. Ове особе одликује капацитет за самостално суочавање са стресним ситуацијама, хладнокрвност и стабилност чак и у ситуацијама које други људи процењују као узнемиравајуће (Smederevac i Mitrović, 2018:177). Имајући ово у виду, очекивано је да такве особе имају и капацитета да толеришу емоције и да их прилагоде на начин који им користи да у свакодневном животу адаптивно реагују на сигнале награде и казне, те тиме смањују вероватноћу јављања симптома анксиозности и депресивности (Hoffman & Kashdan, 2010:259). Такође, ако имамо у виду карактеристике екстравертних особа, као што су способност да се доживе и препознају позитивне емоције, очекивано је да такве особе неће бити склоне да прикрију или потисну емоционално стање које у датом тренутку доживљавају. Управо се стање задовољства и постиже кроз повећани активитет, оптимизам и активно трагање за ситуацијама које ће довести до позитивих исхода (Smederevac i Mitrović, 2018:176).

У истраживању Павићевић и Стошевски (2019) циљ је био испитати да ли се на основу појединих особина личности, објашњене преко модела личности Великих пет плус два (неуротицизам, екстраверзија, савесност,

агресивност, отвореност према искуству, позитивна и негативна валенца), може предвидети доживљај наде (коју је дефинисао Снајдер) (Snyder-Harris, et al., 1991:570-585) и задовољство животом (који је дефинисао Пенезић) (Penezić, 2006:645-648) код студената. Узорак је чинило 195 студената (61 мушких и 134 женских испитаника), различитих факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, просечне старости АС=21,5. Инструменти коришћени у истраживању су: Инвентар личности Великих пет плус два, Скала наде (Lacković-Grgin i Ćubela, 2002:18-19) и Скала задовољства животом (Penezić, 2002:20-22). Применом регресионе анализе у истраживању добијен ej резултат којки указује да особине личности објашњавају 29,5 % варијансе наде. Из групе предикторских варијабли су се издвојили истрајност, као субдимензија савесности, и супериорност, као субдимензија позитивне валенце. Истрајност подразумева амбицију да се сопственим залагањем постигну високи циљеви (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010: 37). Другим речима, да би се циљеви постигли и остварили, неопходна је снажна воља, организованост и издржљивост. Особе са овим особинама су независне и самосталне, ослањају се на властите ресурсе, верују у сопствене способности и јако су мотивисане да напредују, па самим тим и имају више наде да остваре одређене циљеве (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010: 37). Услед таквог става, постигнуће ових особа је веће је од просечног, што повратно делује веома мотивишуће и у смислу веровања у властите способности и у смислу уверења да се залагањем могу остварити жељени резултати. Овај резултат је очекиван, ако имамо у виду теоријску поставку да нада почива на способности да се пронађу решења и одлучност да се та решења примене (Lacković Grgin i Ćubela 2002:18). Такође, супериорност се, као супдимензија позитивне валенце, издваја из групе предикторских варијабли, што указује на то да студенти који реално процењују себе, своје потенцијале и окружење, имају самопоуздања и свесни су својих способности и капацитета, имаће и више наде и ентузијазма за остваривање одређених циљева. Истраживања су показала да, када особа себе позитивно вреднује, онда извештава о вишем нивоу наде (Merkaš i Brajša-Žganec, 2011:499–514) и задовољнија је својим животом (Diener & Diener, 1995:653-663). Особе које се високо самовреднују уједно се сматрају и способним да се успешно суоче са разним врстама стресова (Brdovčak-Merkaš i Šakić-Velić, 2018: 89). На основу добијених резултата, можемо закључити да истрајни и самопоуздани студенти могу боље да се суоче са нелагодностима и стресним ситуацијама. У истраживању је такође добијено да особине личности објашњавају 54 % варијансе задовољства животом. Из групе предикторских варијабли су се издвојили депресивност и негативни афекат као субдимензије неуротицизма и то са негативним предзнаком β коефицијента, затим позитиван афекат као субдимензија

екстраверзије и супериорност као супдимензија позитивне валенце. Негативан предзнак β коефицијента указује на одсуство депресивности и негативног афекта, односно реч је о стабилној, самоувереној особи која је сигурна у исправност својих поступака и склона да види позитивну страну догађаја (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010:26), да креира окружење мењајући неповољне услове прилагођавајући се захтевима околине. Позитиван афекат је димензија која обухвата индикаторе: оптимизам, животни елан и позитивно расположење. Иако не постоји особа која је стално срећна, позитиван афекат описује тенденцију да се оптимистички гледа на будућност, да се активно реагује на захтеве окружења и да се доживљавају позитивне емоције (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010:32). Наиме, активни приступ ствара могућност да се доживи више различитих искустава које повратно делују на одржавање позитивног става према окружењу и будућности, односно на доживљај задовољства животом. Особе које постижу ниске скорове на димензији неуротицизма су такве да се не оптерећују преиспитивањем својих поступака, имају доста самопоуздања и позитивну слику о себи. Оне успевају да виде позитивну страну догађаја, активно приступају реалитету и прилагођавају се захтевима средине (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010: 23). Приступајући реалитету и прилагођавајући се захтевима средине, испитаници ће моћи да задовоље своје амбиције, остваре циљеве и показиваће опште задовољство тиме што су постигле.

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања пружају могућност да се изведу одређени закључци по питању особина личности студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, и то:

– студенти са високом екстраврзијом и ниским неуротицизмом показују већи степен оптимизма, док студенти са високим неуротицизмом, а ниском екстраверзијом и пријатношћу показују већи степен песимизма;

– студенти са израженим неуротицизмом су успешнији у препознавању емоција љутње, презира и одвратности, док су студенти са израженом екстраверзијом и пријатношћу успешнији у препознавању емоције одвратност на основу фацијалне експресије;

– студенти који имају изражене димензије поштење, емоционалност и екстраверзија постижу емоционално, психичко и социјално благостање;

– студенти који имају изражену отвореност ка искуству као димензију личности су успешнији у студирању;

– екстравертни студенти процењују да њихову породицу одликује висока кохезивност, флескибилност и добра комуникација;

– студенти који показују високу агресивност и негативну слику о себи, процеују да у њиховој породици влада разједињеност, док студенти који показују високу агресивност и позитивну слику о себи, процењују породичне односе као високо ригидне;

– студенти са ниским неуротицизмом су склони прилагођавању и толерисању, док су студенти са ниском екстраверзијом склони прикривању као афективном стилу у суочавању са стресном ситуацијом;

– студенти са ниским неуротицизмом показују висок степен наде у будућност, док студенти са високом екстраверзијом и позитивном валенцом показују веће задовољство животом.

Приказани резултати пружају могућност бољег увида у израженост и предиктивну моћ неких особина личности студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, што чини добру полазну основу за предузимење одређених превентивних и интервентних мера. На основу издвојених закључака конкретне мере би ваљало усмерити ка јачању позитивних индикатора менталног здравља и општег функционисања студената, с циљем заштите и унапређења њиховог менталног здравља и начина њиховог функционисања у различитим областима живота. Боље познавање релација неких особина личности у предвиђању посматраних конструката може бити значајно и за пружање психолошке подршке и помоћи у периоду адаптације на захтеве студирања и сазревања. Такође, познавање ових релацијам (неких особина личности студената) може бити значајно за разумевање њиховог понашања и реакција у различитим животним ситуацијама.

ЛИТЕРАТУРА

Ashoton, Lee 2008: Michael C. Ashon, Kibeom Lee. The prediction of Honesty Humuluty related criteria by the HEXACO and Five-Factor Models of persona lity. Journa l of Researchin Personality, 42(5), 1216–1228.

Brdar, Bakarčić 2006: Ingrid Brdar, Sanja Bakarčić. Suočavanje s neuspjehom u školi: Koliko su važni emocionalna kompetentnost, osobine ličnosti i ciljna orijentacija u učenju? *Psihologijske Teme, 15* (1), 129–150.

Brdovčak, Merkaš, Šakić-Velić 2018: Barbara Brdovčak, Marina Merkaš, Marija Šakić-Velić. Uloga nade i samopoštovanja u odnosu ekonomskog pritiska i zadovoljstva životom adolescenata. *Društvena istraživanja, 27 (1),* 87-108.

Vasić 2001: Aleksandar Vasić. Šta je školski uspeh učenika?. Pedagoška stvarnost, 9–10, 697–725.

Davidović-Rakić, Pavićević 2019: Jelena Davidović-Rakić, Miljana Pavićević. Personality traits as predictors of affective styles among young people. *Зборник радова Филозофскоī факулшеша, XLIX (3),* 263-280.

Diener, Diener 1995: Ed Diener, Marissa Diener. Cross-Cultural Correlates of Life Satisfaction and SelfEsteem. *Journal of Personality and Social Psychology, 68*, 653-663

Đurić-Jočić, Džamonja-Ignjatović, Knežević 2004: Dragana Đurić-Jočić, Tamara Džamonja-Ignjatović, Goran Knežević. NEO PI-R, Primena i interpretacija. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju društva psihologa Srbije.

Кељановић, Павићевић 2017: Анђела Кељановић, Миљана Павићевић. Особине личности као предиктори субјективног благостања. Савремени трендови у психологији 2017, Филозофски факултет Нови Сад (19-21.10.), *Књига сажетака*, 141-143.

Кељановић, Павићевић 2018: Анђела Кељановић, Миљана Павићевић. Особине личности и социодемографске варијабле као предиктори успешности студирања. *Наука и стварност, књига 12 том 2.* Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале, стр. 313-325.

Keyes 2006. Corey L. M. Keyes. The subjective well-being ofAmerica's youth: Toward a comprehensive assessment. *Adolesc Fam Health, 4,* 3-11

Knežević, Džamonja-Ignjatović, Đurić-Jočić 2004: Goran Knežević, Tamara Džamonja-Ignjatović, Dragana Đurić-Jočić. Petofaktorski model ličnosti. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Lacković-Grgin, Ćubela 2002: Katica Lacković-Grgin, Vera Ćubela. Skala nade. U: Lacković-Grgin, K, Proroković, A, Ćubela, V, Penezić, Z. (Ur.). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika. Svezak 1.* Zadar: Filozofski fakultet, 18-19.

Larsen, Buss 2008: Randly J. Larsen, David M. Buss. Psihologija ličnosti, područja znanosti oljudskoj prirodi. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Lee, Ashton 2006: Kibeom Lee, Michael C. Ashton. Further Assessment of the HEXACO Personality Inventory: Two New Facet Scales and an Observer Report Form. Psychological Assessment. 18 (2), 182–191.

Matsumoto, Ekman 1988: David Matsumoto, Paul Ekman. Japanese and Caucasian Facial Expressions of Emotion (JACFEE) and Neutral Faces (JACNeuF). San Francisco: Department of Psychiatry, University of California.

Merkaš, Brajša-Žganec 2011: Marina Merkaš, Andreja Brajša-Žganec. Children with different levels of hope: Are there differences in their self-esteem, life satisfaction, social support, and family cohesion? Child Indicators Research, 4(3), 499–514.

McCrae, Gaines, Wellington 2013: Robert R. McCrae, James, F. Gaines, Marie A. Wellington. *The Five-Factor Model in fact and fiction.* In H. Tennen, J. Suls, & I. B. Weiner (Eds.), *Handbook of psychology: Personality and social psychology* (p. 65–91). John Wiley & Sons, Inc.

Olson 2000: David H. Olson. Circumplex Model of Marital and Family Systems. Journal of Family Therapy, 22, 144–167.

Olson, Gorall 2006: David H. Olson, Dean M. Gorall. FACES IV & the Circumplex Model: Validation Study. Minneapolis, MN: Life Innovations

Pavićević, Stojiljković 2015: Miljana Pavićević, Snežana Stojiljković. Connection between personality traits andstudents' optimism and pessimism. 11th International Conference Days of appled psychology (24-25.09.2015). University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of Psychology. *Abstract book,* 39.

Pavićević, Todić Jakšić 2017: Miljana Pavićević,Tijana Todić Jakšić. Osobine ličnosti kao prediktori tačnosti prepoznavanja emocija na osnovu facijalne ekspresije. *Zbornik radova sa petog kongresa psihologa sa međunarodnim učešćem,* 362-378.

Pavićević, Stojiljković 2018: Miljana Pavićević, Snežana Stojiljković. Osobine ličnosti roditelja kao prediktori subjektivnog blagostanja adolescenata. U: Nikolić, M., Vantić-Tanjić, M. (Ur.). *Unapređenje kvalitete života djece i mladih. Tematski zbornik I dio,* Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih Tuzla, Univerzitet u Tuzli Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, 419-427.

Pavićević, Stanojević 2018: Miljana Pavićević, Dragana Stanojević. Povezanost osobina ličnosti mladih i njihove procene porodičnog funkcionisanja. *Godišnjak za psihologiju (15),* 109-126.

Pavićević, Stoševski 2019: Miljana Pavićević, Ana Stoševski. Povezanost osobina ličnosti, zadovoljstva životom i interpersonalne orijentacije studenata. VI Kongres psihologa Bosne i Hercegovine, sa međunarodnim učešćem. Banja Luka (11-13.april). *Knjiga rezimea,* 123.

Павићевић, Стошевски 2019: Миљана Павићевић, Ана Стошевски. Повезаност особина личности, наде и задовољства животом код младих на Косову и Метохији. *Баштина, 48*, Приштина-Лепосавић, 215-233.

Penezić 2002: Penezić Zvjezdan. Skala zadovoljstva životom. U: Lacković-Grgin, Katica, Proroković Ana, Ćubela,Vera, Penezić, Z. (ur.). Zbirka psihologijskih skala i upitnika, 20-22.

Penezić 2002: Zvezdan Penezić. Skala optimizma-pesimizma (O-P skala). U: Lacković-Grgin, K. Proroković, A., Ćubela, V., Penezić, Z. (ur). Zbirka psihologijskih skala i upitnika. Svezak 1. Zadar: Filozofski fakultet, 15–17.

Pervin, Cervone, John 2008: Lawrence Pervin, Daniel Cervone, Oliver John. Psihologija ličnosti: teorije i istraživanja. Zagreb: Školska knjiga.

Smederevac, S. (2000). Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad.

Smederevac, Mitrović 2009: Snežana Smederevac, Dušanka Mitrović. Ličnost - metodi i modeli. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Smederevac, Mitrović, Čolović 2010: Snežana Smederevac, Dušanka Mitrović, Petar Čolović. Velikih pet plus dva, primena i interpretacija. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Smederevac, Mitrović 2018: Snežana Smederevac, Dušanka Mitrović. *Ličnost – metodi i modeli*. Beograd: Centar za primenjenu psihologija Društva psihologa Srbije.

Snyder, Harris, Anderson, Holleran, Irving, Sigmon, Yoshinobu, Gibb, Langelle, Harney 1991: Charles R. Snyder, Cheri Harris, John R. Anderson, Sharon A. Holleran, Lori M. Irving, Sandra T. Sigmon, Lauren Yoshinobu, June Gibb, Charlye Langelle, Pat Harney. The will and the ways: Development and validation of an individual-differences measure of hope. Journal of Personality and Social Psychology, 60, 570-585.

Todorović, Simić 2013: Jelisaveta Todorović, Ivana Simić. Dimenzije porodičnog funkcionisanja, subjektivno blagostanje i tip domaćinstva. U B. Dimitrijević (Ur.), Hunanizacija univerziteta. Zbornik radova naučnog skupa sa međunarodnim učešćem Nauka i savremeni univerzitet 2, 298–311. Niš: Filozofski fakultet.

Hanak 1999: Nataša Hanak. Faktori uspeha u studiranju psihologije. Psihologija, 1–2, 97–108.

Hofmann, Kashdan 2010: Stefan G. Hofmann, Todd K. Kashdan. The Affective Style Questionnaire: Development and Psychometric Properties. Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment, 32, 255–263.

Waller 1999: Niels G. Waller. Evaluating the Structure of Personality. Personality and Psychopathology, edited by Cloninger, R. Washington and London: American Psychiatric Press Inc., 155-197

Miljana S. PAVIĆEVIĆ
Jelena Lj. MINIĆ

CERTAIN PERSONALITY TRAITS STRATEGIES OF THE STUDENTS FROM THE UNIVERSITY OF PRIŠTINA

Summary

Having in mind the complexity of the various personalities, different papers on personality traits published by numerous authors, personality traits or personality dimensions as well as different theory models, we have tried here in this paper was to point out certain personality traits of the students from The University of Priština. In order words, paper shows research results conducted on students from the University of Priština, temporarily settled in Kosovska Mitrovica, from the 2014th up to the 2019th. The research has been conducted on students from different departments of the University of Priština, of both genders and of age 18 to 24. Theoretical approach used was one of the personality models: model Big Five, six-factor or model Big Five plus two. These personality models are accepted and current in science discourses in our country and abroad. Research results provide us with better understanding of certain personality traits of students from The University of Priština which allow us to undertake certain interventions and preventive measures in order to improve mental health of the students, but also for the improvement of their functioning in different life situations. Having in mind that students belong to adolescent period (or, to be accurate, to subperiod of late adolescence), which is considered to be the most important crisis in students' development, better understanding of the certain personality traits may prove to be significant in giving psychological support and helping them to adopt to numerous and complex challenges during their studies, but also with the process of maturing which comes with this period.

Key words: personality, personality traits, personality models, students, mental health

Рад је предат 1. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 005.332:794.1
659.442
658.8
doi: 10.5937/bastina30-29122

Прегледни рад

*Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Cyprus International Institute of Management, Nicosia, Cyprus

*Ненад В. РАВИЋ***
Висока школа за пословну економију и предузетништво,
Београд, Република Србија

СИНТЕЗА ИЗМЕЂУ ДИГИТАЛНИХ МАРКЕТИНШКИХ СТРАТЕГИЈА И СТРАТЕГИЈА У ИГРИ ШАХ

Апстракт: Развој дигиталних технологија и појава нових дигиталних алата омогућила је многим компанијама да ефикасније послују, комуницирају и граде имиџ својих брендова у условима својих потрошача. Међутим, на тржишту које карактерише велика конкуренција, компаније су суочене са константном потребом да своје дигиталне маркетиншке стратегије константно унапређују, како би уопште опстале. Много је примера из праксе у којима су организације користиле стратегије из шаха, које су се развијале стотинама година, како би надмудриле своје конкуренте на тржишту. Могуће је повући паралелу између стратегија ове древне друштвене игре и пословног окружења, а сазнања и искуства професионалних играча шаха, могу помоћи и маркетиншким стручњацима да освоје конкурентку предност на тржишту и остваре своје пословне циљеве и у дигиталном окружењу. Овај рад настоји да истражи и анализира могућности имплементације стратегија које се користе у игри шах у област дигиталног маркетинга и да предочи евентуалне бенефите које маркетари и компаније могу имати од имплементације ових стратегија у савремено пословно окружење. Циљ рада је да прикупи и анализира информације из постојеће стручне литературе о могућностима повезивања шаховских и дигиталних маркетиншких стратегија и да понуди нова решења маркетиншким стручњацима и компанијама, која им могу помоћи да унапреде своју комуникацију са потрошачима, остваре емоционалну интеракцију, али и креирају бољи имиџ својих брендова.

Кључне речи: шах, стратегије шаха, дигитални маркетинг, дигиталне маркетиншке стратегије, понашање потрошача, конкуренција.

* Ванредни професор, radoslav@ciim.ac.cy
** Доцент, nenad_ravic_bps@yahoo.com

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Маркетиншка стратегија састоји се од одлука и акција предузећа усмерених на стварање вредности за заинтересоване стране изградњом одрживих диференцијалних предности у односу на конкуренте (Morgan et. al., 2019). Роринг конструктивном методом за анализу различитих аспеката људског понашања описује активност играња шаха: „Проналажење најбољег потеза у шаховском положају изузетно је сложена, стварна људска активност и свака од шаховска позиција представља добро дефинисано проблематично окружење, са фиксним бројем препознатљивих потеза који се могу одиграти у било којој тачки - савршено за проучавање процеса претраживања и решавање проблема“ (Roring 2008:1). Постоји низ паралела између шаховске стратегије и пословне стратегије, а можда су најважније моћ дугорочног размишљања, одрицање од нечега у садашњости како би се обезбедила будућа добит, процена ризика као и потенцијал различитих правца деловања, али и формирање планова за непредвиђене ситуације. Такође, шах може помоћи менаџерима да развију боље навике размишљања, као и карактерне особине, које могу побољшати академски и пословни успех. На основу сличности у пословању и шаховској стратегији, може се утврдити да студенти који играју шах имају бољи учинак на часовима о пословању (Graber 2009). Још једна сличност између пословних стратегија и стратегија ове древне игре може се демонстрирати преко последица проузрокованим прекомерним самопоуздањем. Литература о људском понашању сугерише да је прекомерно самопоуздање један од главних узрока лоших пословних одлука (Shefrin 2006). Оно што се догађа приликом играња ове друштвене игре савршена је метафора и за пословно такмичење. Шах је игра која представља један вид рата у коме играч покушава да заштити краља и надмудри противника, који покушава на све могуће начине да победи. У овој игри постоје различите (офанзивне и за дефанзивне) стратегије. У пословном окружењу потребно је успешно се кретати и у одбрамбеним и нападачким позицијама у оквиру индустрије. Шах је повезан са ратном вештином и све је у стратегији, тактици и способности да надмудрите противника (Nnabeze 2020). У дубљој анализи игре шаха и пословног амбијента, може се размишљати и у следећим правцима: циљ сваке шаховске игре је матирање другог краља, исто тако је циљ компаније да успостави свој бренд као лидерски на тржишту. Ако замислимо да шаховска табла представља тржиште и да сваки играч има шеснаест поља, онда свако поље може представљати циљна и потенцијална тржишта једне компаније. Сваки играч има једног краља, једну краљицу, два топа, два коња, два ловца и осам пијуна, а свака шаховска фигура креће се различито и придржава се различитих правила. Краљ се може схватити као марка коју сваки играч покушава да заштити по сваку цену. Краљица је стратешки

продавац са „широм сликом“, који планира различите потезе процењујући могућа сценарија и исходе и одлучује о следећим правцима. Даље, топови, коњи и ловци представљају различите маркетиншке канале које је компанија користила за стварање бренд видљивости, при чему сваки канал има своја ограничења. Пијуни представљају предлог вредности које компанија саопштава својим потрошачима путем веб сајтова, брошура, електронских књига, вебинара, и видео садржаја (Priya Rao, Vidya 2015). Многе стратегије у шаху могу се показати врло корисним предузетницима који покушавају да опстану на тржишту и контролишу његов значајан део. Такође, познавање шаховских стратегија може побољшати способност доношења здравих пословних одлука. Вероватно су и многе светске успешне личности свесне бенефита познавања филозофије ове игре, па се у кући или у канцеларији водећег извршног директора Бил Гејтса, светског лидера Барака Обаме и Била Клинтона, али и познатих глумачких личности као што је Арнолд Шварценегер и Џулија Робертс може пронаћи шаховска табла. Приликом играња шаха противници стрпљиво чекају свој ред, проучавају таблу, предвиђају следећи потез противника и пролазе кроз потенцијалне сценарије у својој глави. Све ово је у пословном окружењу познато као СВОТ (SWOT) анализа, односно препознавање својих снага, слабости, прилика и претњи (Nnabeze 2020).

У динамичним тржишним условима у којима најмања ситница, активност или додатна вредност, може представљати круцијалну предност због које ће се потрошач одлучити за један бренд уместо за други, вештине које нуди шах, као игра која је опстала вековима, могу понудити данашњим компанијама и маркетарима додатна знања у циљу креирања баш те додатне предности. Дигиталне технологије су пред маркетаре поставиле нове изазове, и како би остали конкурентни на тржишту, стратегије се морају адаптирати овим новим дигиталним каналима, како би се ефикасније комуницирало са потрошачима у виртуелном окружењу. Шаховске стратегије се могу и морају прелити из традиционалног у дигитално окружење, а искуства и филозофија ове игре има потенцијал да дигиталне маркетиншке стратегије обоји и ојача провереним сублиминалним методама утицаја на понашање људи.

ПРИМЕНА СТРАТЕГИЈА ШАХА И ПОСЛОВНОМ ОКРУЖЕЊУ

Савремени шаховски турнири постоје дуже од 150 година. Познато је да ова стратешка игра потиче још из најранијих дана Индије, која се врло брзо раширила широм света. Данас је ова друштвена игра окарактерисана као „игра мислиоца“, која превазилази националност и пол и у њој уживају представници свих генерација (Luenendonk, Martin 2019).

Према америчкој фондацији за шах, првих дванаест могућих потеза обе стране је преко један трилион. Каспаров, који је своју прву титулу светског првака освојио у 22. години, каже да се на овом нивоу игре инстинкт комбинује са аналитичким вештинама. Каспаров, такође верује да постоји формула по којој елементати шаха имају утицаја на иновационе и маркетиншке стратегије. У послу, као и у шаху, ослањање на ваше најбоље претпоставке није довољно, потребно је имати план и стратегију која је флексибилна и одважна како би се обезбедио успех. Постоји победнички начин размишљања који се може заснивати на шаховској стратегији. Циљ би требао бити манипулисање процесима који чине успех неизбежним како у игри тако и у пословном окружењу, а у таквој намери треба избегавати повлачење просечних и осредњих потеза. Неопходно је развити начин размишљања заснован на опортунизму, храбрости, аналитичким вештинама, страсти и одлучности (Strawberryfields 2017).

Уколико узмемо у обзир да је само после три уводна потеза у шаху могуће одиграти више од 9 милиона позиција, онда је јасније са којим се све могућностима суочавају и компаније и које су све варијанте могућих одговора на конкурентске стратегије. Шах постоји вековима. Начин на који се шах игра нуди врло корисне увиде у пословну игру (Berthozat, Nicolas 2019). Како би се осигурала победа у игри потребно је бити неколико корака испред противника. Преузимањем прорачунатих ризика и планирањем онога што би могло уследити могуће је обезбедити привремену или дугорочну предност. У случају компаније планирање почиње сазнањем где се она налази и и који је њен крајњи циљ. Тај процес почиње идентификовањем предности и недостатака и разумевањем истих. Процена тржишта представља способност компаније да одговори на незадовољене жеље потрошача и да се у складу са тим одреде карактеристике производа и њихове цене, уз анализу утицаја економског и политичког окружења на конкретан бренд. Процена такмичара (конкурената на тржишту) представља познавање слабости противника и процену када конкуренте треба напасти. Такође је неопходно проценити маркетиншкие канале и идентификовати како они функционишу. Приликом процене тренутног продајног и маркетиншког садржаја битно је утврдити да ли је он релевантан, применљив и адекватан у изградњи поверења потрошача. Може се рећи да разумевање тренутног позиционирања помаже у стварању реалистичног маркетиншког плана (Priya Rao, Vidya, 2015). Могуће је идентификовати 5 пословних стратегија које се могу научити из игре шах, према речима неколико пословних лидера широм света. Прва представља поглед у будућност, предвиђање и образовано нагађање о временима која долазе, односно анализу потеза које ће конкуренти повући, али и предвиђање трендова на тржишту. Друга стратегија представља вредност жртвовања и подразумева да се у шаху понекад мора жртвовати

одређена фигура како би се касније победило у игри. У пословном свету ово је подједнако важно, често се мората жртвати лично задовољство због одређених улагања у посао, јер ће такви потези у будућности обезбедити бенефите. Трећа шаховска стратегија, коју је могуће имплементирати у пословно окружење, сугерише неопходност части. На многим шаховским турнирима постоји термин познат као „додирни потез", односно, уколико један такмичар додирне шаховску фигуру, мора је и померити, а када се фигура премести на друго поље, тај потез се не можете вратити. Играч који не поштује ово правило постане познат као нечасни играч и то уништава њихов кредибилитет и потенцијално нарушава његову каријеру. То се апсолутно дешава и у пословању, компанија која није часна, која је склона манипулацијама и лажним тврдњама може бесповратно нарушити своју репутацију. Четврта стратегија се односи на стрпљење. Играчима је приликом игре шаха потребно време да поставе своје фигуре у одговарајући положај, пре него што могу ефикасно да нападну противника. Такође, у пословном окружењу, брзоплети потези могу нанети велику штету и из тог разлога је неопходно бити стрпљив и сачекати док све „не дође на своје место". Многе компаније пре било какве одлуке спроводе детаљну анализу тржишта, управо из разлога спречавања могуће штете настале потенцијалном брзоплетом реакцијом. Пета сличност се може представити као предвиђање потеза такмичара. Противници планирају да победе, баш као што и ви планирате да победите њих. Исто је и у индустрији у којој се такмиче компаније, конкуренти реагују на различите потезе, тако да компанија мора бити спремна за контранапад (Berthozat, Nicolas 2019). Маркетиншка стратегија може да се визуализује као огромна партија шаха у којој један играч непрестано повлачи потезе зависно од онога шта други играч ради. Многе америчке конкурентске компаније, као што су Кока Кола и Пепси или Форд и Џенерал Моторс, толико дуго играју ту игру да је често резултат пат-позиција. Може се рећи да се релативни тржишни удео у власништву Кока Коле и Пепсија није значајно променио упркос милијардама долара које су потрошили на маркетинг активности (Burnett 2002). С обзиром да је шах игра између два играча, представља такмичарско окружење, које се може поистоветити са свакодневницом многих актера у корпоративном свету, као и у академској заједници. Постати професионални шахиста није нимало лак задатак, међутим они који постижу виши ранг сигурно су конкурентнији од других (Niederle,Vesterlund 2007).

Када је Јапан први пут почео да упознаје свет са својим аутомобилима, били су суочени са аутомобилским гигантима из Сједињених Држава. Период пре 50 година био је окарактерисан иновацијама и динамичним променама на тржишту. Јапански произвођачи су тада знали да ће бити тешко изборити се за позицију на тржишту на коме доминирају америчке

компаније, међутим одлучили су да започну напад на конкуренте директно из приручника шахиста. Јапанци су се задовољили жртвовањем профита како би стекли удео на тржишту, користећи стратегије вишеструких предности као и спремност на жртву, што представља стратегије врсних шахиста. Јапански аутомобили су били јефтинији, енергетски ефикаснији од других модела на тржишту. Амерички потрошачи почели су да купују јапанске аутомобиле, засићени растом цена бензина и високим ценама америчких модела аутомобилима. Када су америчке аутомобилске компаније почеле да нуде сопствене јефтиније аутомобиле, као одговор на јапанску стратегију, већ је било касно, јапански аутомобили преплавили су америчко тржиште (Luenendonk, Martin, 2019).

ПАРАЛЕЛА ИЗМЕЂУ СТРАТЕГИЈА ШАХА И СТРАТЕГИЈА ДИГИТАЛНОГ МАРКЕТИНГА

Дигитални маркетинг као концепт истиче скуп процеса који обухватају све дигиталне канале доступне за промоцију производа или услуге или за изградњу дигиталног бренда (Kotler et. al 2017: 32). Абдул и Нор (2016) тврде су да је због популарности веб локација на друштвеним мрежама попут Твитера, Инстаграма, Фејсбука, Вотсупа и Блога потребно усвајање иновативних промотивних стратегија од стране компанија како би свој имиџ регистровали у уму својих купаца. Захваљујући размени информација која доводи до ангажовања бренда, компаније су у стању да привуку потенцијалне купце, генеришу више промета и ојачају имиџ и свест о својој марки. Студија је открила да компаније усвајају маркетинг на друштвеним мрежама у основи због његове корисности и једноставности употребе.

Једна од основних сличности између шаха и дигиталног маркетинга, огледа се у томе да када бисте престали да учите, врло брзо бисте се нашли у губитку у поређењу са конкурентима. Најбољи начин да постанете бољи у шаху је да играте против бољих играча и од њих учите. Са друге стране, у дигиталном маркетингу требало би да се окружите креативним и напредним сарадницима, који међусобно мотивишу једни друге да унапређују своје вештине. Да би ваши маркетиншки циљеви у дигиталном окружењу били успешни, морате бити проактивни и имати довољно самопоуздања да начините храбре потезе, али и слободу да експериментишете, како бисте увидели шта заиста доноси велике резултате. Кључ ефикасног вирусног маркетинга у виртуелном окружењу је емоционално ангажовање и сматра се да је много већа вероватноћа да ће људи преносити идеје и информације другима када су емоционално ангажовани. Слично је и у шаху, професионални шахисти желе да њихови противници размишљају

својим емоцијама уместо логиком. На тај начин ће противници изгубити из вида вашу дугорочну стратегију и деловати импулсивно. Постоји много начина да се то изведе, као на пример свесним повлачењем ирационалног потеза у циљу збуњивања доброг играча, што му даље може пореметити процес предвиђања одређеног образаца деловања противника. Најбољи шахисти и маркетиншки стручњаци су свесни важности адаптације и све што раде виде као флуидно, прилагођавање динамичним условима. Може се закључити да се и у шаху и у послу пружају могућности којима се треба прилагодити и најефикасније искористити (Singer, Adam 2009). Али је са својим сарадницима (2016) у студији у којој су користили вишеструку регресиону анализу како би истражили утицај маркетинга на друштвеним мрежама на перцепцију потрошача према брендовима, закључили да је маркетинг на друштвеним мрежама важна одредница перцепције потрошача о производима и услугама компаније. Огроман обим података генерисаних на Интернету значајно утиче на перцепцију бренда од стране потрошача. Налази су такође показали да су друштвени медији повећали популарност бренда међу потрошачима.

Када говоримо о корелацијама између шаха и маркетинга, важно је нагласити да и шах и маркетинг подразумевају коришћење базе података у процесу одлучивања. Професионални шахисти у својој припреми за партију користе базу шаховских партија, познату под називом *„ChessBase"*. У овој бази обједињене су све одигране шаховске партије на званичним турнирима у целом свету. Претрагом ове базе можемо анализирати партије најбољих светских играча, изучавати њихове идеје и стил игре. Другим речима, можемо учити од најбољих. Такође, употреба базе података у шаху омогућава нам да се припремимо за одређеног противника, тако што ћемо анализирати његове партије и тражити слабости у његовој игри. Са друге стране, маркетари такође користе базе података у свом послу, тачније у процесу доношења одлука и за потребе спровођења маркетиншке комуникације. Познато је да коришћење базе података има широку примену у директном маркетингу и у имплементацији CRM концепта.

Гил и други (2017) су у својој студији проучавали утицај дигиталних маркетиншких стратегија компанија на потрошаче, чија је сврха да олакшају интеракцију између компаније и потрошача, али и интеракцију између самих потрошача, са примарним циљем јачања емоционалних и психолошких веза између потрошача и компаније. Закључили су да примена дигиталних алата може повећати годишњи приход произвођача од продаје са 19,11% на 22,79%. Дакле, дигитални маркетинг је у овом случају допринео позитивној и додатној вредности за организацију. Сходно томе, истраживања у овој области такође се фокусирају на исправан дизајн интерфејса дигиталне технологије како би се повећао бољи исход.

Неколико научника у пољу когнитивних наука је приметило да постоји заједнички скуп вештина карактеристичних за оне који се професионално баве шахом и људи који раде у напредним областима пословног света или су чланови академске заједнице. Сматра се да су предуслов за успех у овим областима интелигенција и стручност (Bilalić et al. 2007: 460). Роринг (2008) додаје да је шах врло погодан за адресирање питања која се тичу психолошких и когнитивних процеса. Једно истраживање је показало да је потребно десетак година интензивног учења и напорног рада да бисте постали стручњак у области шаха, а исти временски потребан је и за постизање завидних резултата у областима као што су уметност, спорт, или наука (Gobet 2005). Ако размислите, сврха дигиталног маркетинга је привлачење потенцијалних купца и освајање њихових срца. У свету дигиталног маркетинга сусрећемо се са различитим играчима, баш као у свету шаха. Можемо се срести са почетницима, али и са неустрашивим играчима који покушавају да предвиде стратегије противника. Наравно, понекад се можете срести и са мајсторима ове игре, који планирају своје будуће потезе неколико корака унапред (Onida, Nicola 2020). Према Граберу (2009) дубоко и дугорочно размишљање, које је повезано са шахом и послом смањује кратковидност и краткорочност профита, такође смањује трошкове улагања у истраживање и развој, као и трошкове обуке запослених.

Као и у било којој игри, да бисте започели прве кораке, тако и у дигиталном маркетингу морате добро да знате правила кретања на бојном пољу. Дакле, подаци о купцима и алати за дигитални маркетинг су наша снага у маркетингу, као што су шаховске фигуре снага шахиста која им омогућује да победе у игри. Свака фигура на шаховској табли представља једну од многих дигиталних маркетиншких активности којима се компанија можете посветити у остваривању својих пословних циљева. У шаховској партији бескорисно је померати фигуре једноставно као одговор на противничке потезе. Да би ваши маркетиншки циљеви у дигиталном окружењу били успешни, морате детаљно проучити своје конкуренте. Још једна сличност шаха и дигиталног маркетинга је та што не можете доћи до матирања у једном потезу. У дигиталном маркетингу увек морате да планирате своје нападе, односно активности. На свом путу ка циљу, понекад ћете бити присиљени да жртвујете неке пијуне као део своје стратегије. Приликом партије шаха, можете приметити сат са два бројчаника који се користи за мерење времена колико је играчу потребно да осмисли потез. У дигиталном маркетингу, такође, не можете себи приуштити да губите превише времена. Постављањем једноставне стратегије аутоматизације маркетинга можете уштедети пуно времена. Као што се вештина шаховског играча не стиче у једној партији, тако се и искуство стручњака за дигитални маркетинг унапређује током година. Потребно је пуно времена за праћење новости

из индустрије, али и за експериментисање и примену различитих стратегија у пракси. И у шаху и у дигиталном маркетингу, ако престанете да учите, брзо ћете се наћи иза својих конкурената (Onida, Nicola 2020).

ЗАКЉУЧАК

За успех у шаху, као и у маркетингу, неопходно је стимулисање маште и креативности, као и развој логичког размишљања. Играње шаха побољшава концентрацију и истрајност на задатку, што су предуслови за успех и у маркетингу и у бизнису уопште. Саставни део шаха је перманентно доношење планских одлука, које се манифестују на шаховској табли. Исто тако, маркетари перманентно доносе планске одлуке, које се манифестују на тржишту. Дакле, играњем шаха развија се способност доношења одлука, а познато је да је одлучивање активност коју менаџери свакодневно обављају. У шаху је некада, као и у маркетингу, неопходно донети одлуку у условима временске оскудице, па шахиста, као и маркетар, мора бити способан да брзо размишља и одлучује. Студиозно бављење шахом омогућава развијање свести о сопственом напредовању и јачање мотивације за даље учење. Шах нас учи важности анализирања проблема и флексибилног планирања (с обзиром на то да се мањак планирања манифестује неповољним исходом). Још једна корелација између шаха и маркетинга огледа се у томе што је за успех неопходно постојање адекватне и конзистентне стратегије. Шахиста стратегију формулише на основу анализе стила игре противника, а маркетар на основу анализе тржишта. У току партије, шахиста често долази у ситуацију да мора да коригује своју стратегију и прилагоди је новонасталој позицији, исто као што и маркетар коригује и прилагођава своју маркетинг стратегију, у складу са променама на тржишту и у окружењу. Када маркетиншки стручњаци развијају дигиталну маркетиншку стратегију, морају узети у убзир да свака стратегија има својих предности и ограничења, уосталом као што и фигуре у шаху имају различите снаге и слабости (DigitalMarketer 2019). Компаније које нису умеле да користе стратешко размишљање и планирање доживеле су неуспех и данас представљају подсетник другим пословним лидерима да је неопходно користити шаховске технике и стратегије у својој индустрији. Играње партије шаха може бити одличан начин за развијање стратегијских пословних вештина и може донети важне лекције у корпоративне просторије. Примена шаховских принципа у корпоративне стратегије може не само да побољша целокупну стратегију, већ и пружити увид у методе неопходне за победу у корпоративној игри (Luenendonk, Martin 2019). Организације би данас требало да комуницирају са потрошачима користећи ефикасније и креативније технике, како би биле примећене и опстале на све конкурентнијем

тржишту (Baltezarević, Baltezarević 2020). Сридхар и сар. (2016) тврде да имплементација дигиталних маркетиншких стратегија доприноси побољшању перформанси организација. Такође, очекују да ће истраживања у области стратегија дигиталног маркетинга и даље убрзано развијати.

Данас се потрошачи све више ослањају на своје емоције, него на свој ум, при доношењу одлука у куповини (Baltezarević 2020). Стратегије шаха, могу обезбедити дугорочну предност у односу на конкуренте, али и боље и прецизније разумевање потреба и жеља потрошача, што компанијама омогућава да ефикасније са њима комуницирају и адекватније прилагоде своје производе и услуге крајњим потрошачким потребама. Стратегије шаха су дубоко продрле у подсвест и у психологију људског понашања, тако да многим данашњим пословним лидерима нуде методе које су базиране на дугогодишњој пракси и искуствима шаховских професионалних играча. Анализа конкурената, предвиђање њихових пословних потеза, адекватна припрема, али и одговор су шаховске вештине које се могу прелити у пословни амбијент, али и адаптирати у дигиталном окружењу. У данашњој беспоштедној тржишној игри, сазнања која пружају стратегије ове друштвене игре, могу бити од велике користи организацијама и представљати карику која недостаје у процесу ултимативног остварења пословних циљева.

ЛИТЕРАТУРА

Abdul, S. R. and Nor, A. B. 2016: Abdul, S. R. and Nor, A. B. "Factors That Influence The Usage of Social Media In Marketing", *Journal of Research in Business and Management,* Volume 4 ~ Issue 2(2016) pp: 01-07

Ali, Z., Muhammad, A. S., Mashal, R. and Abid, H. 2016: Ali, Z., Muhammad, A. S., Mashal, R. and Abid, H. "To Assess the Impact of Social Media Marketing on Consumer Perception", *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, Vol. 6, No. 3, July 2016, pp. 69–77

Baltezarević, I. & Baltezarević, R. 2019: Baltezarević, I. & Baltezarević, R. „Prikriveno oglašavanje u novim medijima", *Baština*, sv. 48, pp. 171-179. UDK 659.1 doi: 10.5937/bastina1948171B

Baltezarević, I., 2020: Baltezarević, I. „Senzorni Marketing - Integrisanje ljudskih čula u Brend komunikacije", *Baština*, sv. 50, pp. 184-193 UDK 659.1.013:159.931/.936659.127 doi: 10.5937/bastina30-25613

Berthozat - Nicolas 2019: Berthozat, Nicolas "5 Business Strategies You Can Learn From Chess" Преузето: https://fairmoney.ng/5-business-strategies-you-can-learn-from-chess/ Приступљено: 25.10.2020

Bilalić, M., McLeod, P., Gobet, F., 2007: Bilalić, M., McLeod, P., Gobet, F. "Does Chess Need Intelligence? – A Study with Young Chess Players", *Intelligence* 35, 457–470.

Burnett, John 2002: Burnett John "Introducing Marketing", *Wiley;* 1st Edition.

Gill, M., Sridhar, S., & Grewal, R. 2017: Gill, M., Sridhar, S., & Grewal, R. "Return on engagement initiatives: A study of a business-to-business mobile app", *Journal of Marketing,* 81(4), 45–66.

Gobet, F., 2005: Gobet, F., Chunking "Models of Expertise: Implications for Education", *Applied Cognitive Psychology* 19, 183–204.

Graber, R. S., 2009: Graber, R. S., "Business lessons from chess: A discussion of parallels between chess strategy and business strategy, and how chess can have applications for business education", *Academy of Educational Leadership Journal*, 13(1), 79–85.

DigitalMarketer, 2019: DigitalMarketer „How Digital Marketing Will Change: 17 Predictions for 2020". Приступљено: https://www.digitalmarketer.com/blog/marketing-predictions-2020/ Преузето:25.10.2020

Luenendonk, Martin, 2019: Luenendonk, Martin "Chess Principles that Make You a Better Corporate Strategist". Преузето: https://www.cleverism.com/chess-principles-make-better-corporate-strategist/ Приступљено: 25.10.2020.

Morgan, N. A., Whitler, K. A., Feng, H., & Chari, S. 2019: Morgan, N. A., Whitler, K. A., Feng, H., & Chari, S. "Research in marketing strategy, Research in marketing strategy", *Journal of the Academy of Marketing Science,* 47(1), 4–29.

Niederle, M., Vesterlund, L., 2007: Niederle, M., Vesterlund, L. "Do Women Shy Away from Competition? Do Men Compete Too Much?", *Quarterly Journal of Economics* 122, 1067– 1101.

Nnabeze, Tobenna, 2020: Nnabeze, Tobenna "12 lessons on business strategy from the game of Chess", Преузето: https://nairametrics.com/2020/02/15/12-lessons-on-business-strategy-from-the-game-of-chess/ (Приступљено: 25.10.2020)

Onida, Nicola 2020: Onida, Nicola "Why Digital Marketing is like to play Chess" Преузето: https://medium.com/@nicolaonida/why-digital-marketing-is-like-to-play-chess-8ed24bdea92a Приступљено: 25.10.2020

Philip Kotler, Hermawan Kartajaya & Iwan Setiawan, 2017: Philip Kotler, Hermawan Kartajaya & Iwan Setiawan "Marketing 4.0. Moving from Traditional to Digital", *Published by John Wiley&Sons, Inc.*, Hoboken, New Jersey, p. 32.

Priya Rao, Vidya, 2015: Priya Rao, Vidya "Strategic Marketing Is A Lot Like Chess Game" Преузето: http://marketerstouchpoint.com/blog/strategic-marketing-is-a-lot-like-chess-game/ Приступљено: 25.10.2020

Robert S. Graber, 2009: Robert S. Graber "Business lessons from chess: business lessons from chess: a discussion of parallels a discussion of parallels between chess between chess strategy and business strategy, strategy and business strategy, and how chess can have applications and how chess can have applications for business education for business education", *79 Academy of Educational Leadership Journal*, Volume 13, Number 1, 79-85

Roring III, R. W., 2008: Roring III, R. W. "Reviewing Expert Chess Performance: A Production Based Theory of Chess Skill", *Dissertation Department of Psychology*, Florida State University.

Shefrin, Hersh, 2006: Shefrin, Hersh "Behavioral Corporate Finance", *New York: McGraw*-Hill/ Irwin

Sridhar, S., Germann, F., Kang, C., & Grewal, R. 2016: Sridhar, S., Germann, F., Kang, C., & Grewal, R. "Relating online, regional, and national advertising to firm value", *Journal of Marketing,* 80(4), 39–55.

Singer, Adam, 2009: Singer, Adam "Internet Marketing Is Like Chess" Преузето: https://thefuturebuzz.com/2009/06/16/internet-marketing-is-like-chess/ Приступљено: 25.10.2020

Strawberryfields, 2017: Strawberryfields "Chess strategy – parallels in Innovation and Marketing" Преузето: https://strawberryfields.com/chess-strategy-parallels-innovation-and-marketing/ Приступљено: 25.10.2020

Radoslav V. BALTAZAREVIĆ
Nenad V. RAVIĆ

SYNTHESIS BETWEEN DIGITAL MARKETING STRATEGIES AND CHESS STRATEGIES

Summary

The development of digital technologies and the emergence of new digital tools has enabled many companies to operate, communicate and build the image of their brands more efficiently in the minds of their consumers. However, in a market characterized by high competition, companies are faced with a need to constantly improve their digital marketing strategies in order to survive at all. There are many practical examples in which organizations have used chess strategies, which have been developed for hundreds of years, to outsmart their competitors in the market. It is possible to draw a parallel between the strategies of this ancient social game and the business environment, and the knowledge and experience of professional chess players can also help marketing professionals gain a competitive advantage in the market and achieve their business goals in the digital environment. This paper seeks to explore and analyze the possibilities of implementing strategies used in the game of chess in the field of digital marketing and to present the possible benefits that marketers and companies can have from the implementation of these strategies in the modern business environment. The aim of this paper is to collect and analyze information from the existing academic literature on the possibilities of connecting chess and digital marketing strategies and to offer new solutions to marketing experts and companies, which can help them improve their communication with consumers, achieve emotional interaction and create a better image of their brands.

Key words: Chess, Chess Strategies, Digital Marketing, Digital Marketing Strategies, Consumer Behavior, Competition.

Рад је предат 28. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 378.046-021.64/.68(497.115)"2009/..."
378.014.5(497.115)"2009/..."
doi: 10.5937/bastina30-29148

Оригинални научни рад

Горан Б. ЛАЗИЋ (1972)*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица

*Игор Р. ЂУРИЋ** (1975)*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица

РАЗВОЈ ТЕМПУС ПРОГРАМА НА УНИВЕРЗИТЕТУ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Апстракт: Процеси реформе и модернизације високог образовања у Србији инцирани су свеобухватним пројектом „Европа знања" који је у себи обухватио Болоњску и Лисабонску декларацију са циљем придруживања земаља Западног Балкана јединственом европском простору за високо образовање. Доношењем Закона о високом образовању 2005. године ови процеси су добили правну основу у Србији, па је овим законом регулисано спровођење принципа обе декларације, док је Темпус (Пан-европски програм мобилности за универзитетске студије) као програм Европске уније за реформу и модернизацију високог образовања додатно допринео интернационализацији високошколских институција у Србији и усклађивању њихових курикулума са највишим европским образовним стандардима. Овај рад даје осврт на развој Темпус програма на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици од 2009. године када је Универзитет по први пут аплицирао за ову врсту донације, па све до његовог званичног затварања и завршетка имплементације свих његових пројеката у којима је Универзитет учествовао.

Кључне речи: Темпус, реформа, модернизација, високо образовање.

УВОД

Један од најзначајнијих и најеминентнијих образовних програма Европске уније којим се мери степен интернационализације и квалитет једне високошколске институције у Европи је свакако Темпус програм. Овај програм

* Докторанд, goranlazicus@gmail.com
** Ванредни професор, igor.djuric@pr.ac.rs

је значајно допринео реформи високошколских институција у Европи, али и у земљама Западног Балкана, међу којима Србија заузима заслужно прво место по броју донација које је добила за велики број различитих пројеката који су имали за циљ унапређење рада високошколских институција, реформу наставних планова и програма, повезивање академије са тржиштем рада и сарадњу са неакадемским партнерима који су својом експертизом значајно допринели побољшању компетенција и вештина будућих стручњака.

Темпус је као највећи финансијски инструмент за паневропску мобилност за универзитетске студије заживео на просторима Западног Балкана у период од 1991. до 2007. године и финансиран је из ИПА (Инструмент уа предприступну помоћ) фондова. Различите земље Западног Балкана су се овом програму прикључиле у складу са реформских процесима које су спроводиле у својим земљама према принципима Болоњске декларације. Србија учествује у Темпус програму од 2001. године, па све до краја 2013. године са укупно 187 пројеката, што је ставља на прво место по броју Темпус пројеката у односу на остале земље Западног Балкана.

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици је до сада спровео седам (7) Темпус пројеката. Сви ови пројекти су били трогодишњи и имали су велики утицај на реформу саме високошколске институције и одређеног броја студијских програма, као и на побољшање сарадње са тржиштем рада.

Од 2010. године, Универзитет активно учествује у различитим програмима Европске уније који подстичу реформу и модернизацију ове високошколске установе са различитим локалним, регионалним и међународним високошколским институцијама и неакадемским партнерима (мала и средња предузећа, агенције, невладине организације).

Темпус је као програм подржао реформу наставних планова и програма, управљачке реформе на високошколским институцијама и сарадњу између високошколских институција и друштвених партнера. Са отварањем Темпус канцеларије у Косовској Митровици новембра 2008. године, универзитет је након детаљне припреме успео да се прикључи Темпусу у последњој четвртој фази овог програма у оквиру трећег позива за пројекте у којем је добио два трогодишња пројекта – PIQAS и SEEPALS.

Табела 1. Темпус пројекти на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

Референтни број пројекта	Име пројекта	Координатор пројекта	Интернет страна пројекта
511350-TEMPUS-1-2010-1-XK-TEMPUS-JPGR	**PIQAS** - Partnership in Quality Assurance Standards Implementation	Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици	www.piqas.pr.ac.rs
511116-TEMPUS-1-2010-1-XM-TEMPUS-JPCR	**SEEPALS** - South East Europe Project for the Advancement of Language Studies	Универзитет Црне Горе	http://www.erasmus-plus.ac.me/?tempus-projekat=south-east-europe-project-for-the-advancement-of-language-studies&lang=en
517117-TEMPUS-1-2011-1- IE-TEMPUS-JHES	**RINGIDEA** - Developing information literacy for long life learning and knowledge economy in Western Balkans countries	Лимерик Институт за технологију	http://www.ringidea.org/
517098-TEMPUS-1-2011-1-RS-TEMPUS-JPCR	**InMusWB** - Introducing interdisciplinary in music studies in the Western Balkans in line with European perspective	Универзитет Уметности у Београду	https://www.arts.bg.ac.rs/en/international/cooperation-in-eu-programmes/other-programmes/tempus/
530266-TEMPUS-1-2012-1-XK-TEMPUS-JPCR	**BLATT** - Blended learning: Advanced teacher training	Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици	https://issuu.com/tempus_blatt/docs/tempus_blatt_project_summary
530440-TEMPUS-1-2012-1-XM-TEMPUS-JPCR	**RESARCH** - Restructuring of study programme in architecture to long-cycle integrated master in line with EU standards	Универзитет Црне Горе	http://www.erasmus-plus.ac.me/?tempus-projekat=restructuring-of-study-programme-in-architecture-to-long-cycle-integrated-master-in-line-with-eu-standards-resarch&lang=en
530379-TEMPUS-1-2012-1-LV-TEMPUS-JPCR	**ENERGY** - Development of training network for improving education in Energy efficiency	Технички Универзитет у Риги	https://e-energy.rtu.lv/

Извор: Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (www.pr.ac.rs)

1. ПАРТНЕРСТВО У ИМПЛЕМЕНТАЦИЈИ СТАНДАРДА ЗА ОБЕЗБЕЂЕЊЕ КВАЛИТЕТА (PARTNERSHIP IN QUALITY ASSURANCE STANDARDS IMPELMENTATION)[1]

Универзитет је у оквиру свог првог Темпус пројекта, под називом PIQAS, који је реализовао као координатор уз стручну помоћ Јагелонског универзитета у Кракову, Пољска, Линеус универзитета у Калмару и Ваксју, Шведска, и Ла Сапиенца универзитета у Риму, Италија, установио успешан развојни система обезбеђења квалитета, према стандардима дефинисаним у Приручнику комисије за акредитацију и обезбеђење квалитета Републике Србије, као и према препорукама Приручника за стандарде и смернице за обезбеђења квалитета европског простора за високо образовање. На овај начин, али и кроз остале Темпус пројекте, Универзитет је оснажио сопствену улогу као пружаоца услуга у области високог образовања и допринео је развоју и унапређењу високог образовања на северу Косова.

Највеће достигнуће PIQAS пројекта је у подстицање реформског процеса у пољу обезбеђења квалитета на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, који су допринели његовој конвергенцији ка јединственом простору за високо образовање у Европи, увођењем нове стратешке политике и процедура у области обезбеђења квалитета којим је такође оснажен будући институционални развој.

Чланови тима који су имплементирали PIQAS пројекат, Канцеларије за обезбеђења квалитета и Комисија за обезбеђење и унапређење квалитета су написали и усвојили нову Статегију обезбеђења квалитета, а уз подршку страних пројектних партнера. Стратегија обезбеђења квалитета усвојена је од стране Сената Универзитета. Стратегија је дефинисала основне области обезбеђења квалитета за период од 2013. до 2018. године. Финална верзија овог документа је усвојена 13. јула 2013. године, а усклађена је са најновијим уредбама Закона за високо образовање и правним актима који се тичу обезбеђења квалитета у високом образовању Републике Србије. Стратегија такође истиче традиционалне циљеве Универзитета и факултета у његовом саставу у остваривању образовних стандарда и квалитета у раду, као и оданост вредностима и принципима европског универзитетског образовања, узимајући у обзир стандарде и смернице обезбеђења квалитета европског простора за високо образовање. Стратегија подржава и подстиче даљи развој институционалног система обезбеђења квалитета који ће омогућити стално праћење, евалуацију и унапређење квалитета у свим научним областима. Након усвајања Стратегије обезбеђења квалитета наредни корак био је израда и усвајање Акционог плана за имплементацију Стратегије обезбеђења квалитета за период 2013. до 2015. године. Акционим планом

1 Темпус пројекат број: 511350-TEMPUS-1-2010-1-XK-TEMPUS-JPGR

предвиђају се поступци и мере за све области обезбеђења квалитета, субјекти који би требало да спроведу поступке и мере, као и оквирни рокови за њихово спровођење.

Оснивање универзитетске канцеларије за обезбеђење квалитета и Канцеларија за обезбеђење квалитета на свим факултетима Универзитета су веома значајни резултати овог Темпус пројекта. Особље задужено за обезбеђење квалитета на нивоу факултета, као и на нивоу Универзитета је изабрано на основу искуства стечених у већ спроведеним реформским процесима на Универзитету, а у складу са Болоњском декларацијом. Канцеларија за обезбеђење квалитета обавља административне, организационе, техничке и експертске активности које се тичу имплементације и управљења системом обезбеђења квалитета на Универзитету. Заједно са Комисијом за обезбеђење и промоцију квалитета, Канцеларија је задужена да осмисли систем обезбеђења квалитета на Универзитету. Факултетске канцеларије су учествовале и у процесу интерне евалуације И изради извештаја о самовредновању, укључујући у процес и администрацију и секретаријате факулета. Након спроводеног процеса евалуације, канцеларије су израдиле извештаје и препоруке. Периодичне евалуације су успешно спроведене уз активно учешће академског, административног особља и студената који су заједнички утицали на планирање будућег развоја универзитета.

Одржано је шест панел састанака у периоду од 2012. до 2013. године. Панели су одржани од стране различитих група које су се састојале од академског и неакадемског особља и студената. Као резултат ових састанка и периодичних надзора, настале су промене у Правилнику за обезбеђење квалитетана на Универзитету.

Студенти су били активно укључени у све активности новоформираних тела за обезбеђење квалитета која укључују Комисију за обезбеђење и промоцију квалитета (3 од 14 чланова су студенти) и Канцеларија за обезбеђења квалитета (1 од 4 члана је студент). Они су такаће укључени у рад научно-образовних савета на факултетима, и у раду комисија за обезбеђење квалитета на факултетима Универзитета. У току реалиације PIQAS пројекта, студенти су имали веома активну улогу и у његовој имплементацији, студијским посетама, панел састанцима, припремању докумената и организацији обука. Присуство студената на шест панела за перодичне евалуације, њихов критички и аналитички приступ дали су нову димензију самом пројекту. Они су учествовали у анализи извештаја о самовредновању Универзитета и усвајању свих докумената која се тичу обезбеђења квалитета.

Универзитет је током 2019. године усвојио нову Стратегију обезбеђења квалитета и Акциони план за обезбеђење квалитета као резултата PIQAS пројекта и као део планиране одрзивости PIQAS-а и самог система обезбеђења квалитета на Универзитету.

2. ПРОЈЕКАТ ЈУГО-ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ЈЕЗИЧКИХ СТУДИЈА (SOUTH EAST EUROPE PROJECT FOR THE ADVANCEMENT OF LANGUAGE STUDIES)[2]

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици учествује у свом другом Темпус пројекту – SEEPALS координисаним од стране Универзитета Црне Горе, као партнерска високошколска институција, заједно са универзитетима у Перуђи, Марибору, Еарланг-Нирнбергу и многобројним универзитетима из региона Западног Балкана. Циљ SEEPALS пројекта је био унапређење језичких студија у региону Западног Балкана фокусирањем на критичко упоређивање две академске праксе и регионалне имплементације најбољих студијских модела у Европи за стране језике. Пројекат је хармонизовао студије страних језика у региону, промовисао међуниверзитетску сарадњу, олакшао процес мобилности студента и наставника. Овај Темпус пројекат је такође омогућио размену различитих идеја и промовисао је регионални академски кредибилитет модернизацијом постојеће литературе и студија језичке културе на партнерским универзитетима. Мастер студије за превођење и језичко тумачење реализоване су на појединим партнерским универзитетима.

На Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици развијен је модул страних језика за посебне намене на Филозофском Факултету у оквиру одсека за стране језике. Овом хибридним курсом унапређен је рад самог факултета и наставне методологије катедре за Енглески језик и књижевност. Ванредни курсеви за студенте који су желели да унапреде своје језичке вештине и тиме додатно развију своје каријере реализовани су са значајним успехом у оквиру Универзитетског центра за развој каријере и Универзитетског центра за обуке и развој. У оквиру ових центара организовани су базични, елементарни и средњи нивои курсева пословног енглеског језика за студенте и предузетнике, као и средњи ниво енглеског језика за медицинаре. Такође је организаван почетни курс француског језика и online курс пословања за студенте, предузетнике и администрацију. На Медицинском факултету основана је нова виртуална дијагностичка и терапијска учионица чији су полазници добили све неопходне материјале и тестове преко социјалних мрежа. Нова дигитална учионица је такође отворена на Факултету техничких наука која је опремљена савременим рачунарима и интернетом за све будуће хибридне курсеве у области електронике, рударства, архитектуре, грађевине и електротехничких наука.

SEEPALS је био усклађен са мисијом већег броја Темпус пројеката и снажно је утицао на промоцију регионалне конвергенције ка развојним политикама Европске уније у области високог образовања, а у складу са националним

2 Темпус пројекат број: 511116-TEMPUS-1-2010-1-XM-TEMPUS-JPCR

и регионалним приоритетима партнерских земаља. Овај пројекат је био усклађен са регионалним приоритетима у области унапређења наставе страних језика у земљама Западног Балкана чијом је адекватном применом био олакшан приступ ових земаља ка Европској унији премошћавањем језичке баријере. Његовом реализацијом потпомогнут је рад наставника страних језика, преводиоца и тумача, као и студената различитих старосних група.

У следећем, четвртом позиву, за Темпус пројекте у оквиру четврте фазе овог програма, Универзитет добија још две нове донације за реализацију RINGIDEA и InMusWB пројекта, и учествује у њима као партнерска високошколска институција.

3. РАЗВОЈ ИНФОРМАЦИОНЕ ПИСМЕНОСТИ ЗА ЦЕЛОЖИВОТНО УЧЕЊЕ И ЕКОНОМИЈУ ЗНАЊА У ЗЕМЉАМА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА (DEVELOPING INFORMATION LITERACY FOR LONG LIFE LEARNING AND KNOWLEDGE ECONOMY IN WESTERN BALKANS COUNTRIES)[3]

RINGIDEA је координисан од стране Института за технологију у Лимерику, у сарадњи са партнерима са Универзитета Мидлсекс, Универзитета у Брашову, Универзитета на Криту и појединим универзитетима у региону Западног Балкана, а његов циљ је био да развије програме информационе писмености за целоживотно учење и уведе их у постојеће наставне планове и програме. У исто време овај Темпус пројекат је успоставио иновативне online модуле информационе писмености и хармонизовао их са постојећим програмима у земљама Западног Балкана. RINGIDEA је оснажила капацитете високошколских институција у овим земљама за стратешко планирање и имплементацију програма информационе писмености, а у циљу преношења вештина које би обезбедиле конкурентну и динамичку економију засновану на знању у овом неразвијеном региону. Такође овај пројекат је развио адекватне политике информационе писмености, као и одговарајућа упутства и смернице за њихову примену према специфичним циљевима сваке високошколске институције укључене у овај пројекат.

Главни допринос RINGIDEA пројекта на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици огледа се у припреми водича за планирање програма информационе писмености, хармонизацији курикулума за наставу инфромационе писмености и обуци за практичаре информационе писмености, углавном библиотекаре. На Универзитету су развијени иновативни online модули за информациону писменост на Факултету техничких наука и Природно-математичком факултету и извршена је имплементација и промоција програма информационе писмености.

3 Темпус пројекат број: 517117-TEMPUS-1-2011-1- IE-TEMPUS-JHES

Курс информационе писмености у формалном и неформалном образовању развијен је за међународну летњу школу у Митровици. Шест различитих публикација и смерница на српском језику о информационој писмености је штампано за академску заједницу на северу Косова под следећим називима: Дефиниција информационе писмености, Смернице за обуку наставника информационе писмености, Интеграција информационе писмености, Пишите исправно, Смернице за планирање програма информационе писмености, Додатне информације о информационој писмености. Резултати пројекта осигурали су његову одрживост на дуже стазе.

На нивоу конзорцијума, пројекат је остварио значајна достигнућа кроз публикацију Водич за планирање програма за информациону писменост, као и Наставног плана и програма информационе писмености и Плана за осигурање квалитета овог програма на свим високошколским институцијама из земаља Западног Балкана које су биле учесници овог пројекта.

Након имплементације овог пројекта, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици је преузео све неопходне мере да се програми информационе писмености користе у свим универзитетским библиотекама зарад проналажења адекватних научно-истраживачких података које су умногоме помогли младим и искусним истраживачима на Универзитету у спровођењу њихових квалитативних и квантитативних истраживања. Ови програми су свакако допринели, али и значајно олакшали развој научно-истраживачке делатности на Универзитету и увећали број научних радова објављених у домаћим и страним часописима од стране професора и студената. Универзитет је у циљу промоције самог RINGIDEA пројекта организовао дане библиотеке где су резултати овог Темпус пројекта промовисани, а у исто време је постао члан мреже за информациону писменост Западног Балкана која представља додатану вредност овог пројекта и која је наставила са радом и након завршетка овог пројекта.

4. УВОЂЕЊЕ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТИ У МУЗИЧКЕ СТУДИЈЕ У ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ У СКЛАДУ СА ЕВРОПСКОМ ПЕРСПЕКТИВОМ (INTRODUCING INTERDISCIPLINARY IN MUSIC STUDIES IN THE WESTERN BALKANS IN LINE WITH EUROPEAN PERSPECTIVE)[4]

Свеобухватни циљ InMusWB пројекта је био реорганизација музичког образовања у земљама Западног Балкана у складу са тренутним европским музичким трендовима. Овај циљ је остварен захваљујући реализацији следећих посебних циљева пројекта:

1. модернизација курикулума за први и други циклус студија,

4 Темпус пројекат број: 517098-TEMPUS-1-2011-1-RS-TEMPUS-JPCR

2. развој и упознавање са новим модерним и флексибилним интердисциплинарним студијским програмима на сва три студијска циклуса,

3. развој и имплементација регионалне континуиране едукације са сертификованим курсевима целожиовотног учења.

Овај Темпус пројекат је био координисан од стране Универзитета уметности, Факултета музичких уметности у Београду, у сарадњи са Краљевском академијом за музику у Стокхолму, Академијом музике и театра из Литваније, Музичком академијом из Љубљане, Јаначек академијом из Брна, Удружењем европских конзерваторијума, Аустријском академијом науке, и одређеним универзитетима из региона Западног Балкана.

У оквиру InMusWB пројекта, нови студијски програми виоле и виолончела на основним и Мастер студијама су уведени на Факултету уметности Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Оба студијска програма су осмишљена у складу са европским перспективама за високо образовање у области музичког образовања и у складу са Болоњским принципима. Наставна методологија, исходи учења, одређен број ЕСПБ-а, су врло прецизно и транспарентно уведени узимајући у обзир студенску евалуацију и потребе будућих дипломираних студената за запошљењем након завршетка студија у нижим и средњим школама. Због тога оба студијска програма имају за циљ поред унапређења компетенција извођачке уметности и унапређење педагошких вештина. Студијски програми виоле и виолончела су усвојени од стране одговарајучих структура самог универзитета и Националне комисије за акредитацију и осигурања квалитета. Факултет уметности је такође од самог почетка пројекта постепено увео неколицину изборних курсева у студијске програме основних и мастер студија који подразумевају употребу дигиталне технологије у музици и педагогији музике.

Два професора која нису била упошљена на Факултету уметности су ангажована за сваки појединачни студијски програм виоле и виолончела и одређен број студената је уписан према броју које је одобрило Министарство за образовање, културу и технолошки развој. На овај начин одрживост пројекта је осигурана на дуже стазе, а Универзитет је реализацијом InMusWB пројекта добио два нова акредитована студијска програма и по први пут стекао услов да се оснује оркестар Универзитета од кад Универзитет функционише на северу Косова.

На пољу модернизације InMusWB пројекат је допринео да студенти Факултета уметности и све будуће генерације ових студената усвајају нова знања путем најновијих наставних методологија и регуларним коришћењем компјутера и специјализованих софтвера. На овај начин пројекат је утицао не само на Музички одсек Факултета уметности него и све будуће студенте и ученике студената који ће усвојити нова знања преко најновијих наставник метода.

У оквиру InMusWB пројекта, Факултет уметности добио је и одређен библиотечки фонд и одговарајућу опрему за реализацију овог пројекта (лаптопови, Imacs, штампачи, дигитални снимачи) укључујући и 3 пианина, жице за виолу и виолончело, држаче нота, набављену у складу са свим законима и прописима које прописује тендерска процедура. Сва добијена опрема користи се и даље од стране академског и административног особља факултета и студената.

Одређен број публикација је такође штампан који је био неопходан за реализацију оба студијска програма. То су углавном била монографска издања наставника факултета, која могу да се користе и као наставни материјали и приручници и брошуре за курсеве целоживотног учења.

У оквиру овог пројекта остварена је и једна од првих студентских мобилнсоти на Јаначек Академији у Брну, где је један студент Факултета уметности био на усавршавању. Професори са Универзитета у Љубљани, Јаначек Академије и Факултета музичке уметности у Београду, су посетили Универзитет и Факултет уметности у оквиру InMusWB пројекта и том приликом су одржали свој мастерклас. Такође два професора Факултета уметности су имали прилику да посете Краљевску академију музике у Стокхолму и Јаначек академију музике и извођачке уметности у Брну.

Студенти виоле и виолончела су остварили и значајну концертну праксу у оквиру својих регуларних активности, али и оних ван-наставних укључујући учешће на информативним данима Темпус програма одржаних у свечаној сали Ректората. Они су такође остварили значајне успехе на локалним и регионалним такмичењима.

У шестом позиву за Темпус пројекте у оквиру четврте фазе овог програма, Универзитет је добио грант за 3 нова пројекта, од којих је један координирао (BLATT), а у остала два (RESARCH i ENERGY) је учествовао као партнерска високошколска институција.

5. ХИБРИДНО УЧЕЊЕ: УНАПРЕЂЕНА ОБУКА ЗА НАСТАВНИКЕ (BLENDED LEARNING: ADVANCED TEACHER TRAINING)[5]

Свеобухватни циљ BLATT пројекта је био системска имплементација хибридног учења на Универзитету у складу са Болоњским принципима, а специфични циљеви овог пројекта обухватили су:

1. побољшање и унапређење наставничке и студентске праксе коришћењем педагошких иновативно-образовних технологија,

2. промоција нове наставне методологије где је студент у центру процеса учења,

5 Темпус пројекат број: 530266-TEMPUS-1-2012-1-XK- TEMPUS-JPCR

3. упознавање са континуираним и формативним проценама прогреса студената,

4. суочавање и превазилажење изазова дисперзног универзитета путем детаљног мониторинга и континуираности у учењу.

Овај пројекат је спроведен у сарадњи са Универзитетом у Марибору, Линеас Универзитетом, Универзитетом у Болоњи и пројектном консултантском кућом из Салцбурга (PROJEKT kompetenz). Након увођења троцикличног система студирања процес модернизације високог образовања на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици настављен је са BLATT пројектом који је иновирао методологију учења и увео циљно орјентисано учење, да би обезбедио ефикасније студијске програме и образовање које је базирано на потребама тржишта рада. Овај Темпус пројекат је помогао Универзитету на путу ка европском простору за високо образовање увођењем електронског учења и праксе. Пројекат је произвео добре резултате у побољшању постојећих метода за хибридно учење на Универзитету у складу са европским образовним стандардима за хибридно учење.

На почетку спровођења овог пројекта већина наставника и студената нису били укључени у учење на даљину и хибридно учење већ су се углавном ослањали на старе наставне методе и технике. Ситуација се знатно променила од тада са увођењем BLATT пројекта јер су сви наставници и студенти били укључени у овај пројекат са жељом да науче више о хибридним методама учења, да би стекли једно ново искуство и да би исто применили у свакодневном раду. На националном нивоу, овај пројекат је био подржан од стране Националног савета за високо образовање и Комисије за акредитацију и осигурање квалитета која поставља стандарде за акредитацију електронских курсева.

Оцењено је у току пројекта да је наставно особље Универзитета установило одређен број обавезних и изборних предмета који су добро осмишљени и који су усвојили овај нов приступ у учењу. Теоретско знање и наставна методологија су прилагођени хибридним постулатима и усвојен је нов приступ ка студентима који су сада у центру процеса учења. Студенти су стекли нове вештине које ће им омогућити да лакше пронађу посао у доба интензивне употребе информатичких и комуникационих технологија.

BLATT курсеви промовишу групни рад и интеракцију између студената уз помоћ одговарајућих задатака. Они такође укључују одређене логичке вештине у разумевању и евалуацији студентских задатака где наставници само наводе студента са одређеним инструкцијама ка решењу појединих задатака.

У оквиру BLATT пројекта 700 студената је похађало одређен број хибридних курсева и они су научени да користе ове савремене приступе у решавању својих професионалних задатака. На овај начин циљ BLATT пројекта да обухвати сто већи број студената је остварен на различитим

факултетима универзитета. Студенти су усавршили своје вештине и велики део студентског тела је имао користи у припремању за одговарајући посао стицањем нових вештина у оквиру БЛАТТ ван наставних активности.

Имплементација пројектних активности BLATT-а је од самог почетка била подржана од стране партнера из земаља Европске уније. Подршка од стране Универзитета у Марибору и Линеас Универзитета који су понудили Adobe Connect виртуелну собу за састанке омогућила је све заједничке састанке пројектног конзорцијума. Партнери из Европске уније су понудили и експертизу која се тицала свих аспекта електронског учења и истоимене методологије која је усвојена путем различитих радионица. Већина курсева је била одржана преко АМРЕС и БАДЕН мреже која подржава хибриндо учење на целом Балкану.

6. РЕСТРУКТУИРАЊЕ СТУДИЈСКОГ ПРОГРАМА АРХИТЕКТУРЕ КА ИНТЕГРИСАНОМ МАСТЕРУ ДУГОГ ЦИКЛУСА У СКЛАДУ СА СТАНДАРДИМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ (RESTRUCTURING OF STUDY PROGRAMME IN ARCHITECTURE TO LONG-CYCLE INTEGRATED MASTER IN LINE WITH EU STANDARDS)[6]

Свеобухватни циљ RESARCH пројекта је био да унапреди образовање архитеката кроз развој и имплементацију интегрисаног мастер студијског програма према уредби Европске комисије за акредитацију и стручну квалификацију у области архитектуре као регулисане професије. Сходно томе специфични циљеви овог пројекта су били следећи:

• реструктуирање студијског програма архитектуре у интегрисани мастер студијски програм који је прилагођен уредби 2005/36/ЕЦ,

• развој постојећег студијског програма на начин који омогућава стицање права на националну акредитацију и међународно признање квалитета у складу са критеријумима националне акредитационе комисије и релевантних међународних институција,

• доступност јединственог студијског програма архитектуре на националном нивоу као и реализација одређене врсте обука, које би отвориле нове могућности за мобилност и сарадњу са академским и административним особљем, и студентима у Европи, у складу са стандардима Европског удружења за архитектонско образовање,

• обезбеђење одговарајућих диплома, сертификата и других потврда које се тичу формалног образовања,

• обезбеђење одговарајуће опреме и неопходног наставног материјала за реализацију новог студијског програма и усвајање нових наставних метода,

6 Темпус пројекат број: 530440-TEMPUS-1-2012-1-XM- TEMPUS-JPCR

• пренос и усвајање нових знања и експертизе од академског и неакадемског универзитетског особља са партнерских високошколских институција у Европској унији.

Реструктуирање студијског програма архитектуре и његово усаглашавање са националним и европским уредбама у овој научној области имало је највећи значај за целокупан RESARCH пројекат. Главни резултат пројекта је свакако акредитација новог студијског програма у архитектури који је усаглашен са европским уредбама за регулисане професије. Нова опрема која је набављена из буџета овог пројекта као и одређен библиотечки фонд додатно су олакшали реализацију RESARCH пројекта.

Имплементација новог студијског програма започела је 1. октобра 2014. године. Поред националне акредитације, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици – Факултет техничких наука, добио је чланство у Европском удружењу архитектонског образовања што је највише међународно признање у овој области.

Приликом развијања новог курикулума водило се рачуна о томе да буде усклађен са европским стандардима тако да ће студенти који буду завршили нови програм мастер студија моћи да несметано траже посао на европском тржишту рада. Пре него што дипломирају они ће морати да заврше две врсте праксе: на градилишту и у оквиру архитектонског бироа.

У оквиру овог Темпус пројекта остварена је и сарадња између одсека за архитектуру Факултета техничких наука са неакадемским сектором. Прва заједничка активност са општином Грачаница започела је новембра 2014. године када су студенти и професори посетили ову општину и имали прилику да се сретну са градоначелником, представницима општинског сектора за просторно планирање и туристичком организацијом Грачаница, да би развили два нова архитектонска пројекта која су се тицала отварање нове туристичке канцеларије и новог изложбеног павиљона. Остварена је и сарадње са Домом културе у Грачаници у јануару 2015. године. У фебруару исте године, у уметничкој галерији у Грачаници отворена је изложба најбољих радова студената архитектуре, а Дом културе је тим поводом штампао каталог.

Студенти Факултета Техничких наука су у оквиру RESARCH пројекта остварили право на студентску мобилности. Три студента овог факултета учествовала су на летњој школи Универзитета у Риги на обукама из урбанизма, архитектуре и дизајна, која је трајала две недеље. Циљ ових обука је био да обучи младе архитекте, урбанисте и дизајнере за будуће професионалне задатке, али и да развије одговорност коју ова професија захтева од њих у будућем раду. Студенти су успешно завршили ову обуку и вратили се на свој матични факултет са дипломом од 3 ЕСПБ-а, уручене од стране Техничког Универзитета у Риги, Факултета за архитекуту.

На крају, пројекат RESARCH изнедрио је јако плодну сарадњу међу члановима конзорцијума (Универзитет Црне Горе, Технички универзитет у Риги, Универзитет у Љубљани, Технолошко-образовни институт у Атини), што је током следећих година допринело развоју и имплементацији нових међународних Еразмус+ пројеката у области високог образовања.

7. РАЗВОЈ МРЕЖЕ ОБУКА ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ОБРАЗОВАЊА У ОБЛАСТИ ЕНЕРГЕТСКЕ ЕФИКАСНОСТИ (DEVELOPMENT OF TRAINING NETWORK FOR IMPROVING EDUCATION IN ENERGY EFFICIENCY)[7]

Темпус пројекат ENERGY је координисан од стране Техничког универзитета у Риги, а у сарадњи са универзитетима из Талина, Вилниуса, Лублина, Косзалина, Брижа, Галатија, Бакуа, Минска, са циљем унапређења и реформе високог образовања у области енергетске ефикасности, очувања енергије и коришћења обновљивих извора енергије. Сходно овом свеобухватном циљу пројекат је имао следеће подциљеве:

- развој и побољшање одговарајућих курикулума у области унапређења енергетске ефикасности, очувања енергије, енергетски ефикасних материјала, коришћења обновљивих извора енергије,
- развој и унапређење рада одговарајућих лабараторија у овим специфицним научним областима,
- развој одређених наставних курсева у овим савременим наставним областима,
- развој наставног материјала за одређени број наставних курсева,
- набавка нове опреме за лабараторије,
- креирање електронских библиотека које би садржале унапређен и модернизован наставни материјал.

Све партнерске и програмске земље које су биле укључене у овај пројекат суочавале су се са истим проблемом у недовољном броју различитих енергетских ресурса. Пројекат је пре свега решио заједнички проблем који се тицао неразвијене инфраструктуре потребне за интензивно коришћење технологија које се користе у очувању енергије, посебно обновљивих извора енергије. Овај проблем је решен повећањем броја експерата у овој области и стварањем одговарајућих услова за профитабилност коришћења технологија за очување енергије и обновљивих извора енергије.

Од самог почетка овог Темпус пројекта, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, посебно Факултет техничких

7 Темпус пројекат број: 530379-TEMPUS-1-2012-1-LV- TEMPUS-JPCR

наука, радио је на имплементацији пројекта имајући у виду профил експерата који би задовољили потребе тржишта рада. Овај циљ је остварен кроз развој новог курикулума и акредитацију нових курсева. Главни корисници пројекта су наставници и студенти овог факултета.

ENERGY пројекат је узео у обзир енергетска питања из развојних стратегија партнерских земља и у складу је са националним приоритетима који се тичу инжињерства и инжињерске трговине у свим партнерским земљама укљученим у овај пројекат. Пројектни тим ENERGY пројекта уврстио је најновија научна сазнања у оквиру својих наставних планова и програма са предвиђеним комплементарним ефектима коришћења савремене опреме у новим лабараторијама.

Главни допринос партнерских високошколских институција је у развоју наставног материјала у форми књига које су у складу са најновијим европским стандардима у датим научним областима. Пројекат је увео нове модернизоване курикулуме са новим акредитованим курсевима, новим књигама и новом лабараторијском опремом, што је допринело унапређењу наставе енергетске ефкасности.

Са реализацијом овог пројекта направљен је инцијални корак у реструктуирању акредитованих студијских програма и по први пут је ово урађено на основу примера најбоље праксе и разменом искуства са универзитетима из напредних програмских земаља. Ово искуство је пример који може да послужи у реструктуирању осталих студијских програма. Нови курсеви ће омогућити боље прилике за запошљење дипломираних студената јер они поседују одговарајуће знање, компетенције и вештине, које ће допринети редукцији коришћења електричне енергије и промовисању енергетске ефикасности у индустријској употреби.

ЗАКЉУЧАК

На основу овог истраживања о развоју и реализацији Темпус програма на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, утврђено је, да је Универзитет захваљујући великом ентузијазму и развоју постојећих капацитета постао лидер у имплементацији овог програма на северу Косова. Темпус је додатно допринео унапређењу већ започетих процеса реформе и модернизације Универзитета предвиђених Болоњском декларацијом.

Спровођењем 7 Темпус пројеката Универзитет је сопственим примером показао како се стратегија интернационализације универзитета спроводи на најадекватнији начин и као такав, постао не само пример за остале високошколске институције на северу Косова, већ је стао раме уз раме

са осталим универзитетима у Србији који имају знатно дуже искуство у спровођењу овог програма.

Спровођење европских стандарда за осигурање квалитета на нивоу Универзитета, нови студијски прогами у области архитектуре и енергетске ефикасности, унапређење студија Енглеског језика, информатичке писмености, интердисциплинарности музичких студија и хибриндог учења, само су неки од резултата ових пројеката.

Универзитет је такође остварио велики број студијских посета академског и административног особља и студената Универзитета, на еминентним партнерским универзитетима у земљама Европске уније који су били део Темпус пројектних конзорцијума. На овај начин Универзитет је додатно оснажио већ постојеће циљеве интернационализације Универзитета, размењивши искуства и експертизе са партнерима из ЕУ и започевши са популаризацијом мобилности која ће остварити свој пуни потенцијал са развојем Еразмус+ пројеката међународне кредитне мобилности.

Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици у областима које су биле обухваћене Темпус пројектима, промовишући процес интернационализације као важан алат за константан раст и прогрес, и следећи примере најбоље праксе европских земаља.

Са новим Еразмус+ програмом Европске уније за образовање, омладину и спорт, Универзитет је наставио са већ започетом добром праксом и стекао велики број нових пројеката који су додатно подржали развој Универзитета и његову тежњу ка универзалним европским вредностима у области високог образовања.

На крају овог рада, аутори се захваљују Канцеларији за међународну сарадњу и свим пројектним менаџерима Темпус пројеката на Универзитету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици на свим предложеним сугестијама које су биле од велике помоћи да се резултати ових пројеката прикажу на најобјективније начин приликом писања овог рада.

ЛИТЕРАТУРА

Божовић, Лазић 2015: Божовић, Ј. и Лазић, Г. Реформа и модернизација система високог образовања у изабраним земљама Западног Балкана / Reform and modernization of the higher education systems in the chosen western Balkan Countries. Национална конференција са међународним учешћем: Реинжињеринг пословних процеса у образовању, *Зборник радова, Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије:* Чачак, 22-27. Септембар 2015, стр. 407-416. Доступно на интернет адреси:*http://www.ftn.kg.ac.rs/konferencije/rppo15/*

Весковић, Маринковић Недучин, Симић, Цвејић Познић 2013: Весковић Мирослав, Маринковић Недучин Радмила, Симић Милан, Цвејић Познић Јелена: *Темпус пројекат ГОМЕС-Реформа управљања и руковођења у високом образовању у Србији.* Универзитет у Новом Саду, Нови Сад

Вујачић, Ђорђевић, Ковачевић, Шундерић 2013: Вујачић Илија, Ђорђевић Снежана, Ковачевић Маја, Шундерић Ивана: *Country Report: Serbia-Overview of Higher Education and Research Systems in the Western Balkans*. Норвешки савет за истраживање, Београд, 2013

Дукиандијев, Дукић 2010: Дукиандијев Стефан анд Дукић Софија: *Tempus programme and reform of higher education in Serbia and Montenegro*. Фондација Темпус, Београд

Ђурашевиц, Вујаков, Филиповић-Ожеговић, Банковић, Станојловић, Жувела, Драгаш, Шкаљац 2015: Ђурашевиц Синиша, Вујаков Ивана, Филиповић-Ожеговић Марија, Банковић Марко, Станојловић Бојан, Жувела Ирена, Драгаш Јелена, Шкаљац Милена: *Мобилност у високом образовању-Водич за високошколске институције*. Фондација Темпус, Београд

EACEA 2012: *Overview of the Higher Education Systems in the Tempus Partner Countries: Western Balkans*, EACEA, Brussels

EU and EFTA/EEA 2015: *Study on Higher Education provision and labour market opportunities in the Western Balkan - Serbia Country Report*, European Commission, Brussels

European Commission/EACEA/Eurydice: *Modernization of the Higher Education in Europe*, European Commission/EACEA/Eurydice, Brussels, 2014.

European Commission 2010: *State of Play of the Bologna process in the Tempus Countries (2009 - 2010)*, European Commission, Luxembourg

European Commisssion 2016: *From University to Employement-Higher Education Provision and Labour Market Needs in Serbia*, European Commission, Brussels

Лазић, Божовић 2017: Лазић Горан и Божовић Јелена, Реформа високог образовања у Србији-Социјална димензија и критички осврт, *Зборник радова Изазови одрживог развоја-економски и друштвени аспект*, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици-Економски факултет, Косовска Митровица

Лазић 2015: Лазић Горан: Магистарски рад *Компаративна студија прогреса реформе високог образовања у земљама Западног Балкана*. Факултет Политичких Наука, Београд

Филиповић Ожеговић, Дукић, Шкаљац, Банковић, Жувела, Стојановић, Бабић 2015: Филиповић Ожеговић Марија, Дукић Софија, Шкаљац Милена, Банковић Марко, Жувела Ирена, Стојановић Нина, Бабић Ивана: *Дванаест година програма Европске уније из области образовања у Републици Србији*, Фондација Темпус, Београд

Филиповић Ожеговић, Дукић, Шкаљац, Банковић, Жувела, Стојановић, Бабић 2015: Филиповић-Ожеговић Марија, Дукић Софија, Шкаљац Милена, Банковић Марко, Жувела Ирена, Стојановић Нина, Бабић Ивана: *Учешће Србије у програму Еразмус+*. Фонација Темпус, Београд

Фондација Темпус 2015: *Фондација Темпус: Мобилност у високом образовању-Водич за високошколске институције*. Фондација Темпус, Београд

Goran B. LAZIĆ
Igor N. ĐURIĆ

DEVELOPMENT OF TEMPUS PROGRAMME AT THE UNIVERSITY OF PRIŠTINA SETTLED IN KOSOVOSKA MITROVICA

Summary

Higher Education reform and modernization processes in Serbia were initiated by the overall 'Europe of knowledge' project, which encompassed Bologna and Lisbon declarations aiming to enroll Western Balkan countries into unique European Higher Education Area. By the adoption of the Law on Higher Education in 2005, these processes obtained their legal ground in Serbia and regulated implementation of the principles of both declarations, while Tempus (Trans-European Mobility Programme for University Studies) as the European Union programme for reform and modernization of Higher Education additionally supported internationalization of Higher Education Institutions in Serbia and harmonization of their curricula with highest European educational standards. This essay gives an overview on development of Tempus programme at the University Pristina temporarily settled in Kosovska Mitrovica since 2009, when the university for the first time applied for this kind of donation until its official closure and completion of implementation of all its projects where university was involved.

Key words: Tempus, reform, modernization, Higher Education.

Рад је предат 29. маја. 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 338.48-6:7/8(497.11)
338.483.12:659.1
doi: 10.5937/bastina30-27671

Прегледни рад

*Дејан Р. ДАШИЋ**
Факултет за финансије банкарство и ревизију
Алфа БК Универзитет, Београд

*Марко Љ. САВИЋ***
Висока економска школа, Лепосавић

УТИЦАЈ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКЕ БАШТИНЕ НА АТРАКТИВНОСТ ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ

Апстракт: Предмет овог рада је утицај културне баштине на атрактивност туристичке дестинације. Државе као носиоци бренда, постале су свесне да више није довољно улагати само у развој појединачних туристичких дестинација, као што су оне које су везане за морски туризам, метрополе, скијалишта или бање… Савременом туристи се мора цела држава представити као туристичка дестинација, а културно-историјски туризам се намеће као најбоља опција. На наведено је утицала чињеница, да је са развојем друштва дошло и до великих промена у навикама, жељама, али и потребама туриста, који данас желе различите врсте одмора. Циљ овога рада је указати на велике промотивне потенцијале културно-историјске баштине у брендирању дестинација.

Кључне речи: културни туризам, брендирање, туристичке дестинације, Србија.

УВОД

Појам туризма је веома везан за појмове као што су туристичка дестинација и туристичка атракција. Веома је битно одмах на почетку дефинисати поменуте појмове. Туристичка дестинација је свакако шири појам од туристичке атракције јер представља већу просторну и функционалну целину. „Бренд дестинације је скуп перцепција које особа има о месту, а стратешки приступ брендирању дестинације је неопходност уз холистичко посматрање утицаја бренда дестинације на различите сфере, а не само на туризам“ (Dašić 2017: 377).

* ванредни професор, drddasic@gmail.com
** професор струковних студија, savic22@yahoo.com

Посматрано са аспекта туризма предмет брендирања може бити много тога, од цињено изграђених подручја, преко села, градова, региона, држава. Туристичка атракција је место са основном сврхом пружања занимљивих, забавних или едукативних садржаја, који служе привлачењу туриста. Појам „културна баштина" и „културни туризам" се односе на туристички производ заснован на наслеђу и култури. Културна баштина је веома снажан агенс туризма. Термин „наслеђе" је данас свакако чешће коришћен од термина „баштина", али у веома широком спектру различитих контекста, што може да га удаљи од наслеђивања објеката с изразитим универзалним значајем и културним и природним вредностима" (Krivošejev 2015: 432). Савремени културни туризам је очигледан парадокс. То је облик туризма који је постао толико популаран да се свима чини познато и многи људи га желе развити. Скоро да нема дестинације у свету где туристи нису пожељни, због овога се чак мења и дефиниција ксенофобије (Prnjat 2019). Али наше разумевање концепта није ишло у корак са његовим растом. Концепт културног туризма још увек је прилично неодређен, а у току је много различитих дефиниција појма. Део проблема лежи у чињеници да је саму културу тако тешко дефинисати, али различити приступи културном туризму имају тенденцију да додају конфузију. Различите дефиниције су развијене у различите сврхе, било да се разумеју, мере или идентификују културни туризам. Тешкоћа у дизајнирању једне једноставне дефиниције која покрива цео концепт подвлачи чињеница да су се неке организације одлучиле за више дефиниција, док су многи научни радници развили типологије које описују различите врсте културних туриста уместо јасне дефиниције (Richards 2003).

Скоко (2009) наводи да иако је мало држава у свету које се могу такмичити на темељу „тврде моћи", ипак је тешко пронаћи државу која није богата бар у неком облику нематеријалне имовине, јер готово свака држава на Земљи поседује широк распон културног, историјског, географског, људског и интелектуалног капитала али није имала довољно услова, способности, мотивације или среће да их претвори у економско богатство. Управо зато, тврди он, последњих година се на глобалној позорници отвара простор за хватање корака с богатима. Наиме, концепт утемељен искључиво на економској, војној и политичкој моћи лагано губи примат и отвара се простор за брендове који се понашају по друкчијим правилима, а пример су земље које се такмиче више на културном стваралаштву него на економској снази.

Познате и већ довољно развијене туристичке дестинације, услед све веће конкуренције, окрећу се развоју нових атракција и огромне експанзије селективних видова туризма Међутим, највећи пораст интересовања је за културни туризам, а предвиђа се да ће 2020. године тржиште културног туризма бити једно од пет водећих сегмента туристичког тржишта (Krivošejev 2012). Оно што је веома битно је да културни туризам изузетно широк појам

и под своје окриље може сврстати или генерисати готово све горе наведене видове туризма, историјског, археолошког, уметничког, па и спортског[1] и низ других који постају „нише" широко обухваћеног културног туризма.

У времену велике економске кризе, када све врсте туристичких путовања бележе смањен број туриста верски туризам или „поклоничка путовања" постала су последњих година један од водећих облика туризма у свету. Статистика показује да када је реч о „верском туризму", његова заступљеност је више од 20% укупног броја туриста у свету, што је близу 200 милиона људи. Што се наше земље тиче, многи су мишљења да је верски туризам изузетна шанса. Људи су спремни да се одрекну многих задовољстава и потреба да би отишли на неко свето место, као што је интересовање у нашем окружењу за посету манастиру Острог, или Светој земљи и Хиландару. У привлачењу страних туриста код нас, у последње време, често се говори и о медицинском туризму. Наше стоматолошке услуге по неколико пута су јефтиније од западних а за исти квалитет. У почетку су то препознали наши сугрђани који живе и раде у иностранству. Такви клијенти у просеку остају између седам и десет дана, и главни проблем је што нема довољно садржаја да „држи" пажњу таквих гостију (Dašić 2018).

Управо зато, културни туризам за локално становништво може остварити корист кроз многе комплементарне услужне и друге делатности, оживи традицију, омогући развој друштвеним мањинама, економске погодности, хармонизацију и др. Постојећи трендови у Европи намећу ширу и свеобухватнију улогу културне баштине.[2] Истраживање економског утицаја појединих производа културног туризма зависи од специфичних карактеристика самог производа. Утицај музеја као културног туристичког производа релативно је лако проценити кроз промењиве броја посетилаца и цена карте. За разлику од музеја, утицај фестивала или догађаја је веома тешко проценити с обзиром да се присуство туриста на одређеним фестивалима или догађајима не наплаћује, али када се догоде такви догађаји, економску корист остварују и други туристички власници попут хотела, ресторана, продавница (Zadel, Siniša 2013). У том смислу се њена улога, укључујући све припадајуће сегменте, шири и постаје значајнија за друштво у целини. Културно наслеђе је често перципирано као средство помоћу ког се лакше стиже до националног

1 У последње време велика спортска дешавања постају и генератор разних културних дешавања. Тако, за време, пре и после Олимпијских игара у Лондону 2012, одржана је „Културна олимпијада", са преко 12.000 културних дешавања. Врхунац четворогодишње поменуте „Културне олимпијаде" је да укаже на истакнуто место Британије у области уметности, а уочи одржавања Олимпијских игара одржан је уметнички фестивал у трајању од 12 недеља (Дашић 2013: 398).

2 Израз „баштински туризам" се веома често појављује као синоним за културни туризам због чињенице да најзаступљеније атракције културног туризма чини културна баштина.

јединства, кроз препознавањем углавном архитектонских грађевина и културних споменика присутних на територији где живи заједница (Русалић 2011: 50), али и као начин да се покажу посебности и разлике одређене туристичке дестинације. Стога маркетиншки приступ тражи квалитетну обраду која ће се темељити на захтевима тржишта и посебностима које ће се, као јединствене вредности, понудити свету (Demonja, Gredičak 2014: 126).

КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ

Посматрајући привредне гране, туризам и његови специфични облици, као што је екотуризам, рурални туризам, наутички туризам, и слични, би могли бити драгоцен алат за финансирање заштите осетљивих области и социо-економског развоја становништва које живи у тим областима, или близу њих. За реализацију начела одрживог туризма од посебног су значаја туризам у природи и екотуризам, јер они сами по себи нужно морају да обезбеђују поштовање природне баштине и локалног становништва и усклађени су са укупним капацитетом подручја. Наравно, не сме се чекати да све могућности и њихову реализацију неко пружи на тацни, већ је за истински одржив пут, потребно јачање сарадње и партнерства између истраживачких „тхинк танк"-ова (think tanks), како из јавног сектора (државних научноистраживачких института, универзитета), тако и цивилног сектора (стручних удружења, невладиних организација и сл.), привредних организација, локалног становништва и др (Стојић-Карановић 2007).

Ђукић и Тодоровић такође тврде, да туризам постаје развојна област за коју владе на свим нивоима јавне управе у Србији показују знатно више интересовања него у претходном периоду. Нарочито се развија интересовање за развој културног туризма, пошто је он заснован на богатој културној понуди локалних заједница, а по дефиницији је намењен и локалном становништву као и посетиоцима из других градова, региона и држава. Међутим, владине активности на развоју туризма морају бити остварене у партнерству великог броја различитих ресора и заинтересованих актера у јавном, приватном и цивилом сектору друштва, укључујући и област културе. На тај начин би све владине активности и мере (било на нивоу државне управе или локалне самоуправе) биле засноване на стварним развојним потенцијалима и одговарајућим решењима за њихово туристичко активирање од којих се неке односе на општински амбијент, а неке на градски, покрајински и републички ниво. То подразумева и висок степен међувладине сарадње која је битна за успостављање повољнијег амбијента на микро и макро плану. Истовремено је неопходно укључити различита интердисциплинарна знања која поред културе и туризма обухватају и урбанизам, географију, економију,

финанисије, право, маркетинг и многа друга са акцентом на менаџменту и јавној политици (види: Ђукић, Тодоровић 2008).

Једна од најчешће навођених дефиниција културног туризма је *„кретање људи изван њиховог уобичајеног места становања, узроковано културним атракцијама, а са намером сакупљања нових информација и искустава, како би задовољили своје културне потребе"*. Светска туристичка организација (WTO-World Trade Organization), наводи поједине мотивационе потенцијале: посете историјској баштини, уметничке и културне туре, фестивалска путовања, проучавање природе, студијска путовања, проучавање природе, ходочашћа, фолклора и сл.

Кривошјев наводи, да се конзументи културног туризма могу класификовати у две групе: према интересовањима и према мотивима. Према интересовањима културни туристи деле се на туристе са специфичним и неспецифичним интересовањима. Први посећују разне туристичке дестинације у жељи да упознају различите културе и стекну различите доживљаје. Други бирају мањи број дестинација у жељи да побуде знања о карактеристичним локацијама или да стекну одређене специјализоване доживљаје (Krivošejev 2012: 193). Аутор подсећа да се у активностима повезивања, а све у циљу развоја културно-туристичких потенцијала, истовремено са међусекторском сарадњом, мора водити рачуна и о интернационалној сарадњи. Па тако, значајну улогу имају и међувладина и међусекторска сарадња, где се неретко обједињују два ресора у оквиру јединственог кабинета министарства туризма и културе, попут Грчке и Турске, али и Индонезије и Азербејџана.

Одређене културне манифестације и изражавање културних потреба, у виду забаве такође пружају знатне прилике за брендирање одређене дестинације. Спортске приредбе, музички или филмски фестивали, прославе или традиционални фестивали (карневал у Риу), прославе или традиционалне свечаности, могу послужити као генератор туристичког пословања и препознатљивости неке дестинације. Као предуслов за успешан развој културног туризма намеће се пуна сарадња између непрофитних и профитабилних ресора, тј. схватање нужности партнерског односа. Морају постојати јасна задужења између ова два ресора а нека од њих су: планирање носивости регистроване културне баштине, период и врсте посета, осмишљавање нових атрактивних програма, осавремењавање постојећих и сл.

Оно што је веома велика предност културног туризма је постојање широког спектра потенцијалних атракција, као што смо и на почетку овог рада навели, скоро све атракције културног туризма нису везане за годишња доба или кратку летњу или зимску сезону. Такође, углавном нису везане ни за временске (не) прилике. „Културни туризам је појава која, по дефиницији, омогућава да места која нису искључиво туристичка и немају

туристичка кретања током читаве године могу да креирају туристичку понуду захваљујући својим културним и уметничким потенцијалима“ (Ђукић-Дојчиновић 2005: 10).

Красојевић (2011: 42) тврди, да културни туризам дели судбину туризма као привредне гране у Србији. Туризам сунца и мора који је био доминантан у некадашњој Југославији, изоловао је Србију са туристичке мапе Европе и света. Он закључује да сам појам културног туризма у Србији још увек није довољно познат и прихваћен, и да културни туризам на светском тржишту није само гледање историјских споменика, поставки у музејима и пажљиво слушање туристичких водича. Он подразумева и сусретање људи, размену култура, доживљај, акцију, догађај, активно учешће у манифестацијама и његов развој је велика шанса земље за враћање на европску и светску туристичку сцену.

Стимулисање креативности у оквиру Лисабонске стратегије о развоју и запослењу полази од тога да културна индустрија доприноси динамици европске привреде и европске конкурентности. С обзиром на то да културни сектор запошљава више од пет милиона људи у ЕУ, Европска комисија предложила је промовисање креативности у образовању и развијање програма доживотног образовања, јачање организационих капацитета у културном сектору фокусирајући се на предузетништво и обуку о менаџменту у културном сектору (иновативни извори финансирања, европска димензија комерцијалних активности итд.), развијајући ефективно партнерство између културног и других сектора (информатика, истраживања, туризам итд) и јачање привлачења инвестиција у културу (Hrustić 2012: 342). Важност увртстављања културе у примарна добра нужно је оправдати моралним захтевом за признањем и просперитетом који је од виталне важности за просперитет појединца, као и зато јер је улога културе предуслов и фактор који обликује и задовољава слободу појединаца (Станковић-Пејновић 2011: 193).

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА БАШТИНА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Листа светске баштине садржи скоро 1000 локалитета културног и природног богатства широм света, оцењених од Комитета светске баштине у оквиру Организације за образовање, науку и културу Уједињених нација (УНЕСКО) - као места изузетне универзалне вредности. У најширем смислу речи, под културним и природним наслеђем (културним и природним добрима) се подразумевају предели изузетних природних одлика, историјска места, локалитети, као и изграђене творевине, али и биодиверзитет, традиција, текуће и културне активности из прошлости, знање и постојећа

животна искуства (Стратегија развоја туризма у Републике Србије 2016.-2025: 83). Културно-историјско наслеђе не само да представља могућност да се туристи упознају с дугогодишњом историјом на простору који посећују, већ значајно доприноси друштвеном и економском благостању. Културно-историјски објекти који су под заштитом државе и они који изазивају посебан археолошки или историјски интерес јединствени су за многе земље (Радовић и др. 2018: 7). "Културни туризам Србије добрим делом утиче и на стварање бренда и брендирање Србије: српска култура, гостопримство људи отвореног срца склони забави, српска уметност и књижевност, страст и понос, спој традиционалног и модерног" (Вићентијевић 2011: 36).

Појам културне баштине је широк и стога је његово поближе одређење повезано с тешкоћама. Наиме, појмови „култура" и „баштина", од којих је тај појам састављен, једнако су тако врло широки. У међународној правној литератури уочен је проблем непостојања јединствене правне дефиниције појма културне баштине који се посљедњих десетљећа усталио у домени међународне заштите културних добара. Другим ријечима, ширина појма културне баштине заправо омогућава потребну мјеру флексибилности и прилагодбу специфичностима заштите појединих видова културне баштине (Шошић 2014).

Може се закључити да су земље Западне Европе много више развиле своја материјална и нематеријална природна и културна добра за стицање конкурентних предности и стварање препознатљивости у светлу глобализације (види: Дашић и др. 2020). Растућа спрега између културне баштине и туризма подстакнута је бројним факторима. Глобализација је ојачала улогу културе као извора локалног идентитета, а повећаном интересу за културну и националну баштину допринео је и све већи ниво образовања и старења становништва. Значајну улогу у том процесу имају и постмодерни облици потрошње и жеља за новим искуствима. Овај облик туризма постао је извор нових радних места и прихода као и средство за јачање имица на све конкурентнијем туристичком тржишту. Дакле, од пресудног утицаја за опстанак туристичког производа на конкурентном тржишту је наглашавање идентитета дестинације и интегрисање природног и културног наслеђа у туристички производ. Наслеђе, односно природно и културно благо треба чувати за будуће генерације како би се очувао идентитет који је постао један од важнијих стубова за препознатљивост туристичког производа. Важно је заштитити животну средину, друштво и појединце који их посећују (Трајковић 2019).

Искуства бројних европских градова доказују да градови са идентитетом и културним достојанством далеко више привлаче од нагло модернизованих и трансформисаних старих градова са архитектуром по савременој

безличној рецептури (Hornskov 2015). Када људи размишљају о градовима, обично то чине из практичне перспективе, усресређујући се на питања као што су клима, превоз и промет, трошкови живота, рекреацијски и спортски објекти, ред и закон и на крају, културни живот града. Богатство културе одређене дестинације може увек изнова да заинтересује и локално становништво и туристе. Иако се данас идентификују различита подручја истраживања градског туризма, научна интеграција нужна је полазна основа у усмеравању развоја града. Урбани центри постали су најзначајнија туристичка одредишта Европе. У већини градова смештене су националне културне установе, универзитети и научни центри, центри уметности, архитектуре и др. (Vitelo, Vilkoks 2015). Гугенхајмов музеј у Билбау изменио је привреду тог града и читаве регије. Иновативна архитектура ове зграде толико је јединствена, привлачна и задивљујућа да је сам пројекат независно од музејске поставке постао својеврсна атракција. Од четири милиона посетилаца из целога света који сваке године обиђу ову невероватну грађевину од закривљених светлуцавих плоча (у питању је титанијум), најмање 40 одсто каже да највише долазе да би доживели ово јединствено архитектонско дело. Оно што овај музеј издваја и чини га тако успешним јесте што је успео да оствари свој емоционални циљ, да хипнотише људе (Гобе 2006: 117). Град Милано је пример да је могуће и у случају изостанка подршке државе да се један град етабилира као међународна дестинација, Први корак у ребрендирању био је формирање стратешке визије репозиционирања града и идентификација суштинских вредности Милана и његовог историјског и културног наслеђа (Де Карло, Ди Анђело 2015).

Нематеријално културно наслеђе у Србији је све чешће предмет интересовања јавности, а локалне заједнице све више имају потребу да осете и материјалну корист његове експлоатације у туристичке сврхе. Постоје мишљења (Красојевић, Ђорђевић 2015) да је и нематеријално културно наслеђе у туристичкој понуди Србије недовољно заступљено и туристички вредновано. Углавном, оно чини само део садржаја туристичких манифестација, нема адекватну дистрибуцију и често се обезвређује неодговарајућом презентацијом и продајом... Потребно је направи преглед и ускладити законе, правила и прописе који регулишу нематеријалну културну баштину која је од значаја за туризам Србије како би се обезбедило њено квалитетно презентовање и интерпретација од стране туристичких водича, спречила незаконита продаја и заштитила права интелектуалне својине у вези са израдом сувенира и других предмета на бази нематеријалног наслеђа (традиционална музика, кулинарски рецепти, козметика, медицински препарати). Локалне самоуправе у сарадњи са туристичким организацијама би требало да препознају, заштите и адекватно презентују свој културно-историјски идентитет и кроз нематеријалне елементе културног наслеђа.

Прилика за то су бројне манифестације, прославе, вашари, стари и уметнички занати, обичаји, светковине, народна веровања, специјализовани мали музеји, народна изворна музика, фолклор, припрема и дегустација локалних гастрономских специјалитета, итд.

Као пример, можемо навести простор Хомоља, са свим својим непознаницама и тајнама, али и по свом „духовном богатству, по историјским, фолклорним, по природним и другим необичностима, одавно је скретао на себе пажњу у литератури" (Бојовић 2013: 240). Претпоследње недеље у августу, по традицији, у Кучеву се одржавају „Хомољски мотиви", једна од најстаријих манифестација у Србији. Велики број уметника и народних стваралаца приказује посетиоцима изворно народно стваралаштво, карактеристично за источну Србију. Смотра изворног народног стваралаштва „Хомољски мотиви" први пут је одржана почетком маја месеца 1968. године. Идеја групе локалних ентузијаста који су се окупили на овом послу, била је да се богатство народних обичаја, игре, песме, свирке и народних ношњи, прикаже на позорници и на тај начин сачува од заборава.

Културно туристички потенцијал, сачињава изузетно широку лепезу, што регион Хомоља из свега до сада наведеног и поседује, а производ који може у Србији па и у Хомољу изазвати велико интересовање је музејски туризам, туристичке манифестације, Археолошки локалитети и сл. Многобројни аутори из области туризма наглашавају да музеји представљају важне ресурсе културног туризма и залажу се за још већи развој музеја као туристичких атракција. Закључује се да музеји не треба да буду само пасивна места посете већ морају и да предузму иницијативу у подстицању локалне заједнице ка развоју туризма и тиме постану и места окупљања и организовања.[3]

Такође, аутори који су се бавили програмом развоја туризма Хомоља (Мирковић 2005: 32), утврдили су методологију, спровели вредновање и рангирање туристичких потенцијала Хомоља по туристичким просторним целинама. Затим су их, као туристичку регију компарирали са другим значајним туристичким регијама Србије. На основу спроведене валоризације закључено је да подручје Хомоља представља једну кохерентну туристичку регију са мање туристичке просторне целине високог нивоа туристичких потенцијала. Сличну методологију аутори су разрађивали и користили за валоризацију и издвајање туристичких регија Србије, па су резултати ове

3 Музеј у савременом значењу има знатно шире употребне контексте, а савременим приступом додатно се проширују и усмеравају на веома широк спектар различитих субјеката са одликама музеја, а занимљиви су за туристе (види: Кривошејев 2012). Професор музеологије, Универзитета Британске Колумбије, Greg McManus тврди „да су музеји веома погодни за улогу одрживог туристичког производа, јер нуде готов, добар, лепо упакован културни доживљај, који може да прими велики број посетилаца" (Greg McManus 2014).

валоризације упоређивани са потенцијалима других туристичких регија и њиховим нижим просторним јединицама. Хомољска регија је заузела место међу потенцијално најзначајнијим туристичким регијама Србије.

Први светски рат је најславније доба у историји српског народа. Србија има велики број дестинација на којима су се одиграле важне битке у Првом светском рату, па поред доживљаја једног херојског времена, културни туристи могу сазнати више о историји Србије. „У међуратном Београду неспорно најразвијенији облици туризма били су манифестациони и културни туризам" (Lazić 2015: 47). Наводећи да континентални крајеви у Србији требају изградњу адеквантне туристичке инфраструктуре за динамичан развој туризма, Ивановић и Милићевић (2009), подсећају на недовољну искоришћеност историјски познатих дестинација из времена комунизма. Сећање на комунизам у Србији треба обновити и обликовати на начин прихватљив за очекивања туриста, они предлажу и стварање тематских културних рута „Републике Ужице", организовање привремених изложби које представљају догађаје, лидере, стил живота и слично из овог периода. Помоћ у развоју бренда била би активирање свих ресурса културне баштине који су или би могли бити повезани са Ужичком Републиком. Јачи ефекат на искуство туриста и локалну економију постигао би се производњом и продајом разних сувенира са логотипом Републике Ужице и сл. Овај модел треба применити на постојеће културно наслеђе овог периода и друге облике културног идентитета у Србији. То би могао бити значајан предуслов за нови модел културног туризма који би могао бити привлачност за младе и носталгија по Титовом времену.

ЗАКЉУЧАК

У недостатку привредних активности, развојем културног туризма базираног превасходно на јачању културно-туристичке понуде могу се анулирати негативни ефекти незапослености и поправити амбијент у читавој земљи. Он представља ресурс који доноси бројне директне и индиректне користи. Културни туризам је покретач економског развоја али и позитиван имиџ одређеној дестинацији. Оно на шта се свакако мора обратити пажња је, стварање доброг система информисања, промоције и дистрибуције којим ће културно-туристички производи Србије, бити лако доступни посетиоцима. У холистичком брендирању, значи да се све, од заштитног знака, преко дизајна, до реализације маркетиншких програма, процеса и активности, види као нешто што се међусобно прожима и што је међусобно повезано. Холистички маркетинг, као и холистичко управљање брендом, увиђа да је „све важно". Маркетинг односа, интегрисани маркетинг,

унутрашњи маркетинг (интерни) и маркетинг друштвене одговорности су компоненте холистичког маркетинга.

Србија, као специфична туристичка дестинација, без одговарајућих доступних комуникација мора да ревитализује бивша туристичка тржишта, али са нагласком на развој ризичних тржишта ниже пропулзивне моћи, што јој даје основ за одрживи туристички развој. У својој планско маркетиншкој концепцији она заснива интегралност природне и антропогене вредности туризма са још неизграђеном професионалном гостопримљивошћу. Етногостопримство Србије је само добра основа да се сви фактори подигну на светски нормативни ниво како би били саставни део светске туристичке породице. „У том смислу, туристички маркетинг план мора да буде јака веза између светских туристичких трендова и још неидентификованих одговарајућих снага туристичког развоја Србије" (Petrović, 2013: 140).

ЛИТЕРАТУРА

Бојовић 2013: Бојовић Злата. Хомољске теме у књижевности-прилог истраживањима књижевне и културне традиције. *Митолошки зборник* бр 30, 239-254.

Вителo-Вилкокс 2015: Vitelo Rozana, Vilkoks Markus. Brendiranje destinacija i urbani leksikon: London, Njujork i Barselona. u: (ed.), Morgan N, Pričar, Prajd R, *Destinacija kao brend: upravljanje reputacijom mesta*. Beograd: Clio, 343-354.

Вићентијевић 2011: Вићентијевић Данијела. Могућности културног туризма у Стратегији развоја туризма Србије. У: *Зборник радова* (ур.) Пешић Д, *Културно-туристички потенцијали одрживог развоја сопотског краја*, Сопот: центар за културу Сопот, 35-39.

Гобе 2006: Gobe, Mark. *Emocionalno brendiranje - nova paradigma povezivanja brendova sa ljudima*, Beograd: Mass Media International.

Грег 2014: Greg McManus, Community facility or turism product – Managin the multiple identities of a smail museum: www.intercom.museum/documents/2-2McManus.pdf [1.6.2020]

Дашић 2013: Дашић Дејан. Брендирање држава и нација *Култура*, бр. 139, 396-415.

Дашић 2018: Dašić Dejan. Menadžment zdravstvenog i medicinskog turizma – mogući pravci razvoja u Republici Srbiji. *Ekonomski signali*, Vol. 13, br 1. 41-56.

Дашић 2017: Dašić Dejan. Brendiranje mesta i/ili destinacija. *Kultura*. br. 152, 377-393.

Дашић-Живковић-Вујић 2020: Dašić Dejan, Živković Dragan & Vujić, Tanja. Rural tourism in development function of rural areas in Serbia. *Ekonomika poljoprivrede*, 67 (3), 719-733.

Де Карло-Ди Анђело 2015: de Karlo Manuela, di Anđelo Frančeska. Repozicioniranje brenda grada i događaja: Milano. u: (ed.) Morgan N, Pričard A, Prajd R, *Destinacija kao brend: upravljanje reputacijom mesta*. Beograd: Clio, 266-279.

Демоња-Гредичак 2014: Demonja Damir, Grediček Tatjana. Uloga marketinga u razvoju kulturnog turizma u Hrvatskoj. *Podravina*, Volumen 13, 112 broj 25, 112 – 128.

Ђукић-Тодоровић 2008: Ђукић Весна, Тодоровић Маја. Културни туризам-мост између културне и туристичке политике. У: (ур.) Марјановић, П, Драгићевић, М. *Зборник радова Факултета драмских уметности*, (бр. 13-14). Београд: Факултет драмских уметности, 265-283.

Ђукић Дојчиновић 2005: Ђукић-Дојчиновић Весна. *Културни туризам*. Београд: Clio.

Задел-Синиша 2013: Zadel Zrinka and Sinisa Bogdan. Economic impact of cultural tourism. *UTMS Journal of Economics* 4 (3): 355–366.

Ивановић-Милићевић 2009: Ivanović, Miroslav, Milicević, Bojan. „Some Challenges of Creating a New Brand of Serbian Tourism: Case Study – The Republic of Užice". *Turizam*, Volume 13, Issue 1, 17-27.

Красојевић 2011: Красојевић, Бранко. Појам и значај културног туризма у Србији. У: (ур.) Пешић Д, *Зборник радова, Културно-туристички потенцијали одрживог развоја сопоћског краја*. Сопот: центар за културу Сопот. 41-48.

Кривошејев 2012: Krivošejev Vladimir. *Muzeji, menadžment, turizam: ka savremenom muzeju, od teorije do prakse*. Valjevo: Narodni muzej Valjevo.

Кривошејев 2015: Krivošejev Vladimir. Nasleđivanje baštine ili baštinjenje nasleđa? *Issues in Ethnology and Anthropology,* n. s. Vol. 10 Is. 2, 427-436.

Красојевић-Ђорђевић 2015: Krasojević Branko, Đorđević Biljana. Nematerijalno kulturno nasleđe: turistički resurs Srbije. u: *„SYNTHESIS 2015² Tourism and hospitality*, 561-565. DOI: 10.15308/Synthesis-2015-561-565.

Лазић 2015: Lazić Snežana. Turizam u Beogradu između dva svetska rata: kroz dokumenta Istorijskog arhiva Beograda. *Fakultet za sport i turizam, Novi Sad, TIMS Acta* 9, 37-47.

Мирковић 2005: Мирковић Слободан. *Хомоље – Општина Жагубица-еколошко туристичка оаза Европе*. Жагубица: Туристичка организација општине Жагубица.

Прњат 2019: Prnjat Aleksandar. Xenophobia and Identitarian Nationalism. In: (eds.). Milisavljević, V, Mićunović, N. *Xenophobia, Identity and New Forms of Nationalism*. Belgrade: Institute of Social Sciences, 240-251.

Петровић 2013: Petrović J. Marketinška orijentacija u funkciji razvoja savremenog turističkog preduzeća u Srbiji. U: Zbornik radova, (ур.) Ateljević, J., Petrović, D. i Grujić, R, Jahorinski *poslovni dani: preduzetništvo, gastronomija i turizam,* Jahorina, Republika Srpska: Univerzitet u Istočnom Sarajevu, 130-144.

Русалић 2011: Русалић Драгана. Од законске регулативе до активног учешћа: нова дефиниција баштине кроз одржив развој и улогу локалне заједнице, у: *Зборник радова, Културно-туристички потенцијали одрживог развоја сопоћског краја*. Сопот: центар за културу Сопот, 49-57.

Радовић-Катанић-Пезо 2018: Radović Vesela, Katanić Zoran & Pezo Lato. Važnost valorizacije srpskog kulturno-istorijskog nasleđa Kosova i Metohije u cilju razvoja turizma. *TIMS Acta* 12, 5-15.

Ричардс 2003: Richards Greg. What is Cultural Tourism? In: (ed.), Van Maaren, A. Erfgoed voor Toerisme, Weesp: Nationaal Contact Monumenten. file:///C:/Users/PC/Downloads/Whatisculturaltourism.pdf

Скоко 2009: Skoko Božo. *Država kao brend*, Zagreb: Matica Hrvatska

Стојић Карановић 2007: Stojić Karanović, Edita. Regionalna i prekogranična saradnja za održiv razvoj Srbije. *Međunarodni problemi*, 2-3, 340-375. http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2007/0025-85550703340S.pdf [12.06.2020]

Станковић Пејновић 2011: Станковић Пејновић, В. Култура као примарно добро-случај Македоније. *Социолошки преглед*, 45(2): 193-220.

Стратегија развоја туризма Р. Србије 2016-2025:Strategija razvoja turizma R. Srbije 2016-2025. https://mtt.gov.rs/download/3/STRATEGIJA%20RAZVOJA%20TURIZMA%20RS%20%202016-2025.pdf [9.05.2020]

Трајковић 2019: Trajković Nada. Prirodni i kulturni resursi kao faktor konkurentnosti i jačanja performansi sektora turizma, *Turističko poslovanje*, br. 23, 5- 15.

Хорнсков 2015: Hornskov Bul Seren. Izazov autenntičnosti. U: (ed.) Morgan N, Pričard A., Prajd R. *Destinacija kao brend: upravljanje reputacijom mesta.* , Beograd: Clio, 132-145.

Хрустић 2012: Hrustić Hasiba. Evropska integracija u oblasti kulture - osvrt na saradnju Srbije sa EU u oblasti zaštite kulturnog nasleđa, *Kultura*, бр. 136: 340-354.

Шошић 2014: Šošić Trpimir. Pojam kulturne baštine – međunarodnopravni pogled. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 51, 4/2014: 833.- 860.

https://www.researchgate.net/publication/334576714_Pojam_kulturne_bastine_medunarodnopravni_pogled_The_Concept_of_Cultural_Heritage_-_an_International_Law_Perspective[12.5.2020]

Dejan R. DAŠIĆ
Marko Lj. SAVIĆ

THE INFLUENCE OF CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE ON THE ATTRACTIVENESS OF A TOURIST DESTINATION

Summary

The subject of this paper is the influence of cultural heritage on the attractiveness of a tourist destination. Countries, as bearers of the brand, have become aware that it is no longer enough to invest only in the development of individual tourist destinations, such as those related to maritime tourism, metropolises, ski resorts or spas. To modern tourists, the whole country must be presented as a tourist destination, and cultural-historical tourism is imposed as the best option. This was influenced by the fact that with the development of society, there have been major changes in the habits, desires, but also the needs of tourists, who today want different types of vacation. The aim of this paper is to present the marketing potentials of the cultural and historical heritage of Serbia.

Key words: cultural tourism, branding, tourist destinations, Serbia.

Рад је предат 28. јула 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 929.731:929 Вукан Немањић,
75.052.044(497.11)"04/14"
271.222(497.11)-523.6-526.62"04/14"
doi: 10.5937/bastina30-29143

Оригинални научни рад

*Ђорђе Н. ЂЕКИЋ**
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

*Драгана М. МИЛИЋ***

ПРЕДСТАВЕ ВЕЛИКОГ КНЕЗА ВУКАНА У ЗАДУЖБИНАМА НЕМАЊИЋА ИЗ XIII ВЕКА***

Апстракт: Велики кнез Вукан, син великог жупана Стефана Немање, током XIII века у задужбинама Немањића само се спорадично јавља. Његов једини савремени, фрагментарно очувани портрет налазио се на северном зиду куле главног, западног улаза у манастир Студеницу. Претпоставља се да је на северном зиду главног улаза постојала композиција на којој Симеон са своја три сина прилази Богородици и Христу. Постоји могућност да је Вукан као један од ктитора Студенице био приказан у ктиторској композицији. Ктиторство му је омогућио, након окончаног сукоба са Стефаном, на кога је Стефан Немања пренео ктиторска права, други брат Свети Сава који је, градећи идеју о Симеону–Немањи као Јакову, морао да прикаже сложну породицу. Стефан је ктиторство морао да одобри. Од тада Вукан је приказан само са Стефаном у композицијама које илуструју сцене из *Житија Светог Симеона* и то у Радослављевој припрати, затим Градцу и Сопоћанима. С обзиром да не припада главној лози династије, нема га у представама поворке Немањића.

Кључне речи: Вукан Немањић, портрети, фрескопис, XIII век, династија Немањић, владарска идеологија.

Током XIII века, ктитори српских храмова су углавном били чланови владарске породице Немањић. У складу са иконографским програмом, обично у приземној зони зидова и пиластара наоса и припрате, портретисани су чланови владарске породице и највиши представници српске цркве (Павловић 2016: 249, 254). Сликање портрета Немањића био је

* Ванредни професор, djekicdj@ptt.rs.
** Мастер историчар, milicdragana1993@gmail.com.
*** Рад је написан у оквиру пројекта Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (од антике до савременог доба) бр. 183/1-16-6-01 Носилац пројекта је Филозофски факултет у Нишу, а руководилац доц. др. Дејан Антић.

саставни део иконографског програма њихових задужбина јер представља једно од ритуалних ктиторских права и обавеза ктитора према цркви коју је подигао.[1]

Немањићи су у XIII веку сликани у ктиторским композицијама које су могле представљати ктиторско–надгробни портрет и ктиторско–династичку слику, односно хоризонталну генеалогију или лозу у виду поворке[2] али и другим представама из њиховог живота. Свакако, међу најпознатијим представама из њиховог живота је испраћај Немање–Симеона у Свету Гору или дочек његових моштију.[3] Хоризонтална Лоза Немањића је током XIII века представљана како ктитор у благо погнутом ставу у левој руци држи модел цркве и приноси га Христу посредством Богородице, патрона храма, или светитеља из породице Немањић, а за њим следе чланови његове породице, преци и потомци (Војводић 1999: 371–373). Овакве породичне композиције, настале у XIII веку, сачуване су у припрати Милешеве (око 1223), јужном параклису Радослављеве припрате у Студеници (око 1235), наосу Сопоћана (око 1265), Драгутиновој капели у Ђурђевим Ступовима (1282/83) и у цркви Светог Ахилија у Ариљу (крај XIII века) (Радојчић 1996: 15-16, 20, 23, 27, 30; Војводић 1999: 371). Оне су илустровале програм породичне идеологије Немањића, чији је идејни творац Свети Сава.[4] Наведеним композицијама је представљена суштина идеологије: светородност владарске династије, порекло и богоизабраност актуелног владара, континуитет и редослед у наслеђивању престола (Војводић 1999: 371; Павловић 2016: 258). Зато су оне, поред изучавања портрета представљених личности, важне за проучавање породичне идеологије.

Најстарија сачувана породична композиција Немањића налази се у унутрашњој припрати цркве Христовог Вазнесења у манастиру Милешеви (Радојчић 1996: 20). На оштећеном северном зиду, насликани су један до другог: Владислав и Радослав као принчеви и Стефан Првовенчани као краљ

1 О ктиторима, њиховим правима и обавезама, ктиторским композицијама и тематским програмима српског сакралног сликарства у XIII веку видети: Марковић 1925: 100–124; Троицки 1935: 81–132; Радојчић 1996; Маринковић 2009: 321–335; Павловић 2016: 249–260.

2 Ктиторска или донаторска композиција илуструје идеју заступништва и донације јер је приношењем дара ктитор себи обезбеђивао пут у спасење душе, што представља један од разлога за ктиторску делатност. Видети: Радојчић 1996: 74–79; Маринковић 2009: 322, 325.

3 О овим представама више даље у тексту.

4 Сава је написао прво житије и службу Светом Симеону и заслужан је за заснивање и ширење његовог култа као идеалног владара и родоначелника светородне династије Немањић. Он је први у *Житију Светоī Симеона* српску државу поредио са обећаном земљом, српски народ са Израиљем, Симеона са Јаковом, а Стефана са Јосифом. Стефан је означен и као „добри корен", који је изашао из Симеонове „утробе" и постављен је на престо „Христом дароване владавине" (Ћоровић 1928: 154, 157, 173; Свети Сава 1986: 99, 102, 117).

са владарским обележјима, док се на северном делу источног зида налазе портрети Светог Саве као архиепископа и вертикално пресечени лик Светог Симеона у монашком оделу (Радојчић 1996: 20–21). То показује да је њих, Немањиће, Бог изабрао да воде српску државу и српску цркву, односно дао им је световну и духовну власт. Ове представе би се могле чак тумачити и као представа о симфонији световне и духовне власти.

У доњој зони јужног параклиса Радослављеве припрате Богородичине цркве у Студеници, приказани су портрети три српска архиепископа: Саве I, Арсенија I и у то време јеромонаха Саве, потоњег архиепископа Саве II, и ктиторска композиција на којој су представљени: као Свети Симеон Немања, Стефан Првовенчани као монах Симон, Радослав као краљ и његова жена Ана (Ћирковић–Кораћ и др. 1986: 83–84; Радојчић 1997: 15–16). Дакле, осим што се наглашава црквена власт, наглашава се и светородност световне власти. На овим композицијама можемо са сигурношћу тврдити да је приказан идеал симфоније световне и духовне власти.

У западном травеју наоса цркве посвећене Светој Тројици у манастиру Сопоћани, налази се ктиторско–династичка композиција. У њеном саставу, на јужном зиду, су портрети Светог Симеона и Стефана Првовенчаног као монаха и краља Уроша, а на западном зиду су представљени Драгутин и Милутин као принчеви (Ђурић 1963: Радојчић 1996: 22–23). Ова фреска представља само световне владаре, два у том моменту покојна, који су оба светитељи и трећег тренутног. С друге стране су принчеви који представљају будућност династије.

По угледу на породичну слику у Сопоћанима, у доњој зони живописа у саставу ктиторске композиције подељене на два дела, на јужном и западном зиду Драгутинове капеле у Ђурђевим Ступовима, представљена је поворка Немањића (Радојчић 1996: 27). На јужном зиду су насликани Свети Симеон и Стефан Првовенчани као монах, краљ Урош и краљица Јелена, а на западном зиду краљ Драгутин, његов син Владислав и жена Кателина, краљ Милутин и његова жена Јелена (Радојчић 1996: 27–28). И ова фреска као да понавља идеолошки образац претходне, настале у Сопоћанима: два владара светитеља, затим родитељи тренутног краља, такође краљевски пар, на јужном зиду, а на западном тренутни краљ, до њега његов наследник, супруга, брат са супругом. Ово је до тог времена најсвеобухватнија представа поворке владаревог дома.

У доњој зони западног травеја наоса цркве Светог Ахилија у Ариљу приказана је породична композиција Немањића монаха: Светог Симеона, Стефана Првовенчаног, Уроша I и његове жене Јелене (Радојчић 1996: 30). Дакле, заједно два претходна владара и актуелни владар са супругом.

Судећи по сачуваним фрескама из српских храмова XIII века, најстарији син великог жупана Стефана Немање (1166–1196), велики кнез

Вукан, који се у изворима помиње и као Вук, није представљан у саставу породичних композиција Немањића.[5]

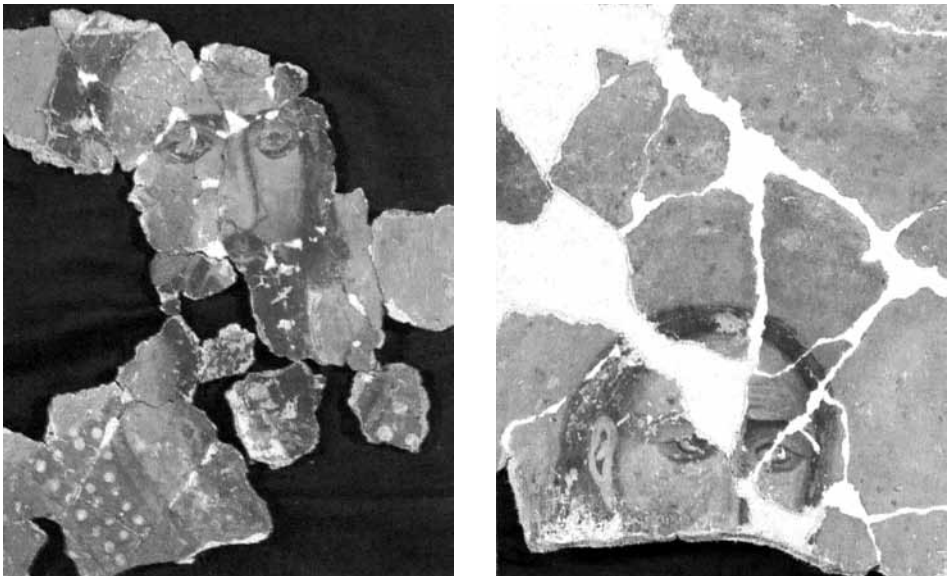
Његов једини савремени и фрагментарно очувани портрет (Сл. 1) налазио се на северном зиду куле главног, западног улаза у манастир Студеницу (Ђурић 1969: 106, 108; Живковић 2019: 51).[6] Испред њега је био насликан велики жупан Стефан чији су делови портрета и леве руке, такође, фрагментарно очувани (Ђурић 1969: 106; Миљковић 2002: 184). На основу Стефановог геста руке, у виду молитвеног обраћања, претпоставља се да је ова композиција могла представљати хоризонталну породичну лозу која је током века служила као модел у фрескописању (Миљковић 2002: 184, 186). Поред Вукановог лика откривен је оштећени фрагментарни натпис који се, након рестаурације, може прочитати као ѡ(о)лење влкана кнеѕа велнега с(н)на велнега жюпана нємање (Шакота 1969: 88). Постоји могућност да је и на главном улазу у манастир била осликана већа композиција на којој је, на северном зиду Симеон са своја три сина прилазио Богородици и Христу, а на јужном зиду су се налазили светитељи које су посебно поштовали (Ђурић 1969: 109–111; Ћирковић–Корач и др. 1986: 62; Живковић 2019: 52–53).[7]

Осим овог портрета, претпоставља се да је Вукан био насликан у склопу ктиторско–надгробне композиције на јужном зиду западног травеја наоса Богородичине цркве у Студеници (Сл. 2), изнад саркофага у коме су почивале мошти Светог Симеона (Тодић 1997: 38; Ђурић 2000: 268–269). Ова фреска је услед оштећења поново осликана 1568. године када није у потпуности поновљен њен првобитни изглед. Наиме, на бочним странама нише око ктиторско–надгробне композиције су приказани: западно, Свети Сава у одежди архиепископа, а источно, краљ Стефан Дечански одевен у дивитисион (дуга туника са узаним рукавима) и лорос (богато искићена трака која се од огрлице пружа до земље), са куполном круном (Тодић 1997: 35; Ђурић 2000: 268).

5 О Вукану, његовим титулама, удеоној кнежевини и односу са млађим братом Стефаном постоји значајна литетература: Руварац 1888: 1–9; Станојевић 1933: 91–101; Бубало 2011: 79–92; Мишић 1997: 133–146; Мишић 2011: 20–23; Бубало 2011: 79–92; Коматина 2016: 15–34.

6 Током 1968. године, када су вршени конзерваторски радови на кули западног улаза у манастир Студеницу, пронађени су фрагменти живописа делимично на зиду и у шуту, којим су била испуњена удубљења у зиду. Фрагменти су повезани у целину, постављени на нову подлогу и изложени у манастирској ризници. На њима су идентификовани ликови Стефана, Вукана, непознатог светитеља који би могао бити Свети Стефан Првомученик и непознатог светог ратника који би могао бити Свети Ђорђе. Поред Вукановог лика је откривен и натпис који је помогао у његовој идентификацији. Упоредном анализом са фрескописом у Богородичиној цркви установљено је да ови фрагменти припадају сликарству из 1208/9. године. Видети: Ђурић 1969: 105–111; Шакота 1969: 87–91; Миљковић 2002: 183–188.

7 Узор за то могу бити византијски или римски украси градских капија на којима су слављени владари (Миљковић 2002: 187).

Сл. 1 Фрагменти портрета Стефана и Вукана, северни зид куле главног улаза у манастир Студеницу (Ћирковић–Кораћ и др. 1986: 64)

Сл. 2 Ктиторска композиција, Богородичина црква, Студеница (https://www.blagofund.org/Archives/Studenica/Main/Pictures/Interior/Naos/Western_bay/South_wall/South_wall_-_first_row/STUD_2_IMG_7022.html, Приступљено 5. 9. 2020)

Уместо Светог Саве је, како се претпоставља, првобитно био приказан Стефан Првовенчани јер је Стефан Немања њему пренео ктиторска права над Студеницом, док је на месту лика Стефана Дечанског могао бити

насликан Вукан (Тодић 1997: 38–39).[8] Као доказ за тврдњу да је на овом месту првобитно био насликан Вукан истиче се натпис који се налазио изнад лика, а поред имена Стефана Дечанског, који није сачуван, али је један његов део откривен и документован (Поповић 1992: 34; Тодић 1997: 38). Натпис је ишчитаван као краль вль(ка)нь (Петковић 1924: 74) и краль вльнь (Радојчић 1996: 13). Међутим, овакав натпис не би могао настати 1208/9. године, јер је Вукан у Студеници титулисан као велики кнез, а само је у Дукљи титулисан као краљ.[9] У овом случају, титула краља се односи на Стефана Дечанског. Такође, уколико је исправна претпоставка да се у спорном натпису ради о преправци живописца из 1568. године, онда у овом натпису није било помена Вукана.[10] Ипак, мишљења смо да поменути натпис нема пресудну улогу у утврђивању постојања Вукановог портета уз ктиторску композицију у првобитном слоју живописа.

После доградње спољашње припрате са два бочна параклиса у Студеници, чији је ктитор краљ Радослав (1227–1234), изведен је живопис око 1235. године (Ћирковић–Корах и др. 1986: 81). У јужном параклису, посвећеном Светом Симеону, у горњој зони налазе се фреске које илуструју сцене из његовог житија: *Испраћај Симеона, Дочек на Светој Гори, Смрт* и *Пренос мошти у Студеницу* (Ћирковић–Корах и др. 1986: 82; Радојчић 1996: 15). Житијни циклус Светог Симеона је тада први пут приказан у српском сликарству и то по тексту житија које је саставио Свети Сава.[11]

На фресци која илуструје *Испраћај Симеона на Свету Гору* (Сл. 3) могу се идентификовати Стефан и Вукан како стоје испред грађевине и погледом прате монаха, чији лик није сачуван, док је један од њих подигао руку у знак поздрава (Ђурић 1964: 73, 79). У прилог томе да су у овој сцени представљени Стефан и Вукан сведочи опис одласка Симеона из Студенице на Свету Гору у *Житију Светог Симеона* од Светога Саве. Наиме, у Житију се наводи да је Симеон, пре одласка, позвао своје синове. Ови су се одазвали позиву и дошли му са својом властелом и бољарима. При поласку Симеон их је по други пут благословио и потом отишао у Свету гору 1197. године октобра месеца (Ћоровић 1928: 163; Свети Сава 1986: 107).

8 Остављајући ово питање отвореним, Војводић је дао другачије тумачење о избору и распореду ликова уз ктиторску композицију, који су могли настати у време првобитног живописања Богородичине цркве. Он претпоставља да је Свети Сава био насликан на истом месту на коме се и сада налази, али у одећи монаха, док је портрет Стефана Дечанског заменио портрет Стефана Првовенчаног. У таквом распореду, није било места за портрет Вукана. Видети: Војводић 2016: 591–596.

9 Видети: Бубало 2011: 79–92.

10 Видети: Војводић 2016: 591–593.

11 Савином заслугом је, изгледа, јужни параклис Радослављеве припрате посвећен Светом Симеону и осликан сценама из његовог житија (Ћирковић–Корах и др. 1986: 82).

Сл. 3 *Испраћај Симеона на Свету Гору*, јужна капела Радослављеве припрате, Студеница (https://www.blagofund.org/Archives/Studenica/Main/Pictures/Interior/Exonarthex_King_Radoslav_s_narthex/South_parecclesion_-_dedicated_to_Saint_Simeon_Nemanja/East_wall/East_wall_-_second_row/STUD_3_57.html, Приступљено 5. 9. 2020)

Сл. 4 *Пренос моштију Светог Симеона*, јужна капела Радослављеве припрате, Студеница (https://www.blagofund.org/Archives/Studenica/Main/Pictures/Interior/Exonarthex_KiKi_Radoslav_s_narthex/South_parecclesion_-_dedicated_to_Saint_Simeon_Nemanja/North_wall/North_wall_-_second_row/STUD_3_67.html, Приступљено 5. 9. 2020)

Композиција *Пренос Симеонових моштију из Хиландара у Студеницу* (Сл. 4) садржи портрете пратиоца моштију међу којима се истичу Стефан и Вукан, који носе одар са моштима, а прате их велможе и прилазе групи монаха који су изнели икону Богородице Молитељке пред бедеме манастира (Ђурић 1964: 81–82). По речима Светог Саве, када је сазнао за долазак моштију свога оца Симеона, његови синови, владар, Стефан и брат му кнез Вукан, сакупили су епископе, свештенике и игумане са монаштвом, као и бољаре да их дочекају (Ћоровић 1928: 172–173; Свети Сава 1986: 117).

По узору на Богодичину цркву у Студеници, у манастирима Сопоћани и Градац јужни параклиси су посвећени Светом Симеону.[12] У горњим зонама параклиса су приказане по четири композиције из *Житија Светог Симеона*, које је саставио Свети Сава (Радојчић 1996: 17; Ђурић 1964: 82). Живопис јужног параклиса, који се налази уз припрату цркве посвећене

12 Манастир Сопоћани, задужбина краља Уроша I (1243–1276), изграђен је и живописан 60–их и 70–их година XIII века. Манастир Градац, задужбина краљице Јелене, жене краља Уроша I, изграђен је и живописан 70–их година XIII века. О овим манастирима видети: Ђурић 1963; Кандић 1982; Тодић 2006/07, 59–77; Чанак Медић–Тодић 2013.

празнику Благовести у манастиру Градац, доста је оштећен те су фреске данас непрепознатљиве (Кандић 1982: 13, 41).[13]

У јужном параклису уз унутрашњу припрату цркве Свете Тројице у манастиру Сопоћани, фреске су делимично очуване (Ђурић 1963: 80, 82). На северном зиду параклиса налази се сцена *Пренос Симеонових моштиjу из Хиландара у Студеницу* (Сл. 5) која ликовно подсећа на истоимену сцену у Студеници. На њој се могу уочити портрети Вукана и Стефана, како носе одар са моштима и вероватно Саве, који је десном руком ухватио Вукана за мишицу (Ђурић 1964: 77). Тиме су представљена сва три брата како преносе очево тело у Студеницу.

Сл. 5 *Пренос моштиjу Светоī Симеона*, параклис Светог Симеона, Сопоћани (https://www.blagofund.org/Archives/Sopocani//Pictures/Chapel_of_St_Symeon_Nemania/TrTranslati_of_relics_of_St_Symeon_from_the_north_wall/Translation_of_relics_of_St_SymeSy_Nemania_from_Hilandar_Mt_Athos_to_Studenica_Serbia/CX4J0473.html, Приступљено 5. 9. 2020)

13 Делови фрескописа су били очувани 1935. године када је француски историчар уметности Габријел Мије посетио манастир Градац и том приликом фотографисао оштећене фреске. Иако је и тада живопис био оштећен, одређени сегменти су могли бити препознати као део композиције *Пренос Симеонових моштиjу*. На десној страни оштећене фреске била је приказана скупина монаха са игуманом и епископом, која је изнела икону Богородице Агиосоротисе пред улазом у цркву да би дочекала мошти Светог Симеона. Како је овај део композиције идентичан ономе у Сопоћанима, изводи се закључак да је јужни параклис манастира Градац био осликан сценама из *Житиjа Светоī Симеона* и да су оне урађене по угледу на сопоћанске фреске исте тематике (Ђурић 1964: 78).

Из досадашњег излагања, могло би се закључити да је Вукан у Студеници представљен више пута, заједно са братом Стефаном: на зиду улазне куле у манастир, вероватно у ктиторској композицији и у саставу сцена из *Житија Светог Симеона*. На овим фрескама се могао наћи као син ктитора јер је члан породице (Тодић 1997: 39; Живковић 2019: 51).

Дакле, након живописа Студенице, Вуканов портрет је представљен једино у Сопоћанима и Градцу у саставу композиција из којих његов лик није могао бити изостављен, које се односе на Симеона и прате садржај Житија које је написао Свети Сава. У породичним композицијама његовог портрета нема.

Да би се разумело Вуканово појављивање, односно не појављивање на фрескама XIII века, мора се сагледати његова делатност у догађајима с краја XII и почетка XIII века и владарској идеологији тога доба.

Последњих година XII века дошло је наиме, до политичких промена у српској држави. После дугогодишњег ратовања против Византијског царства склопљен је мир (1190). Србији је призната већина освојених земаља, а велики жупан је требало да остане под врховном влашћу византијског цара (Бубало 2016: 71). Зарад подстицања лојалности српског владара уговорен је брак између принца Стефана и принцезе Евдокије, чији отац ће након извршеног превrата 1195. године постати цар Алексије III (Ћирковић 1981: 263–264; Бубало 2016: 71, 73).

Вукан је у то време, у складу са обичајем да се државна територија дели између мушких чланова владареве породице, управљао делом државе као удеони кнез (Благојевић 2004а: 17, 19–20).[14] Добио је на управу Дукљу, Далмацију и Требиње, најкасније 1190. године, како се наводи у повељи коју је Стефан Немања издао Сплиту, а у њеном тексту се наводи и да Растко управља Хумом (Динић 1955: 69–94; Ружичић 1961–1962: 291–299). Није познато да ли је пре или после тога добио Топлицу и Хвосно.[15] Ктиторски натпис Мавра Кацафрангија, који се налази на фасади цркве Светог Луке у Котору, а потиче из 1195. године, садржи информације о територијалном опсегу Вуканове удеоне кнежевине (Томовић 1997: 23). Изградња цркве је датована у време владавине великог жупана Немање и његовог сина Вукана, краља Дукље, Далмације, Травуније, Топлице и Хвосна; у оригиналу: sub tempore d(omi)ni Nemane, magni iupani,

14 Удеоне кнежевине или *части отачаства*, као систем поделе управних подручја код Срба, помињу се у изворима од IX века. Познатије су из XII века јер су остала бројнија сведочанства из тог периода. На челу државе је био владар са титулом великог жупана. Његова браћа, синови или синовци управљали су својим удеоним кнежевинама, са титулом кнеза или великог кнеза, али уз признавање првенства великом жупану (Благојевић 1999: 759; Благојевић 2004а: 1–20).

15 О територијалном опсегу Вуканове удеоне кнежевине видети: Мишић 1997: 136–139.

et filii sui Velcanni, regi Diokclie, Dalmatie, Tribunie, Toplize et Cosne (Томовић 1997: 26). Овај натпис сведочи о томе да је Вукан био краљ Диоклиције, Далмације, Требиња, Топлице и Хвосна. Титула краља указује да је прихватио државно–правну баштину краљевства Дукље и Далмације, државе формиране у XI веку.[16] Титула краља, са којом се Вукан наводи, коришћена је само у Дукљи у смислу очувања традиције и није била званично призната. Званично, Вукан је у овом периоду носио титулу кнеза коју је легитимно стекао од великог жупана, чију је врховну власт признавао, онда када је добио удеону кнежевину на управу.[17]

На државном сабору у Расу 1196. године, Стефан Немања је саопштио одлуку да се повлачи с власти, а онда је за наследника, Свети Сава наводи, *Божјом вољом* изабрао *благородноīа* сина, Стефана Немању, додајући томе и да је он зет боговенчаног кир Алексија, цара грчкога. Као доказ Немањине–Симеонове наклоности Стефану наглашава да му је отац сам дао венац–круну и благословио га као Јаков Исака. Оно што је важно рећи да је он тада Србе назвао Израиљом, а од Стефана тражио да га води као Јосиф (Ћоровић 1928: 157; Свети Сава 1986: 102).

Потом Вукана, свог другог сина *благородноīа* и љубљенога *благослови* и даде му титулу великог кнеза и довољно земље и даде и њему заповести које нису наведене (Ћоровић 1928: 157; Свети Сава 1986: 102). Да ли су оне Сави биле познате па их он свесно изоставља или су му оне остале непознате није могуће одговорити. Сава наводи само заповести које је издао Симеон њима двојици заједно, а то је да љубе Бога и да живе у међусобној слози и љубави, поштујући један другог и ред који је он као отац и владар успоставио. Том приликом се обратио властели и бољарима такође их позивајући на мир и послушност цркви (Ћоровић 1928: 157–159).

Престо је наследио Стефан из разлога које је и Сава навео, а који су прихваћени у литератури: био је ожењен византијском принцезом, чиме је постао члан царске породице, што му је као царевом зету дало првенство у наслеђивању (Ћирковић 1981: 264; Бубало 2016: 74). Међутим, сматра се да је Стефан иако је био млађи син, наследио престо јер је рођен у време када је Немања био велики жупан, после 1166. године (Марјановић Душанић 1997: 105–106).

Вукан је на сабору од оца добио титулу великог кнеза и благослов да влада својом удеоном кнежевином, али уз услов да признаје врховну власт

16 Видети: Бубало 2011: 79–92; Коматина 2016: 15–34.

17 Познато је да су током XII века носиоци власти одређених делова државе имали титулу кнеза. Међу њима су и Немањина браћа, Мирослав и Страцимир, који су господарили Хумом и земљом Моравице. Вукан је попут њих, до 1196. године носио титулу кнеза. Потомци хумског кнеза Мирослава се у првој половини XIII века у изворима јављају са титулом великог кнеза. Видети: Благојевић 2004б, 21–50.

великог жупана Стефана. Титула великог кнеза је у том тренутку била значајна јер је једино Вукан био њен носилац, док је његова удеона кнежевина обухватала пространу територију, што је у складу са Савиним казивањем да му је Немања „оделио довољно земље" (Ћоровић 1928: 157; Свети Сава 1986: 102). При томе титула великог кнеза могла се добити једино од легитимног владара (Благојевић 2004б: 34–35). Са њом се Вукан помиње и у ктиторском натпису, који се налази над главним улазом у цркву Успења Пресвете Богородице у манастиру Морачи.[18] Равнотежа власти је постојала неко време, али је сукоб био неминован, будући да Вукан није могао да се одрекне амбиција да стекне врховну власт, коју је Стефан намеравао да сачува, иако су му вероватно приликом Немањиног силаска са престола придодати нови поседи (Бубало 2016: 74, 80).[19]

Судећи по сачуваним документима, одлукама которског већа, Вукан је почевши од 1197. године иступао самостално јер у њима није споменут велики жупан као врховни владар (Бубало 2016: 81). Међутим, краљем се назива још од 1195. године како смо навели у ктиторском натпису на цркви Светог Луке у Котору. Као краљ се спомиње и у докуменатима которског градског већа у периоду између 1197. и 1203. године (Коматина 2016: 28). Сам папа Иноћентија III га као заштитника римокатоличке цркве на територији којом влада, титулише као *regis Dalmatie et Dioclie*. Управо зато је од папе Иноћентија III Вукан и тражио краљевску круну, као потврду и озакоњење титуле краља коју већ користи. Папа му круну неће послати. Под Вуакновим покровитељством су папски легати сазвали и водили сабор Барске цркве 1199. године, на коме је одлучено да се барском епископу призна ранг архиепископа (Ћирковић 1981: 266–267; Јањић 2012: 115–127; Суботић–Миљковић и др. 2015: 43; Бубало 2016: 81–82). Стефан је Вукана казнио тако што му је одузео Хвосно и Котор, као најзначајнији град у Зети, а можда и Топлицу (Мишић 2011: 23).

Чињеница да је владао као самостални владар није Вукана лишила идеје да обједини државу под својом влашћу. Најкасније до лета 1202. године уз помоћ Угарске и њеног краља Емерика, Вукан је успео да протера Стефана, загосподари Србијом и узме титулу великог жупана. Како је титулу *краља Србије* узео угарски краљ, то је значило за Вукана и умањење сопствене титуле. Тако га и папа у писму 1203. године титулише као великог жупана. Рат се завршио најкасније 1205. године успостављањем дотадашњих односа (Бубало 2011: 82–83). Мир између браће је успостављен враћањем на стање пре сукоба, тако што је Стефан као

18 Вуканов син Стефан, ктитор манастира Мораче, у ктиторском натпису је означен као с(ы)нь вєлнєга кнєзa влкa (Томовић 1974: 43).

19 О њиховом сукобу видети: Станојевић 1933: 91–101; ур. Ћирковић 1981: 263–270; Бубало 2011: 79 – 92.

велики жупан имао врховну власт у држави док је Вукан као велики кнез, односно краљ, управљао у удеоној кнежевини која је обухватала сигурно Дукљу и Далмацију, можда Требиње, али без Топлице и Хвосна (Мишић 2011: 22–23).

Вуканову узурпацију власти Свети Сава је представио као казну због кршења завета који им је отац дао на сабору у Расу, али без именовања преступника, и уклапањем датих околности у шири контекст латинског заузимања Цариграда 1204. године, због чега је завладао „велики метеж" (Ћоровић 1928: 157–159, 171–174; Свети Сава 1986: 102–104, 116–117). Првовенчани, разумљиво, даје другачије тумачење. Вукан је окарактерисан као *преступник* очевог завета и пете Божије заповести „Послушај оца и матер своју да дуго и срећно поживиш на земљи", који је уз помоћ странаца, *инородника*, започео грађански рат у коме је српска држава пуно страдала. Њему на терет није само стављено ратовање против великог жупана зарад преузимања врховне власти, већ и кршење светог завета очевога и пустошење *отачаства својега са инородницима* тј. са Угрима (Стефан 1939: 54–55; Првовенчани 1988: 87). На тај начин, Вукан је представљен као грешник кога је Стефан, уз Божју помоћ, победио у рату и вратио се на власт.

Мир између Стефана и Вукана који је већ био успостављен, утврђен је доласком Саве у Србију и дејством моштију Светог Симеона, јер су просветиле „отачаство његово" (Стефан 1939: 55–56; Првовенчани 1988: 87–88). Помирење је остварено Вукановим покајањем и Стефановим опроштајем, те је њихов однос, као и управни систем, успостављен онако како је то било пре сукоба.

Сава је организовао пренос Симеонових моштију у Студеницу. Оне су у Србију стигле највероватније 9. фебруара 1207. године (Живковић 2019: 41). Ипак, из идеолошких разлога Сава је иницијативу за транслацију Симеонових моштију описао као заједничко дело Стефана и Вукана, који су молили брата да дође и донесе очеве мошти како би се благослов јавио испуњен на њима (Ћоровић 1928: 171–172; Свети Сава 1986: 116).[20] Они су заједно положили очеве мошти у припремљени гроб као што је старозаветни Јосиф из Египта пренео тело свога оца Јакова у земљу обећану (Ћоровић 1928: 173; Свети Сава 1986: 117).

Вукан се између априла 1207. и јула 1208. године повукао из управе. Тај закључак се изводи на основу уговора о пријатељству са Млечанима који је склопио Вуканов најстарији син Ђорђе јула 1208. године (Суботић–Миљковић и др. 2015: 43).

20 Стефан Првовенчани при опису овог догађаја искључује Вукана као учесника (1939: 55–56; 1988: 87–88).

Није познато шта је после овога било са Вуканом, ни када је умро. Једино се у Троношком родослову помиње да је сахрањен оу лаври стоудениць прн гробоу оца своего снмеона, што потврђују археолошка испитивања (Поповић 1992: 44; Живковић 2019: 48). Треба рећи да је Студеницу Стефан Немања градио и у њој припремио себи гроб. У Студеници су сахрањени и његова жена Ана у монаштву Анастасија, првобитно Стефан Првовенчани, Вуканов син Растко у монаштву Теодосије (Милановић 2018: 196). У западном травеју наоса Богородичине цркве, испред Немањиног саркофага налази се делимично очувана гробница у којој су приликом ископавања пронађени делови скелета мушке особе, старе преко 60 година. Врло је вероватно да су то посмртни остаци Вукана. Његова гробница је као спољашње обележје могла да има камену плочу у нивоу пода у којој би био уклесан надгробни натпис (Поповић 1992: 45).

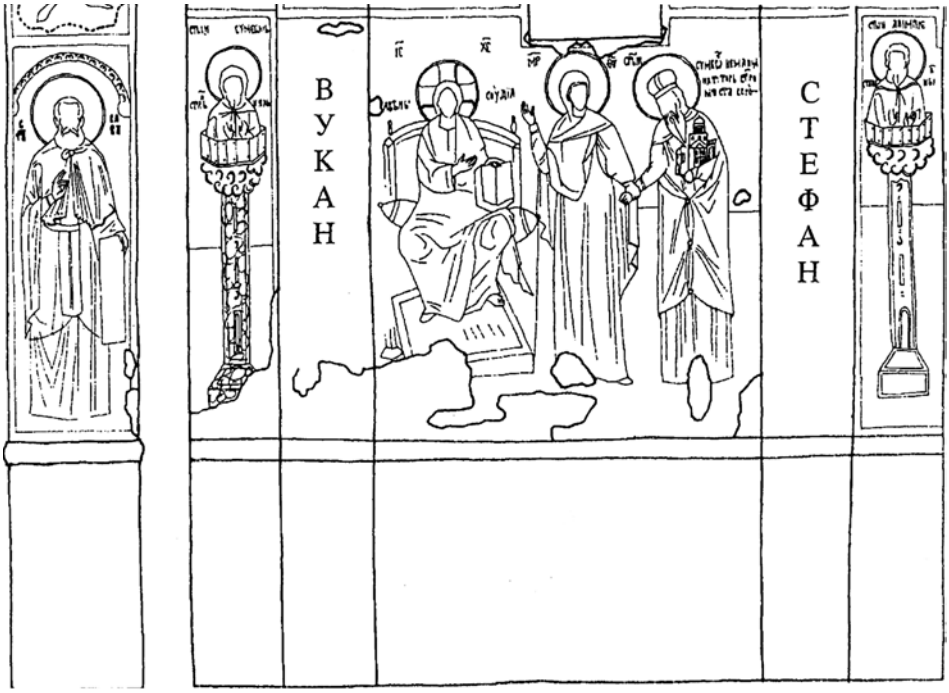
Наравно, ово нас наводи на питање како је Вукан могао да се сахрани у Студеници када је ово право припадало само ктиторима?

По сведочењу Светог Саве, Стефан Немања је свом наследнику, Стефану, „заповедио да се о црквама брине“ (Ћоровић 1928: 157; Свети Сава 1986: 102), што значи да је на њега пренео ктиторска права над Студеницом. По сведочењу Стефана Првовенчаног, њему је отац „писмом“ предао ктиторска права над Студеницом „ни с ким у заједници“, него само њему и његовим потомцима (Стефан 1939: 43; Првовенчани 1988: 80). Дакле, ктиторско право Стефан је стекао деривативно, путем наследства по закону и као поклон који му је отац даровао писаним путем (Марковић 1925: 102; Троицки 1935: 102–103). Податак из *Житија Светоī Симеона* које је написао Стефан Првовенчани искључује Вукана као једног од могућих ктитора.

Навели смо већ да је Вукан могао бити приказан у ктиторској композицији (Сл. 6) као члан породице (Тодић 1997: 39; Живковић 2019: 51). Међутим, то не значи да је могао бити и сахрањен у Студеници. За то је морао и сам бити њен ктитор. Постоји неколико података које упућују на такав закључак.[21]

Први је ктиторска композиција. Свети Сава је узор за њу нашао у Византији. На њој Богородица, којој је посвећен храм, приводи Немању Христу. Како живопис није урађен за време Немањине владавине, него његовог сина Стефана, то је и он морао бити у поворци иза оца. Сматра се да је у поворци био живописан и Вукан (Тодић 1997: 39).

21 Сматра се да је као студенички игуман Сава бринуо и руководио живописом у Студеници (Тодић 1997: 38–39).

Сл. 6 Ктиторска композиција, 1208/9 (реконструкција) (Тодић 1997: 45)

Претпоставка о Вукану као ктитору се темељи и на ктиторском натпису. Ктиторски натпис је изведен у фреско техници и налази се у прстену тамбура студеничког наоса. На основу њега се датује почетак настанка живописа у 1208/9. годину (Милановић 2018: 197; Живковић 2019: 43). Први који га је датовао у 1209. годину и који је на њему прочитао Вуканово име био је Франц Мертенс (*Mertens 1847:* 177–178). Натпис је на српскословенском језику и гласи:

> сен· прѣс(вѣ)ты храмь· прѣчнс[т]не владычице наше б(огороди)це· съдьдань бысть велеславь[н]ы[м]ь с... ...е ...ле· велимь жоупаномь и сь[вато]у [ц(а)ра] гр[ь]ч[ь]ск[аг]о куръ алѣксье ·стѣфаномь· неманею· прнемьшоуюу же аньгельскн шбра[зь· с]нлесноу ильнхоу· сьв[ршні ... в]елеславн[аго г(оспо)д(н)на с... и[оу] велнега кнеза влькана· вь лѣто ·ѕ҃ѱzі· нньдикта ·ві· н мене работавьш[аго помен]ѣте сави грѣшнаго (Суботић–Миљковић и др. 2015: 36).

У делу који недостаје иза израза с]нлесноу ильнхоу сматра се да се налазио текст:

> сьвръші се н попнса трогдомь· велеславьногъ г҃дна· вьсее срьбьскые земле· велнега жоупана и севастократора стѣфана· и брата моу, затим долази текст који смо већ навели велнега кнеза влькана (Суботић–Миљковић и др. 2015: 36).

Натпис је јединствен из више разлога. То је један од последњих помена Вукана, као великог кнеза за његова живота.[22] Сматра се како је Немања оставио Стефану ктиторско право над Студеницом, те је Стефан морао бити поменут у натпису и то управо у делу где је натпис оштећен. Доказ да је и Вукан био ктитор лежи у чињеници да је иза Стефановог имена било написано име Вукана (Суботић–Миљковић и др. 2015: 43–44). Тиме је Сава остварио своју замисао–идеал братске љубави Стефана и Вукана (Тодић 1997: 39). Сматра се да је живопис резултат заједничког дела три брата: великог жупана Стефана, великог кнеза Вукана и архимандрита Саве, који је у то време био старешина манастира Студенице (Милановић 2018: 197).

Дакле, Вукан је трећи ктитор Суденице. Први је његов отац Стефан Немања–Свети Симеон, други његов брат Стефан и најзад он. Ктиторско право Немања је пренео само на Стефана. Како се онда Вукан нашао ту? Оно што мора да се нагласи то је да није могао да постане ктитор без сагласности Стефанове. Сава је сигурно утицао да се током 1207. године односи међу браћом знатно поправе (Тодић 1997: 39). Он је највероватније био тај који је убедио Стефана да дозволи да Вукан буде трећи ктитор и да у Студеници буде сахрањен. Алтернатива је била да буде сахрањен вероватно у Бару, у храму римокатоличке надбискупије, коју је обновио. То би значило верско цепање династије. То је Сава разумљиво желео да избегне.

Поређење Симеона са Јаковом и српске државе са обећаном земљом представља почетак стварања владарске идеологије Немањића (Марјановић Душанић 1997: 191–192). Сава је у њену основу поставио породичну слогу која се испољава у заједничком деловању Стефана и Вукана, док њихов сукоб превладава. Њихову слогу је истакао и путем слике уклапајући портрете своје браће у иконографски програм живописа Богородичине цркве, а њихова имена је увео и у ктиторски натпис. Сликање породичне композиције на зиду улазне куле у манастир је због тога врло вероватно. Она би сведочила о слози која влада у српској држави и владарској породици због присуства моштију Светог Симеона.

Сложна владарска породица коју чува њен родоначелник се, дакле, налази у основи владарске идеологије Немањића. Да би светородна династија могла да предводи *изабрани народ* у *обећаној земљи*, породични односи су због тога морали бити идеални. Вукану је опроштена узурпација власти, али његово даље присуство у владарској идеологији није било могуће из

22 То је најстарији датовани српски ктиторски натпис на српскословенском језику, саставио га је Сава који је надгледао живописање. Помен цара Алексија III у време када је био збачен са престола и у интернацији на Западу има за циљ да истакне легитимитет власти рашког великог жупана Стефана, који је титулу севастократора добио од василевса Ромеја, једиког цара и Божјег намесника на земљи (Суботић–Миљковић и др. 2015: 37, 40–42; Живковић 2019: 44–45).

једноставног разлога: Стефан је једини легитимни наследник српског престола. Легитимитет Стефанове власти, како је он сам истицао у својим делима, *Хиландарској* и *Мљетској повељи* и *Житију Светог Симеона*, потиче од очевог благослова и Божје воље (Марјановић Душанић 1997: 104, 108). У одбрани легитимитета свог положаја Стефан је брата окарактерисао као *преступника* очевог завета, али кратко објашњење да се то догодило „грехова мојих ради" (Стефан 1939: 54; Првовенчани 1988: 87), значило је да он признаје постојање и своје кривице у сукобу. Тиме је сукоб на најбољи начин, колико су знали и умели, изгладили.

Током XIII века владари српске државе су били Стефанови потомци, те су они своје порекло, између осталог, истицали и у храмовима које су оснивали. Они су као своје претходнике на фрескама представљали портрете Светог Симеона и Стефана Првовенчаног, као владара или монаха. Стефанови потомци су у својим задужбинама обезбеђивали сликање породичних портрета како би истакли своје порекло и континуитет у наслеђивању престола. Вукан је сликан тамо где је имало смисла, и то као неко ко у сагласју са братом Стефаном–владарем преноси очеве мошти. Тиме је он престао да буде доживљаван као противник, већ као неко ко подржава Стефана као владара, односно његову лозу.

ИЗВОРИ

Првовенчани 1988: Стефан Првовенчани. *Сабрани списи*. Приредила Љиљана Јухас Георгиевска. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Свети Сава 1986: Свети Сава. *Сабрани списи*. Приредио Димитрије Богдановић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Стефан 1939: Стефан Првовенчани. „Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног". *Светосавски зборник*. Књига 2. Приредио Владимир Ћоровић. СКА Посебна издања. Књига CXXV. Друштвени и историски списи. Књига 50. Београд: Српска краљевска академија, 1–77.

Ћоровић 1928: Владимир Ћоровић. *Списи Св. Саве*. Издао Владимир Ћоровић. СКА. Дела старих српских писаца књига 1. Београд; Сремски Карловци.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић 1999: Милош Благојевић. „Удеоне кнежевине". *Лексикон српског средњег века*. Ур. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 759.

Благојевић 2004а: Милош Благојевић. „Српске удеоне кнежевине". *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1–20.

Благојевић 2004б: Милош Благојевић. „Велики кнез и земаљски кнез". *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 21–50.

Бубало 2011: Ђорђе Бубало. „Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства". *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*. Зборник радова. Ур. Бранислав Тодић. Беране; Београд, 79–92.

Бубало 2016: Ђорђе Бубало. *Српска земља и приморска у доба владавине Немањића*. Прва књига. Београд: Филип Вишњић.

Војводић 1999: Драган Војводић. „Лоза Немањића", *Лексикон српског средњег века*. Ур. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 371–373.

Војводић 2016: Драган Војводић. „Студенички гроб светог Симеона Српског: прилози о грађи и запажања о живопису". *Стефан Немања–Преподобни Симеон Мироточиви*. Зборник радова. II. Ур. Милан Радујко. Београд; Беране, 587–601.

Ђурић 1963: Војислав Ј. Ђурић. *Сопоћани*. Београд: Српска књижевна задруга и Издавачко предузеће „Просвета".

Ђурић 1964: Војислав Ј. Ђурић. „Историјске композиције у српском сликарству средњега века и њихове књижевне паралеле". *ЗРВИ*, VIII–2, Београд, 69–90.

Ђурић 1969: Војислав Ј. Ђурић. „Портрети на капији Студенице". *Зборник Светозара Радојчића*. Ур. Војислав Ј. Ђурић. Београд 1969, 105-111.

Ђурић 2000: Војислав Ј. Ђурић. „Иконографска похвала Светом Симеону Немањи у Студеници". *Стефан Немања*. Међународни научни скуп Стефан Немања–Свети Симеон Мироточиви–историја и предање 1996. Ур. Јованка Калић. Београд; Нови Пазар; Београд : САНУ, 267–280.

Живковић 2019: Милош П. Живковић. *Најстарије зидно сликарство Богородичина цркве у Студеници и његова обнова у XVI веку*. Докторска дисертација. Београд. Универзитет у Београду: Филозофски факултет.

Јањић 2012: Драгана Јањић. „Писмо Вуканово папи Иноћентију III". *Баштина,* 32, Приштина–Лепосавић, 115–127.

Кандић 1982: Оливера Кандић. *Манастир Градац*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Коматина 2016: Ивана Коматина. „Велико краљевство од прва: Крунисање Стефана Немањића и „традиција дукљанског краљевства". *ИЧ*, 65, Београд, 15–34.

Маринковић 2009: Чедомила Маринковић. „Ктитор са црквом као ликовна представа ктиторског права". *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*. Зборник радова. Ур. Сима Ћирковић. Коста Чавошки. Београд, 321–335.

Марјановић Душанић 1997: Смиља Марјановић Душанић. *Владарска идеологија Немањића*. Београд: Clio, Српска књижевна задруга и Свети архијерејски синод СПЦ.

Марковић 1925: Василије Марковић. „Ктитори, њихове дужности и права". *Прилози за КЈИФ*, 5, Београд, 100–124.

Mertens 1847: Franz Mertens. „Etwas über Serbien". *Berliner Kalendar für 1847*, Berlin, 161–194.

Милановић 2018: Весна Д. Милановић. *Програм зидног сикарста у припратама српских цркава у XIII веку*. Докоторска дисертација. Београд. Универзитет у Београду: Филозофски факултет.

Миљковић 2002: Бојан Миљковић. „Сликарство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године". *Трећа југословенска конференција византолога*. Ур. Љубомир Максимовић. Нинослава Радошевић. Ема Радуловић. Београд; Крушевац, 183–188.

Мишић 1997: Синиша Мишић. „Земља у држави Немањића". *Годишњак за друштвену историју*, 4, 2–3, Београд, 133–146.

Мишић 2011: Синиша Мишић. „Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића". *Стефан Немања и Топлица*. Ур. Драгиша Бојовић. Ниш: Центар за црквене студије, 19–25.

Павловић 2016: Драгана Павловић. „Тематски програми српског монументалног сликарства". *Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*. Ур. Драган Војводић. Даница Поповић. Београд, 249–260.

Петковић 1924: Владимир Р. Петковић. *Манастир Студеница*, Београд.

Пириватрић 2015: Срђан Пириватрић, Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема, *Зограф* 39, 47–56.

Поповић 1992: Даница Поповић. *Српски владарски гроб у средњем веку*. Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета.

Радојчић 1996: Светозар Радојчић. *Портрети српских владара у средњем веку*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Руварац 1888: Иларион Руварац. „Вукан, најстарији син Стефана Немање и Вукановићи". *Годишњица Николе Чупића*, 10, Београд, 1–9.

Ружичић 1961–62: Г. Ружичић. „Три старе српске повеље". *Зборник Матице српске за филозофију и лингвистику*. IV–V, Нови Сад, 291–299.

Станојевић 1933: Станоје Станојевић. „Хронологија борбе између Стевана и Вукана". *Глас СКА*, 153, Београд, 91–101.

Суботић–Миљковић и др. 2015: Гојко Суботић–Бојан Миљковић–Ирена Шпадијер–Ида Тот. *Натписи историјске садржине у зидном сликарству*. Први том. XII–XIII век. Београд: Византолошки институт САНУ:

Тодић 1997: Бранислав Тодић. „Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници". *Саопштења*, 29, Београд, 35–45.

Тодић 2006/07: Бранислав Тодић. „Сопоћани и Градац, Узајамност фунерарних програма две цркве". *Зограф*, 31, Београд, 59–77.

Томовић 1997: Гордана Томовић. „Натпис на цркви Светог Луке у Котору". *Црква Светог Луке кроз вјекове*. Ур. Војислав Корач. Котор, 23–31.

Томовић 1974: Гордана Томовић. *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*. Београд: Историјски институт.

Троицки 1935: Сергије Троицки. „Ктиторско право у Византији и немањићкој Србији", *Глас СКА*, CLXVIII, Београд, 81–132.

Ћирковић 1981: Сима Ћирковић. „Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника". *Историја српског народа*. Прва књига. Ур. Сима Ћирковић. Београд: Српска књижевна задруга, 263–272.

Ћирковић–Корач и др. 1986: Сима Ћирковић. Војислав Корач. Гордана Бабић. *Студеница*. Београд: Југословенска ревија.

Чанак Медић– Тодић 2013: Милка Чанак Медић–Бранислав Тодић. *Стари Рас са Сопоћанима*. Нови Сад: ИИ Платонеум.

Шакота 1969: Мирјана Шакота. „Новооткривени натпис из Студенице". *Саопштења*, 8, Београд, 87–91.

Đorđe N. ĐEKIĆ
Dragana M. MILIĆ

PORTRAITS OF THE GRAND KNEZ VUKAN IN THE ENDOWMENTS OF NEMANJIĆ'S FAMILY IN THE 13TH CENTURY

Summary

The portrait of grand knez Vukan, the only modern and fragmentarily preserved one, was located on the north wall of the tower of the main entrance to the Studenica monastery. It is assumed that there was a composition on the north wall of the main entrance in which Simeon with his three sons approaches the Mother of God and Christ. There is a possibility that Vukan, as one of the ktetors of Studenica, was shown in the ktetor's composition. Since then, Vukan has been shown only with Stefan in compositions that illustrate scenes from the *Life of Saint Simeon*, in Radoslav's narthex and monasteries Gradac and Sopoćani.

Due to the usurpation of Stefan's supremacy, Vukan became a sinner who broke his father's vow to live in harmony with his brother. However, after the end of the civil war, the brothers reconciled: Vukan repented for everything that he had done, and Stefan forgave him everything. The peace between them was established by Sava's arrival with the relics of Saint Simeon. Saint Sava arranged the reconciliation of the brothers, and he laid the ideal of brotherly love and harmony in the basis of the ruling ideology of Nemanjić's dynasty. He wanted to emphasize this through paintings, fitting the portraits of his brothers into the iconographic program of the frescoes of the Studenica monastery, and he introduced their names in the founder's inscription. After the frescoes created in 1208/9. Vukan was painted where it made sense, as someone who, in agreement with his brother Stefan, transfers theirs father's relics. Since he does not belong to the main lineage of the dynasty, his portrait wasn't painted in the family compositions of Nemanjićs in the 13th century.

Key words: Vukan Nemanjić, portraits, fresco painting, 13th century, Nemanjić's family

Рад је предат 9. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94(497.11)"11"
355.48(497.11)"1168"
doi: 10.5937/bastina30-29441

Оригинални научни рад

*Божидар В. ЗАРКОВИЋ**
Филозофски факултет
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Катедра за историју

БИТКА КОД ПАНТИНА 1168. ГОДИНЕ И ЈЕДИНСТВО СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Апстракт: Стефан Немања је постао законити велики жупан након битке код Пантина 1168. године. У тој бици Немања је поразио војску своје протеране браће Тихомира, Мирослава и Страцимира, помогнуту византијском војском под командом Теодора Падијата и најамницима Турцима, Фругима (Францима) и другим народима. Учешће византијске војске на страни браће изазива недоумицу јер је Немања неку годину раније од цара Манојла Комнина одликован „царским саном" и добио бројне дарове, међу којима и жупу Дубочицу. У раду се расправља о разлозима за промену византијске политике, која подржавањем браће настоји да очува подељеност српске државе, док се, насупрот томе, Немања у бици борио за јединство српске државе и самодржавност.

Кључне речи: Стефан Немања, Битка код Пантина, Манојло Комнин, Србија, Византија, јединство државе.

Битке су, као начин решавања сукоба, биле честа појава током развоја људског друштва. Међутим, нису све битке имале подједнак значај у историји појединих народа. То показује народно сећање, али и присуство у историјским изворима. Битка код Пантина, као и највећи део других које су се десиле током средњовековне српске историје, није довољно документована у изворима да би смо могли да дамо њен детаљнији опис, али је, ипак, оставила значајан траг и била прекретница српске историје, због чега је нашла своје место у изворима, чиме се, опет, разликује од неких каснијих, такође важних, битака. Није без значаја и то што је ова битка забележена у првим српским наративним изворима. Насупрот томе, византијски извори је помињу доста неодређено, без навођења имена места где се битка одиграла,

* Ванредни професор, bozidar.zarkovic@pr.ac.rs

што је, донекле, и разумљиво, јер је Пантино било и остало мало место, без већег значаја, у сенци Звечана и, касније, Трепче и Вучитрна.

У домаћој историографији се овој бици редовно поклањала пажња, али у складу са познатим подацима, дакле, без тачног времена одигравања битке (Ћирковић 2000[3]: 209; *Историја народа Југославије* 1953: 328-329; Јиречек 1990: 150). С обзиром да се у изворима не помиње година – она је била спорна и у литератури, нарочито старијој, и често се не наводи.[1] На овакав став аутори су били приморани писањем историјских извора које је тешко било довести у склад. Најбољи пример тога јесу најстарији писци српске историје.

Код Мавра Орбина овај део није прецизно изложен и обилује многим грешкама. Он сматра Немању за Десиног средњег сина, поред Мирослава и Константина. Након заузећа Зете, Немања и браћа су кренули против Рашке, којом је управљао Владимир, други брат зетског кнеза Радослава. До битке у којој је Владимир са својом војском поражен од Немање и његове браће дошло је код Приштине (Орбин 2006: 17). Очигледно је да се ради о анахронизму и да је Приштина као један од највећих градова Србије у првој половини XV века, место у којем су постојали краљевски дворови, погрешно повезано са битком која се одиграла на почетку Немањине владавине. То потврђују и следеће речи Орбина који каже: „И од тог времена, због победе коју однесоше код Приштине, хтедоше да то место буде краљевска столица и да се ту крунишу краљеви Рашке" (Орбин 2006: 17). Илузорно је било помињати рашко краљевство, када наредна реченица говори да је Немања после те победе узео титулу великог жупана (Ћирковић 2006: 302-303). Ипак, Орбин је у праву у једном: Немања је након значајне битке која се одиграла на Косову пољу, где је Приштина била највећи град, постао велики жупан.

О бици која се одиграла код Пантина на исти начин као и Орбин пише Јован Рајић, стим што се позива на Дифрена. Рајић пише, такође, да се битка одиграла код Приштине и да је овај град у част победе одређен да буде „престони град". Значајно је да и Рајић истиче: „од тог времена поче се називати [Стефан Немања] великим жупаном..." (Рајић 1823: 393). На овај начин добијамо одговор на питање када је Стефан Немања, после ког догађаја, почео да управља Србијом као велики жупан, али не и годину, што је било једно од спорних питања из његовог живота и владавине.

Уочљива је сличност описа код ова два аутора: обојица пишу да се Немања од тада почео називати великим жупаном, да се битка одиграла код Приштине, као и то да је Немања заједно са браћом ратовао против Владимира, Радослављевог брата, владара Зете. Из оваквог описа закључујемо

1 Детаљно о колебању српских историчара поводом године одигравања битке (Калић 1970: 195).

да је битка остала упамћена, али не и како се збила, као и тачно место одигравања, мада условно можемо прихватити и лоцирање „при Приштине", јер је овај град удаљен нешто мање од тридесет километара и налази се у истој области.[2] Свакако као највећи промашај помињу се учесници битке, као и њен карактер: то је борба за Рашку коју води Немања заједно са својом браћом, а против владара Зете и његовог намесника (истовремено и брата). Овакав опис битке упућује нас на то да су аутори Орбин и Рајић у крајњој инстанци користили извор вероватно пореклом из Зете, што потврђује начин на који је битка представљена – као сукоб Рашке и Зете, иако је извесно да Зета и њени владари давно већ нису имали стварну власт над унутрашњошћу Србије и Балкана (Ћирковић 2000[3] : 201, 206; *Историја народа Југославије* 1953: 242-244; Јиречек 1990: 140). Иначе, са почетком владавине Радослава, који по Дукљанину не носи титулу краља већ кнеза и који је на место владара постављен од стране цара Манојла Комнина, прекида се излагање *Барског родослова* (*Историја Црне Горе* 1977: 402). С обзиром да на овом месту стоји да је Радослав поделио власт са браћом Јованом и Владимиром, треба претпоставити да су Орбин и Рајић користили неки извор који Дукљанин није стигао да унесе у спис, или који је, временом, испао из сачуваних преписа. Приређивач последњег критичког издања Тибор Живковић сматра да Дукљанинов спис није довршено дело, али и да није далеко од завршетка. Такође тврди да је овај, завршни део, написан на основу словенског оригинала, који је пред собом имао и Мавро Орбин (Живковић 2009: 308). Остаје нејасно и у изворима непојашњено на који начин се Владимир нашао у Рашкој, када Дукљанин пише да су неки „злотвори" довели Десу, Урошевог сина, који је завладао Зетом и Травунијом, а да је Радославу и његовој браћи Јовану и Владимиру преостало само Приморје од Котора до Скадра. Са ове смањене територије они су наставили да се боре како би повратили одузету земљу (Кунчер 2009: 180-181). У односу на Дукљанинов спис Мавро Орбин има и наставак у којем стоји да кнез Радослав и браћа никада нису успели да поново освоје одузете земље (Орбин 2006: 15). Дакле нема ни речи о Владимиру и његовој владавини Рашком, па зато треба претпоставити да је таква пројекција настала од неког аутора у Зети наклоњеног тамошњој владарској породици. У сваком случају, сукоби који су се дешавали средином XII века на релацији Рашка – Зета, као и унутар самих ових земаља, нашле су одраза у списима Орбина и Рајића, али не и подаци о Немањином сукобу са браћом, због чега њихова дела не могу послужити као извор за битку код Пантина.

Нешто прецизније, али, ипак, недовољно јасно, о борби за власт у Србији средином XII века пишу византијски историчари Јован Кинам

2 Раздаљина је дата према топографским картама и представља најкраћу линију.

и Никита Хонијат. Кинам доста пажње посвећује Деси и његовој активности и нема података о Немањиној борби с браћом. Велику пажњу посвећује византијско-угарским сукобима у Срему, детаљно описујући борбу која се одиграла 1167. године, али занемарујући друге византијске активности на овом терену, које су, са његовог становишта, мање значајне. То се види и по томе што су наредни његови подаци тек из времена српско–византијског сукоба 1172. године (Kinnamos 1836: 212-249; Острогорски и Баришић 1971: 60-105).

За разлику од Кинама, Никита Хонијат знатно уопштеније говори о сукобима на Балкану, посебно о бици у Срему 1167. године, али доноси податке о борби Стефана Немање за престо у Србији. Његов исказ знатно помаже да се схвати сукоб који се одиграо у Србији. Хонијат каже да цар: „Беше, наиме, дознао да је сатрап Срба, тада то беше Стефан Немања (ὁ τῶν Σέρβων σατράπης ἦν δὲ τότε ὁ Νεεμᾶν Στέφανος) постао смелији него што треба ... и заносећи се ненаситим жељама и живо настојећи да се прошири на све тамошње области, жестоко напада сплеменике и мачем се обрађа своме роду“ (Choniata 1835: 206; Острогорски и Баришић 1971: 144-146). Овај део заслужује посебну пажњу и коментар. Хонијат поименично наводи владара (сатрапа) Срба Стефана Немању, што је први његов помен и још истиче да је *он тада био*. Оваква реченица говори да је писац знао за промене које су се дешавале на престолу Србије након Уроша II и, рекли би смо, наглашава њихову учесталост.

Таква ситуација у Србији, са честим променама на престолу, била је добро познате у Византији, одакле је и креирана. Учестале промене помиње и Кинам, који каже да је Манојло био незадовољан стањем у Србији, на чијем се челу тада (онда) налазио Примислав – „који тада владаше земљом“ (ὃς τῆς χώρας τότε ἦρχε) и који је у почетку дизао устанак против Византије, али је касније стекао наклоност цареву, због чега је остао на челу народа. Интересантно је да и Кинам пише да Примислав *тада* владаше земљом, односно користи исти прилог за време као Хонијат да означи тренутно стање на српском трону и у држави. Примислав је убрзо почео да се понаша као и раније и да ради на самосталности, па га је цар свргао га и на место великог жупана довео његовог брата Белоша. Овај је кратко време провео у Србији и вратио се у Угарску,[3] а на престо је по царевој заповести дошао Деса, који је тада „управљао Дендром, богатом и многољудном земљом у суседству Ниша“

3 Жупана Белоша Кинам оптужује да је крив за рат између Угарске и Царства, јер је настојао да Србију потчини Мађарима (Kinnamos 1836: 104; Острогорски и Ферјанчић 1971: 28-29). Ово је субјективно схватање византијског историчара, јер је Србија и раније ратовала са Византијом у циљу стицања самосталности. У Угарској је нашла савезника да настави те акције. Детаљно о Белошу и његовој позицији у Угарској у: Калић 2006а: 623-642).

(Kinnamos 1836: 203-204; Острогорски и Ферјанчић 1971: 28-29). Иако је на место архижупана постављен вољом цара и уз услов да напусти Дендру, Деса је убрзо наставио по старом и поново заузео ову област. Поред тога, није био ни добар вазал, односно није извршавао своје обавезе, што је Манојла потакло да опет размотри Десин положај великог жупана. Пошто му је доказана кривица Деса је заробљен и одведен у Цариград, где је требало да буде утамничен у дворском затвору (Kinnamos 1836: 212-214; Острогорски и Ферјанчић 1971: 60-63). Ту се завршавају Кинамове вести о Деси. Овај део је занимљив за наше истраживање јер говори о честим променама на српском престолу које су, најчешће, рађене на захтев и уз активно учешће византијског цара. Он је владаре Србије постављао у складу са својим интересима, од којих су најважнији били послушност и признавање вазалног положаја.

Иако су регистровали бројне промене на челу Србије, византијски текстови, ипак, не бележе долазак на престо Тихомира, нити његовог брата Немање. У Хонијатовом списку се не говори кад је Немања дошао на престо, али је очигледно да је протерао свог претходника, о којем нема речи, али из српских извора сазнајемо да је то Тихомир. Даље се наводи да је Немања настојао да се прошири на *све тамошње области* из чега закључујемо и да је писац знао за расцепканост српске земље на више делова, што нам саопштавају и српски извори. Наиме, Стефан Првовенчани у *Житију светог Симеона* каже: „Када је узрастао до младићства и примио *део* (подвукао Б. З.) свога отачаства, по имену Топлицу, Ибар и Расину и зване Реке" (Првовенчани 2017: 20-21). Доментијан на сличан начин описује Немањин удео у отачаству, али не наводи појединачно жупе, већ говори да је добио „источну земљу", а затим од „источног цара" и „део од источне земље, од свога царства" и даље разрађује алузију о светилу са истока (Даничић 1865: 6-7; Доментијан 1988: 239-240).[4] Нападе на саплеменике из Хоматијанова списа можемо схватити као акције које је Немања у међувремену предузео у региону – помиње се да је потчињена Хрватска, као и град Котор, а обраћање своме роду мачем не можемо другачије разумети већ да је заратио и против најближих, тј. браће. Чињеница да је то било познато у Византији даје за право Стефану Првовенчаном и његовом опису битке код Пантина.

Суочен са оваквом ситуацијом цар Манојло је у Србију послао војску на чијем је челу био Теодор Падијат. „Топарх Немања беше понесен дрским уображењем да *одмах* поведе необјављени рат и нападне Ромеје" (Kinnamos 1836: 206; Острогорски и Ферјанчић 1971: 147). Сличну терминологију користи у Првовенчани који каже да је Немања заратио кад „уђоше у отачаство

4 Доментијан се, иначе, у литератури назива *песником светлости* (Трифуновић 1972: 349-372). Више о Немањином атрибуту *светило* вид: Ђекић, 2018: 277-290.

његово, на месту званом Пантино“ (Првовенчани 2017: 30, 31) – дакле није чекао да војска продре дубље у његову државу, већ је одмах узвратио. Ове Хонијатове вести завређују пажњу и доводе нас до питања: зашто Манојло шаље војску на Немању? Није мали разлог то што је Немања почео да осваја околне територије, од којих су неке могле бити под византијском влашћу, као град Котор, али је вероватно било и других разлога. Овакав царев поступак је утолико чуднији јер је дошао након зближавања са Немањом, којем је, према Првовенчаном, даривао „царски сан“ и Дубочицу у трајни посед. (Првовенчани 2017: 20, 23) Манојло је на такав поступак изазван Немањиним понашањем и кршењем устаљеног режима, о чему ће бити речи даље.

Хонијат не даје податке о томе како је византијска војска под командом Теодора Падијата прошла у сукобу са Немањом и како се битка одвијала, већ наставља даље и каже: „А кад цар донесе одлуку да лично крене у поход против њега, онда се он [Немања] само узгред појави у борби, и потом сакри, поново се завукавши у скровишта гора и пећине искористивши као заклон“. Даље писац објашњава Немањин долазак пред цара, на који начин је то урадио, и предају, уз речи: „и замоли да му се никакво зло не учини. Наиме, он се плашио да сам не буде на неки начин лишен врховне управе над Србима и да власт не буде пренесена на оне који су достојнији од њега да владају, а које је он збацио попевши се сам на власт“ (Kinnamos 1836: 206; Острогорски и Ферјанчић 1971: 147).

Овај део Хонијатовог списа изазивао је недоумице код историчара. Већина сматра да је Падијат поражен и да због тога византијски писци ћуте о исходу његовог похода; недоумицу изазива време Падијатовог и царевог похода: да ли је то једна византијска војна кампања са малим временским размаком, или је протекло више времена и не можемо говорити о једном походу.[5] О овоме је у досадашњој науци више пута расправљано и не бисмо да понављамо (Калић 1970: 193-204), желимо само да истакнемо да је за време владавине Манојла Комнина било више византијских похода, па и самог цара, против Немање и Србије, о чему извори директно и индиректно говоре. Царев поход при којем се Немања предао у Нишу догодио се 1172. године и описан је од стране Кинама и Хонијата. Преовладава мишљење да је Падијатов поход био раније, вероватно кад и битка код Пантина. Српски извори описују ову битку, али не и Немањину предају цару у Нишу и одвођење у Цариград.

Немањина предаја је објашњена тиме што се плашио да не буде „лишен врховне управе над Србима“, што објашњава Манојлову интервенцију, тада у личном походу, али и раније упућивањем војске под командом Теодора Падијата. Даље је ова намера разрађена могућношћу да цар Манојло

5 Детаљно о овоме је писано у: Острогорски и Ферјанчић 1971: 147.

„пренесе" власт на оне који су „достојнији", а које је Немања самовољом збацио. Дакле, разлог промене царевог односа према Немањи треба тражити у самосталном понашању великог жупана. Правни положај српског великог жупана је Немања касније образложио у Хиландарској оснивачкој повељи где каже: „Бог премилостиви утврди Грке царевима, а Угре краљевима..." чиме је дао светски хијерархијски поредак, али наставља даље да је и његова власт, иако трећа по реду, али самостална јер је од Бога: „Стога по многој својој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овом српском земљом...и постави ме великог жупана нареченог у светом крштењу Стефана Немању" (*Зборник* 2011: 68). Иако је овај Немањин поглед на позицију своје власти написан и образложен касније, на самом крају живота, он осликава његове намере и жеље којима се руководио током периода владања.

Сагледавајући стање извора стичемо утисак да писци обе стране, српске и византијске, избегавају да пишу о својим поразима. Зато је и сукоб код Пантина описан само у српским изворима, тј. од стране Стефана Првовенчаног и, касније, од Доментијана. Првовенчани пише да се Немања уз помоћ светог Ђорђа ослободио заточеништва у које су га ставила браћа и да је „разагнао и расејао непријатеље своје по земљама иноплеменим". Браћа су уточиште нашла у „грчком царству" где „најмивши грчке војнике, Фруге и Турке, и друге народе, кренуше на Светога и ућоше у отачаство његово, на месту званом Пантино" (Првовенчани 2017: 30-31). Треба истаћи и то да, иако наводе битку код Пантина, српске извори не дају детаље, већ је описују у општим цртама, истичући хришћанско становиште Немањиног приступа бици. Ово становиште је касније додатно разрадио Доментијан, називајући Немању *првенцем* и као таквог упређује га са Адамом и његовим наследницима Нојем, Аврамом, Исаком и Јаковом, Јовом праведним и „новим Адамом" – Христосом, а све њих називајући их првенцима вишњег Јерусалима (Даничић 1865: 14; Доментијан 1988: 247). Представа битке је код Доментијана знатно разрађена коришћењем псалама и цитата из Старог Завета, али даје тек нешто мало више података о догађајима на терену, упоређујући је са битком коју је Гедеон водио против Мадијанаца, Амалићана и „синова истока" (Даничић 1865: 19; Доментијан 1988: 251). Гедеон је био судија (патријарх, вођа) из Манесијевог племена, који је овом битком ослободио народ Израиља из ропства у који су упали због моралног посрнућа. Он се у Светом писму помиње као човек вере, а победа је описана у Књизи о судијама Старог завета (гл. 6-8) и представља прекретницу у историји Јевреја. Гедеон је познат као противник лажних веровања и као човек који је уништавао жртвенике на којима су Јевреји приносили жртве паганским божанствима. Немањино поређење са њим код Доментијана је настало након битке, а под утицајем борбе против јеретика.

Доментијан у овом делу свога списа пореди Немању и са Давидом, који је, убивши Голијата, допринео победи Јевреја, чиме говори да снага не лежи у бројности и опремљености већ у вери. И као што су код Аендора нестали непријатељи Израиља (Мадијани и Сисара) (Суд. гл 4; гл. 6-8), тако су у бици код Пантина нестали непријатељи Срба: „Они дакле у Ендору,[6] а ови на Пантину" (Даничић 1865: 19; Доментијан 1988: 251).

Битка се одиграла код места Пантино, где је непријатељска војска ушла у „отачаство" Немањино (**и оүлѣзоше оү ѡ тьчьствиѥ ѥго, на мѣсто рекомоѥ Пан҃тино**) (Првовенчани 2017: 30, 31). Доментијан на сличан начин каже да је војска дошла до „места званог Пантина" (**вьнидоше вь зємлю свѣтааго до мѣста рекомааго Паньтина**) (Даничић 1865: 17; Доментијан 1988: 249). Улазак византијске војске у српску земљу код Пантина упућује на близину границе између двеју држава. У времену битке код Пантина граница је била на широком потесу од Липљана, где се налазио крајње северни гарнизон Византије, до Звечана, најјужнијег српског утврђења (Благојевић 1983: 67). Током ранофеудалног периода граница је схватана као шири или ужи ненасељен или слабонасељен појас, чија је површина зависила од географских карактеристика земљишта (*Лексикон* 1999: 129). Лоша насељеност је била последица и честих ратова и пљачкашких похода. Иако је гранични појас био много шири него данас, ипак је постојала нека ужа линија која је раздвајала две територије, али је и она могла бити, и била је, променљивог карактера, одн. мењала је положај. Ова линија је често пратила природне границе, као што су реке, језера, врхови планина, развођа и др. Раздаљина између Липљана и Звечана је на најкраћем делу 46 км, а средина је, отприлике, на месту где се река Лаб улива у Ситницу, па је логично претпоставити да је линија разграничења пратила ток ове десне и највеће притоке Ситнице. Даље на истоку граница је вероватно ишла развођем између Косова и Поморавља. На то нас упућује положај Лаба, који од ушћа

6 У Светом писму се меша име, одн. изговор, Аендор и Ендор, што чини и Доментијан. Данас је то место Еин Дор у Израелу, које се налази између планине Тавор и Мали Јермон, на потоку Кисон. У близини овог места су, у време Деворе и Варака, поражене снаге асорског цара Јавина, које је предводио његов војвода Сисара, а који се истицао у прогањању Јевреја (Суд, 4). Аендор је познат и по пророчици која је преживела када је Саул побио друге гатаре. Иако их је прогонио, Саул је пред битку на планини Гелвуји прерушен дошао код Аендорске пророчице и пошто је сазнао да ће изгубити битку и живот (1. Сам, гл. 28). Тако је и било: Филистејци су победили Израиљце, а Саул је страдао, тако што се набо на свој мач (1. Сам, гл. 31). Начин његовог убиства није најсигурнији, као што је и сама појава Саулова, првог краља Израиља, контрадикторна, због чега привлачи пажњу бројних истраживача. До сусрета са Давидом Саул је приказиван позитивно, након тога његова представа је негативна. Доментијан, као што је већ речено, у поглављу III где говори о бици код Пантина наводи Давида (среће се и у другим главама), али не и Саула, иако помиње Аендор, што је велика реткост. Ове Доментијанове алузије заслужују посебну пажњу.

у Ситницу иде на исток у правцу Топлице, за коју знамо да је, као и жупа Реке, која се налазила јужније, била део Немањиног отачаства. Гранична линија западно од Ситнице није позната и постоје настојања да се утврди на основу писања византијских извора. Ана Комнина помиње на српско-византијској граници Зигос, за који се верује да би могао бити пролаз између Ситнице и планине Чичавице (Максимовић 1985: 89), према Ибру и Звечану, где се Косовско поље завршава. Иначе село Пантино (дан. Пантина) налази се на дну Косова поља, у рејону који географи зову Вучитрнски теснац, након чега следи река Ибар и планине Рогозно и Копаоник.

Разлог за одигравање битке на овом месту везан је за постојање трасе средњовековног пута којим се кретала српсковизантијска војска Немањине браће. Наиме, пут из Скопља и даље Солуна, ишао је низ Косово поље, десном страном Ситнице и забележен је у Светостефанској хрисовуљи као *Приштински пут* (*Светостефанска хрисовуља* 1890: 3). Код Вучитрна пут је прелазио Ситницу и даље ишао њеном левом страном према Звечану, у чијем подножју се прелазила река Ибар. Иако ова траса још увек постоји, савремени пут је не прати у потпуности, већ целом својом дужином данас иде десном страном Ситнице, читавим Косовим пољем. Потврда да је траса код Вучитрна прелазила Ситницу је Камени мост из средњег века, који се данас налази на сувом јер је Ситница померила ток за неких 500 метара на запад. Под утицајем народне поезије становништво овај мост зове *Мост Војиновића*, а двор у самом граду *Кула Војиновића*, везујући их за породицу Војиновић. Наука остатке двора везује за Бранковиће, Вука и Ђурђа, којима је припадао Вучитрн (*Задужбине Косова* 1987: 370, 419). Пут који је пролазио кроз Пантино повезивао је богату област Косова са Приморјем и ишао је преко Звечана и планине Рогозне за Рас, затим преко Сјенице за Полимље и даље према Дубровнику.

Место за битку је пажљиво одабрано од стране Немање, јер је његовој војсци у залеђу био утврђени Звечан, што им је пружало повољније услове јер су се у случају неповољног исхода могли склонитиу овај град. За разлику од њих, војска Немањине браће и најамника је у залеђу имала Ситницу и мочварљиво земљиште које је ова равничарска река стварала, што је представљало додатну опасност и то се показало одлучујућим. Првовенчани једноставно каже да се један од законопреступне браће утопио у води, не наводећи његово име нити где се утопио (Првовенчани 2017: 30, 31). За разлику од њега Доментијан каже да су Немањи помогли „не само анђели и људи ... но и сама та река звана Ситница", која је „начелника злобе и војводу тим народима од законопреступне браће његове ... својим крилима, као рукама сместила у дубину срца свог и удавила непријатеља Божјег и његове изабране". Доментијан још наглашава да је поред „начелника злобе" [Тихомира] пострадало још доста његових војника и „већи део њих потопи река,

више од оних који су пали од оружја". По њему, међу пораженима је, када су почели да се разилазе, дошле до међусобне борбе. Немања се вратио на свој престо и примио *све своје отачаство* (Даничић 1865: 19-20; Доментијан 1988: 251-252).

Даљи развој догађаја након битке је познат: Стефан Немања се измирио са преживелом браћом, али је наставио борбу са Византијом. То је довело до велике акције цара Манојла 1172. године који је са војском дошао у Ниш у намери да се обрачуна са непослушним великим жупаном Србије. Паметно проценивши узалудност отпора Немања се предао и нагодио са Манојлом и више није предузимао акције против Византије за живота овог цара. После његове смрти Немања је у кратком периоду знатно проширио границе своје државе управо на рачун Византије.

Истичући да је примио целокупно отачаство Доментијан наговештава разлоге сукоба. Стефан Немања и његова браћа су на власт у Србији дошла у периоду деградације врховне власти у Србији, а која је долазила од стране византијског цара Манојла (Благојевић 2011: 100). Овај владар је своју и позицију византијске државе ојачавао тако што је територију Србије поделио на више (удеоних) делова и дао их на управу различитим припадницима владарске династије. Још је Константин Јиречек својевремено мислио да је цар Манојло I „одредио границе између њих [Тихомира и браће му]" (Калић 2006б: 201). Своју моћ је градио и тако што је ниже византијске титуле додељивао појединим удеоним владарима. Тако је и Немањи, поред жупе Дубочице и других дарова, доделио и титулу царског сана (Првовенчани 2017: 20-23). Раније се мислило да је у питању нека цариградска дворска титула или, на основу дословног превода, владарско достојанство.[7] Најновија истраживања постављају питање да ли је само Немања добио „царски сан"? Сматра се да су овим достојанством била почашћена и његова браћа (Пириватрић 2011: 112), али о томе немамо података, зато што хагиограф пише само о свом оцу, односно Немањи. Ако је то тачно, онда је и Манојлова политика сасвим јасна, као и његова подршка Немањиној браћи. Немањин сукоб са браћом настао је зато што је своју власт схватио као самосталну, односно самодржавну (Пириватрић 2011: 100). То је урадио у циљу стварања јединства српске државе, управо супротно од онога шта је чинио Манојло I – покушавао да српску државу подели на „чести". Немања се у бици борио за јединство српске државе, зато Манојло подржава браћу.

Поставља се и питање када је Манојло Немањи и његовој браћи могао доделити „царски сан". Тај чин је свакако везан за Десино свргавање, а оно је могло бити с јесени 1165. године и имало је везе са његовим учешћем

7 Новији радови око питања титуле царског сана: Калић 2000: 5-19; Ћирковић 2000[3]: 208; Ферјанчић 2000, 32; Максимовић 2000: 61; Благојевић 2004: 15-20; Благојевић 1999/2000: 363-365.

у византијско-угарском рату лета те године (Browning 1961: 200). На састанку је као најстарији за великог жупана одређен Тихомир. Иако су се браћа као удеони кнезови понашали као прави владари на својим поседима: убирали приходе, имали своју војску и властелу, ипак је архижупан био тај који је водио спољну политику и који је одговарао цару за извршавање прихваћених обавеза (Благојевић 2011: 100). Познато је да су српске трупе као помоћна војска, учествовале у биткама у Срему лета 1167. године (Kinamos 1836: 271; Острогорски и Баришић 1971: 95-101), али остаје непознато ко их је сабрао и упутио, с обзиром да је међу браћом дошло до сукоба. Ову битку је добила византијска војска, али је Немањино понашање везано за свргавање браће и жеља за самосталним (самодржавним) одлучивањем утицала на активно учешће Византије у бици код Пантина.

Оно што карактерише читаву владавину Стефана Немање је хришћанска подлога његове власти. Из дела Немањиних хагиографа Првовенчаног и Доментијана може се стећи слика о односу који је велики жупан имао према појединим хришћанским свецима. Најзаступљенији су Пресвета Богородица, свети Никола и свети Ђорђе. У првом делу Немањине владавине нарочито је присутан култ светог Ђорђа, који је у Србију, као и у Угарску, дошао из Византије. Овај свети ратник је покровитељ војних подухвата царске династије Комнина, а сличну улогу је имао и у Угарској (Тријић 2011: 69). Њему се Немања обраћа за помоћ више пута и он му помаже. Први пут „интервенција" светог Ђорђа довела је до Немањиног ослобађања из тамнице где су га затворила браћа оптужујући га да ради самостално. Немања му се док се молио заветовао да ће подићи храм њему посвећен, што је и урадио. Друга помоћ уследила је током битке код Пантина. Ноћ уочи битке, док је у црквици Светог Ђорђа на Звечану вршио свеноћну молитву, презвитеру се јавио свети ратник говорећи да иде у помоћ његовом господину. Охрабрен помоћу светог Ђорђа Немања је извојевао победу код Пантина, а овом свецу подигао храм у Расу који представља симбол тог периода Немањине власти.

Црква Светог Ђорђа у Расу (Ђурђеви Ступови) има свој значај временом настанка и идејом којом се руководио ктитор. Идеју најчешће и најбоље приказује сликани програм цркве. Фреске из Ђурђевих Ступова су, и поред свих пострадања, биле у доброј мери очуване до Другог светског рата и пружале увид у комплетни програм. Свети Ђорђе је ратник који у хришћанству има јаку симболику због чега је његово прослављање присутно широм хришћанске екумене. Његов лик представља победу, због чега се назива и победоносац, победу хришћанства над паганством, добра над злом, победу новог времена над старим. Знајући за та својства светог Ђорђа, Немања му се, још док је био заточеник браће, заветовао да ће му подићи цркву, што је и урадио. Са друге стране свети Ђорђе је пратио Немању и помогао му

у бици код Пантина (Ђурић 1987: 17). Зато је и црква Светог Ђорђа у Расу симболизовала нови почетак Стефана Немање и српске државе.

Симболику цркве означава и њена најзначајнија фреска Силазак Светог Духа на апостоле, што је представљено и њеном величином: двоструко је већа од других сцена великих празника. Силазак Светог Духа има три значења: Тројичност, апостолство и покрштавање и то је оно чему тежи Немања. Тројичност представља јединство, апостолство предводништво, док покрштавање окретање новим вредностима – све оно чему је Немања тежио и зашта се борио. Сматрамо да је Немања, поред тога што је означавао победу, црквом подигнутом на врху брда ту поруку слао широком кругу људи, овом сценом наговестио је улазак Срба у заједницу цивилизованих народа, јер као новокрштени, у складу са ћирилометодијевском традицијом, имају право на исповедање вере на свом језику, односно право на самосталност. То је идеја коју је Немања, заједно са сином Савом разрадио у Оснивачкој повељи манастира Хиландара. Сликани програм Студенице, урађен под надзором Светог Саве, био је корак даље у том правцу: натписи на фрескама урађени су на српском језику (Đorđević 1999/2000: 254-255; Трифуновић 1985: 545-550).

Осим живописа и спољни изглед симболише идеју коју ктитор шаље изградњом. Цркву Светог Ђорђа у Расу карактеришу две куле на главном улазу, због чега је и прозвана Ђурђеви Ступови. Двојне куле су у српско градитељство дошле са запада и питање њихове симболике је још увек отворено. Једно од значења је и да су обележје владарских задужбина и у том смислу оне шаљу поруку самосталности. Масивне куле дају снажно преносно значење и као архитектонске скраћенице двојне куле асоцирају на град и на његове моћне зидове, чиме постају симбол небеске тврђаве, Вишњег Јерусалима и капија Сиона (Чанак Медић 2000: 183).

Жорж Диби кратко констатује да каролиншка црква „тежи да на улазу у манастир представи слику власти, суверенитета, дакле војничку силуету, пошто се читава ондашња власт ослањала на оружје и пошто је краљ у суштини и пре свега био ратни вођа; што су изражавале две куле у прочељу с круништима (Диби 1989: 141).

Овакво Немањино архитектонско решење које је симболизовало самодржавље додатно је иритирало цара Манојла, који је решио да коначно уреди односе са непослушним српским жупаном, што је и учинио у походу 1172. године. Чињеница је да су ране куле уз рашке цркве – сем код Светог Ђорђа у Расу – накнадно дограђене са предворјима (Чанак Медић 2000: 182), говори о томе да су и Немањини наследници прихватили идеју самодржавља и да су је истицали и на тај архитектонски начин. Они су то радили и када су на постојеће цркве додавали двојне куле, а познато је да „су свуда и у сва времена у архитектури делови додати главном телу грађевине најпотпуније

изражавала њену природу и значење" (Чанак Медић 2000: 195). Борбу за самодржавност коју је започео у сукобу са браћом Немања је наставио и даље, али тек након смрти цара Манојла 1180. године. Тим путем су ишли и његови наследници, посебно син Стефан, који је државу педесетак година након битке код Пантина довео до краљевине.

ИЗВОРИ

Даничић 1865: Ђура Даничић, *Живот светога Симеуна и светога Саве*. Биоград: Државна штампарија.

Доментијан 1988: Доментијан. *Живот светога Саве и светог Симеона*. Прир. Радмила Маринковић, превод Лазар Мирковић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.

Живковић 2009: *Gesta Regum Sclavorum*, том II. коментар Тибор Живковић. Београд: Историјски институт, Манастир Острог.

Зборник 2011: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1: 1186 – 1321. прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик. Београд: Историјски институт.

Кунчер 2009: *Gesta Regum Sclavorum*, том I: критичко издање и превод. прир. и прев. Драгана Кунчер, Београд: Историјски институт, Манастир Острог.

Орбин: 2006: Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин: Sezam Book.

Острогорски и Баришић 1971: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том IV. ур. Георгије Острогорски и Фрањо Баришић. Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.

Првовенчани 2017: Стефан Првовенчани. *Сабрана дела*. предговор, превод и коментари Љиљана Јухас Георгиевска, издање на српскословенском Томислав Јовановић. Београд – Краљево: Српска књижевна задруга, Народна библиотека Стефан Првовенчани.

Рајић 1823: Ј. Рајић, *Историа разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаровъ, Хорватовъ и Сербовъ*, часть вторая. въ Будиномъ градѣ: Типографїя Кралевскаго универзитета Унгарскаго.

Светостефанска хрисовуља 1890: „Светостефанска хрисовуља". *Споменик IV*. Београд: СКА, 1–29.

Browning 1961: Robert Browning. „A New Source in Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century". *Balkan Studies*, nr. 2/2, 173–214.

Kinnamos 1836: *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis*, lib. V. rec. Augustus Meineke. Bonnae: Impensis Ed. Weberi.

Choniata 1835: *Nicetae Choniatae Historia*. ex recensione Immanuelis Bekkeri. Bonnae: Impensis Ed. Weberi.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић 1999/2000: Милош Благојевић. „О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије, *Зборник радова Византолошког института*, бр. 38, 359–372.

Благојевић 1983: Милош Благојевић. *Преглед историјске географије средњовековне Србије*. *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 20, 45–126.

Благојевић 2011: Милош Благојевић. *Српска државност у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга.

Благојевић 2004: Милош Благојевић. „Српске удеоне кнежевине". у: Милош Благојевић. *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1–20.

Диби 1989: Жорж Диби. *Време катедрала*. прев. З. Стојановић, Београд: Нолит.

Ђекић 2018: Ђорђе Ђекић. „Идеја Свете Тројице – „три светила Богом изабрана" у делу Доментијана". *Баштина*, св. 45, 277–290.

Ђурић 1987: Војислав Ј. Ђурић. „Посвета Немањиних задужбина и владарска идеологија". *Богословље*, XXXI–1, 13–26.

Задужбине Косова 1987: *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*. Призрен – Београд: Епархија Рашко-призренска, Богословски факултет.

Историја народа Југославије 1953: *Историја народа Југославије, прва књига (до почетка XVI века)*. Београд: Просвета.

Историја Црне Горе 1977: *Историја Црне Горе, књига прва: од најстаријих времена до краја XII вијека*. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

Јиречек 1990: Константин Јиречек. *Историја Срба. Прва књига: до 1537. године (политичка историја)*. Београд: Змај.

Калић 2006а: Јованка Калић. „Жупан Белош". У: Јованка Калић, *Европа и Срби, средњи век*. Београд: Историјски институт, 623–642.

Калић 2006б: Јованка Калић. „Србија у доба кнеза Страцимира". у: Јованка Калић, *Европа и Срби, средњи век*. Београд: Историјски институт, 197–206.

Калић 1970: Јованка Калић. „Српско–византијски сукоб 1168. године". *Зборник Филозофског факултета*, бр. 11, св. 1, 193–204.

Калић 2000: Јованка Калић. „Стефан Немања у модерној историографији". у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање*. ур. Јованка Калић. Београд: Српска академија наука и уметности, 5–19.

Лексикон 1999: „Граница". у: *Лексикон српског средњег века*. прир. Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 129–131.

Максимовић 1985: Љубомир Максимовић. „Зигос на српско–византијској граници". *Зборник Филозофског факултета*. књ. 15, св. 1, 73–89.

Максимовић 2000: Љубомир Максимовић. „Србија и методи управљања царством у XII веку". у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање*. ур. Јованка Калић. Београд: Српска академија наука и уметности, 55–64.

Пириватрић 2011: Срђан Пириватрић. „Манојло I Комнин, 'царски сан' и 'самодржци области српског престола'". *Зборник радова Византолошког института*, бр. 48, 89–118.

Тријић 2011: Владан Тријић. „Однос првих Немањића према светом Георгију у светлу документарних и наративних извора". у: *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*. Беране – Београд: Епархија Будимљанско–никшићка, Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, Полимски музеј Беране, Православни Богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 69–78.

Трифуновић 1985: Ђорђе Трифуновић, „Дар Светога Духа и словенски језици – поводом 1100-годишњице Ћирила и Методија". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. XXXIII–3, 545–550.

Трифуновић 1972: Ђорђе Трифуновић. „Доментијан песник светлости". у: Ј. Христић, *Српска књижевност у књижевној критици. Стара књижевност*.Београд: Нолит, 349–372.

Ћирковић 2000[3]: *Историја српског народа. Прва књига: Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*. ур. С. Ћирковић. Београд 2000: Српска књижевна задруга.

Ћирковић 2006: Сима Ћирковић: „Коментари". Мавро Орбин. *Краљевство Словена*. Зрењанин: Sezam Book.

Ферјанчић 2000, Божидар Ферјанчић. „Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века". у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање*. ур. Јованка Калић. Београд: Српска академија наука и уметности, 31–45.

Чанак Медић 2000: Милка Чанак-Медић, „Двојне куле на прочељу цркава Немањиног доба". у: *Стефан Немања – Симеон Мироточиви, историја и предање*. ур. Јованка Калић. Београд: Српска академија наука и уметности, 181–197.

Đorđević 1999/2000: Ivan Đorđević. „On the Scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles et Đurđevi Stupovi at Ras", *Зборник радова Византолошког института*, бр. 38, 239–255.

Božidar V. ZARKOVIĆ

THE BATTLE AT PANTINO AT 1168 AND THE UNITY OF THE SERBIAN STATE

Summary

The battle near the village of Pantino represents a turning point in the development of the Serbian medieval state. It cannot be stated with certainty when it took place, although it is asserted with great probability it happened in 1168. In this battle Stefan Nemanja defeated his brothers assisted with Byzantine's army, soldiers of fortune Turks, Frugus (Franks) and other peoples and finally ascended the throne of the great prefect of Serbia. The battle near Pantino is important due to the fact that it, directly or indirectly, found the place with great Byzantine's writers such as Joannes Kinamos and Niketas Choniates and with Nemanja's hagiography writers Stefan the First Crowned ad Domentian. Besides the above mentioned, data of this battle are fragmentized and modest and they do not give the opportunity to describe it more thoroughly.

It was noticed a long time ago the battle represented a turning point for further development of Serbian medieval state, not only in political, military and organizational way but in symbolic as well. After the battle in which Stefan Nemanja defeated his brothers, the situation in Serbia became more clearer and calmer. The changes on the throne stopped happening, which after Uroš II had been so frequent. In this battle Stefan Nemanja, from the favorite of the basileus Manuel, who had just given him the area of Dubočica, and the title of „tsar's dream", became his opponent. Nemanja is appearing in it as the fighter for the state unity, contrary to his brothers whom supported by Byzantine, are struggling for sharing parts division and preservation of the previous state in which basileos had decisively influenced the great prefect choice. By his victory he achieved that the state became unique, and he came to power against the will of the basileus Manuel. The victory in the battle near Pantino reflected on the fundraising activity of Stefan Nemanja. Symbolic of the built monasteries of St. George in Ras and Studenica speaks on military victory over the enemies and on the established state unity.

Key words: Stefan Nemanja, the Battle near Pantino, Manuel Komnenus, Serbia, Byzantine, Unity of the state.

Рад је предат 1. новембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 94(=163.41)(560-89)"1898"
929.52ВАСОЈЕВИЋИ"1898"
doi: 10.5937/bastina30-29217

Оригинални научни рад

*Вукашин Д. ДЕДОВИЋ**
ОШ „Светозар Марковић", Краљево

БУНА У ДОЊИМ ВАСОЈЕВИЋИМА 1898. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је реч о буни српског становништва у Доњим Васојевићима крајем маја 1898. године. Српско становништво из ове области било је све чешће изложено нападима муслимана и Арбанаса из Бихора, Рожаја и Ругове. Турске власти из Берана нису хтеле да их заштите, него су хапсиле поједине доњовасојевићке прваке. Један од значајнијих напада на српско становништво у Доњим Васојевићима почео је 31. маја, из три правца, на села са десне стране Лима.

Очекујући шире сукобе, Турска је довлачила нове таборе војске од Пећи, Ругове и Бихора, тако да је у Беранама и околини било сконцентрисано 15 табора турске војске. На дати знак она се пресвукла у народну ношњу и одмах кренула у напад на српско становништво у околини Берана. Владе Србије и Црне Горе чиниле су велике дипломатске напоре да зауставе арбанашки и муслимански башибозук и турски аскер од даљег пљачкања и уништавања Доњих Васојевића. На упорна инсистирања српског и црногорског посланика у Цариграду, Стојана Новаковића и Митра Бакића, уз помоћ руског амбасадора Зиновјева, султан је обећао да ће војне и цивилне власти у Беранама бити кажњене за почињена насиља и да ће српском живљу бити дата пуна амнестија и потребна средства за обнову порушених кућа.

Кључне речи: Доњи Васојевићи, Срби, Србија, Црна Гора, Порта, српска села, Арбанаси, Руговци, Рожајци, Бихорци.

НАСИЉА ТУРСКЕ ВОЈСКЕ У СЕЛИМА ДОЊИХ ВАСОЈЕВИЋА

Критска криза и грчко-турски рат довели су до даљег погоршавања положаја српског становништва у Косовском вилајету, посебно на селу. У време овог рата, на султанов проглас да се јаве добровољци, из ове области одазвало се више хиљада Албанаца и другог муслиманског становништва. После повратка добровољаца из рата са Грчком, порастао је број убистава и зверстава извршених над хришћанима. Нереди, убиства, пљачкине

* доктор историјских наука, v.dedovic@hotmail.com

и сваковрсна зверства толико су узела маха да је узрујаност захватила цео Косовски вилајет. Учесталост насиља над Србима у Косовском вилајету приморала је српску владу да се интезивније ангажује на економској, политичкој и правној заштити српског становништва. Председник владе Владан Ђорђевић 27. децембра 1897. године наложио је посланику у Цариграду Стојану Новаковићу да скрене пажњу турској влади на проблем све чешћих злочина над Србима, и да укаже на противречност таквог стања и добрих односа две суседне земље.[1]

Поступајући по захтеву председника владе, посланик Новаковић је 14/26. маја 1898. године предао министру иностраних дела Турске Тефик-паши дипломатску ноту, поткрепљну посебним прилогом у којем су наведени извештаји и сведочанства о бројним убиствима, уништавањима српских кућа, пожарима, силовањима и скрнављењима православних светиња. У ноти коју је поднео Новаковић посебно је истакнуто да је у последње четири године било више од 400 злочина као што су убиства, паљевине, пожари, разбојништва, скрнављења православних храмова, цркава, силовања, отмица, пљачки, крађа. У завршном делу дипломатске ноте, српски посланик упозорава турског министра иностраних дела да српска влада не може и не сме бити равнодушна према насталој ситуацији, и наводи да је потребно „неодложно предузети мере да се заштити хришћанско становништво од напада законима непокорних Арбанаса, и примерено казне виновници злочина".[2]

И у Доњим Васојевићима, од раније заоштрене супротности између српског становништва, с једне стране, и турских власти, околног муслиманског и арбанашког становништва, са друге, настављени су и у овом периоду. Српско становништво из ове области било је још чешће изложено нападима муслимана и Арбанаса из Бихора, Рожаја и Ругове који су косили њихове ливаде, пленили им стоку, односили жито и сав покретни иметак. Арбанаси из Ругове су често нападали на поједина села, а турске власти из Берана нису хтеле да их заштите, него су хапсиле поједине доњовасојевићке прваке. Положај доњовасојевићког српског сељака се све више погоршавао и нерешеним

1 Ђорђевић саопштава Новаковићу да је у последње време просто засут „множином података о разним насиљима арбанаским, чије последице озбиљно прете да доведу до расељавања и уништења нашег племена у тим покрајинама Турске" и моли да обавести Порту и султана и захтева од Турске да предузме енергичне и конкретне мере како би престали „ови злочиначки изгреди" (Јагодић, 2009: 322-323).

2 Посланик Стојан Новаковић извештава председника владе да је преписе ноте предао посланику Русије Зиновјеву и отправнику послова Велике Британије у Цариграду. Зиновјев му је одмах обећао подршку и почетком јула је препоручио великом везиру и Тефик паши да задовоље српске захтеве (АС, МИД, ПО 1898, А/21, пов. бр. 925, српски посланик у Цариграду Стојан Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград, 17/30. VI 1898; Исти истом, пов. бр. 951, Цариград, 27. VI/9.VII 1898).

и сваког дана све заоштренијим аграрним односима, увођењем нових и повећавањем старих пореза, злоупотребама локалних турских власти, њиховом неспособношћу и немарношћу да заведу ред и законитост, да обезбеде имовинску и личну сигурност становништва.

Сталне претње, хапшење главара, напади Арбанаса из Ругове и Метохије и муслимана из Бихора и Рожаја, отимање стоке и жита, као и забрана ношења оружја на пазарима додатно је подстакло доњовасојевићко православно становништво на отпор. Владало је немирно стање, које се одражавало у незадовољству, протестима, нередима и бунама које су у неким периодима попримале широке размере и израстале у национално-ослободилачки и социјални устанак.

Насиље и безакоње турских власти довели су до већих немира крајем маја 1898. године. Очекујући шире сукобе, Турска је довлачила нове таборе војске од Пећи, Ругове и Бихора, тако да је у Беранама и околини било сконцентрисано 15 табора турске војске, који су распоређени по селима и граничним караулама.[3] Нагомилана војска почела је још више да харa и пљачка по околини Берана, нарочито у приградским селима, међу којима је Доње Луге прво било на удару. Њихово присуство је односе српског становништва и војске, посебно агресивних Арбанаса, чинило још тежим и опаснијим. Сељаци су индивидуално давали отпор али, ненаоружани, нису могли изаћи на крај са наоружаном турском војском и Арбанасима који су предњачили у зулумћарењима.

Међусобно пушкарање прерасло је крајем маја 1898. године у крваву доњовасојевићку буну. У честим нападима Арбанаса из Рожаја и Ругове на српска села у околини Берана највише је страдало становништво села Полице. У току 1897. године Арбанаси су успели да убију неколико Пантовића са Полице (засеок Горажде). Но, Пантовићи то нису заборавили па су су у току маја 1898. године извршили дуплу освету. Најпре су убили два Арбанаса из Рожаја, а три дана касније и двојицу Руговаца, кириџија који су се кретали од Бијелог Поља ка Беранама.[4] То је послужило као повод Арбанасима и муслиманским вођама да припреме нови и још јачи напад на српско становништво у Доњим Васојевићима. По ранијем договору између Руговаца, Рожајаца и Бихораца напад на Доње Васојевиће требало је извршити 31. маја, из три правца, на села с десне стране Лима: Полицу, Будимљу, Петњик, Загорје, Луге, Даисиће, Ржаницу и Калудру. После спаљивања ових села ове три војске: руговска, рожајска и бихорска требале су се састати у Беранама, на Јасиковцу, где би добиле џебану из турских магацина

3 *Глас Црнорца,* бр. 23, од 6. VI 1898, стр. 1; Пејовић, 1973: 105

4 АС, МИД-ПО 1898, док. бр. И/20, док. бр. 498, српски цариник на Јавору-Министарству иностраних дела Србије, 10. јуна 1898; АС, МИД-ПО 1898, док. бр. И/31, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград, 3. VI 1898.

па онда заједно с аскером да отпочну напад на села на левој обали Лима и манастир Ђурђеви Ступови.[5]

Пре свог доласка Руговци су послали обавештење да ће њихова војска проћи к Беранама, али без икакве зле намере. Пошто је то било у касним поподневним часовима Лужани су донекле поверовали руговској поруци. После сат времена појавила се с Крчева велика руговска војска. Кад је стигла у Петњик опалила је неколико пушака, што је био знак турској војсци на Јасиковцу и у Беранама да крене ка предвиђеном правцу. При овом пушкарању погинуо је један Петњичанин, Барјактаревић, а син му рањен. Кад је војска дошла до Луга оборила је жестоку ватру и запалила прву лушку кућу до Петњика. Овај изненадни напад затекао је народ неспреман што је умањило могућност за одбрану. Тек пошто су жене и децу упутили у села са леве стране Лима, а неки и преко црногорске границе, Руговцима је пружен жесток отпор. На глас о погибији у Петњичким барама пристигли су Петњичани, Лужани, Будимљани и други. Формирана је српска одбрамбена линија билом дапсићко-циковићко-малевићког брда, до Брњице. Лужани су заузели брдо Буковац које се налази изнад Луга, одакле су могли успешно да бране село да су имали довољно муниције.[6] Непријатељ је стално јуришао не би ли потиснуо српску одбрану с Буковца, али сви покушаји су били без успеха.

Турској војсци, која је одавно чекала значајнији повод за напад на српско становништво, ови догађаји су дошли као наручени. Очекујући долазак Руговаца она се, снабдевена свим потребним за бој, концентрисала на Јасиковцу. На дати знак она се пресвукла у народну ношњу и одмах кренула према Лугама и узела учешће у нападу на ово село. Како се борба развијала стизала су појачања из касарни у Беранама и са Јасиковца.[7]

У том првом сукобу на Лугама погинуло је неколико Лужана и три Ржаничанина (Зарија Ђорђијев Гудовић и два Чукића, Радосав Јаковов и Станоје Новов), а неколико лакше рањено.[8] Око седам сати после подне борба на Лугама је престала. Село је било предато огњу. Свака кућа, колибица, штала, кокошињац као и сламе и сена која су презимила била су запаљена. Спаљено је све што је изгорети могло, осим једне куће на југозападној

5 АС, МИД, 1898, фасц. 66/а, док. 667/4, конзул Србије у Скопљу Милосав Куртовић-српском посланику у Цариграду Стојану Новаковићу, Скопље, 7/19. VI 1898.

6 *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 8, од 24. VI 1898, стр. 2-3; АС, МИД-ПО 1898, док. бр. И/31, Стојан Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград, 3. VI 1898.

7 Исто; ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 47, док. 605, војвода Лакић Војводић-Г. Вуковићу, Трепча, 31. V 1898. Војвода Лакић се налазио на самој црногорско-турској граници на Трепчи (*Глас Црнорца,* бр. 23, од 6. VI 1898, стр. 1; ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 47, док. бр. 1723, црногорски посланик у Цариграду, Митар Бакић-руском министру-резиденту (амбасадору) на Цетињу, Константину Аркадијечу Губастову, Цариград, 7. VI 1898).

8 ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 47, док. 605, Л. Војводић–Г. Вуковићу, Трепча, 31. V 1898.

страни села, одакле су Турци осипали најжешћу ватру на српске браниоце на Буковицу. У многим избама, шталама и кокошињцима изгорела је стока и живина коју сељаци, у журби, нису успели да истерају.[9] Пред изненадним и силовитим нападом велике турске војске и албанског башибозука најпре је било спасавати жене и децу, нешто намирница и неопходног покућанства и постељине, док се на стоку и живину није имало времена ни мислити.

После пљачкања и спаљивања Доњих Луга турска војска је пошла према Петњику. Становништво Петњика се разбежало према Загорју. У Петњику су побили нешто нејачи, а онда га опљачкали и спалили, као и Луге.[10]

У току првог дана и ноћи у борбама на Лугама и Петњику погинуло је 15, а рањено 19 Срба.[11] Колико је тачно погинуло на турско-албанској страни нисмо могли утврдити. У неким извештајима помиње се 60 мртвих.

Сутрадан, 1. јуна, око 4 сата после подне турска војска је кренула с Јасиковца преко Будимље. Пошто су опљачкали и запалили куће Радуновића наставили су паљење и на десној страни Будимске реке. При овом паљењу слабо је било отпора, пошто је оружја и муниције било врло мало због тога што је велики број сељака склањао своје породице на леву обалу Лима. Турци су наишли на жешћи отпор тек кад су дошли до кућа Бабовића и Дабетића, који су их, иако малобројни, врло храбро пресрели те им те вечери нису дали запалити око 30 кућа. Иако је бројна турска војска два сата вршила непрестане јурише, тих тридесетак кућа нису успели да запале. Будимљани су убили 4 турска војника, а већи број ранили.[12] Приликом одбране ових кућа помоћ је пристигла из још непопаљених села са десне стране Лима, а затим и из села са леве стране Лима. Горњосељани су прешли преко газа на Мостиштима код Јеринег крша. Српски народ Доњих Васојевића покушава да се одупре регуларној, савремено наоружаној, турској војсци великог беранског гарнизона и муслиманском и арбанашком башибозуку од преко 15 000 војника.[13]

Сутрадан, 2. јуна у 7 сати. Руговска војска је започела напад на Дапсиће, а Бихорска на Полицу. Пошто су били склонили своје породице, Дапсићани и Поличани су упорно покушавали да се супротставе непријатељу и онемогуће га да запали њихове куће. Руговска војска је уз помоћ Рожајаца успела да запали 99 дапсићких кућа и да однесе богат плен, нарочито велику количину жита. Затим су наставили паљење Горажда и Загрђа. Развила се

9 Народ је ову буну назвао „Кокошињи рата“ из разлога што је тада у кокошињцима изгорела и живина . Самим називом народ је дао праву слику овог турско-албанског похода на Доње Васојевиће.

10 *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 8, од 24. VI 1898, стр. 3; ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 47, док. 605, Л. Војводић-Г. Вуковићу 31. V 1898.

11 *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 8, од 24. VI 1898, стр. 2-3.

12 Исто; *Браник* (Нови Сад), бр. 67, од 19. VI 1898.

13 АС, МИД, 1898, фасц. 66/а, 66, док. 667/4, Милосав Куртовић-Стојану Новаковићу, Скопље, 7/19. VI 1898.

очајничка борба. Неколико Поличана је још у току ноћи запосело један вис на Гораждама, у близини школе. Пошто је запалио све куће горажданских засеока Јодола и Диља непријатељ је предузео неколико јуриша на школу али се сваки пут морао натраг повући, захваљујући храбрости тих „неколико српских спартанаца". Иако су напади на школу понављани до мрака она је остала незапаљена.[14]

И при нападу на Заграђе Арбанаси су били лоше среће. Ту су оставили велики број мртвих и рањених, а успели су да запале само пети део кућа на Заграђу.

Остала непријатељска војска, посебно бихорски башибозук, имала је задатак да опљачка и запали: Маште, Драгосаву и Бабино. Бихорци и Арбанаси су и овога пута намеравали да за неколико сати запале поличка села, која су тада бројала близу 400 кућа. Но, група сељана запосела је положај на северозападном делу Машта, до пошумљеног узвишења Тивран, где им бројна турска војска није могла ниоткуда зећи нити их са запоседнутог места потиснути. И овде је борба трајала скоро до мрака. Срби су непрекидно засипали турску војску пушчаним огњем, а пред саму ноћ потпуно разбили наоружане Бихорце, а осталу турску војску која има је помагала потиснули ка Будимљи. Дакле, великим пожртвовањем и храброшћу Срби су успели да сломе бројнију турску војску и одбране око 200 кућа из ова три села. У селима Маште и Драгосава запаљене су само три куће, а на Бабину отприлике четврти део кућа.[15]

Многобројна непријатељска војска имала је услове да се смењује, тако да су битке и паљевине трајале и ноћу и дању. Журили су да похарају и спале Нахију пре него што дође до посредовања дипломатије Црне Горе, Србије и Русије. Тако су већ другог дана борби спаљена доњовасојевићка села на десној страни Лима: Луге, Петњик, Дапсиће, Будимље, поличка села, већим делом Доња Ржаница, Ровца, Калудра и Загорје, извештава окружни капетан Јеврем Бакић (који се у то време, заједно са чланом окружног начелства у Андријевици и бригадиром, војводом Лакићом Војводићем, налазио на црногорско-турској граници, у месту Трепча) председника Владе војводу Божа Петровића, који је по наређењу кнеза Николе дошао у Андријевицу, како би пратио збивања у Доњим Васојевићима и преко андријевичког телеграфа о свему извештавао црногорског кнеза.[16]

Већи део турске војске се 3. јуна одмарао на Јасиковцу и у Беранама. Предвече је турска војска у великом броју кренула с Јасиковца да запали

14 *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 9, од 1. VII 1898, стр. 2

15 *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 9, од 1. VII 1898, стр. 2

16 ДАЦГ, Министарство унутрашњих дјела (МУД), 1898, фасц. 47, док. 620/3, окружни капетан Јеврем Бакић-војводи Божу Петровићу, Трепча, 1/13. VI 1898; ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 47, док. 620, војвода Божо Петровић-Јеврему Бакићу, 2/14. VI 1898.

оних неколико незапаљених кућа Бабовића и Дабетића, на које је прва два дана толико пута безуспешно нападала. Срби који су били смештени у Тиврану одупирали су се непријатељу до самога мрака, али када је пао мрак непријатељ је успео да и ових неколико последњих будимских кућа запали.[17]

Остала непријатељска војска одмарала се тог целог дана на Јасиковцу и у Беранама, чекала нову војску и спремала се за сутрашњи дан, четвртак, 4. јун. Решени да дефинитивно истребе српски народ из Доњих Васојевића Турцима се журило да заузму и попале и преостале куће у селима Доња Ржаница, Ровца, Калудра и Загорје. Да би у томе успели пристигло им је у помоћ 3000 војника арнаутског башибозука и два батаљона стајаће турске војске.[18]

Верујући да имају довољно снаге планирају да истог дана нападну и на села на левој обали Лима и тако да истовремено опустоше сва доњовасојевићка села, као и њихову светињу, манастир Ђурђеве Ступове. У раним јутарњим часовима са Јасиковца и из Берана кренула је турска војска у два правца: један ка Лугама а други ка манастиру Ђурђеви Ступови. Војска која је ишла десном страном Лима ка селу Луге најпре је запалила преосталу незапаљену лушку кућу. Одатле је намеравала да уђе у Ржаницу и запали око 150 ржаничких кућа. Но, знајући да то не може успети све док не заузме Буковац, који доминира Ржаницом, Лугама, Загорјем, Петњиком и Дапсићима, она је пошла десном страном реке Ржанице уз Буковац. Ту се заметнула очајничка борба. Шанчеве су напустиле обе војске па је почело наизменично гоњење по буковачким шумама. Турска војска је стигла до села Загорја и запаливши две куће започели његово паљење. Међутим, кад су почеле да горе прве две запаљене куће Срби су са обе стране Буковца извршили напад. Изненађени Турци престадоше са даљим паљењем и започе позициона борба, која је трајала око три сата. Турску војску је захватио страх па је гледала како ће се извући са што мање жртава. Поделила се на два дела: један, мањи, део био је предвојен па се дао у бекство низ Петњик, а други, већи, се повлачио натраг низ Буковац. Срби су јуришали на њих и сатерали их на равницу у Луге. Турци су ухватили заклоне иза зидина попаљених лушких кућа, а Срби су се нашли испред њих на отвореном Лисијевом пољу. То је била велика опасност за Србе па им ништа друго није преостајало него да, око три сата после подне, изврше још један снажан јуриш на непријатеља. Та одважност Срба још више је поколебала Турску војску. Истовремено са јуришом с Лисијева поља на непријатеља заклоњеног у лушким зидинама сасули су пушчану ватру и Срби с леве стране Лима, испод села Пешца.

17 *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 9, од 1. VII 1898, стр. 2

18 АС, МИД, 1898, фасц. 66/а, 66, док. 667/4, Милосав Куртовић-Стојану Новаковићу, Скопље, 7/19. VI 1898.

Тако је непријатељ био принуђен на безобзирно бегство; од потпуног слома спасила га је артиљеријска ватра с Јасиковца.[19]

За оним првим, мањим делом турске војске, дало се у потеру неколико Срба, гонећи их низ Петњик и преко Луга, док их нису дотерали на Јасиковац, где се налазило турско војно утврђење.[20]

Већ смо рекли да је турска војска планирала акције за тај дан (4. јун) и на левој обали Лима, које је започела у раним јутарњим часовима. На удару се прво нашло село Беране, где је запаљено 6 кућа. Војници су планирали да запале манастир и школу. Јаке турске снаге постепено су се примицале и у поподневним часовима достигле на око 150 метара од манастира. Изгледало је да ће Ђурђеви Ступови поново горети, али су у задњи час из околних села пристигли браниоци, одлучни да по сваку цену заштите манастир.[21] Одлучили су да се једна група бораца затвори у манастир и да га брани, по цени да и они са њим изгоре. Сваки од њих је сматрао највећом чашћу погинути под манастирским кровом, али су једногласно решили да у њему стане само тридесет бораца.[22]

У одбрани манастира Ђурђеви Ступови учествовали су:

1. Ђорђије Бојовић, учитељ, из Буча
2. Маријан Вуковић, главар, из Буча
3. Вукајло Вуковић, из Буча
4. Вукосав Јоксимовић, из Буча
5. Периша Миковић - Голубовић, из Буча
6. Анто Цемовић, из Буча
7. Максим Поповић, поп, из Лушца
8. Тодор Саичић, из Виницке
9. Вукота Бојовић, из Берансела
10. Иван Премовић, из Берансела
11. Радош Пипер, из Берансела
12. Јанићије Лончар, из Берансела
13. Васо Дошљак, из Велића
14. Панто Дошљак, из Велића

---

19 *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 15, од 12. VIII 1898, стр. 2-3; ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 92/VI, док. 707 (2), члан окружног начелства у Андријевици, бригадир војвода Лакић Војводић са Трепче-председнику Владе и министру унутрашњих дела Црне Горе, војводи Божу Петровићу, у Андријевици, 5. VI 1898.

20 ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 92/VI, док. 707 (2), Л. Војводић-Б. Петровићу, Трепча 5. VI 1898.

21 ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 92/VI, док. 707 (3), Л. Војводић-Б. Петровићу, Трепча, 6. VI 1898.

22 ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 92/VI, док. 667, Л. Војводић-Б. Петровићу, Трепча, 4. VI 1898; *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 15, од 12. VIII 1898, стр. 2-3; Вулетић, 1983: 133-134.

15. Саво Дошљак, из Велиђа
16. Радош Богавац, из Велиђа
17. Миљан Шћекић - Раичевић, из Горњих Села
18. Велиша Шћекић, из Горњих Села
19. Новак Шћекић, из Горњих Села
20. Радомир Шћекић, из Горњих Села
21. Бађо Обрадовић, из Горњих Села
22. Зарија Обрадовић, из Горњих Села
23. Богдан Раичевић Шћекић, из Горњих Села
24. Мушо Бојичић, из Будимље
25. Перишa Лабовић, из Будимље
26. Томо Дабетић, из Будимље[23].

Код неких других аутора помињу се још четири имена:

1. Голуб Добрашиновић, главар, из Горњих Села
2. Томаш Пешић, главар, из Горњих Села
3. Иван Раићевић, главар, из Трепче
4. Зарија Весковић, из Берансела.[24]

Као што се види на списку заточеника цркве и олтара налазио се и поп Максим Поповић, звани „поп Лужац". Поред одбране Манастира он се прихватио дужности да све заточенике исповеди и причести, како се то обично у предсмртном часу ради. Заточеници су у манастир унели хране за неколико дана, а онда је поп Лужац затворио врата и више нико није могао ни ући ни изаћи све док се манастир не одбрани или у ватри сагори. Унутар цркве Св. Ђорђа постављене су скеле за пењање до високих прозора. Но, пошто су на брзину прављене, пењање уз њих је било тешко а стајање несигурно али храбри борци на то нису обраћали пажњу, већ су се међусобно смењивали и ватром засипали непријатеља, који је кидисао према Манастиру. Пењући се према високим прозорима звонаре, учитељ Ђорђије Бојовић се оклизнуо са високих скела и заједно са црквеним звоном пао на камени плочник. Том приликом се тешко повредио и од задобијених повреда убрзо је умро.[25]

И поред бројчане надмоћности и упорности, непријатељ није успео да постигне свој циљ. Јуначком борбом заточеници су зауставили његове јурише, наневши му велике губитке. У близини манастира је погинуло преко двадесет турских војника, а још више рањено, па су око шест сати после подне одустали од даљих јуриша.[26]

---

23 Боричић, 1929: 122; Јоксимовић, 1998: 202; Вулетић, 1983: 133-134.

24 Цемовић, 1922: 9.

25 ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 92/ VI, док. бр. 667, Л. Војводић-Б. Петровићу, Трепча, 4. VI 1898; *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 15, од 12. VIII 1898, стр. 2-3; Вулетић, 1983: 133-134.

26 Исто.

Ова борба доњовасојевићких бораца да сачувају Ђурђеве Ступове од насртаја турске војске и албанског и муслиманског башибозука, опевана је у народним песмама.

Бој се бије, гракћу црне тице,
али Турци лукаве лисице,
е познате вазда варалице,
једно јутро рано подранише
и пут цркве војску окренуше
да запале Ђурђеве ступове.
Но, да видиш наше соколове!
У бјелу се цркву затворише,
да манастир свети не оставе,
прије своје на рамену главе.
Бране цркву огњем из пушака,
веће јаде чине од Турака.
.....
Бране борци цркву Немањића,
а крај цркве школу Петровића.
Турци нам се са алахом куну
да ће нашу цркву потурчити
и џамију од ње начинити,
нову школу огњу предаднути,
или од ње мејтеп направити,
а на неше, мислим, ако Бог да.[27]

Непријатељ је увидео да му је за овај планирани подухват потребна много бројнија војска, па је у току ноћи између 4. и 5. јуна вршио нова довлачења јединица у Беране. Да би лакше извршио прикупљање бораца непријатељ је пустио глас како је Беране опкољено од стране српске раје и да ће се за кратко време наћи у њеним рукама. Ова вест се раширила муњевитом брзином по целој вароши, па је и старо и младо похитало својим истоверницима (муслиманима) у помоћ. Дакле у Беранама и околини се концентрисала толика војска да се ујутру 5. јуна цео Јасиковац белео од шатора где се налазила стајаћа војска, а беранске куће напуњене муслиманским и арбанашким башибозуком.[28]

Но, ни Срби нису седели скрштених руку и мирно чекали, већ су се и они припремали за нове битке. Захваљујући великом искуству главара на челу са

27 Вулетић, 1983: 134.

28 *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 16, од 19. августа 1898, стр. 2. Из извештаја српског конзула у Скопљу Милосава Куртовића види се да је „преко Митровице на Рожај", од четвртка 4/16. јуна до 6/18. јуна отишло шест турских батаљона. Тим поводом „у Цариграду је ангажовано шест табора војске и две брђанске батерије" (АС, МИД, 1898, фасц. 66/а, 66, док. 667/4, М. Куртовић-С. Новаковићу, Скопље, 7/19. VI 1898).

А. Цемовићем, Т. Пешићем и И. Делевићем, поверењу које су уживали код народа, као и слози међу борцима направљен је распоред за одбрану.[29]

Тако је највећи број српских бранилаца концентрисан на левој обали Лима у близини Ђурђевих Ступова, распоређени у осам шанчева, док је мањи број који је био концентрисан на десној страни Лима упућен на Полицу како би покушао спречити долазак нове војске од Бихора и Бијелог Поља и на Доњим Лугама, у зидинама лушких кућа[30].

Распоред непријатељске војске такође је био веома добро планиран. Прва њихова линија налазила се на врху чаршије у врло сигурном шанцу, друга на брду на Богавским Кућиштима испод Горњег Поља; трећа, најјача, заузела је путеве к Манастиру и ухватила Врела. Остала непријатељска војска остала је на Јасиковцу, одакле је могла пратити ситуацију и по потреби притећи у помоћ.[31]

Дакле, обе војске заузеле су положаје у току ноћи између 5. и 6. јуна. Само је један део турске војске нешто касније, ујутру у 7 сати, пошао с Јасиковца к Лугама, десном обалом реке Лима.[32] Свака страна је била у пуној приправности и само се очекивало да плане прва пушка.[33]

У суботу, 6. јуна, седми дан од почетка сукоба, око 7 сати, турска војска започела је паљбу с Јасиковца и кренула уз десну обалу Лима к Лугама. То је био знак војсци на левој обали Лима да истовремено отпочне борба на свим странама вароши Беране. Почела је одлучујућа борба, у којој су доњовасојевићи још једном морали да покажу да су Васови потомци заиста онакви какве их књаз Никола у својим песмама представља.[34]

Свестан какве све последице могу бити у случају пораза и надахнут старом славом својих предака, сваки доњовасојевићки борац је без страха јуришао на непријатеља. Борба је започела веома жестоко, обе зараћене стране су са својих положаја осипале пушчану ватру. После дужег окршаја непријатељ је успео да истера Србе из луга више Берана у горњи печички шанац. У исто време су Срби на десној обали Лима, у Лугама разбили непријатељску војску и гонили је до Берана. У тој јурњави тридесет српских бораца се

29 У свом извештају српски конзул такође је истакао да је обема сукобљеним странама пристизала помоћ. С тим у вези, он пише „Црногорци прелазе границу те помажу хришћане а Арнаутима је дошло до сада на име потпоре из Плава 1000, из Гусиња 700, из Пећи 800 и из Ђакова 500 људи и долазе непрестано и сада“ (АС, МИД, 1898, фасц. 66/а, 66, док. 667/4, М. Куртовић-С. Новаковићу, Скопље, 7/19. VI 1898).

30 *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 16, од 19. VIII 1898, стр. 2.

31 Исто, стр. 3.

32 Исто.

33 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. 707(13), Л. Војводић-Б. Петровићу у Андријевици, Трепча, 6. VI 1898.

34 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. 707 (3, 6, 7, 8, 9), Л. Војводић-Б. Петровићу, Трепча, 6. VI 1898.

подно Јасиковца провукло и продрло у варош. Они су потпалили 12 кућа, али су само 3 изгореле. Свих 12 потпаљених кућа, као и још многе друге, изгореле би да их они сами нису угасили, јер им намера није била запалити варош, већ да на овај начин повуку непријатеља од манастира, у чему су и успели. Постигавши свој циљ они су се полако повукли натраг ка Лугама. Кад су то Турци видели почели су гађати српску војску топовима са Јасиковца.[35] Но, иако је грмљавина топова била веома јака ефекат је био мали јер гранате нису експлодирале. На ту жестоку паљбу Срби су одговорили још жешће, па је само од првих плотуна убијено 44 аскера. То је изазвало страх код Турака, нарочито у вароши. Многи су покушали да пребегну преко моста на леву страну Лима, али их је ту сачекала паљба српских бораца. Једини спас непријатељ је налазио у подрумима. Да би се осветили непријатељу за дотадашња злодела, један део српских бораца је хтео када падне мрак да удари на варош и да је целу запали. Иако су доњовасојевићки главари покушавали да одврате борце од тога, највероватније да у томе не би успели јер раздраженост је била велика, да се у том тренутку није у том прочула вест да је у Андријевицу стигао председник црногорске владе, војвода Божо Петровић. Доњовасојевћким главарима добро дође та вест те су својим борцима објашњавали како би се спаљивањем Берана показало да је ово све било уперено против Турске и њеног султана, па и да је у то Црна Гора умешана.[36]

Док се око Берана водила борба из Бихора се кретала бројна војска. Али неколико поличких бораца опазило је долазак непријатеља и изашло му у сусрет. Плашећи се да је по Полици скривен велики број српских бораца, Бихорци су се повукли. Само 40 аскера, који су били послати из Берана да покрену војску из Бихора, заобишли су поличке борце и преко Будимље дошли на Јасиковац.[37]

Арбанасима и турским властима које су их помогале овај пораз је задао страха па су пожурили и одмах сутрадан, 7. јуна, затражили од Срба мир, позивајући се на захтев самог султана. Арбанасе је на ово натерао њихов пораз а не мирољубиви захтеви султана. Васојевићки главари су одбили овај захтев уз образложење да нема мира све док не дође султанов изасланик. Желели су да од њега лично чују поруку султанову и да се увере хоће ли их заштитити од нових насртаја. Такође су очекивали да тај мир гарантује и Црна Гора, која би заступала њихове интересе у преговорима са Цариградом.[38]

35 *Невесиње* (Никшић), 1/1898, бр. 17, од 26. VIII 1898, стр. 2-3; ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. 707(13), војвода Лакић Војводић са Трепче-Б. Петровићу у Андријевици, Трепча, 6. VI 1898.

36 Исто; *Застава* (Нови Сад), 1898, бр. 95, од 23. VI 1898, стр. 2-3.

37 Исто.

38 *Застава* (Нови Сад), 1898, бр. 95, од 23. VI 1898, стр. 2-3.

У тако компликованој ситуацији Турска се плашила како ће реаговати Србија и Црна Гора па је локалним властима наређено да стану на пут свему што би могло изазвати Србију и Црну Гору.

Од сукоба у Доњим Васојевићима Арбанаси су у Пећи и околини просто побеснели па су у својој јарости чинили нечувена насиља над Србима. Због тога је приштински конзул Тодор Станковић предлагао председнику владе Србије Владану Ђорђевићу, да му одобри средства с којима би поткупљивао поједине арбанашке поглаваре како би се боље односили према српском становништву.[39]

Питање арбанашких упада у Доње Васојевиће пред Портом и код руског посланика у Цариграду покренули су црногорско Министарство иностраних дјела, Посланство у Цариграду и Погранични комесаријат у Андријевици. Из кореспонденције ова три органа сазнајемо о томе шта се све збивало на овим просторима, као и шта је Црна Гора као држава намеравала да предузме да би заштитила овај део српског народа. Ова три црногорска државна органа чинила су све да светској јавности презентирају положај православног становништва у Доњим Васојевићима.

Захваљујући српској и црногорској влади и њиховим органима са овим злочинима биле су упознате европске земље, од којих се очекивало да схвате величину таквог злочина и да се заинтересују за судбину православног живља у овим крајевима.

2. ПОСРЕДОВАЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ, СРБИЈЕ И РУСИЈЕ

Догађаји у Доњим Васојевићима забрињавали су Црну Гору и Србију. Оне су биле уверене да је у све ово била умешана и Аустро-Угарска и да ће она покушати да овај сукоб искористи као повод за окупацију Новопазарског санџака на основу 25. тачке Берлинског уговора и одредаба Цариградске конвенције коју је закључила с Турском 21. априла 1879. године. Иако је црногорски посланик Митар Бакић детаљно информисао руског министра-резидента на Цетињу, Губастова,[40] књазу Николи је било јасно да у случају рата Црне Горе с Турском Русија није у прилици да јој пружи било какву помоћ, већ да би је оставила на милост и немилост Турске и Аустро-Угарске „колико јој је свијет јерезан".[41] Зато је Црна Гора била веома опрезна,

39 АС, МИД, 1898, фасц. 66/а, док. бр. 646/VI, Т. Станковић-В. Ђорђевићу, Приштина, 4. VI 1898.

40 ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 1723, М. Бакић-Константину Аркадијечу Губастову, Цариград, 7. VI 1898.

41 ДАЦГ, МИД, фасц. 48, док. бр. 1369, књаз Никола-Л. Војводићу и бригадиру Јову Мартиновићу, Цетиње, 25. X 1898.

покушавајући на разне начине да смири стање у Беранској нахији. Није желела да да било какав повод Аустро-Угарској за интервенцију и улазак у Санџак, чиме би се ситуација у овом региону још више искомпликовала. Захваљујући опрезној политици црногорске владе, честим интервенцијама црногорског посланика Бакића и руског амбасадора Зиновјева код Порте, Аустро-Угарска није могла наћи прави повод за покушај остварења својих намера у Новопазарском санџаку.[42]

Уздржаност црногорске владе не значи и њену пасивност и незаинтересованост за пострадале доњовасојевиће насупрот, предузете су мере да се помогне овом становништву: прихваћен је велики број избеглица, слата помоћ у храни, санитетском материјалу и медицинском особљу, а тајно је пребацивано оружје и муниција. Од самог почетка нереда из Андријевице је у Трепчу прешао обласни управитељ, војвода Лакић Војводић да би лакше пратио ситуацију и правовремено и тачно обавештавао црногорску владу и књаза Николу. После неколико дана у Андријевицу су дошли председник владе, војвода Божо Петровић, и војни министар, војвода Илија Пламенац. Командиру Драгиши Перкову наређено је да са 400 Морачана и Ровчана пође на турску границу и у највећој тајности организује логор код Шишког језера,[43] а командиру Полимског батаљона Трифуну Лабану да буде на опрезу, али ако га ко нападне да се повуче унутра и да не опали ни једну пушку пре него буде спаљено бар једно село.[44] Доњовасојевићким главарима су упућивани савети о томе како да поступају у одређеним приликама. Црна Гора је опрезно и будно пратила развој догађаја у Беранској нахији и у складу са тим предузимала војну приправност дуж целе североисточне границе.

Највећа помоћ коју је Црна Гора могла да пружи доњовасојевићима састојала се у прихватању и збрињавању избеглог становништва. Организовани су прихватни центри у Трепчи и Андријевици, а многи су нашли уточишта код својих братственика и рођака у црногорској граници. Делило се што се имало: од крова над главом до парчета хлеба. Иако и сами у великој оскудици, горњовасојевићи нису жалили својим истоплеменицима дати задње количине хране, одеће, обуће и других потребштина.[45]

Поред прихватања и смештаја избеглица, од великог значаја је било и дотурање хране, одеће, обуће, нарочито оружја и муниције за борце

42 ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 634, М. Бакић-Б. Петровићу, Цариград, 6. VI 1898.

43 ДАЦГ, МИД, фасц. 92, док. бр. 30, писмо Драгише Перкова Меденице-војводи Божу Петровићу, 8. VI 1898; Исто, док. бр. 31, одговор Божа Петровића-Драгиши Перковом Меденици, 8. VI 1898.

44 ДАЦГ, МИД, фасц. 92, док. бр. 5, војвода Б. Петровић-команданту Полимског батаљона, Трифуну Лабану, Андријевица, 6. VI 1898.

45 ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 91(II), док. бр. 2, Л. Војводић-Б. Петровићу, Трепча 4. VI 1898; МЦ, фонд Никола I, 1898, док. бр. 35, књазу Николи Петровићу, 5. VI 1898.

на самом ратишту; и ту је солидарност и храброст горњовасојевића била на завидној висини.[46]

Влада Србије је такође испољавала велико интересовање за насталу ситуацију у околини Берана и читавом Косовском вилајету. О догађајима у овој области обавештавали су је царинарник са царинарнице на Јавору Ђорђе Радуловић[47] и приштински конзул Тодор Станковић.[48] Они су са великим интересовањем пратили ове догађаје и прикупљали информације које су кроз своје извештаје слали председнику владе и министру иностраних дела Србије.[49] Влада Србије прикупила је још много података и сведочанстава о монструозним злочинима албанских група, које су харале Косовским вилајетом. Прикупљени подаци су указивали на сву тежину положаја српског становништва у Косовском вилајету и на могућности да се та ситуација погорша јер су се крвави сукоби, један од другог озбиљнији, свакодневно низали, односећи многе жртве. Због тога је, у новој дипломатској ноти од 16/28. јула 1898 године, Новаковић отворено опоменуо турског министра да је „крајње време да се без икаквог даљег одлагања предузму најоштрије мере, те да се једном стане на пут великом злу, које је постало неподношљиво, и које ће се, на крају изметнути у несагледиву несрећу и беду, па и немире."[50] Уз ноту Новаковић прилаже податке и чињенице о новим убиствима, силовањима, отмицама и нападима на српско становништво у Косовском вилајету и тиме доказује да су се она наставила и после прве ноте с несмањеном жестином. Зато он упозорава Тефик-пашу да ће Краљевина Србија бити принуђена да се за помоћ обрати европским државама и Русији, јер Турска, султан и Велика Порта не хају много за погибију њихових поданика у Косовском вилајету.[51]

Иако је Турска наставила да омета истрагу албанских насиља над српским становништвом у Косовском вилајету Стојан Новаковић не одустаје од захтева које је упутио Порти у наведеним дипломатским нотама и код Тефик-паше инсистира на прецизним одговорима. Након упорног инсистрања Новаковића код Порте на конкретним одговорима и мерама на његове захтеве, уследила је наредба Великог везира Садедин-паши којом му наређује да обави увиђај у Косовском вилајету.[52]

---

46 ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 91(II), док. бр. 2, Л. Војводић-Б. Петровићу, Трепча 4. VI 1898.

47 АС, МИД ПО, 1898, док. бр. I/20, Ђорђе Радуловић-В. Ђорђевићу, Јавор, 4. и 10. VI 1898.

48 АС, МИД III, 1898, док. бр. 646/VI, Т. Станковић-В. Ђорђевићу, Приштина, 4. VI 1898.

49 ДАЦГ, МИД, 1898, фасц. 91(II), док. бр. 2, Л. Војводић-Б. Петровићу, Трепча, 4. VI 1898.

50 *Преписка,* 1998: 4; Војводић, 1998:225; Рајић, 2007: 376; Јагодић, 2009: 323.

51 *Преписка,* 1998: 4.

52 *Преписка,* 1998: 8.

Српски посланик у Цариграду, Стојан Новаковића, био је у сталним везама са црногорским послаником М. Бакићем и руским конзулом Зиновјевим.[53] То су тројица дипломата који су највише посредовали код Порте и тако допринели да ратне сукобе замене дипломатски преговори.

3. ПОПИС И ПРОЦЕНА УНИШТЕНЕ ИМОВИНЕ И НАПЛАТА ШТЕТЕ

Од самог избијања Доњовасојевићке буне црногорска влада је чинила велике дипломатске напоре да заустави арбанашки и муслимански башибозук и аскер од даљег пљачкања и уништавања Доњих Васојевића. Први протести су упућени турском конзулату на Цетињу, а затим је црногорски посланик у Цариграду, уз помоћ руског амбасадора Зиновјева, предузео више акција код султана и Порте. Он је 3. јуна о овом догађају детаљно информисао руског министра иностраних послова Губастова.[54] Схватајући да се догађаји на терену компликују и постају све неизвеснији црногорски посланик М. Бакић, на основу упутстава од министра иностраних дела а и самоиницијативно, предузима све мере да укаже турској влади на сву опасност која може да произађе из ових догађаја.[55] Он је 3. јуна упутио Порти оштар протест, тражећи од ње да заштити српски народ у Доњим Васојевићима од терора турске војске и арбанашких самовољника.[56] Иако је био тачан податак у првом црногорском службеном обавештењу, као и у овом протесту посланика Бакића упућеном Порти, да је поред Арбанаса на Доње Васојевиће нападала и турска редовна војска, Турска то није желела да призна. Насупрот, њен конзул на Цетињу демонстративно је затражио да црногорска влада демантује чињенице изнете у свом званичном извештају, или ће напустити Црну Гору.[57] Очигледно да је турска влада, знајући за изразито затегнуте односе између Васојевића и Руговаца, желела да сву кривицу свали на Арбанасе и на тај начин ублажи оштрицу међународних критика, које су са више страна биле упућене на политику турске владе и држање њене војске на граници према Црној Гори.

53 АС, МИД-ПО 1898, док. бр. И/31, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград, 3. VI 1898.

54 ДАЦГ, МИД, фасц. 48, док. бр. 1723, М. Бакић-Константину Аркадијечу Губастову, Цариград, 7. VI 1898.

55 ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 633 и 634, М. Бакић-Б. Петровићу, Цариград, 6. VI 1898.

56 ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 1730, М. Бакић-МИД Турске, Цариград, 3. VI 1898; ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 634, М. Бакић-Б. Петровићу, Цариград, 6. VI 1898.

57 ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 667, М. Бакић-Б. Петровићу, Цариград, 15. VI 1898; *Глас Црногорца*, 1898, бр. 23 и 24, од 6. и 13. VI 1898, Званичан став црногорске Владе према догађајима у Доњим Васојевићима и накнадно појашњење.

У сусрету са првим султановим секретаром посланик Бакић је добио уверавања „да су најстрожије наредбе издате Порти, војном министру и властима Косовског вилајета да се на мјесту сукоба изашаље војска и предузму мјере, које ће у стању бити, да ред и мир васпоставе".[58] Имајући, с једне стране, султанова уверавања да су послате најстрожије наредбе да се ред успостави, а с друге стране видећи да Арбанаси, без икакве препреке настављају палити хришћанска села, посланик Бакић је у име црногорске владе питао „није ли Порта збиља одлучила да истријеби хришћански елеменат у округу Беранском. Молим поднесите ово султану, јер Књажевска влада жели знати - како има да се управља према беранским догађајима."[59] Султан је одговорио да он рачуна књаза Николу за свога пријатеља и да се Црна Гора може ослонити на његову искреност; да је заиста послао строге наредбе, а да ће их он опет поновити. Том приликом први секретар је посланика Бакића уверавао да они имају извештај да је мир већ успостављен и да је одређена комисија на челу са Садедин-пашом која истог дана (3. јуна) креће из Цариграда у Беране, да изврши истрагу и за сваког одреди степен одговорности.[60] На крају посланик Бакић, посредством првог секретара, предлаже султану да као најнужније усвоји следеће:

„1. да ће компромитоване власти војене и грађанске бити строго кажњене;

2. да ће се дати потпуна амнестија свијема хришћанима;

3. да ће се за сваку изгорелу кућу дати накнада по 30 лира;

4. да црногорски делегат са Саадедин-пашом изброји погореле куће и да буде присутан при издаји накнаде;

5. да се отварање конзулата за сада одложи...

6. Да се час прије пошаље делегат у Беране како би се одма споразумио са Саадедин-пашом за повратак бјегунаца, прокламирање амнестије и другог."[61]

На ове захтеве султан је одговорио „да је искрено дјеловао на смиривању нереда, и да живо жали ако је његова армија лоше извршила његове заповијести. Смјеста је заповиједио да министар рата телеграфски ступи у директни контакт са Беранама ради прекида борбе, осигурања сигурности и мира. Садедин-паша, који је отпутовао у Беране има наређење да оконча с вашим делегатом процјену штета. Да се хришћани побрину око изградње кућа и око враћања избеглих. Отварање конзулата одложити за касније. Изволите одмах послати делегате у Беране".[62]

Но, и поред обећања, посланик Бакић тешко успева да постигне неки чвршћи договор са султаном и цариградском владом. Султанова обећања се,

58 ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 634, М. Бакић-Б. Петровићу, Цариград, 6. VI 1898.
59 Исто.
60 Исто.
61 ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 634, М. Бакић-Б. Петровићу, Цариград, 6. VI 1898.
62 ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 633, М. Бакић-Б. Петровићу, Цариград, 6. VI 1898.

и поред свих настојања црногорског посланика Бакића и руског амбасадора Зиновјева, не испуњавају. Турска недоследност види се и у томе што је њена влада 9. јуна издала званичан коминике у којем се истиче „коректно држање отоманске владе и њених подручних органа приликом жалосних беранских догађаја."[63]

Султан је још једном дао обећање да ће војне и цивилне власти у Беранама бити кажњене за почињена насиља и да ће српском живљу бити дата пуна амнестија. Прихваћен је и захтев да ће турска влада обезбедити потребна средства за обнову порушених кућа. Следећи потез црногорске дипломатије био је усмерен да се не дозволи турским властима да на извршавању султанових наредби раде без учешћа црногорског делегата. Требало је да посебни кнажев опуномоћеник, бригадир Јово Мартиновић, и султанов делегат Садедин-паша пронађу мерила и начин на који би се извршила надокнада за погореле куће. Учешће црногорског опуномоћеника морало је доћи до највећег изражаја и на организовању повратка избеглог становништва и извршавању амнестије свих, па и раније окривљених.[64] Поред стварне жеље да се угроженом становништву помогне, књаз је на тај начин учвршћивао и свој ауторитет у овим областима, и народу и турским властима стављао до знања да се ту без њега ништа не може довести у ред.

Сада је убрзано требало радити на остваривању султанових обећања. У почетку се тежило да се повратак избеглог становништва услови претходним исправљањем свих неправди. Књаз Никола је наређивао председнику владе Божу Петровићу да саветује доњовасојевићке главаре да изјављују турским властима да се народ не може и неће вратити све док не дође султанов изасланик Садедин-паша, који ће их „осветити од власти грађанских и војничких који напуштише Арнаута да их опрже и расћерају, јер без тога ништа не зајемчава им за убудуће њихов мирни опстанак" а онда и да им се надокнади сва причињена штета.[65] Међутим, кад су преговори почели књаз Никола је наложио председнику владе да изда најстрожије наредбе доњовасојевићким главарима да ни једна провокација не дође од стране васојевићких бунтовника,[66] да они који одлазе на преговоре „у добром и лијепом тону" разговарају са турским представницима.[67] Погранични крајеви су

63 ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 702, М. Бакић-Б. Петровићу, Цариград, 22. VI 1898.

64 ДАЦГ, МИД, фасц. 47, док. бр. 631, М. Бакић-Б. Петровићу, Цариград, 5. VI 1898; МЦ, фонд Никола I, 1898, док. бр. 33, књаз Никола-Б. Петровићу, Цетиње, 6. VI 1898.

65 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 46/1, књаз Никола-Б. Петровићу у Андријевици, Цетиње, 11. VI 1898.

66 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 39 и 43, књаз Никола-Б. Петровићу, Цетиње, 9. и 10. VI 1898.

67 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 55/1, књаз Никола-Б. Петровићу у Андријевици, Цетиње, 14. VI 1898.

више пута били у ситуацији да се буне или мире по књажевим наређењима, за чије се непоштовање жестоко испаштало.

Средином јуна месеца у Беране је стигао султанов изасланик Садедин-паша, који је одмах позвао доњовасојевићке главаре на договор. Формирана је мешовита комисија за попис и процену уништене имовине. У ту комисију били су Џемаил-бег, писар беранског кајмекама Авди - ефендија, Јово Мартиновић и Ристо Поповић.[68] Мартиновић и Поповић стигли су у Беране 17/29. јуна. Истог дана примио их је у свом стану царски изасланик Садедин-паша, у коме се у тренутку пријема налазио и Хусеин-паша.[69]

Представници Срба у комисији изразили су сумњу Садедин-паши да ће се до краја спровести султанова обећања. „Добро, урадићете Ви док сте овдје но по одласку Вашем остате Арнаути они исти, који су и прије били, те зато народ не смије да дође."[70]

Комисија је почела са радом 18. јуна и то од села Луга,[71] бележећи изгореле куће, чија је која, каква и колика је била и од каквог материјала сазграђена. Најпре је требало извршити попис, а онда према том списку да се куће граде или да се изврши процена и исплати новац. О другим штетама, тј. о ономе што је било у кући и око куће није било говора. Главари су у многим случајевима присуствовали попису и процени, помажући комисији да тачно утврди податке о изгорелим кућама. Они су били у сталном контакту са обласним капетаном и председником црногорске владе, а преко њих и са црногорским књазом, који им шаље инструкције како да се опходе у овим преговорима. „Нека главари иду без одлагања код паше, и нека се попаљеници нађу на своја гаришта и пред комисијом изиђу и све покажу. А нека паши рекну да се све то залуду чини ако не би оставио редовну војску да их брани и чува од Арнаута."[72]

Султанов изасланик Садедин-паша и Џемаил-бег су инсистирали код главара на повраћају избеглог становништва одмах после извршеног пописа. Они су убеђивали главаре да се народ нема од чега бојати, да је

68 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. док. бр. 65 и 68/1, Б. Петровић-књазу Николи, Андријевица, 17. и 18. VI 1898; ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. (73/2). комесари Јово Мартиновић и Ристо Поповић-Б. Петровићу, Андријевица 18. VI 1898; *Браник* (Нови Сад), бр. 68, од 11(23) VI 1898; „Са црногорско-турске границе", *Цариградски гласник,* бр. 25, од 18. VI 1898.

69 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. (73/2). комесари Јово Мартиновић и Ристо Поповић-Б. Петровићу, Андријевица 18. VI 1898.

70 Исто.

71 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 73/1, Б. Петровић-књазу Николи, Андријевица, 19. VI 1898; ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. 74/6, Јово Мартиновић и Ристо Поповић-Б. Петровићу, Андријевица, 19. VI 1898.

72 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 68, Б. Петровић-књазу Николи, Андријевица, 18. VI 1898.

аскер ту да их чува и да би било добро да се врате они којима су куће попи-сане, те да раде око усева и на прикупљању летине. И чланови комисије Јово Мартиновић и Ристо Поповић су се, барем јавно, декларисали за неопход-ност повратка становништва, иако су имали потпуно разумевање за опрез-ност главара и народа. На ова инсистирања главари су одговорили: „Како ће се народ враћати кад нема ни крова, ни љеба, ни кашике, нити ишта. Народ се распрскао по планинама, а нема ни вјере више ни у кога. Тада га тако пре-варише, а овдје овако."[73] Повратак избеглих породица ишао је врло споро. Главари и народ су уочили да је Садедин - паши једино било до тога стало, „а како ће народу касније бити то ће бог сами знати." Председник црногорске владе поручује Јову Мартиновићу да не попуштају султановом изасланику и наређује му: „држите се настављења које сам вам јуче послао... предложите да бригадир Јово и главари и комесар турски стимавају куће, а г. Ристо и други комесар остале штете у она села која буду ови два прва комесара сти-мали куће, тако како би ствар брже ишла."[74]

Првог дана пописиване су само попаљене куће у селу Луге „и то што лијепих што простих 38."[75] Наредна два дана се наставило са пописом у се-лима: Петњик, Загорје, Дапсићи и Заграђе. У тим селима се поред попаље-них кућа пописивала и остала штета: опаљене шљиве, спаљено и погажено жито, изгореле пчеле и друге видљиве штете.[76] Четвртог и петог дана вршен је попис уништене имовине на Полици и у Будимљи.[77] Укупно је пописано 449 изгорелих кућа, и то: прве врсте, пола зид пола брвна на два спрата 186 кућа; друге врсте, од зида или брвана или по пола, на један спрат 194 куће; треће врсте, пола брвна пола плот 10 кућа; и четврте врсте, од плота 59 кућа. Док су црногорски чланови комисије и народни главари предлагали да се за сваку изгорелу кућу исплати по 30 лира, Садедин-паша је најпре понудио само по 5 лира и то за прву класу.[78]

После извршеног пописа сагореле и уништене имовине у наведеним селима председник црногорске владе је наредио обласном бригадиру да на-стоји да се народ врати у своја села. „Пошаљи капетана Вуксана Раичевића да пође свуда по мјестима ће сада стоје поменутих села становници и да их

73 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 74/6, Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Б. Петровићу, Беране, 19. VI 1898.

74 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 74/3, Б. Петровић-комесарима Ј. Мартиновићу и Р. Поповићу, Андријевица, 19. VI 1898.

75 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 74/6, Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Б. Петровићу, Беране, 19. VI 1898.

76 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 79/2, дољовасојевићки главари-војводи Л. Војво-дићу, 20. VI 1898.

77 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 82, Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Б. Петровићу, Беране, 21. VI 1898.

78 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 94/5, Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Б. Петровићу, Беране, 26. VI 1898.

на лијеп начин посавјетује и покаже потребу њихова повраћаја на кућишта и у куће којима нијесу опаљене. Нек се народ повраћа колико сјутра, да не би с овијем растезањем покварили правац комисије које би допринијело слабе посљедице за прекограничаре."[79] Пошто је Садедин-паша објавио султанову наредбу о помиловању свих „и оних који су од пријед што суду скривили и да се свак може слободно повратити на своја огњишта",[80] народ је почео да се враћа. Садедин-паша је издао наређење за смену беранског кајмекама Мехмед - бега Пиводића, који је отишао у Сарајево (Петровић, 1994: 521), а у Беране је дошао Мехмед-бег Рожајац[81] и обећао да ће одмах послати низам на планине да спречи нове нападе Руговаца на српске катуне.[82]

Султан је молио кнеза Николу да преко својих изасланика, Ј. Мартиновића и Р. Поповића, утиче на српско становништво „да не пређеравају у потраживању накнаде за оштету јер Садедин-паша јавља да су њихове претензије одвеч велике".[83] Тако су књажеви изасланици добили улогу посредника у преговорима између доњовасојевићких главара и турске комисије око процене вредности изгорелих кућа. Главари су, у нади да ће се договорити са турском комисијом, спустили цене и оне су износиле: за прву класу 25 лира, за другу 15 лира, за трећу 1240 гроша и за четврту 740 гроша. Главари су саопштили Мартиновићу и Поповићу још ниже цене од којих нису имали намере да одступе. Оне су износиле: за прву класу 2362 гроша, за другу 1148, за трећу 658 и за четврту класу 400 гроша.[84] Но узалуд су Мартиновић и Поповић покушавали да „нагоде" доњовасојевићке главаре и турску комисију која је дала следеће цене: прва класа 700 гроша, друга 500, трећа 400 и четврта класа кућа 300 гроша.[85]

Председник црногорске владе је захтевао од посланика М. Бакића да упозна турску владу о намерама комисије да исплати тако ниске цене за

79 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 80/2, Б. Петровић-Л. Војводићу, Андријевица, 21. VI 1898.

80 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 47, док. бр. 707 (96). Кнез Никола-Б. Петровићу, Цетиње, 25. VI 1898. ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 47, док. бр. 707 (97). Кнез Никола-Б. Петровићу, Цетиње, 26. VI 1898; ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 94/1, Б. Петровић-комесарима Ј. Мартиновићу и Р. Поповићу, Андријевица, 26. VI 1898.

81 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 102/2, комесари Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Б. Петровићу, Беране, 27. VI 1898; 102/3, комесари Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Л. Војводићу, Беране, 27. VI 1898;

82 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 94/5, комесари Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Б. Петровићу, Беране, 26. VI 1898.

83 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 47, док. бр. бр. 702, М. Бакић-Г. Вуковићу, Цариград, 22. VI 1898; „Турска и Црна Гора", *Цариградски гласник,* 1898, бр. 26, од 25. VI 1898.

84 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 102/3, комесари Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Б. Петровићу, Беране 27. VI 1898.

85 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 182/3, доњовасојевићки главари-војводи Л. Војводићу, 27. VI 1898. Једна лира износила је сто гроша (Пејовић, 1973: 112).

запаљене куће, а да друге штете нису ни процењиване већ само пописане,[86] што је овај и урадио. „Одштета за попаљене хришћанске куће коју је понудила комисија је смијешно неправична. Свако ускраћивање великодушности Султанове од цјелокупне суме од четрнаест (14) хиљада турских лира било би фатално за живот несрећних хришћана и за успостављање реда.“[87] Да би што боље успео у својој намери, Бакић се обратио руском амбасадору Зиновјеву да му пружи подршку. Зиновјев је обећао да ће се својски заложити и на Порти и упутити ноту. „Нека Султан изволи сам суму опредијелити, па почем нам је број спаљених кућа познат, то ће се питање на овакав начин најљепше и најпростије свршити овдје између нас да се Русија на ово не уплиће, јер иначе ја вам отворено кажем, да ћете добити руску ноту, почем ми је г. Зиновјев, од ког овог часа долазим, обећао да ће вам је предати ако Султан не сврши ствар сходно обећању, датом мени и првом драгоману руског посланства 5. јуна.“[88]

Овај протест црногорског посланика код турске владе имао је успеха. Турска комисија на челу са Садедин-пашом још једном је размотрила цене попаљених кућа. Овога пута процена је вршена појединачно за сваку кућу „све комад по комад од материјала. Тако ће бити кућа прве класе које ће бити плаћене по 3000 и више гроша, по 2800, по 2500, по 2000 према нижој величини, друге класе по 2000, по 1700, по 1500, по 1000, трећа и четврта класа кућа слаба је али и од њих ће бити које ће по 1000 гроша прелазити.“[89] Што се тиче процене осталих штета комисија је поново изјавила да за то нема наредбе.[90] Народ и главари су били задовољни са проценом вредности изгорелих кућа. Исплата је почела 9. јула и тога дана је исплаћено нешто више од 100 кућа[91] али је прекинута истога дана, наводно због недостатка новца, уз обећање да ће он убрзо бити допремљен из Цариграда. Међутим, наредног дана (11/23. јула), са Цетиња је Ристу Поповићу послата депеша, у којој се каже да је Порта одбила сваку „стиму и тражење накнаде штете“ од стране црногорских комесара.[92]

86 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 48, док. бр. 738, Б. Петровић-М. Бакићу у Цариграду, Цетиње 26. VI 1898.

87 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 48, док. бр. 739, М. Бакић-Министарству иностраних дела Турске, Цариград, 2. VII 1898.

88 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 48, док. бр. 758, М. Бакић-заступнику министра иностраних дела Нику Матановићу, Цариград, 5. VII 1898; *Браник* (Нови Сад), бр. 67, од 9 (21) VI 1898.

89 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 48, док. бр. 757, комесар Р. Поповић-Нику Матановићу, Беране 3. VII 1898.

90 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 48, док. бр. 786/1, комесар Р. Поповић-Нику Матановићу, Беране 10. VII 1898; *Застава* (Нови Сад), бр. 105, од 12 (24) VII 1898, стр. 3.

91 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 48, док. бр. 786/1, комесар Р. Поповић-Нику Матановићу, Беране 10. VII 1898.

92 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 48, док. бр. 789, Нико Матановић-комесару Р. Поповићу, Цетиње 11. VII 1898.

Уместо да 14/26. јула, како се то очекивало, јави својој влади да су послови на исплати накнада за погорелe куће доњовасојевићких Срба окончани, Јово Мартиновић је тога дана, министру иностраних дела Гавру Вуковићу[93] послао телеграм у коме му поручује, да ће „због каквог год неспоразума турског или можда оскудице у новцу" цела ствар бити одложена.[94]

Иако обећани новац није потпуно исплаћен, турско-црногорска комисија завршила је свој рад и напустила Беране.[95] Мартиновић и Поповић су прешли у Андријевицу, а Садедин-паша је отишао у Цариград. Књаз Никола је „ради регулисања беранских догађаја" одликовао султановог изасланика Саадедин-пашу и косовског валију Хафиз-пашу Даниловим орденом првога степена.[96]

И поред извесних резултата, мисија Саадедин-паше била је углавном усмерена да сакрије праву истину и тако извуче Порту из теснаца у који ју је довео њен немар да обезбеди правну заштиту својих поданика. Покушај прикривања правог стања изашиљањем Садединове комисије не само што није дао за Турску повољан резултат, него шта више, за њу је имао нежељен правац, јер је ово додатно уверило велике силе у неопходност реформи и у Косовском вилајету.[97]

4. МИРЕЊЕ КРВИ

После споразума са султаном о кажњавању криваца (с турске стране) који су изазвали немиле догађаје у беранској нахији, великог посла око пописа и процене уништене имовине, као и око повратка избеглица на своја имања Садедин-паша је преузео још једну акцију, мирење свих дужних крви проливених у сукобима између хришћана и муслимана.[98] Убрзо по смиривању прилика Садедин-паша је, наводе црногорски делегати, прекограничним првацима рекао, „да је позвао главаре: из Ругове, Рожаја и Бијелог Поља ради умирења крви". Чин мирења крви обављен је крајем јула, на будимско-петњичко-лушкој тромеђи на јасиковачком превоју, чиме је требало да буде заокружен процес нормализације стања у беранском округу.[99]

---

93 Гавро Вуковић се вратио на своју дужност, након што је једно време провео на лечењу у иностранству. *Глас Црногорца,* од 16. VII 1898.

94 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 48, док. бр. 801/1, комесар Ј. Мартиновић-Г. Вуковићу, Беране, 17. VII 1898.

95 „Црна Гора", *Цариградски гласник,* 1898, бр. 31, од 30. VII 1898, стр. 4

96 „Црногорска одличија", *Цариградски гласник,* 1898, бр. 35, од 27. VIII 1898, стр. 1.

97 Ћоровић, 1992:15-79. На наведеним странама аутор је обрадио реформе у Турској.

98 ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 92, док. бр. 94/5, комесари Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Б. Петровићу у Андријевици, Беране 26. VI 1898; ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 48, док. бр. 801/2, Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Г. Вуковићу, Беране 17. VII 1898.

99 Јасно је да су са српске стране, у поступку измиривања, најзначајнију улогу имали Авро Цемовић и Маријан Вуковић. Мирење је вршено тако што је кадија, уз присуство

Међутим, чињеница да је неколико крви остало неумирено, као и то што је у међувремену дошли до нових српско-турских, али и међусрпских сборова, била је повод да беранский кајмакан, без знања народа и појединих главара, образује нову комисију за умирење крви, коју су сачињавали: са турске стране кајмекам бјелопољски Мустај-бег Ђоровић, Осман Сијарић, Мујага Ганић и Ашин Љуца, а са српске стране Авро Цемовић и Маријан Вуковић.[100] Турске власти у Беранама су изјавиле да има још једанаест неумирених крви и за сваку је тражено по 6000 гроша.[101] „Доставља ми допис Вукота Пантовић, да су га јучер звале власти у Беране и да му траже 30700 гроша за умир, најдаље рок су му поставили у идући четвртак. Ако не понесе новце његово живо пропада, а поред овога мора и тапију од земље предати турскијем властима" јавља војвода Лакић Војводић министру иностраних дела Г. Вуковићу.[102]

Захтеви турских власти за мирење крви и наплата наведене суме новца доводили су до нових немира и злостављања појединаца од стране локалних турских власти. Једва утишана оружана непријатељства наставила су се у другим видовима, непрекидно претећи новим и тежим опасностима због чега је православно становништво захтевало да се најпре отклоне узроци због којих највише долази до заћевица, а то је да Руговци ослободе планину која је припадала Шекуларцима и да турске власти у Беранама престану да се свећају српском становништву због кажњавања неколицине за поступке у тек завршеним догађајима. Рђаво држање турских власти у Беранама онемогућавало је да се постигне трајнији мир. „Умјесто да народ савијају и ублажавају, то га ево у свакој прилици изазивају на штете, преступе и нове заћевице."[103]

Турске власти у Беранама, очито незадовољне исходом тек завршених борби, као и одлукама султана да казни подстрекаче тих догађаја и да исплати одштете пострадалом народу, теже да изазову нове сукобе. Те намере

српских и турских главара, прозивао закрвљене, који су се потом руковали са левом руком прислоњеном на груди. Кадија би потом поред њихових имена, уписаних у протоколу о мирењу крви, записивао да је међу њима умир учињен. Пре него што се започело са овим послом, царски изасланик Садедин-паша обратио се присутнима, позивајући их да једни другима опросте све међусобне омразе, као што је и сам султан свима опростио и све грешнике помиловао (ДАЦГ, МУД, фасц. 47, док. бр. 859, Л. Војводић-Г. Вуковићу, Андријевица, 23. VII 1898).

100 ДАЦГ, МУД, фасц. 47, док. бр. 859, Л. Војводић-Г. Вуковићу, Андријевица, 23. VII 1898.

101 ДАЦГ, МУД, фасц. 47, док. бр. 859 и 865, Л. Војводић-Г. Вуковићу, Андријевица, 23. и 28. VII 1898.

102 ДАЦГ, МУД, фасц. 47, док. бр. 936, Л. Војводић-Г. Вуковићу, Андријевица, 10. VIII 1898.

103 ДАЦГ, МУД, фасц. 47, док. бр. 913, Л. Војводић-Г. Вуковићу, Андријевица, 7. VIII 1898; ДАЦГ, МУД, 1898, фасц. 48, док. бр. 818/2, комесари Ј. Мартиновић и Р. Поповић-Г. Вуковићу, Беране, 19. VII 1898.

уочава и црногорски књаз, па саветује обласног капетана Војводића како да поступа и да пренесе упозорење доњовасојевићким главарима. „Све мјере употријеби да се не би што ту замутило, јер заиста Турци ће учинити кализ од хришћана у Беранском округу, да плате прве и потоње... Од наше им стране реци да ћемо им забранити границу ако икакви неред учине, па Турци нека од њих чине што оће."[104]

И поред енергичног заузимања црногорске и турске владе да се угуше сукоби у Беранској нахији, крајем септембра месеца је на Виницкој дошло до новог инцидента који је могао да се претвори у нови рат. Наиме, неколико војника турског низама, пролазећи кроз село на смену у караули, зграбили је једну осмогодишњу девојчицу и покушали су да је силују. Родбина девојчице је то спазила и одмах се дала у потеру за њима и тако спречила њихове намере. Овај догађај изазвао је велику раздраженост и тежњу за осветом становника Виницке. Сутрадан су сачекали низамску патролу и убили три војника, али су и они имали два погинула и два рањена.[105] У том обрачуну са турском војском погинули су Миљан и Марко Зечевић из Виницке, а рањени су Радоња Јоксимовић из Буча и Радун Зечевић из Виницке.[106]

Да би спречила теже последице овог догађаја Порта је, само два дана после тога, поново у Беране послала Садедин-пашу, са намером да казни кривце, успостави ред и да да задовољење родитељима злостављане девојчице. Његов повратак у Беранску нахију је, као и инструкције Цетиња прекограничним главарима да се суздржавају од било каквих непромишљених потеза, утицао на смиривање тензија у Доњим Васојевићима. Међутим, далеко од тога да су постојеће противречности у овој области биле превазиђене. Потребна задовољштина није дата родитељима, али није дошло ни до отпора органима турских власти, како се то могло претпоставити.[107]

Захтеви турских власти за наплату оштета због честих отмица и преотмица, као и проливања крви, наметали су потребу оснивања посебне црногорско - турске мешовите комисије ради расправљања спорова до којих је долазило између хришћана у турској граници и између њих и других турских држављана. Црна Гора је била за формирање једне такве комисије која би решавала све пограничне спорове и на тај начин се успоставила сигурност и трајан мир. Зато министар иностраних дела Вуковић предлаже посланику Бакићу да се за ово заложи код турске владе, па и самог султана.[108]

104 ДАЦГ, МУД, фасц. 47, док. бр. 1260, Г. Вуковић-Обласном управитељу у Андријевици, Лакићу Војводићу, 10. X 1898; ДАЦГ, МУД, фасц. 47, док. бр. 936, Л. Војводић-Г. Вуковићу, Андријевица, 10. VIII 1898.

105 Невесиње (Никшић), 1898, бр. 23, од 23. X 1898, стр. 2.

106 Јоксимовић, 1998: 200. Јоксимовић наводи да је на Турској страни било десет погинулих војника.

107 Пејовић, 1973: 113; ДАЦГ, МИД, фасц. 48, док. бр. 1119, 1143, 1307 и 1479.

108 ДАЦГ, МИД, фасц. 48, док. бр. 1317, М. Бакић-Г, Вуковићу, Цариград, 18. X 1898.

Турска влада је оклевала са одговором.[109] Разлог одуговлачења одговора турске владе био је у њеној неспособности да утиче на поједине арбанашке главаре и локалну власт у Беранама. И поред предузетих мера од стране султановог изасланика Саадедин - паше, беранском кајмекаму и појединим арбанашким вођама, који се понашају као да су се одметнули од царске власти, тешко се могло стати на крај. „Мени се чини да Арнаути Порту не слушају, нити их она може на измир присилити. Зато Турци сада и врдају, и хтјели би да измир крви ограниче само на неке округе...“ одговара М. Бакић министру Вуковићу.[110]

Пошто је Турска одуговлачила са одговором у вези са понуђеном комисијом, а односи међу самим српским становништвом због крви били су јако затегнути, комесар Мартиновић упозорава министра Вуковића да „би било добро што прије да би отпочело међу њима на умирење, и тијем претекло велико зло којему се од њих сваки час надамо.“[111]

Губећи наду у позитиван одговор Турске на предлог за формирање мешовите комисије за разрешавање насталих спорова, министар Вуковић наређује комесару Мартиновићу „да распустите сву излишну послугу, јер држим да до озбиљног рада комисије неће доћи. Али интереси налажу да ви још ту причекате.“[112] Он комесара Мартиновића задржава у Андријевици са задатком да уради све што је у његовој могућности да би помирио међусобно посвађано српско становништво у Беранској нахији. „Ако би што то принијело миру и реду код народа преко границе, учините састанак са кајмекамом и образујте једну комисију која би измирила крви међу хришћанима Беранског округа, а и између хришћана и Турака истога округа, ако би могуће било.“[113]

До формирања ове мешовите комисије је ипак дошло, јер је Турска после дужег одуговлачења позитивно одговорила. Комисија ће радити у Андријевици.[114]

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД), 1898, фасц. 66/а.
Архив Србије АС, Министарство иностраних дела – Политичко одељење (МИД-ПО), 1898.

109 ДАЦГ, МУД, фасц. 48, док. бр. 1346, Г. Вуковић-Ј. Мартиновићу, Цетиње, 21. X 1898.
110 ДАЦГ, МИД, фасц. 48, док. бр. 1317, М, Бакић-Г. Вуковићу, Цариград, 18. X 1898.
111 ДАЦГ, МИД, фасц. 48, док. бр. 1368, Ј. Мартиновић-Г. Вуковићу, Беране, 24. X 1898 .
112 ДАЦГ, МИД, фасц. 48, док. бр. 1532, Г. Вуковић-Ј. Мартиновићу, Цетиње, 23. XI 1898.
113 ДАЦГ, МИД, фасц. 48, док. бр. 1561, Г. Вуковић-Л. Војводићу и Ј. Мартиновићу, Цетиње, 25. XI 1898.
114 ДАЦГ, МИД, фасц. 48, док. бр. 1601, Г. Вуковић-Обласној канцеларији у Андријевици, Цетиње, 1. XII 1898.

Архив Србије АС, Министарство иностраних дела – Политичко пропагандно одељење (МИД-ППО), 1898.
Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), Министарство иностраних дјела (МИД), 1898, фасц. 47, 48. и 92/VI,
Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), Министарство унутрашњих дјела (МУД), 1898, фасц. 47, 48. и 92.
Музеј Цетиња (МЦ) – фонд Никола I.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Петровић, 1994: Милић Ф. Петровић, *Документа о Рашкој области 1890-1899,* Београд.
Преписка, 1998: *Преписка о арбанашким насиљима у Старој Србији 1898-1899,* Репринт издање из MDCCCXCIX, Министарство иностраних дела, Београд: Издавачко-књижарско предузеће „Никола Пашић".

ЛИТЕРАТУРА:

Боричић, 1929: Драгиша Боричић, *Анеѓоте испод Комова,* „Јужна Србија", Скопље.
Војводић, 1998: Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века, Српска академија наука и уметности*, Београд.
Вуковић, 1995: Гавро Вуковић, Мемоари, I-III, Цетиње-Титоград.
Вулетић, 1983: Душан Вулетић, „Два значајна споменика Горњег Полимља", *Токови,* бр. 19-20, стр. 133-134.
Јагодић, 2009: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912),* Београд.
Јоксимовић, 1998: Миодраг Јоксимовић, *Народна војска Васојевића (1858-1918),* Андријевица.
Пејовић, 1973: Ђорђе Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878-1912,* Титоград.
Рајић, 2007: Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић – биографија једног познатог Обреновићевца,* Београд: Завод за уџбенике.
Ракочевић 1983: Новица Ракочевић, *Црна Гора и Аусро-Угарска 1903-1914,* Титоград.
Станић, 2003, стр. 103;
Цемовић, 1922: Марко Цемовић, Ђурђеви Ступови, Београд.
Ћоровић, 1992: Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-угарске у XX веку,* репринт издање из 1936, Београд.

ШТАМПА:

Браник (Нови Сад), бр. 67, од 9 (21) VI 1898.
Браник (Нови Сад), бр. 68, од 11(23) VI 1898.
Глас Црнорца, бр. 23, од 6. VI 1898, стр. 1.
Глас Црногорца, 1898, бр. 24, од 13. VI 1898.
„Штампа у служби лажи", *Глас Црногрца,* бр. 29, од 18. VII 1898.
Застава (Нови Сад), 1898, бр. 95, (23. VI), стр. 2-3.
Невесиње (Никшић), 1/1898, бр. 8, од 24. VI 1898, стр. 2-3.

Невесиње (Никшић), 1/1898, бр. 9, од 1. VII 1898, стр. 2
Невесиње (Никшић), 1/1898, бр. 15, од 12. VIII 1898, стр. 2-3.
Невесиње (Никшић), 1/1898, бр. 16, од 19. VIII 1898, стр. 2.
Невесиње (Никшић), 1/1898, бр. 17, од 26. VIII 1898, стр. 2-3.
Невесиње (Никшић), 1/1898, бр. 23, од 23. X 1898, стр. 2.
„Са црногорско-турске границе", *Цариградски гласник,* бр. 25, од 18. VI 1898.
„Турска и Црна Гора", *Цариградски гласник,* 1898, бр. 26, од 25. VI 1898.
„Црна Гора", *Цариградски гласник,* 1898, бр. 31, од 30. VII, стр. 4.
„Црногорска одличија", *Цариградски гласник,* 1898, бр. 35, од 27. VIII, стр. 1.

Vukašin D. DEDOVIĆ

THE REBELLION IN DONJI VASOJEVIĆI AT 1898

Summary

The Serb population in Donji Vasojevići was all the more frequently exposed to attacks by Muslims and Arbanasi from Bihor, Rožaj and Rugova who had always mowed their meadows, looted their livestock, took away the crops and all their movable property. The Arbanasi from Rugova often attacked individual villages, and Turkish authorities in Berane did not want to protect them, but arrested individual leaders of Donji Vasojevići.

In 1897 Arbanasi managed to kill several members of the Pantović family from Police (hamlet of Goražde). However, the Pantovićs did not forget this but rather took double revenge in May 1898. They first killed two Arbanasi from Rožaje, and three days later, two Rugovians, ox-cart men who were moving from Bijelo Polje to Berane. This served as an occasion for the Arbanasi and Muslim leaders to prepare a new and even stronger attack on the Serb population in Donji Vasojevići. According to an earlier agreement between the Rugovians, Rožajans and Bihorians, the attack on Donji Vasojevići began on May 31 in the villages on the right of the river Lim. During the first two days of the battle, the villages of Donji Vasojevići on the right side of the river Lim were burned: Luge, Petnjik, Dapsiće, Budimlje, the Polič villages, most of Donja Ržanica, Rovca, Kaludra and Zagorje. After receiving help of 3,000 Arnaut bashi-bazouk troops and two battalions of the standing Turkish army, on the fifth day of battles (June 4), the Turkish army launched actions on Serb villages on the left bank of the river Lim, as well as their sanctuary, The Tracts of Saint George Monastery /*Djurdjevi Stupovi*/. The soldiers planned to set fire to the Monastery and the school. Despite its numerical superiority and persistence, the enemy failed to achieve their goal. Through the heroic struggle, the detainees stopped their assaults, causing them great losses. The Arbanasi and the Turkish authorities who had helped them were terrified with this defeat, so they rushed and immediately the next day, June 7, asked the Serbs for peace, referring the request of the Sultan himself.

The events in Donji Vasojevići worried Montenegro and Serbia. The Serbian MP in Constantinople, Stojan Novaković, was in constant contact with the Montenegrin MP M. Bakić and the Russian Consul Zinovjev. These are the three diplomats who mediated the most with the Sublime Port, thus contributing to replace the conflicts with diplomatic negotiations. The Serbian and Montenegrin governments and their authorities did their best to present the position of the Orthodox population in Donji Vasojevići to the world public.

Key words: Donji Vasojevići, Serbs, Serbia, Montenegor, Porta, Serbian villages, Arbanasi, Rugovians, Rožajans and Bihorians.

Рад је предат 3. јула 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине,* одобрен за штампу.

УДК 323.1(497.115)"198"
323.2(497.11)"198"
32:929 Стамболић И.
doi: 10.5937/bastina30-29116

Оригинални научни рад

*Петар Р. РИСТАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ОДЛАЗАК ИВАНА СТАМБОЛИЋА У КОСОВО ПОЉЕ 6. АПРИЛА 1986. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду су анализиране околности под којима је дошло до одласка председника Председништва ЦК СК Србије, Ивана Стамболића, у Косово Поље 6. априла 1986. године, и последице те посете. Након отпочињања масовних долазака Срба из САП Косово у Београд, у фебруару 1986, праћеним учесталим претњама да ће организовати колективу себу и све чешћим контактима са противницима режима из редова критичких интелектуалца, одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље имао је за циљ да утиче на смиривање ситуације, како би српско руководство добило довољно времена да на савезном нову добију подршку за редефинисање уставних односа републике Србије и њених покрајина. Архивска документација баца ново светло на ове догађаје и открива деликатну политичку позицију у којој се Стамболић налазио.

Кључне речи: САП Косово, косовско питање, Иван Стамболић, Коста Булатовић, Добрица Ћосић, Српски покрет отпора, Косово Поље.

Српски покрет отпора, како је покрет Срба из Социјалистичке Аутономне Покрајине (САП) Косово касније често називан, формиран је у првој половини осамдесетих под утицајем истих оних околности због којих је већ деценију и по трајало масовно исељавање Срба из покрајине (Гаталовић 2016: 262-265). Док се већина исељавала, део становништва је након демонстрација и покушаја побуне Албанаца у пролеће 1981. одлучио да остане и бори се за свој опстанак. Покрет је био самоникао (Vladisavljević 2004: 781-796) и формално је деловао кроз форму састанака организација Социјалистичког савеза радног народа (ССРН) и Савеза комуниста (СК)

* научни сарадник, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

у две месне заједнице у Косову Пољу, већински српском насељу где се од 1982. спонтано формирао центар покрета.[1]

Од самих почетака покрета, било је приметно да у редовима Савеза комуниста Југославије (СКЈ) постоји несналажење и различити погледи како се према њему треба односити. Покрет је био нов феномен, различит од свега са чим се југословенско комунистичко руководство до тада сусретало. У раној фази развоја (1982-1984) на састанцима у подружницама ССРН се није чуло ништа што би могло да буде осуђено од стране партије. Окупљени су говорили о проблема са којима су се сусретали и нису деловали тајно, већ управо супротно, решење су тражили од институција, прво покрајине а потом републике и федерације.

Проблем је настао када су решење за проблеме Срба у покрајини потражили ван граница САП Косова, чиме је прекршено неформално правило које је у Југославији важило од усвајања Устава 1974. године: нема мешања из једне федералне јединице у унутрашња питања друге. САП Косово је формално било покрајина у оквиру Србије, али су од уставних промена 1968-1971. покрајине постале јединице федерације и у пракси су функционисале као самосталне републике. С обзиром да је након демонстрација Албанаца на Косову 1981. године републичко руководство Србије покренуло акцију за редефинисање уставних односа републике и покрајина (Ристановић 2019: 254-261), Српски покрет отпора је од почетка посматран не само као симптом и резултат косовске кризе, већ и као оруђе у политичком сукобу републичког и руководства Косова. Резултат таквог приступа је имао далекосежне последице.

Током првих година организовања покрета активности су се сводиле на састанке у Косову Пољу и одлазак делегација у Београд и једном у Титоград (Подгорицу). Такви одласци су били неуобичајени за прилике у Југославији, али током 1983. више нису били преседан.

Срби из Ђаковице, потом из већински српских села Шилова, код Гњилана, и Бресја, код Косова Поља, већ су слали делегације у Београд, где су се жалили због конкретних проблема са којима су се сусретали у својим срединама. Циљ Срба из Ђаковице је био да зауставе рушење тзв. Српске улице[2], старог дела града у коме се већ генерацијама налазила „српска мала“ (маала), што би довело до разбијања ове компактне заједнице и, извесно је, брзог исељавања преосталих Срба (Глигоријевић 2018: 279-283). У Шилову је повод за незадовољство била изградња кланице, док су се у Бресју бунили против изградње железничког депоа. Тешко је рећи колико су ова три случаја

1 Косово Поље са околином је издвојено у посебну општину 2. јула 1988. године. До тада, насеље је било део општине Приштина. Административно Косово Поље је било подељено између две месне заједнице, означене бројевима 16. и 17.

2 Званични назив улице од 1966. године је био „Емин Дураку“.

заиста била одраз антисрпске политике. Чини се да је у случају Ђаковице и донекле Шилова таквих мотива било. Тек, оправдано или не, незадовољни Срби су користили осетљиву ситуацију у покрајини након демонстрација Албанаца да играјући на националну карту остваре своје захтеве. Када су у општинама и покрајинским институцијама остали глуви на њихове жалбе, решили су да помоћ траже у Београду.

Захтеви делегација из Косова Поља су били другачији. Уместо да у Београду покушају да добију подршку за решавање конкретног проблема у својој средини, тражили су решење за проблем исељавања, са којим су се Срби суочавали на читавој територији покрајине. Говорећи о својим личним и искуствима својих најближих, сведочили су о постојању дискриминације као главног узрока исељавања. Најчешће су износили примере из своје средине (проблеми са додељивањем телефонских линија, запошљавањем у пољопривредном комбинату „Косово Поље", узурпације поседа)[3], али су то били симптоми проблема присутних у читавој САП Косово. Сматрали су да покрајинско руководство не чини довољно да се ситуацији промени, и зато су решили да се обрате институцијама републике и федерације.

Доласци делегација Срба из Бресја и Шилова у пролеће 1983. изазвали су тензије у већ поремећеним односима између републичког и покрајинског руководства. Председник Председништва Централног комитета (ЦК) СК Југославије, Дража Марковић, у дневнику је коментарисао да су у покрајини ангажовање из Београда на овим случајевима доживели као озбиљан политички пораз. „За њих је то било питање престижа, питање на коме су требали да добију битку за своју самосталност, аутономност, суверености, за 'Косово-република'!"[4]

Када је 4. априла 1983. делегација сачињена од 19 Срба и Црногораца из Косова Поља и више других места покрајине стигла у Београд и затражила да разговара са председником Председништва Социјалистичке Републике (СР) Србије, Николом Љубичићем (који се већ раније ангажовао да помогне Србима из Ђаковице), дошло је до нових тензија и размене тешких речи између два руководства.[5] Потпуно у позадини су остала сведочанства чланова делегације о притисцима које трпе у школама, у продавницама,

3 Архив Југославије (АЈ), фонд Председништво СФРЈ (803), кутија 1845, Материјали о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово, „Преглед неких запажања о самоорганизовању и протесним акцијама Срба и Црногораца у САП Косово" (Строго поверљиво)

4 Историјски архив Београда (ИАБ), лични фонд Драже Марковића (ф2769), кутија 9, Дневничке белешка Драже Марковића за 1983, 4. јун.

5 Архив Србије (АС), фонд Председништво СР Србије (г274), Стенографксе белешке са састанка или разговора председника Председништва СРС са другим представницима, делегацијама или представницима ДПЗ-а, кутија 3, Белешке са разговора са представницима Косова, одржаног 16. маја 1983.

на радним местима, у здравственим установама... Тврдили су да се осећају као грађани другог реда. Оптужили су покрајинске функционере да наступају као „комесари иредените".[6] Љубичић их је примио и саслушао, али значајнијих ефекта није било.

На знатно хладнији пријем је наишла делегација која је 10. јуна 1983. отишла у Подгорицу. Председник Председништва ЦК СК Црне Горе, Доброслав Ћулафић, одбио је да их прими, па су са њима разговарали двојица нижих функционера Председништва. И тај разговор је остао без икаквог ефекта.

Како се ситуација у покрајини није значајније поправљала и масовно исељавање Срба је и даље текло, нови одлазак делегације у Београд је уследио 8. новембра 1984. године. Овај пут их је примио нови председник Председништва СР Србије, Душан Чкребић. Учесници су касније сведочили да је разговор био отворен. Чкребић им је објаснио да републичке институције немају практично никакве надлежности у покрајини и зато тешко могу да утичу на стање на терену, али их је подржао и охрабрио речима: „Радите како најбоље знате, тамо на Косову. И моји су ратовали за Косово. И ја сам у Дреници ратовао против Шабана Полуже за Косово..." (Барјактаревић 1995: 50).

У покрајинском руководству у Приштини и републичком руководству у Београду одласке делегација Срба са Косова у Београд су посматрали кроз призму свог политичког сукоба и својих интереса, не размишљајући превише о могућим дугорочним последицама.

Главни циљ српског руководства још од седамдесетих је било редефинисање уставних односа Србије и покрајина. Да би тај циљ остварили било је потребно да изврше притисак на покрајинска руководства и добију подршку за промене на савезном нивоу. Прилика за то се указала након демонстрација Албанаца 1981. године. Функционери из републике су као узрок демонстрација означили несређене уставне односе републике и покрајина (Ристановић 2019: 254-261). Као доказ лошег стања у САП Косово истицали су постојање масовног исељавања Срба које је трајало дуже од деценије.

Скупштина СР Србије је у априлу 1982. решавање проблема исељавања везала за потребу измене постојећих уставих односа (иако то није изричито речено, већ се говорило о потреби „доследног остваривања" Устава СР Србије) (Борба 1982). Годину дана касније исти став је поновљен.[7] У таквим околностима доласци делегација Срба са Косова у Београд су посматрани као још један доказ проблема у покрајини и средство притиска на руководство у Приштини. На основу доступне документације стиче се утисак

6 ИАБ, ф2769 к9, Дневничке белешка Драже Марковића за 1983, 16. април.

7 АС, г274 к18/III, „Закључци Скупштине СР Србије, од 22. јула 1983", Материјали са 54. седнице Председништва СР Србије, одржане 29. априла 1985.

да нико у Београду све до друге половине 1985. године није претпостављао да би окупљање Срба у Косову Пољу могло да постане озбиљнији друштвени и политички проблем.

За покрајинско руководство у Приштини главни политички циљ након демонстрација 1981. године је било очување самосталности у односу на Србију, утемељене на Уставу из 1974. године. Да би отклонили политички притисак под којим су се нашли, упорно су доказивали да се стање у покрајини континуирано поправља.[8] Већ од 1982. мера њихове успешности је све више постајало питање исељавања. Због тога је покрајинско руководство инсистирало да се исељавање смањује и да је првенствено мотивисано економским стањем, а не међунационалним инцидентима и атмосфером страха, како су тврдили из Београда. Одласци делегација Срба са Косова у Београд и обраћања републичким и савезним функционерима директно су побијали тврдње из покрајине. Због тога су из Приштине од самог почетка оштро нападали окупљање Срба у Косову Пољу. Тврдили су да су одласци делегација у Београд манифестација растућег српског национализма, да је то „организована непријатељска акција"[9], да се тако шири дефетизам, пориче све урађено и доприноси исељавању, уместо да се оно спречава.[10] Разним притисцима су покушавали да спрече даља окупљања и одласке делегација ван покрајине (Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti: VII/17, 787). Заинтересовани пре свега да предупреде евентуалну политичку штету, ангажовали су се на дисквалификацији читавог покрета. Све тврдње које су чланови делегација у Београду износили одлучно су одбацивали, без стварних покушаја да испитају које су од њих утемељене а које измишљене.

Утицај покрета из Косова Поља до краја 1984. није био велики. Охрабрени речима подршке Душана Чкребића, чланови делегације су по повратку на Косово организовали потписивање петиције, у којој су желели да изложе своје проблеме и захтеве. Планирали су да петицију упуте покрајинским, републичким и савезним институцијама. Међутим, скупили су само 78 потписа, па је идеја напуштена (Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti: VII/17, 789).

---

8 АС, ЦК СКС (ђ2) Покрајински комитет (ПК) Савеза комуниста Косова (СКК) кутија 38, „Остваривање политике националне равноправности народа и народности и даљи задаци СКК", Материјали са 13. седнице ПК СКК, одржане 27. априла 1984.

9 Архив Косова (АК), фонд Председништво ПК СКК (151), Магнетофонске белешке за заједничке седнице Председништва САП Косова и Председништва ПК СК Косова, одржане 28. маја 1983, излагање Имера Пуље.

10 АС, ђ2 к439, „Неке карактеристичне изјаве политичких функционера поводом стања на Косову", Материјали са радног састанка код Председника ЦК СКС о неким идејним питањима спровођења ставова СКЈ, СКС и СКВ у изградњи јединства и заједништва у СР Србији на основама Устава, одржаног 8. априла 1985.

Околности су се измениле наредне, 1985. године. Случај Мартиновић[11] је изазвао велико узнемирење међу Србима у САП Косово и у остатку Србије. Учестала су окупљања у Косову Пољу. До тада се већ била издвојила група неформалних лидера покрета. Били су то Коста Булатовић, Мирослав Шолевић, Бошко Будимировић, нешто касније им се придружио економиста Зоран Грујић, а у мају 1985. и бивши покрајински функционер Душан Ристић.

Током читавог лета штампа је опсежно и са пуно емоција писала о случају Мартиновић. Тешке речи су изговаране и на седницама републичке и савезне скупштине. У случај су се укључили и критички интелектуалци из Београда, означени од режима као „опозиција" и „унутрашњи непријатељи". Удружење књижевника Србије (УКС) је у јуну упутило писмо републичким институцијама тражећи да се случај реши. Крајње критички су говорили о ситуацији на Косову (Spasojević 1986: 64). Потом је писмо упутио и Одбор за заштиту слободе мисли и изражавања, својеврсни „штаб српске опозиције"[12] (Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања 2009: 69-72). На тај начин српски критички интелектуалци су се укључили у косовску кризу.

У запаљивој атмосфери повод за нова окупљања у Косову Пољу је било пребијања ученика, Србина, од стране новинара, Албанца, 9. септембра 1985. Као реакција, дошло је до бурног састанка партијског актива 17. Месне заједнице Косова Поља. Грађани су још једном са пуно емотивног набоја говорили о свим проблемима са којима се сусрећу, од инфраструктурних до оних на националној основи. Многи су упозоравали да су купили

11 Назив „случај Мартиновић" се усталио за друштвено-политичку аферу отворену након што је 1. маја 1985. на њиви у селу Горњи Ливоч, крај Гњилана, дошло до тешког повређивања Србина, Ђорђа Мартиновића. Догађај је покренуо медијску и политичку аферу са далекосежним последицама по српско-албанске односе и развој косовске кризе. Пропусти у истрази и контрадикторна саопштења, навијачко и сензационалистичко извештавање штампе, немуште изјаве надлежних функционера, манипулације са вештачењима и различити закључци комисија, и, изнад свега, стављање „виших интереса" испред судбине појединца и потраге за истином, потпуно су оголели суштину тоталитарног режима чије су основе већ биле дубоко нагрижене. Случај је званично окончан након пуних десет месеци, званичним закључком да нема доказа за постојање кривичног дела. Срби и Албанци су до тада већ одавно имали своје истине. Срби су били уверени да су злочин над Мартиновићем извршили Албанци и да га је потом прикрио антисрпски режим. Албанци су веровали да је читав случај још једна у низу лажних оптужби, осмишљених у Београду, како би Србија добила разлог да поврати контролу над Косовом (Ристановић 2019: 414-435).

12 Одбор за заштиту слободе мисли и изражавања је одбор основан на иницијативу Добрице Ћосића са циљем да се супротставља репресији тоталитарног режима. У Одбор је иницијално ушло 19 угледних интелектуалаца, познатих по супротстављању репресији над слободом мисли и стваралашва. Због тога је Одбор од стране режима сматран за својеврсни „штаб српске опозиције".

плацеве ван Косова и да су спремни да се иселе.[13] Састанку су присуствовали представници Скупштине општине (СО) Приштина, који су окупљенима обећали брзо решавање поменутих проблема. Међутим, већ сутрадан, на седници Општинског комитета (ОК) СК Приштине, састанак у Косову Пољу је оцењен као политичка диверзија, са „деструктивним порукама".[14] Уместо да се у покрајини позабаве захтевима грађана, још једном су одлучили да читаво окупљање у Косову Пољу осуде као националистичко и тако одбаце све тамо изречено.

Осуђивање окупљања од стране ОК СК Приштине, и изостанак реакција руководства из Београда, натерало је Србе из Косова Поља да даље трагају за подршком. На једном од окупљања се јавила идеја да се повежу на неформалним лидером „српске опозиције", Добрицом Ћосићем. Од самог почетка покрета његови лидери су се за савет обраћали људима са ауторитетом. Били су у контакту са патријархом Германом, епископом рашко-призренским Павлом, Светозаром Вукмановићем Темпом, савезним делегатима Батрићем Јовановићем и Тодором Славинским, неколицином активних и пензионисаних генерала… (Борба 1993) Подаци Службе државне безбедности (СДБ) показују да су током 1983. Срби из Косова Поља остварили само један такав контакт. Када је изостала подршка из редова српског руководства контакти су се интензивирали, па их је током 1985. године било 33.[15]

Делегација Срба са Косова, предвођена Костом Булатовићем, састала се са Добрицом Ћосићем 27. септембра 1985. у ресторану „Влтава", у Београду. Ћосић их је саветовао да наставе са обраћањем републичким и савезним институцијама у Београду, и да буду још упорнији. Упозорио их је да никако не делују тајно и да покушају да докажу свој легитимитет тако што ће саставити петицију коју ће потписати велики број људи. Чланови делегације су му рекли да су већ то покушали, али без много успеха. Он их је, ипак, саветовао да покушају опет, јер су се околности после случаја Мартиновић измениле (Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti: VII/17, 7789-790).

Као директна последица овог састанка, непуних месец дана касније, настала је Петиција 2011 или 2016 (у изворима и литератури се срећу оба назива), названа тако по броју потписа. Петиција је 21. и 22. октобра упућена републичким и покрајинским институцијама. Тон петиције је био изузетно оштар. На почетку је изнето упозорење да је петиција последњи покушај Срба са Косова да „легалним начином заштите право на живот

13 АК, ф151 к699, Преглед изнетих проблема према забелешци у току састанка у Косову Пољу 9. 9. 1985.

14 АК, ф151 к699, Допис ОК СК Приштине упућен ПК СК Косова, 10. 9. 1985.

15 АЈ, ф803 к1845, Материјали о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово, „Неки политичко-безбедносни аспекти покушаја организовања групних долазака Срба и Црногораца из САП Косово у Београд" (Строго поверљиво).

својих породица". За ситуацију у покрајини су коришћене речи попут „окупација", „насиље непознато историји" и „геноцид фашиста над Србима".

Захтеви су изнесени у 15 тачака. Многе су дирали у политички осетљива питања, посебно захтев да република Србија добије надлежности као и друге републике, што је био јасан позив на промену устава, и захтев да се из органа покрајине и републике искључе и позову на одговорност сви који су допринели настанку актуелног стања, што је био директан позив на смене функционера.[16]

Тон петиције и појединих захтеви су били изговор покрајинском руководству да је одмах одбаци и осуди као националистичку. ОК СК Приштине петицију је назвао „политички памфлет непријатељске садржине уперен против политике СКЈ" (Борба 1985). Покрајински комитет СК Косова је закључио је да је клима међу грађанима Косова Поља „врло неповољна". Петиција је одбачена уз тврдње да садржи „контрареволуционарну платформу".[17]

Републичко руководство је ситуацији пришло нешто опрезније. Председништво СР Србије је у покрајину упутило два члана, Вељка Марковића и Драгутина Тешића, са задатком да се информишу о стању у Косову Пољу. Известили су да је петиција политички неприхватљива и штетна због многих екстремних ставова, али и да се у њој помињу нека важна питања, о којима се и раније разговарало на форумима СКЈ али није довољно урађено на њиховом решавању. Сматрали су да петиција сведочи о тешком и запуштеном стању, које се не сме занемаривати.[18]

Међутим, за заузимање става републичког руководства кључни су били контакти припадника покрета из Косова Поља са „опозиционарима" у Београду. До тада, српско руководство је према Српском покрету отпора показивало резервисан став, уз благу наклоност појединих функционера. Контакти са „опозиционарима" су то променили. На седници Председништва СР Србије председник Председништва САП Косова, Бранислав Шкембаревић, тврдио је да је петиција „резултат једне смишљене активности, непријатељске активности (...). Ту су се умешале разне снаге и струје и диригенти нису у Косову Пољу (...) него се налазе ван Косова Поља и ван покрајине."[19] Из Приштине су обавестили Централни комитет СКЈ да су аутори петиције

16 АЈ, фонд ЦК СКЈ (507), „Представка Булатовић Косте из Косова Поља", Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. јануара 1986.

17 АС, ђ2 ПК СКК к42, „Информација са састанка радне групе за Косово Поље", Материјали са 178. седнице Председнитва ПК СКК, одржане 9. децембра 1985.

18 АЈ, ф507, „Информација о неким питањима друштвено-политичког стања у Косову Пољу" (Строго поверљиво), Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ.

19 АС, г274 23/III, Материјали са 72. седнице Председништва СР Србије, одржане 27. јануара 1986, неауторизоване магнетофонске белешке, излагање Бранислава Шкембаревића.

„у тесној вези са националистима, десничарским снагама и опозиционим снагама у Београду", да „негирају све постигнуто" и да заговарају политику „чврсте руке".[20]

Централни комитет СК Србије је подржао оцене Покрајинског комитета Косова о петицији. Истакли су да је она иницирана и подржана од националистичких група ван покрајине, да поспешује српски национализам и да ће допринети кварењу међунационалних односа.[21] ЦК СК Србије је такође истакао да постоје објективни разлози за незадовољство, на коме је петиција и изникла, али је то упозорење потпуно остало у сенци осуде петиције.

Однос српског руководства према покрету из Косова Поља и Петицији 2011 је имао далекосежне последице. Сама петиција је у великој мери била резултат (не)чињења републичког руководства. У периоду од првог одласка делегације у Београд, у пролеће 1983, па до јесени 1985, покрет је тежио да нађе подршку у Београду. Из српског руководства су избегли да подрже покрет и усмере његово деловање, због чега су самоникли лидери из Косова Поља били приморани да сами осмишљавају даље активности и траже подршку на другој страни. Петиција 2011 је била сигнал да узнемирење међу преосталим Србима у САП Косово нараста и прети да ескалира. Одбацивање петиције од стране републичког руководства само је допринело још већем бујању незадовољства.

Постојала су три разлога због којих је српско руководство заузело такав став. Први, формалан, била је чињеница да је у петицији било више неприхватљивих захтева (нпр. да се откаже гостопримство свим емигрантима насељеним на Косову од 1941; да се пониште сви уговори о продаји српских имања; да се спроведе повратак свих исељених Срба). Међутим, Председништво СР Србије је било обавештено да постоје реални разлози за незадовољство. Поједини захтеви из петиције су указивали на правац у којем је требало решавати нагомилане проблема (захтеви да се изврши преиспитивање свих спорних судских пресуда из претходног периода; потом захтев да се суспендује запошљавање по националном кључу). Српско руководство је имало могућност да инсистира на ставу да иако је петиција сама по себи неприхватљива, треба је третирати као симптом конкретних проблема који постоје и који се морају решавати. Одлучили су да то не учине.

Такву одлуку су донели из политичких разлога. Један је био јер су избегавали свако директно мешање у унутрашња питања САП Косова. Знали су да би због тога могли да буду критиковани на савезном нову, па су

20 АЈ, ф507, „Информација о актуленој идејно-политичкој ситуацији у месним заједницама Косова Поља и активностима Савеза комуниста", Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ.

21 АС, ђ2 к431, Материјали са 113. седнице Председништва ЦК СК Србије, одржане 25. децембра 1985, записник.

по сваку цену желели да то избегну. Други разлог је био што у Београду још увек нису разумели снагу покрета који је нарастао у Косову Пољу. На активности покрета су гледали искључиво кроз контакте лидера са Добрицом Ћосићем и другим „опозиционарима" (Stambolić 1995: 166).

Иван Стамболић је од 1984. године био неспорни лидер српског руководства. Као главни циљ је прокламовао редефинисање уставних односа са покрајинама и потом борбу за реформу југословенске федерације. У остваривању тих циљева Стамболић је зазирао од „опозиције". Као комунистички догмата није желело да дозволи било какво идејно окупљање и деловање ван форума партије. Још важније, Стамболић је био део највиших форума СК Србије од раних седамдесетих. Био је сведок да се још од афере око Плаве књиге[22] (1977) српско руководство оптужује да „толерише опозицију" кад год би покушало да покрене питање односа са покрајинама, зато је контакте Добрице Ћосића са представницима покрета из Косова Поља видео као опасне по читаву политику његовог руководства, и прилику да их политички противници поново нападну.

Одбацивање петиције од стране покрајинског и републичког руководства је суштински требало да буде први корак у гушењу читавог покрета из Косова Поља. Међутим, подршка покрету је стигла од стране српских интелектуалаца. У јануару 1986. Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања је упутио писмо Скупштини Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) и Скупштини СР Србије, у коме су подржали захтеве из петиције (Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања 2009: 69-72). Потом је, осам дана касније, скупштинама СФРЈ и Србије упућено скоро истоветно писмо са потписима 212 интелектуалаца. Писмо је потписало чак 36 чланова Српске академије наука и уметности (САНУ), професори факултета, писци, запослени на научним институтима. Међу потписницима је био и Данило Лекић Шпанац, генерал-пуковник у пензији и народни херој. Реаговала је и САНУ. Председник академије, Душан Каназир, у писму Председништву СР Србије је истакао како се у академији надају да се српско друштво неће оглушити о „драматични апел", како је назвао петицију.[23]

22 Случај или афера Плава књига се односи на документ из 1977. године о проблемима у функционисању уставом утврђених односа између републике Србије и њених покрајина. Због плаве боје корица, материјал је постао познат као Плава књига. Израду материјала је затражило републичко руководство. У покрајинама су га видели као покушај редефинисања уставних односа и заобилазни пут за промену устава. Уследио је жестоки политички окршај у коме је поражено републичко руководство, предвођено Дражом Марковићем. Најважнија последица афере је била чињеница да због односа политичких снага питање уставних односа Србије и покрајина више није покретано све до демонстрација на Косову 1981. године (Jović 2003: 253-261; Бјелица 2016: 37-64; Ристановић 2019: 160-180).

23 АС, г274 23/III, „Писмо председника САНУ Душана Каназира Председништву СР Србије", Материјали са 72. седнице Председништва СР Србије.

Такође, неформални лидери покрета из Косова Поља су још од 1984. имали одличну сарадњу са новинарима у тиражним листовима „Политици Експрес", „Политици", „Вечерњим Новостима", „ТВ Новостима", „Дуги"... (Doderović 1990: 23-24; 79-80). У време најжешћих осуда петиције на партијским форумима покрајине и републике „ТВ Новости" и „Књижевне новине" су објавиле њен текст (ТВ Новости 1985; Књижевне новине 1985). У каснијој анализи СДБ је закључено да су присуство новинара и подршка интелектуалаца код учесника окупљања на Косову стварали уверење да уживају неподељену подршку и подстицали на даља окупљања.[24]

Рано ујутро, 26. фебруара 1986, на железничку станицу у Београду је стигла група од 164 Срба из 42 насеља САП Косово (Вечерње Новости 1986). Дошли су са намером да присуствују седници Савезног већа Скупштине СФРЈ, на којој је требало да буду усвојени Закључци о исељавању Срба и Црногораца из Косова. После краће препирке и убеђивања са милицајцима, нешто више од 100 пристиглих је пуштено да уђе и седне у скупштинске клупе. Примио их је Здравко Ћирић, потпредседник Скупштине, од кога су затражили да разговарају са председником Скупштине СФРЈ, Илијазом Куртешијем. Желели су да изнесу своје виђење проблема исељавања (Политика Експрес 1986).

Усвајање Закључака је одложено. Председник Скупштине Куртеши, иначе функционер из САП Косово, заједно са потпредседником Ћирићем саслушао је пристигле Србе. Први говорник, Мирослав Шолевић, истакао је да су дошли јер их брину наслови у штампи да постоје различити ставови републичког и покрајинског руководства о проблему исељавања Срба из САП Косово, па су дошли да кажу како они тај проблем виде: „каква је ситуација, како је видимо ми у бази, неко ће рећи нешто и о општој ситуацији како је осећамо, а неко ће изнети и своје појединачно мишљење, односно шта се њему појединачно догодило." Уследила су веома емотивна излагања. Људи невични јавним иступањима су за скупштинском говорницом причали о проблемима са којима су се сусретали у свакодневном животу и износили своје виђење ситуације у покрајини. Жалили су се на постојање формалне (пред администрацијом, органима управе, приликом запослења, уписа студија) и неформалне (у свакодневном животу) дискриминације, на нападе мотивисане националном нетрпељивошћу, оптуживали су надлежне институције да избегавају да реагују а покрајинско руководство за одсуство било какве озбиљне иницијативе да се стање мења (Intervju 1986).

Циљ доласка је био да одговоре на тврдње функционера Покрајинског комитета СК Косова да су главни узрок исељавања Срба економски разлози. Након што су изложили своје виђење ситуације мирно су се вратили

24 АЈ, ф803, к1845, Материјали о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово, „Преглед неких запажања..."

у покрајину. Два дана касније Савезно веће је уз мање измене усвојило предложене Закључке од исељавању (Комунист 1986).

Усвојени Закључци су, попут многих сличних докумената усвојених након демонстрација 1981, остали мртво слово на папиру. Исељавање се наставило несмањеним интензитетом. Ипак, фебруарски долазак Срба са Косова у Београд је имао неколико важних последица и показао се као један од преломних тренутака у развоју Српског покрета отпора.

На првом месту, њиме су најављени будући масовни доласци, као нови вид притиска на републичке и савезне институције. Уместо слања делегација, од фебруара 1986. тактика је промењена.

Друга важна последица доласка је била чињеница да је штампа о њему опсежно извештавала. За разлику од долазака делегација 1983. и 1984. године, о разговорима у Скупштини су детаљно писали београдски листови, а потом и они из других република (Vjesnik 1986). Месец дана касније стенограм разговора је доспео до штампе. Недељник „Интервју" је објавио изводе из разговора (Intervju 1986), док је „НИН", у четири наставка, пренео читав стенограм (НИН 1986). Случај Мартиновић (Ристановић 2018: 418-430) је током претходне, 1985. године, утицао да косовска криза постане централна тема у српској јавности. У већ узаврелој атмосфери објављивање потресних говора Срба са Косова изречених у Скупштини допринело је даљем бујању незадовољства маса.

Треће последица доласка је била чињеница да је први пут јавно изречено упозорење да ће се Срби из САП Косово колективно иселити уколико им се не обезбеде сигурност и уставом гарантована права. Током наредних месеци функционери у Приштини и у Београду нису знали како да се односе према овој претњи. Испрва је преовлађивало уверење да је у питању метод притиска. Међутим, када су током 1986. учестали одласци делегација Срба са Косова у градове у централној Србији (Ниш, Ужице, Параћин, Горњи Милановац и други), где су се распитивали о могућности за колективно пресељење[25], страх од колективне сеобе и њених евентуалних последица је постао реалан.

Коначно, четврта и чини се најважнија последица фебруарског масовног доласка Срба са Косова у Београд је било све очигледније губљење контроле над ситуацијом од стране сва три нивоа руководства (покрајинског, републичког и савезног). У међусобном оптуживању и пребацивању одговорности превиђана је чињеница да је покрет Срба са Косова постајао све утицајнији друштвени фактор, са којом се морало рачунати.

Догађаји од 26. фебруара су показали да осуда петиције од стране форума партије неће бити довољна да се врење међу Србима у покрајини стиша.

25 Исто.

Као реакција на продубљивање косовске кризе морало је да реагује савезно руководство, први пут након 1981. године. Председништва ЦК СКЈ и СФРЈ су 5. марта одржали заједничку седницу на којој су усвојили закључке о стању у покрајини.[26] Оцењено је да су након демонстрација 1981. постигнути значајни резултати на нормализацији стања, али да предузете мере „ни по обиму, ни по квалитету не одговарају потребама". Изузетно важан је био закључак да „исељавање под притиском" представља „један од најтежих политичких проблема САП Косова, СР Србије и СФРЈ".

На основу усвојених закључака дефинисан је план мера за промену стања. Међутим, закључци и мере два председништва су означени као „Државна тајна", па је ефекат на смиривање врења међу Србима са Косова изостао.

Као одговор на осуду петиције од стране покрајинског и републичког руководства широм покрајине међу Србима је започело прикупљање нових потписа. Спонтано је настајала разграната мрежа „повереника" у насељенима широм покрајине, повезаних са „лидерима" у Косову Пољу (Барјактаревић 1995: 53). Испрва, Српски покрет отпора су чинили махом Срби из Косова Поља и оближњих села Батусе, Бабин Мост, Племетина и Бресје. Крајем 1985. и почетком 1986. мрежа је почела да се шири. До организовања је дошло у Прилужју, Вучитрну, Пећи, селима у околини Гњилана, Грачаници... (Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti, VII/15, 201).

Руководство у Приштини је било свесно да ситуација међу Србима у Косову Пољу прети да ескалира. Због тога су се одлучили да одговоре репресијом. Другог априла, службеници покрајинске СДБ су привели лидера покрета, Косту Булатовића. Истражни судија у Призрену му је одредио притвор у трајању од три дана.[27]

СДБ је Косту Булатовића пратила већ дуже време. Из доступних материјала се види да је са њим обављен низ разговора. Булатовић је увек службеницима СДБ обећавао да неће ништа предузимати што би штетило општим интересима. Па ипак, настављао је да путује по покрајини и мобилише људе.[28] У ПК Косова су имали информације да одлази у Клину, Липљан, Штрпце, Косовско Поморавље ...[29] Булатовић је чврсто (и доста наивно) веровао да не ради ништа противно интересима Југославије, већ управо

26 АЈ, ф507, „Закључци о актуелној политичкој и безбедносној ситуацији у САП Косово" (Државна тајна), Материјали са 162. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 15. априла 1986.

27 АЈ, ф507, „Политичка анализа поводом догађаја у Косову Пољу од 2. до 7. априла 1986. године са прегледом задатака и мера" (Државна тајна), Материјали са 162. седнице Председништва ЦК СКЈ.

28 АЈ, ф803 к1845, Материјали о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово, „Преглед неких запажања ..."

29 АЈ, ф507, Материјали са 161. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 8. априла 1986, магнетофонске белешке, излагање Коља Широке.

супротно. Због тога није одустајао ни након поновљених упозорења службеника СДБ. Ангажовање на заштити Срба у покрајини и заустављању исељавања је сматрао за своју дужност. Као сведок на суђењу Слободану Милошевићу пред Хашким трибуналом још једном је поновио да је његову и активност других лидера покрета из Косова Поља изазвало покрајинско руководство својим (не)чињењем (Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti, VII/17, 780).

Међу неформалним лидерима покрета Булатовић је сматран за најутицајнијег међу Србима у покрајини. Може се претпоставити да су у Покрајинском комитету због тога одлучили да изврше удар на покрет баш његовим хапшењем. Оптужен је за растурање материјала непријатељске садржине. Као спорни документ наведено је једно писмо које је, заједно са другим документима, Булатовић као Радоју Спасићу из Велике Хоче. Аутор писма је био пензионисани пуковник Радисав Филиповић, који је већ годинама водио свој „приватни рат" са руководиоцима из покрајине, републике и федерације. Слао им је низ писама у којима је тражио захтевајући завођење војне управе и ванредног стања на Косову. У једном од писама налазио се и позив на оружије.[30] Радоје Спасић је сведочио да му је Булатовић дао спорно писмо, као и друга документа: Петицију 2011, разна отворена писма…

Вести о хапшењу су се одмах пронеле покрајином. Сутрадан, 3. априла, током преподнева је отпочело окупљање Срба у дворишту пред кућом Косте Булатовића. Махом су у питању били грађани Косова Поља и околних села. До поподнева број окупљених је нарастао на између 400 и 700. СДБ је извештавала да су људи узнемирени, уплашени, да се чују гласине да је у питању напад на све Србе, тражено је образложење хапшења и захтевано пуштање из притвора. Партијски активисти из две месне заједнице у Косову Пољу и из Општинског комитета у Приштини су покушавали да их наговоре да се разиђу. Окружни суд у Призрену је издао саопштење у коме су образложени разлози хапшења. Па ипак, маса се није разишла. Уместо тога, одређени су чланови две делегације и упућени у Приштину и Београд. У Београду их је примио председник Председништва СР Србије, Душан Чкребић, а у Приштини председник ПК СК Косова, Кољ Широка. У вечерњим часовима око Булатовићеве куће су почели да се чују позиви на масовни одлазак у Београд. Започело је потписивање петиције „Хапшење Косте Булатовића је хапшење свих нас". Чуле су се гласине да ће сутрадан у покрајину доћи председник Председништва СК Србије, Иван Стамболић, што су из Приштине демантовали.[31]

30 Исто.

31 АЈ, ф507, „Политичка анализа поводом догађаја у Косову Пољу од 2. до 7. априла 1986…"

Четвртог априла окупљање пред кућом Косте Булатовића је настављено. Општински комитет у Приштини је одржао седницу на којој су оценили да су окупљања недопустива и да представљају притисак на надлежне органе. За информацију о наводном доласку Ивана Стамболића је речено да је лажна. Уместо да саопштење са седнице делује смирујуће, предвече се около куће окупило око 5000 људи, са подручја Косова Поља, Клине, Приштине, Пећи, Липљана, Урошевца, Призрена… Било је и аутомобила са регистарским таблицама из Смедерева, Краљева, Крушевца. Атмосфера је била мирна, али напета. Још једна делегација је упућена у Покрајински комитет у Приштину. [32]

Лидери покрета су ступили у контакт и са „опозиционарима" у Београду. Разговарали су са писцима Добрицом Ћосићем и Вуком Драшковићем, адвокатом познатом по заступању Ђорђа Мартиновића, Велимиром Цветићем и са председником УКС, Миодрагом Булатовићем. Делегација је са Драшковићем разговарала јавно, у хотелу „Москва". Знатно опрезнији Ћосић их је примио у подруму своје виле, кријӯћи се од микрофона (Silber, Litl 1996: 41-42). Изговорене речи су ипак доспеле до ушију службе. Ћосић је смиривао узбуђене саговорнике и саветовао их да избегавају било какве екстремне потезе. Још једном их је упутио да се упорно обраћају институцијама (Ћосић 2009: 156). Током поподнева је реаговао Одбор за заштиту слободе мисли и изражавања. Упутили су телеграм председништвима и извршним већима Србије и СФРЈ у коме су захтевали да Коста Булатовић одмах буде пуштен на слободу (Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања 2009: 99). У дворишту испред Булатовићеве куће чули су се предлози да иду за Београд и да организују митинг поред Студентског града. Тога дана је била прослава Дана студената, па су рачунали да ће им се студенти придружити[33].

У вечерњим часовима Булатовић је пуштен, након што је дао изјаву милицији. Око 22 часа је дошао до куће и кратко се обратио окупљенима, помирљивим речима. Захвалио им се на подршци и позвао да се разиђу. Маса га је убрзо послушала.

Ипак, окупљање се сутрадан наставило. Око куће се током дана скупило мање људи него претходног дана, али се и даље осећало узнемирење и тензија. Најављиван је масовни одлазак у Београд, два дана касније, 7. априла, делегација је упућена у Покрајински комитет, одакле је стигло саопштење да ће сутрадан Иван Стамболић доћи у покрајину и присуствовати састанку политичког актива Косова Поља. Вести су били смирујуће, али је свеједно дао окупљених већ кренуо ка Београду, како би присуствовали скупу договореном за 7. април.[34]

32 Исто.

33 АЈ, ф803 к1845, Материјали о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово, „Преглед неких запажања…"

34 АЈ, ф507, „Политичка анализа поводом догађаја у Косову Пољу од 2. до 7. априла 1986…"

Састанак Ивана Стамболића са грађанима Косова Поља, 6. априла 1986, одржан је у форми састанка политичког актива Косова Поља. У згради Дома културе пред око 200 комуниста из две месне заједнице Косова Поља нашли су се председник ЦК СК Србије, Иван Стамболић, председник Председништва САП Косова Бранко Шкембаревић, актуелни и будући председници ПК СК Косова Кољ Широка и Азем Власи, председник СО Приштине Рагип Хаљиљи и други.[35] За то време испред зграде је чекала маса од око 7000 људи.

На састанку је говорило око 60 грађана. Као и током фебруарског доласка у Скупштину СФРЈ, у питању су била крајње емотивна излагања. Учесници су говорили о проблемима за које су сматрали да подстичу исељавање, али су их махом илустровали личним примерима. Било је приметно да говорницима недостаје политичког такта, да често лутају у излагањима, да са жалби лако прелазе на критике, па и оптужбе. Чуло се свашта, од жалби на комуналне услове у Косову Пољу до позива на оружје и мењање устава. У целини гледано, у питању су била дубоко лична излагања о проблемима са којима су се говорници и њихови најближи сусретали у свакодневном животу.[36] Говорећи о свом доживљају седнице пред Председништвом ЦК СКЈ, Иван Стамболић је навео да „од шездесет таквих је четрдесет говорења које мораш да прихватиш, драматичних, тешких судбина."

Највећи број жалби говорника се односио на свеприсутну формалну и посебно неформалну дискриминацију. Станоје Милошевић се жалио: „Одеш у општину, одеш у суд, одеш у СУП, поднесеш документа, чим види да си Србин – дођи сутра, дођи прекосутра, дођи после десет дана, пет дана!" Многи говорници су паралелно са причом о дискриминацији помињали комуналне проблеме, који су мучили све становнике Косова Поља, Србе и Албанце подједнако. Радован Делибашић је објаснио да они нису битни: „Исто блато газе и Албанци и ми. Воду нема ни друг Иван у Београду, некад. Није он дошао да нас слуша зато. Политички проблем је, другови, код нас у Косову Пољу. (...) Косту Булатовића није створио овај или онај, него смо га створили ми. (...) Највећи агитатори у оној маси, ви који сте били тамо знате, су биле жене, домаћице, неписмени људи. (...) Коста је на свој начин тражио, не знам колико је испараван, да се не исељавају људи са Косова Поља." Ове речи можда и најбоље описују суштину читавог Српског покрета отпора.

Након завршетка састанка Иван Стамболић се обратио окупљенима испред Дома културе. Кратак говор је имао два кључна места. Прво је било

35 Исто

36 АС, г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 6, Белешке са разговора Ивана Стамболића са политичким активом Косова Поља и његово обраћање грађанима обе МЗ, одржаног 6. априла 1986.

обећање да ће сви грађани бити једнаки пред законом, за шта је добио аплаузе. Потом је од затражио стрпљење, и позвао све окупљене да проблеме решавају у покрајини, а не у Београду. „Ово је право место где се ваши проблеми могу решити, свако друго место је погрешно."

Поруке нису биле случајне. Стамболић је суштински тражио време да кроз форуме партије добије подршку за редефинисање уставних односа републике и покрајина. Закључци два председништва, од 5. марта, и критика учињеног у покрајини, давали су му могућност за политички притисак на ПК Косова. Све док су Срби из Косова Поља повремено слали мање делегације у Београд да се жале на стање у покрајини, њихово деловање није био политички штетно, и српско руководство је чак могло да га користи као доказ проблема у покрајини. Међутим, када су се лидери покрета повезали са „опозиционарима" из Београда, Стамболић је схватио да се ситуација компликује. Покрајинско руководство је тако добило изговор да читав покрет окарактерише као националистички и непријатељски према југословенском поретку. Отуда друга порука Ивана Стамболића Србима из САП Косово – да све проблеме решавају у Приштини. Нимало случајно, ове речи је у извештајима наглашавала и штампа (Политика Експрес 1986а, Борба 1986, НИН 1986а).

Поруке су била добро прорачунате, али потпуно непримерене актуелној ситуацији. Највећи проблем Стамболићевог говора и, може се тврдити, читаве његове политике према Косову, лежао је у неразумевању дубоких промена у друштву које су надолазиле под утицајем свеприсутне кризе. Иван Стамболић је желело да политику води на начин како је вођена током претходних деценија, преговорима у уском кругу највиших руководилаца, притисцима, дугим преговарањем око формулација у разним закључцима па новим притисцима на основу њих… Није разумео да су се околности промениле. Стамболић је од Срба са Косова тражио стрпљење, не схватајући да је оно потрошено. Од окупљених је тражио подршку и послушност, суштински не нудећи ништа конкретно заузврат. Сви његови планови су почивали на планираним договорима иза затворених врата и на форумима партија. Српски покрет отпора је никао на уверењу да такви договори не доносе решење.

Крај говора Ивана Стамболића је дочекан аплаузом. Већ сутрадан се показало да је читав долазак у Косово Поље био промашај. Стамболић је желело смиривање ситуације. Уместо тога, 7. априла је око 550 Срба са Косова дошло у Београд. У републичком руководству је владала паника. Током читавог дана су слати телеграми Председништву СФРЈ и Савезном савету за заштиту уставног поретка. Проносиле су се гласине да ће придошлице из покрајине отићи у руску амбасаду и предати петицију са 50.000 потписа за Михаила Горбачова.

Супротно страховима функционера, све је протекло мирно. Срби са Косова су већ око 8 часова ујутро прихватили да оду у Сава центар. Захтевали су да говоре са Иваном Стамболићем, председником Председништва ЦК СКЈ Видојем Жарковићем и Савезним секретаром за унутрашње послове, Доброславом Ћулафићем. На крају, око 40 говорника је говорника су саслушали Лазар Мојсов, Иван Стамболић и још неколицина функционера. Излагања су била сасвим налик на она фебруарска, из Скупштине СФРЈ, и она изговорена сам дан раније у Косову Пољу. До 18 часова скоро сви придошли су се запутили назад ка покрајини.[37] Скуп је завршен повиком Лазара Мојсова „Живела Југославија", на шта су окупљени одговорили „Живела!"[38]

Поједини говорници су истакли да је позитивно што је Иван Стамболић дошао на Косово, и да су многи дошли у Београд само зато што је долазак већ раније био испланиран. Биле су то охрабрујуће речи за руководиоце. Брзо се показало да је нада да ће се ситуација у Косову Пољу смирити ипак била промашена. Поруке које је Иван Стамболић послао нису биле довољно снажне да увере окупљене да ће до промена на боље стварно доћи. Видели су само још једног у низу политичара који долази и од њих нешто тражи, при томе избегавајући да их подржи и пружи им конкретна обећања.

Врење међу незадовољним Србима се наставило. Ескалирало је два месеца касније, 19. јуна, пред одржавање Конгреса СКЈ, када су Срби из села Батусе и дрсничко-долачког краја покушали да организују колективну сеобу са Косова. Да би се спречили сеоба и нови масовни долазак у Београд, у данима Конгреса, по речима Ивана Стамболића морали су спроведу мере на подручју уже Србије „прву пут после рата (...) које нису засноване на Уставу и закону".[39]

Долазак Ивана Стамболића у Косово Поље, 6. априла 1986, показао се као политички промашај. У свом карактеристичном стилу, са много претеривања, Мирослав Шолевић је касније писао како је Стамболић пред Домом културе „пропустио прилику да постане апсолутни господар државе Србије и њен миљеник" (Doderović 1990: 36). Међутим, чињеница је да је Стамболић заиста пропустио шансу да придобије симпатије и подршку Срба са Косова. Неизбежно се намеће питање зашто се то догодило?

Одговор може да пружи излагање Ивана Стамболића на седници Председништва ЦК СКЈ, два дана касније, 8. априла. Парадоксално, али Стамболићево

37 АЈ, ф803 к1845, Материјали о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово, телеграми. (Државна тајна)

38 АС, г274, Стенографске белешке са састанака председника Председништва СР Србије, кутија 6, Магнетограм разговора Срба и Црногораца са Косова у „Сава центру" са функционерима СР Србије и федерације.

39 АС, г274, Стенографске белешке са састанака или разговора председника Председништва СР Србије, кутија 6, Белешке са седнице Комитета за ОНО и ДСЗ, одржане 23. јуна 1986. (Строго поверљиво)

излагање на седници, иза затворених врата, било је много „снажније“ него обраћање пред 7000 узнемирених људи. Говорећи након Кола Широке, који је још једном читав покрет из Косова Поља повезивао са унутрашњим и спољним непријатељем, Стамболић је јасно истакао да је „стварно стање на Косову далеко теже од оног што ми мислимо и знамо.“ За покрет из Косова Поља је рекао да је у питању „спонтани“ покрет маса „који проистиче из тешког стања ствари.“ Упозорио је да Срби са Косова више немају пуно поверења ни у федерално ни у републичко руководство, али да су га потпуно изгубили када је у питању покрајинско. Пред Председништвом је покрајинске функционере позвао на одговорност и затражио смене, не оклевајући да наведе конкретна имена: „Ако је Света Долашевић дошао у ситуацију да не сме да иде у Косово Поље, он не може да буде први српски кадар на Косову“. Упозоравао је да је последњи тренутак да се придобију незадовољне масе, јер међу окупљенима и даље нема непријатељских повика: „Ради о свету који кличе Титу и братству, јединству френетично, Југославији, слободи, пева ’Козару’ и ’Хеј Словени’“.[40]

Излагање јасно показује да је Стамболић разумео дубину незадовољства Срба из покрајине и да је на то покушао да упозори остатак Председништва. Они, међутим, та упозорења нису били вољни да чују. Када је Стамболић затражио активнију улогу републике и федерације у покрајини, одмах се побунио представник Војводине, генерал Петар Матић, упозоравајући да би то било противуставно мешање у унутрашња питања једне федералне јединице. У ствари, Матић је по сваку цену бранио самосталност своје покрајине, не показујући много обзира за остатак државе. Стамболић је био свестан таквих односа у врху Југославије. Управо због покушаја да маневрише кроз ту мрежу личних интереса и крхких савезништава одабрао је речи изговорене у Косову Пољу. Посматране из те перспективе, речи су биле добро промишљене, али се показало да Стамболић није видео да је такав начин вођења политике већ био јалов, и у новим околностима које су наступале потпуно превазиђен. То неразумевање је било узрок и Стамболићевог политичког пореза у окршају са Слободаном Милошевићем годину дана касније.

ИЗВОРИ

Архивски извори:

Архив Југославије (АЈ)

фонд 507 – Централни комитет Савеза комуниста Југославије

фонд 803 – Председништво СФРЈ

40 АЈ, ф507, Материјали са 161. седнице Председништва ЦК СКЈ..., излагање Ивана Стамболића.

Архив Србије (АС)
фонд ђ2 – Централни комитет Савеза комуниста Србије
фонд ђ2 ПК СКК – Покрајински комитет Савеза комуниста Косова
фонд г274 – Председништво СР Србије

Архив Косова (АК):
фонд 151 – Председништво Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова

Историјски архив Београда (ИАБ)
фонд 2769 – Лични фонд Драже Марковића

Објављени извори:

Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања 2009: *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, прир. Коста Чавошки, Службени гласник, Београд 2009.

Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti, VII/17: Сведочење Косте Булатовића, 14. април 2005, у: *Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti*, Haški tribunal VII/17.

Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti VII/15: Сведочење Митра Балевића, 25. јануар 2005, у: *Suđenje Slobodanu Miloševiću. Transkripti*, Haški tribunal.

Периодика:

Борба 1982: „Закључци Скупштине СР Србије о проблему исељавања Срба и Црногораца са Косова“, *Борба*, 24. април 1982.

Борба 1985: „Својеврстан политички памфлет“, *Борба*, 13. децембар 1985.

Борба 1986: „Наша решења наших пробелма“, *Борба*, 7. април 1986.

Борба 1993: „Србија нема решење за Косово“, *Борба*, 11. фебруар 1993.

Вечерње Новости 1986: „Делегација са Косова у Скупштини СФРЈ“, *Вечерње Новости*, 26. фебруар 1986.

Вјесник 1986: „Дани Косова у Скупштини СФРЈ“, *Vjesnik*, 8. март 1986.

Интервју 1986: „Нијесу Албанци, но неправда“, *Интервју*, 28. март 1986.

Комунист 1986: „Употпуњен ареснал мера“, *Комунист*, 7. март 1986.

НИН 1986: „Шта су косовци рекли у скупштини“, *НИН*, 23. март 1986 – 13. април 1986.

НИН 1986а: „Морате се овде борити“, *НИН*, 13. април 1986.

Политика Експрес 1986: „Одлагање закључака?“, *Политика Експрес*, 26. фебруар 1986.

Политика Експрес 1986а: „Договор овде, а не у Београду“, *Политика Експрес*, 7. април 1986.

ТВ Новости: „Како је настала петиција“, *ТВ Новости*, 13. децембар 1985.

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић 1995: Радојица Барјактаревић. *Бесане ноћи. Истина о српском покрету*. Пергамент: Приштина.

Бјелица 2016: Слободан Бјелица. „‚Плава књига’ и њена рецепција 1977. године“. *Токови историје*, бр. 2 (2016), 37-64.

Vladisavljević 2004: Nebojša Vladisavljević. „Grassroots groups, Milošević or dissident intellectuals? A controversy over the origins and dynamics of the mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s“. *Nationalities Papers*. Vol. 32 No. 4 (2004).

Гаталовић 2016: Миомир Гаталовић. *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958-1965*. Институт за савремену историју, Друштво историчара Србије: Београд.

Глигоријевић 2018: Милорад Глигоријевић. *Српска мала у Ђаковици*. Лествe: Косовска Митровица.

Doderović 1990: Milorad Doderović. *Kako se dogodio Šolević*. Gradina: Niš.

Jović 2003: Dejan Jović. *Jugoslavija - država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974-1990)*. Samizdat B92: Beograd.

Ристановић 2019: Петар Ристановић. *Косовско питање 1974-1989*. Прометеј, Информатика: Нови Сад.

Silber, Litl 1996: Laura Silber. Alan Litl. *Smrt Jugoslavije*. Radio B92: Beograd.

Spasojević 1986: Svetislav Spasojević. *Slučaj Martinović*. OOUR Izdavačka publicistička delatnost: Beograd.

Stambolić 1995: Ivan Stambolić. *Put u bespuće: odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića*. Radio B92: Beograd.

Ћосић 2009: Добрица Ћосић. *Лична историја једног доба. Књ. 3. Време распада 1981-1991*. Службени гласник: Београд.

Petar R. RISTANOVIĆ

IVAN STAMBOLIĆ IN KOSOVO POLJE - APRIL 6TH, 1986

Summary

The Serbian resistance movement, centered in Kosovo Polje, was a new factor in the complicated political relations of communist Yugoslavia. In the spring of 1986, this grassroots movement was becoming a formidable political force and a possible source of wider social unrest. The most influential politician in the Serbian leadership, Ivan Stamoblić, came to Kosovo Polje on April 6, 1986. During a short visit, he missed an opportunity to gain the movement's support and showed a lack of understanding of the deep changes in Yugoslav society.

Key words: SAP Kosovo, Kosovo issue, Ivan Stambolić, Kosta Bulatović, Dobrica Cosić, Serbian Resistance Movement, Kosovo Polje.

Рад је предат 5. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 321.013(497.115)
341.24(497.11)
327(497.11)
doi: 10.5937/bastina30-29157

Оригинални научни рад

*Ђорђе Д. РАДОВАНОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, Катедра за социологију

*Филип М. ОБРАДОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ОД ИДЕЈЕ ДО ПРАКСЕ – БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ И КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКА СВАКОДНЕВИЦА***

Апстракт: Аутор се у раду бави анализом Бриселског споразума, као споразума који је (би) требао да доведе до нормализације односа Београда и Приштине. Анализом извештаја Владе Републике Србије, Канцеларије за Косово и Метохију и Канцеларије за координационе послове у преговарачким процесима са привременим институцијама самоуправе у Приштини, и постигнутих правно – обавезујућих споразума, констатује се фактичко стање живота грађана на Косову и Метохији. Организовано, смишљено и плански изведено насиље, које се спроводи на територији Косова и Метохије над неалбанским становништвом, претежно над Србима, од потписивања правно обавезујућег споразума, показује одлучност институција у Приштини да смишљеном и перфидном антисрпском политиком, непосредно покажу да нема политичке воље за било каквом врстом компромисног решења косовског проблема.

Кључне речи: Бриселски споразум; Србија; „Косово"; Косово и Метохија; сукоби; организовано насиље.

Постмодерна је у кратком историјском залеђу најавила нове међународне статусе на светској политичкој сцени. Политизацијом међународних институција, укључујући и Међународни суд правде, чија се одлука поводом косовског проблема оцењеног као *посебан случај*, свела на гласање, „за и против" неког новог поретка, односно неке нове сецесије, јесте још једна потврда да је неразлучива веза између политике и међународног права (Бартош),

* Истраживач–приправник, djordje.radovanovic@pr.ac.rs
** Истраживач–приправник, philipobradovich@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

односно да до спровођења права долази само ако то жели политика (Словић 2011: 245). Тзв. Косово је *посебан случај* сецесионистичког самоопредељења (уп. Шутовић 2007) за независношћу у оквиру међународног, правно признатог система држава нација, чија независност зависи од могућности лобирања (РТС, 2018.) и политичких притисака за признавање косовске државности.[1] Проблем произилази из новонастале ситуације у вези статуса Косова који се, између осталог свео на решавање у оквиру Бриселског пројекта Европске уније (ЕУ). Суспендујући питање Косова и Метохије са дневног реда Уједињених Нација (УН) на конвент ЕУ, инсталирањем европских институција и снага безбедности на просторима Косова; Европска унија се у међународној подељености између САД-а, које су за потпуну независност, и Русије која је за неки вид аутономије, пронашла као свеједрсни арбитар о коначном статусу „Косова" (http://www.vi.sanu.ac.rs/Izdanja/Kosovo/38AleksandarMitic.pdf).

Разматрајући Бриселски споразум кроз призму српске савремене историје и дубине кризе у којој се последњих деценија нашла српска нација, може се рећи да је Косово и Метохија за Западне *арбитре* последњи *посебан случај,* после бројних случајева разарања српске државности. У праву је Проф. Аврамовић када каже: „Срби (су) протерани из Хрватске и са Косова и Метохије, Срби су бомбардовани од НАТО пакта, Србима се суди у Хашком трибуналу, Србима се отима покрајина Косово и Метохија, Срби се дискриминишу у различитим облицима већ двадесет година" (Аврамовић 2009: 18). Наведени догађаји, оцењени од Западних *арбитара* као *посебни случајеви,* неоспорно су ишли на уштрб будућности српског народа и српске нације. Питање Бриселског споразума а то значи питање Косова и Метохије, је важно због неколико различитих елемената. У први план се веома често прокламује решавање питања људских права, успостављање мира и регионалне сарадње, решавање међуетничких конфликата и решавање проблема институционалног паралелизма, чему је и намењен споразум, међутим, неретко се из департмана европских арбитара указује да је Србија кључни фактор мира и стабилности на Балкану, (*дакле, Србија је и кључни фактор нестабилности и сукоба*) чиме се непосредно српском народу намеће осећај кривице за било коју врсту сукоба на Косову и Метохији па и шире у региону. Психолошким демонизовањем Срба, Србији се пориче право на извориште националног идентитета а њен национални интерес претвара у национализам и шовинизам прве врсте. Сваки покушај полагања права на било шта српско што потиче са Косова и Метохије; историје, традиције, културе, православља, легитимише се као „србовање", као величање и ширење српског национа, са претензијама да се заузме нешто што никада није било српско [Sic]. Физичко и пре свега *духовно*

1 Косово су до данас признале 102 државе (http://www.kim.gov.rs/np102.php), 95 државе то нису учиниле. (http://www.kim.gov.rs/np101.php)

кидање нити су које повезују српски национални дух са Косовом и Метохијом, значи кидање основног везивног ткива оличеног у синтези историје, традиције, вере и културе. Дакле, то значи одрећи се српских предака, обичаја, светосавског православља, и српске културе, све укупно, одрећи се српског националног идентитета. Како Косово и Метохија има непроцењив духовни значај за хомогенизацију српске нације, треба настојати, и поред свих притисака „да се српски народ одрекне прошлости", за очувањем везивног ткива српства и Србије. То је и суштина великих речи академика Бећковића (Бећковић 2012) „Ако Косово није наше, зашто од нас траже да им га дамо? Ако је њихово, зашто га отимају? А ако већ могу да га отму, не знам зашто се толико устручавају?" Зато Бриселски споразум у овом историјском тренутку представља одлучујући корак не само у решавању мултиетничких конфликата, већ и у решавању односно очувању српског националног бића.

КОСОВО И МЕТОХИЈА; ПИТАЊЕ ТЕРИТОРИЈЕ ИЛИ ПИТАЊЕ ЕНТЕЛЕХИЈЕ

Периоди националних препорода обележени етничким или грађанским елементима, или како се то литерарно означава, примордијални и конструктивни (Базић 2012:264), засновани на историјско - митским творевинама, представљају и данас један од главних конституента нација држава. Како указује Јовановић, у нашем случају изразита етничка обележја представљају извор сопственог идентитета који је најбоље исказан у народним предањима, културним и уметничким творевинама (2012: 19). Заснован на историјским чињеницама, уобличен и митологизован у српским народним песмама, а преношен кроз народно предање, „косовски мит" је имао одлучујућу улогу у хомогенизацији српског народа. Прокламовањем Косовске битке (1389) као битке за „царство небеско" са додатним елементима који подсећају на Христово жртвовање (Базић 2012), Косово и Метохија у свести српског народа представља колевку српске државности, „свету српску земљу", „срце Србије" речено модернијом језичком категоријом. Кидање везивног ткива, створеног вековима између српског народа и „свете српске земље" представља у очима Срба „издају" и „чупање срца из груди" (Кустурица 2012).

Косово и Метохија као територијална и духовна прапостојбина српске нације, и данас не живи само у историографским списима и националној поезији косовског и покосовског циклуса; творевинама српске средњовековне државе и верско - културним задужбинама, уметничким споменицима Српске Православне Цркве, већ и у националном идентитету који представља окосницу Срба и Србије. Косовски мит је у настајању створио фиктивну границу у односу на друге етничке групе (албанску, турску), у односу на другу религију (Ислам), и између осталог, у односу на другу културу (језик, традицију, обичаје).

Оживотворен у националном бићу, косовски мит се преноси кроз српске светиње на просторима Косова и Метохије, кроз традицију и обичаје уткане у дух и обележја нације, закићене љиљанима и косовским божурима, који симболично позивају да се Срби врате јер без њих, како каже српска песма: „божури више не цветају." Уткана у свести српске нације, љубав према отаџбини „укључује свест о томе ко смо, одакле долазимо и куда идемо. Национална свест се „утемељује у осовинским вредностима (...) преноси се са једне на другу генерацију, трансформишући се у складу са променама социјално - политичких услова у одређеним историјским ситуацијама" (Анђелковић 2014: 118). Између осталог, неспорно је да промене социјално - политичких услова у Србији, посебно када је у питању њена покрајина Косово и Метохија утичу на трансформацију српских територија па и српске свести. Нарушавање српског националног идентитета и интегритета одиграва се пред нашим очима већ дужи низ деценија у којима се трансформишу националне границе и национална свест Срба и Србије, а схватања о патриотизму су се услед тога, како указује Анђелковић значајно променила (2014: 119). Духовно и физичко раздвајање српске нације од свог изворишта се практично огледа у одстрањивању Србије са „вековних територија." На последњем удару званичника „међународне заједнице", са изразитом улогом Немачке (Башчаревић 2016: 163), нашла се српска вековна територија, извориште српске националне државе. Зато Косово и Метохија представља територију и пре свега *ентелехију* са којом се зачела и са којом може да се угаси српска нација.

Сасећи једном народу темељне националне вредности оличене у борби за националну слободу, историју, религију, традицију и културу, дугорочно значи избрисати га из историјског, физичког и *духовног* постојања. Избрисати оно чиме се тај народ кроз историју пркосио и поносио, чиме се градио и постојао, чиме се борио и формирао као национално биће, значи избрисати му национални морал и националну свест.

КОСОВО И МЕТОХИЈА ПРЕ БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА

Након дугогодишњих конфронтација на Косову и Метохији завршених НАТО бомбардовањем, потписивањем кумановског споразума и доношењем резолуције СБ УН 1244, Косово и Метохија се налазило под администрацијом УН-а. Преношењем надлежности које су се тицале управне и законодавне ингеренције УН-а на УНМИК, касније на новоосноване институције самоуправе на Косову, означио је само најаву будуће косовске независности (уп. Словић 2011: 245). Од маја 2001. године УНМИК објављује Уставни оквир под којим се повећава преношење надлежности на привремене институције у Приштини. Нестабилност проузрокована сукобима на етничкој основи је дефинитивно тражила решење које би резултирало позитивним исходима

за обе стране. У то име СБ УН именује изасланика Мартија Ахтисарија 11. новембра 2005, за преговоре Приштине и Београда у Бечу, о децентрализацији власти у тзв. „косовски систем". Преговори не дају позитивне резултате. Предлог Махтија Ахтисарија је оцењен као предлог који не уважава територијални интегритет и суверенитет РС, који крши начела међународног права (https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=63899), који је тако такав неприхватљив. У циљу праведнијег решења за обе стране српска Влада предлаже формирање српског и албанског ентитета на Косову и Метохији (https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=43059). Као одговор на једнострано проглашење „Републике Косова", Србија, увиђајући нужну и преку потребу да заштити животе Срба, њихова права, слободу, грађанско достојанство, идентитет, интегритет, културу и имовину (https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=90142), бар у оној мери у којој су наведене историјске околности то дозвољавале, доноси „Декларацију о оснивању Скупштине Заједнице општина покрајине Косово и Метохија".

След политичких одлука који је неоспорно ишао у корист косовских Албанаца се недвосмислено наставио када је UMNIK (са резултатом од 250 хиљада протераних и 2000 несталих Срба) (Зечевић 2008) уступио место Еулексу (EU LEX)[2] 16. фебруара 2008. Након тога, уз политичку и организациону подршку ЕУ и САД-а, Косово једнострано проглашава независност 17. фебруара 2008. године, а четири године касније, у децембру 2012. истиче мандат међународног цивилног представника чиме се завршио међународни надзор, а Косово постало одговорно за своју власт. Од тог тренутка званично на Косову и Метохији паралелно постоје „два ентитета", два система:већ постојеће српске општине са свим својим телима под управом РС и косовске институције на већинској територији Косова где су настањени Албанци. Политизација ставова Међународног суда правде о декларацији о независности Косова, где је изгласано да независност није прекршила међународно право, односом гласова 10:4 у корист Приштине, је додатно охрабрила косовске представнике. Изразити притисци који су стизали из Брисела и Вашингтона о неприхватљивости садржаја резолуције Србије, који се пре свега тичу „српске тврдолинијашке политике" око интегритета на Косову, бивају „ревидирани", чиме је упаљено зелено светло за ЕУ посредништво у дијалогу са Приштином (Новости, 17. 02. 2018.).

У научној јавности је констатовано да је 9. септембар 2010. године био одлучујућа вододелница када је у питању настојање да се води политика, и ЕУ и Косово (Антонић 2011). Преговори настављени под окриљем ЕУ, познати као технички преговори „Тахири - Стефановић" резултирали су договором о „слободи кретања", уступању копија катастра и докумената о рођењу, смрти и браковима на Косову, узајамно признавање универзитетских диплома,

2 Мисија владавине права Европске уније на Косову.

као и заступљеност Приштине у регионалним организацијама и размену официра за везу. Београд је том приликом прихватио царинске марке које уводе царину Косова што је био један од елемената будуће косовске самосталности (Новаковић 2011), са резултатом инсталирања косовских царинских и полицијских служби на границама, с једне, и са друге стране, инсталирањем служби српске полиције. *Јулска криза* је обележена успротивљењем Срба са севера инсталирању косовске царине на прелазима Брњак и Јариње и довођењем албанских цариника, чија је контра акција била паљење ових прелаза у знак непризнавања „уоквирене државе Косово". Супротстављајући се политици којој су били склони Срби јужно од Ибра, Срби са севера су на неки начин, одвојивши се од остатка Косова и Метохије, а ослањајући се географски и политички на Србију бојкотовали косовске институције (Павловић 2016: 166-167). Док је статус паралелних институција, који је јужно од Ибра постојао константно од 2010. године, на северу се промишљао неки модел аутономије (уп. Павловић 2020), под Уставом Србије(https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=43059

КОСОВО И МЕТОХИЈА НАКОН БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА

Бриселски споразум, представљен као споразум „историјског помирења", коначно је прокламовао решење „косовског чвора" па према томе и крајње успостављање добросуседских односа и дугорочног мира на Балкану. Бриселски споразум је настао као принудни обавезујући споразум двеју страна под веома чврстим притисцима Немачке.[3] Асоцијација српских општина[4] добија извесну аутономију у оквиру косовског правно политичког оквира; Српско правосуђе се такође интегрише у систем Косова. Србија прихвата косовски печат и обавезују се CEFTA споразумом; Слобода кретања је дозвољена преко „граничне/административне линије" са привременим КС (Косово), и трајним регистарским ознакама РКС (Република Косово); Регионално представљање се одвија са додатном фуснотом у називу Косова, која другу страну усмерава да „назив не доводи у питање ставове о статусу и у складу је са Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244 и мишљењем Међународног суда правде о проглашењу независности Косова. Коначно, уговором у Briselu је покренуто и питање северног дела Косова и Метохије. Непотпуном интеграцијом у косовски поредак који је предвиђен планом имплементације, те одржавањем локалних косовских избора на северу Косова (http://www.kim.gov.rs/p02.php), у децембру 2013.

3 Примера ради, стране се обавезују на добросуседске односе пред камерама. Датум приступа: 08. 02. 2019.https://www.blic.rs/vesti/politika/uslov-nemacke-za-datum-obavezivanje-na-dobrosusedske-odnose-pred-kamerama/6feh5dt

4 Шире о Бриселском споразуму види: http://www.kim.gov.rs/pregovaracki-proces.php

године радници МУП-а Србије са севера, добили су обавештење о интеграцији (Павловић 2016: 183) чиме је Бриселски споразум добио први полет.

Међутим, на тренутак се треба вратити у међуетничку свакодневицу након потписивања „нормализације односа" и у Извештајима Владе Републике Србије размотрити косовску свакодневност с друге стране. У првом Извештају о напретку у дијалогу Београда и Приштине Владе Републике Србије за 2014. годину наводи се да су:

„Октобра 2014. године, у Косову Пољу, на два локала у згради „ЈУ програма", бачена су три молотовљева коктела, и то на просторије у којима се окупљају Срби. На фасади зграде исписане су претеће поруке „Срби су расисти" и „Уби Србина" (Први извештај Републике Србије, 2015:5). У Клини је каменовано седам кућа, повратника из истог места. Уследили су напади новембра месеца 2014. године у „селу Љевошта, Општина Пећ, обијено је 29 кућа. У селу Дрсник, Општина Клина, испаљена су два краћа рафала из ватреног оружја, у повратника (Србина, прим. аутора.), који је у том тренутку, обављао радове на њиви." „Октобра 2014. на помоћним објектима у оквиру манастирског имања у Високим дечанима, црвеном и црном бојом, исписани су графити „ISIS" (исламске државе Ирака и Сирије), „Caliphate is coming" (Калифат долази), „UÇK" (ослободилачка војска Косова), „AKSh" (Албанска национална армија), као и два графита на арапском језику. Током вршења увиђаја од стране косовске полиције, група Албанаца, са удаљености од око стотинак метара, узвикивала је „UÇK" (Први извештај Републике Србије, 2015:5). Имајући у виду крхку ситуацију и после споразума, расељена лица којих је преко 200 000 са КиМ, немају никаквих гарантија да перципирају ситуацију као добросуседску. Више о „нормализацији односа" можемо видети у Другом извештају о напреткуу дијалогу Београда и Приштине Владе Републике Србије за период април - октобар 2015. године. „Током маја у селу Пасјане,[5] општина Гњилане, које је насељено српским становништвом, непозната лица ножем су напала З. Костића и С. Марковића наневши им убодне ране. У Клини је у истом периоду извршен напад на повратнички брачни пар Дабижљевић и Конић, као и Р. Магића, који су задобили лакше и теже телесне повреде." (Други извештај Републике Србије 2015: 5).

„Током августа у Штимљу су на бетонском зиду крај пута од стране НН лица исписивани графити на албанском језику, који у преводу значе-. „Синови тендера, Заједница Срба, Иса Есад Паша, Заједница неће проћи." Највећи појединачни инцидент регистрован је током истог месеца (јул месец, прим..) у Ђаковици, где је око 250 расељених лица са подручја те општине допутовало поводом прославе празника и славе манастира Успење Пресвете Богородице. У близини манастира се том приликом окупила већа група лица албанске националности,

5 Село Пасјане припада општини Клокот а у правном оквиру Заједнице/Асоцијације српских општина.

који су уз непријатељске пароле покушали да спрече улазак расељених у манастирско двориште. Окупљени су се током протеста сукобили са припадницима КФОР и КПС, бацајући петарде и црвену фарбу (симбол крви, прим. аутор) *на полицију"* (Други извештај, Републике Србије 2015: 5). У истом документу се наводи да су непрекидни напади настављени су током 2015. године на православне светиње, у јулу је обијена црква Свете Петке у Дрснику (Клина), у августу оштећена новопостављена врата на капели у јужном делу Косовске Митровице, а у Бабљаку (Урошевац), након вишегодишњег скрнављења храма Свете Тројице покушано је поновно обијање. Између два извештаја Владе Србије, на Косову је примећено ангажовање косовских Албанаца у исламским организацијама. До тог времена је ангажовано око 300 људи на кризним жариштима Блиског истока (Трећи извештај Републике Србије 2016: 3), што је додатно пореметило односе двеју страна. Ангажовање у плаћеничким терористичким организацијама ISISA-а је вероватно проузроковано економским застојем и неуспелом демократизацијом институција. Имајући у виду да је животни стандард претежно низак, чак 45% популације Косова живи испод границе сиромаштва, а 15% се дефинише као сиромашно (Antonijević Priljeva, Veselić 2010). Као илустрација етничког екстремизма након „нормализације односа" наводи се 40 етнички мотивисаних напада на Србе, дакле само у периоду од 1. октобра 2015. до априла 2016. године и то највећи број у повратничким насељима (Трећи извештај Републике Србије 2016: 3).

У наредном периоду, децембар 2015. - јануар 2016, и фебруар 2016. - март 2016. дешавао се низ тешких кривичних дела са нескривеним вандализмом национално екстремном омраженошћу албанске популације. Приказаћемо само неке. У месту Гораждевац испаљено више пројектила на српске куће Петровића и Колашинца, напад на више киоска у току радног времена, након тога у истом месту пуцано је на споменик жртвама НАТО бомбардовања и деци српске националности убијене у *терористичком нападу 13. 08. 2003. на реци Бистрици*. Споменик је порушен великим громадама камена. Након трећег уследио је извештај за април - октобар 2016. године. Политика застрашивања српске заједнице на Косову је сулудо настављена и средином 2016. иако је до тада Косово званично добило комплетну „државну машинерију". Даљи брутални напади уследили су на *„путу од села Преоце ка селу Лепина, у општини Приштина, покушана је отмица малолетних девојчица, које су се враћале кући из локалне продавнице. Том приликом сувозач возила у којем су се налазили нападачи се кроз отворен прозор обратио девојчицама на албанском језику и руком ударио једну од њих. Уплашене девојчице успеле су да побегну у оближње двориште* (Четврти извештај Републике Србије 2016: 4). Затим „у Грачаници, у улици Милоша Обилића (...) извршен је напад на (малолетну девојчицу). Непознати извршиоци су девојчици која се враћала из школе задали више удараца у пределу леђа". „У близини Ораховца насилно

је уклоњена и однета спомен плоча, коју су чланови Удружења новинара Србије поставили на месту где су припадници терористичке „ОВК" 21. августа 1998. године отели новинаре Ђура Славуја и Ранка Перенића." (Исто: 5). Даљи, веома екстремни напади, се дешавају у септембру 2016. године: *„Непознате особе су оскрнавиле и поломиле спомен плочу страдалим Србима у селу Старо Грацко, код Липљана. Ради се о табли на којој су исписана имена српских жетелаца који су убијени на жетви јула 1999. године, као и именима жртава НАТО агресије. Поред поломљене спомен плоче страдалим Србима на школи је исписан графит на албанском „Хакмарриа" (Освета)."* Пети извештај Владе Републике Србије је такође карактеристичан по бројним нападима на Србе. Јануар 2017. године упамћен је по најсуровијем вандализму паљења икона у цркви у селу Горње Дреновце (К. Каменица), каменовању аутобуса српских исељеника и насилним протествовањем неколико стотина албанаца због прослављања Бадњег дана у цркви Успења Пресвете Богородице (Пети извештај Владе Републике Србије 2016: 8). Антицивилизацијски инциденти на простору КиМ наставили су своју „традицију" скрнављења цркава у Дрснику (Клина), селу Обод (Штрпце), а у селу Накараде (Косово Поље) оштећени су православни споменици. Средином 2017. Године, у временском периоду од априла до октобра, извршен је такође велики број напада на Србе у јужној покрајини. Између осталог издвајамо неке чињенице наведене у Извештају: *„У знак протеста против Срба у селу Љубожде у општини Исток (...) окупило се око 400 лица албанске националности, која су прозивала по презимену Србе повратнике да се врате у централну Србију, јер имовина у селу више није њихова и оптуживала их да су ратни злочинци. Поједини демонстранти су покретима руке у пределу врата претили српским повратницима да ће их лишити живота."* (Шести извештај Репубике Србије 2017: 8).

У Урошевцу, ухапшен је један Србин од стране КП приликом враћања са порушене цркве Свете Богородице у Мушитуштима (Сува Река) и оптужен за „ратни злочин против цивилног становништва."[6] (Исто 2017:8). У октобру месецу: *„На административном прелазу Јариње у општини Лепосавић припадници косовске полиције су на основу наредбе суда у Пећи притворили лице српске националности женског пола. Она је провела два дана у притвору у Приштини, а потом је пребачена у кућни притвор у Пећку Патријаршију. Разлог лишавања слободе овог лица је лажна пријава њеног комшије албанске националности у селу Бегов Лукавац, општина Исток, којем је наведена одбила да прода 12 хектара имања у њеном власништву"* (Шести извештај Репубике Србије 2017: 8).

6 Приметна је, после невероватно великог броја напада на Србе на КиМ, активност КП, која је показала своју оперативност и функционалност у спровођењу свог посла када су у питању Срби. Не треба много мудрости да се не запази то да су сва хапшења КП етнички мотивисана и да је КП само продужена рука терористичке државе.

КА ЗАКЉУЧИВАЊУ

Бриселски споразум, у дугогодишњем спровођењу, није успео да интегрише у пракси уговоре предвиђене нормализацијом односа. Албанци настоје да своју државност покажу демографском већином уз политику екстремног национал шовинизма, стварајући тако пројекат чисте етније, Срби настоје да, уз повећавање броја држава које нису признале Косово, покажу легитимитет држава нација, подржавајући пројекат повратка српског народа на вековна огњишта. Но, уместо нормализације односа, на Косову и Метохијиеу порасту етничка мржња и нетрпељивост искључиво од стране већинске албанске заједнице. Континуирано насиље албанских екстремиста се само под Бриселским споразумом врши више од шест година, настојећи да демографски, културно, духовно и историјски избришу свако обележје Србије на овим просторима.

Дакле, смишљеном и перфидном антисрпском политиком српском народу се слаби национална свест уништавањем свега што је изворно српско. Организовано и планско насиље над Србима у току спровођења „нормализације односа" на Косову, недвосмислено шаље поруку да за Србе нема места на својој вековној територији. Насиља и демонстрације косовских албанаца упућене Србима приликом верских обреда (Бадњег дана, Божића, Ускрса) на Косову и Метохији, уз благонаклоно посматрање међународне заједнице, беспоговорно упућује Србима поруку да нису добродошли на вековним огњиштима, извориште српске историје, традиције и културе, чиме се губи осећај *ентелехије* и припадности, не само српској територији (иако је и она важна), већ и православном духуи српској нацији. Зато је ово историјска вододелница за српску нацију, одлука о начелу „бити или не бити". Сасећи једном народу темељне националне вредности оличене у борби за националну слободу, историју, религију, традицију и културу, дугорочно значи избрисати га са историјског физичког и духовног постојања. Избрисати оно чиме је тај народ кроз историју пркосио и поносио, чимесе градио и постојао, чиме се борио и формирао као биће, значи избрисати му национални морал и националну свест. У том смислу, под нескривеним вишедеценијским притиском да се српска држава сведе на празан народ, народ без идеја, историјског мита и националних вредности, потребно је настојати са обнављањем српског националног бића оличеног у српском патриотизму, чији је циљ, створити организован отпор, *бране патриотизма* за већ устаљене насртаје да се српска нација сведе на празан народ.

ЛИТЕРАТУРА:

Аврамовић 2009: Зоран Аврамовић, *Родомрсци*, Београд: Институт за политичке студије.
Анђелковић 2014: Петар Анђелковић, *Пасионирани патриотизам и/или (ЕУ) ропство*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Антонић 2011: Слободан Антонић. Крај косовске политике. *Нова српска политичка мисао.04. 01. 2011.* http://www.nspm.rs/kolumne-slobodana-antonica/kraj-kosovske-politike.html?alphabet=l[15. 01. 2020.]

Базић, 2012: Јован Базић. Улога косовског мита у обликовању српског националног идентитета. *Српска политичка мисао*, св,4, 253-271.

Башчаревић 2016: Иван Башчаревић. *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као тојосу националних интереса.* Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Јовановић 2012: Ђокица Јовановић. *Прилагођавање, Србија и Модерна; од стрепње до сумње*, Београд: Чигоја штампа.

Митић 2012: Александар Митић. *Утицај Европске уније на преговоре о будућем статусу Косова*. http://www.vi.sanu.ac.rs/Izdanja/Kosovo/38AleksandarMitic.pdf [15. 01. 2020.]

Младеновић, 2014: Никола Младеновић. Српска косовска политика - модел игре и мешовите стратегије. *Годишњак факултета политичких наука*, св, VIII, 41-58.

Павловић 2016: Александар Павловић. *Свакодневни живот становника северне Косовске Митровице*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Павловић, 2020 Александар Паавловић. *„Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици у условима недефинисаног институционалног статуса"*. *Баштина,* св. 51, 1-20.

Словић, 2011 Срђан Словић. Међународне организације и успостављање мира и безбедности на Косову и Метохији. *Баштина*, св. 30, 233-248.

Шутовић, 2007 Милојица Шутовић, Косово између историјског и етничког права демократије. *Баштина*, св, 22, 253-285.

Шутовић 2013: Милојица Шутовић *Политика заточеника, Косовско друштво: од предања до (ре) митологије*, Београд: Чигоја штампа.

ИЗВОРИ

Први извештај - Република Србија Влада; Канцеларија за Косово и Метохију; *Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине* (април, 2015. године). Доступно на: http://www.kim.gov.rs/doc/Finalni%20Izvestaj%20KKiM%20april%202015%20srp.pdf

Други извештај - Република Србија Влада; Канцеларија за Косово и Метохију и Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са привременим институцијама самоуправе у Приштини*; Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине* (април – октобар 2015. године). Доступно на: http://www.kim.gov.rs/doc/pregovaracki-proces/Izvestaj%20o%20dijalogu%20oktobar%202015%20SRPSKI%20fin.pdf

Трећи извештај - Република Србија Влада; Канцеларија за Косово и Метохију и Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са привременим институцијама самоуправе у Приштини; *Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине* (април – октобар 2015. – април 2016. године). http://www.kim.gov.rs/doc/pregovaracki-proces/1.1%20Izvestaj%20okt-mart%20%202016%20SR.pdf

Четврти извештај - Република Србија Влада; Канцеларија за Косово и Метохију и Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са привременим институцијама самоуправе у Приштини; *Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине* (април – октобар 2016. године). http://www.kim.gov.rs/doc/1.1%20Izvestaj%20april-oktobar%202016%2018102016%20sr%20cir.pdf

Пети извештај - Република Србија Влада; Канцеларија за Косово и Метохију и Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са привременим институцијама самоуправе у Приштини; *Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине* (април – октобар 2016 – април 2017. године). http://www.kim.gov.rs/doc/pregovaracki-proces/Izvestaj%20oktobar%20april%202017%20pdf.pdf

Шести извештај - Република Србија Влада; Канцеларија за Косово и Метохију и Канцеларија за координационе послове у преговарачком процесу са привременим институцијама самоуправе у Приштини; *Извештај о напретку у дијалогу Београда и Приштине* (април – октобар 2017. године). http://www.kim.gov.rs/doc/pregovaracki-proces/Sestomesecni%20izvestaj%20o%20dijalogu%20dec%202018.pdf

Бећковић, 2012: Матија Бећковић. Косово је днк српског народа. *Интермаїазин,* 13. октобар 2016.

Бриселски споразум. Преузето са: http://www.kim.gov.rs/pregovaracki-proces.php

Спасић, 2013: Тамара Спајић. Услов Немачке за датум. Обавезивање на добросуседске односе пред камерама. *Блиц*, 19. март 2013.

Кустурица, 2012: Емир Кустурица Косовски мит и митологија Бреда Пита. *Познање*, 19. март 2012.

Павловић, 2012: Ивица Павловић. Одлука МСП о Косову. *Пешчаник*, 29. Јул 2012.

Новости, Измештање преговора са Приштином из УН под капом ЕУ. 18 фебруар2008.

Политичка платформа за разговоре са представницима ПИС самоуправе у Приштини. Преузето са: https://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/183066/politicka_platforma_kim2013_cyr.pdf)

РТС, Приштинска делегација у Њујорку лобира за Признања и Интерпол. 25 септембар 2018.

Đorđe D. RADOVANOVIĆ
Filip M. OBRADOVIĆ

FROM CONCEPT TO IMPLEMENTATION – BRUSSELS AGREEMENT AND EVERYDAY IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

In this paper we are analyzing the idea of the Brusseles agreement as a political idea which was suposed to normalize ethnic realtions between Serbia and „Kosovo", with everyday ethnic realtions in the Kosovo and Metohija region. According to documents from „ Republic od Serbia's report on the progress in the Belgrade - Pristina dialogue", there is visible contradiction for the reader where progress in the dialogue in Brusseles resulted in regression in ethnic realtions. On the account of numeros acts of violenc by albanian extremists to sebian minorty, such as house burning, rapeing, kidnapping women and children and tearing down religious and cultural monuments thruout the Brusseles agreement, with benevolent watch international community and EU, comes the conclusion that the agreement is mildly said an insufficient solution for the kosovo situation. Besides that, constant outbursts of violence explicitly on serbian people, with elements of destroying serbian nationality. Subsequetnly saying, this problem demands compromised solution with effective participation of the International community in finding a solution.

Key words: Brusseles agreement; Serbia; "Kosovo"; Kosovo and Metohija; conflicts; organized violence.

Рад је предат 23. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 323(497.115)"1989"
doi: 10.5937/bastina30-26996

Прегледни рад

*Немања С. ДИМИТРИЈЕВИЋ**

ПРЕДСЕДНИШТВО СФРЈ О СИТУАЦИЈИ НА САП КОСОВО И МЕТОХИЈА У ПРВИМ МЕСЕЦИМА 1989. ГОДИНЕ

Апстракт: Чланак је базиран на фонду Председништво СФРЈ и допуњава тренутна историографска сазнања о ситуацији на САП Косово и Метохија током 1989. године. У чланку су приказани ставови Председништва СФРЈ према хапшењу политичких и привредних руководилаца САП Косова и мартовским дешавањима на САП Косово и Метохија.

Кључне речи: Председништво СФРЈ, САП Косово, Азем Власи, Слободан Милошевић, вандредно стање, 1989.

Статус покрајина у Југославији дефинисан је уставним амадманима VII-XIX (1968), чиме је наступило декомпоновање југословенске федерације. Декомпоновање је значило слабљење федерације, јачање република и самоорганизовање покрајина (Димић 2001: 407). Југославија је Уставом (1974) устројена као држава са шест република и две покрајине. Устав СФРЈ је покрајине дефинисао као „конститувне елементе федерације у саставу СР Србије" (Николић-Цветковић 2014: 65). Руководство СР Србије је пристало на доношење Устава, јер су у конституционалном моделу видели могућност јачања утицаја српског руководства на политичке токове у СФРЈ (Jović 2003: 201).

Смрт Јосипа Броза српско руководство је видело као завршетак вишедеценијског процеса дезинтеграције Србије, који је за последицу имао да је Србија била једина република са две покрајине. Дезинтеграциони процеси су највише утицали на однос Републике са покрајином Косовом, у којој је живело већинско албанско становништво, које Србију није сматрало својом државом (Николић 2017: 219). Демонстрације на САП Косово и Метохија (1981.), српско руководство је искористило да укаже на нужност поштовања уставног положаја покрајина и отвори питање масовног исељавања

* мастер историчар, dimitrijevicnemanja12@gmail.com

Срба и Црногораца са САП Косова. Дешавања у САП Косово и Метохија приморала су Председништво ЦК СКЈ да усвоји Платформу за Косово и Метохију (1981.) у којој питање исељавања и уставни однос Република-Покрајина, нису на одговарајући начин изложени (Ристановић 2018б: 376, 379).

Почетком 1985. године, одржани су први масовни митинзи Срба и Црногораца са САП Косова и Метохије по СР Србији, који су се наставили да одржавају и у наредним годинама. Митинзи пред републичким и савезним органима са захтевом да се поштоје уставни статус покрајина и спречи исељавање Срба и Црногораца нису имали превише успеха (Antonić 2002: 91). Федерално и покрајинско руководство су митинге и захтеве окарктерисали као „возове национализма" (Николић-Цветковић 2014: 117).

Током 1986. године, савезни органи су признали да је стање на САП Косову и Метохији сложено. На заједничкој седници председништава СФРЈ и ЦК СКЈ усвојени су закључци који су били подлога за усвајање мера за стабилизацију стања у САП Косово и Метохија. Децембра месеца 1987, уз предходно учешће свих федералних јединица у Скупштини СФРЈ је усвојен документ Југословенски програм мера и активности за заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова (Ристановић, 2018б: 263-264). Након X конгреса СК Србије (1986), у средишту политике СР Србије постављен је уставни положај САП Косова и положај Срба и Црногораца у САП Косово и Метохији (Jović 2007: 50-51).

Осма седнице ЦК СК Србије (1987), промовисала је Слободана Милошевића у најмоћнију политичку фигуру у Србији. Исказано партијско јединство на седници ЦК СКС Милошевић је видео као предуслов за решавање економских проблема, уставног положаја Косова и статуса Србије у Југославији (Jović 2003: 415). Уздржано гласање покрајинских представника на Осмој седници, упућује да нису били против Слободана Милошевића који се залагао за борбу против национализама и свих антисоцијалистичких снага у друштву (титоистичка реторика), док су у Ивану Стамболићу видели централисту који је доследан у намери да промени Устав СР Србије (Jović 2003: 407-408).

Након смрти Јосипа Броза, сваки сазив Председништва СФРЈ суочавао се са истим проблемима: политичким (међурепублички односи, протести на Косову и Метохији, захтев СР Србије за промену Устава, национализам и критичко преиспитивање друштвеног поретка[1]) и економским (инфлација и привредна неликвидност и стагнација) (Dizdarević 1999:

1 Након смрти Јосипа Броза, културни и научни радници су започели са критиком комунистичког поретка у Југославији. Члан САНУ Антоније Исаковић је 1984, предложио валоризацију лика и дела Јосипа Броза. Током исте године, Добрица Ћосић је на скупштини САНУ позвао Академију да се ангажује у решавању југословенске кризе (Dragović, 2004: 101).

302). Током 1988. године, криза у Југославији је била евидетна. Стање у САП Косову и Метохијије постало је сложено услед погоршаних међуљудских односа, исељавања Срба и Црногораца, што је приморало Председништво СФРЈ да сазове заједнички састанак републичког и покрајинског руководства. На састанку руководстава (18. јула 1988.), на теми промена Устава СР Србије исказане су непремостиве разлике (Dizdarević 1999: 206-207).

Однос Републике и њених покрајина, била је тема на којој је Слободан Милошевић током јесени 1988. и пролећа 1989. године, извео стотине хиљада Срба и Црногораца у „догађајима народа" на улице градова на целој територији Републике Србије (Николић 2017: 231). Протести су првобитно приморали на оставку војвођанско руководство (октобра 1988.), затим је оставку поднело руководство ПК СК Косова (новембра 1988.). На крају, под притиском протеста почетком јануара месеца 1989, оставку је поднело црногорско руководство (Николић 2018: 30). Почетком 1989, до усвајања амадмана на Устав СР Србије (28. марта 1989.), чињење Слободана Милошевића било је усмерено на постављање новог руководства САП Косова и Метохије, које је било спремно да прихвати амадмане на Устав СР Србије (Николић 2017: 32).

Смена Кађуше Јашари са дужности председника Покраинског комитета Савеза комуниста Косова и Метохије (у даљем тексту ПК СК КиМ), као и искључење Азема Власија и других из Партије, извела је рударе из Трепче на улице Приштине. У то време, Раиф Диздаревић је сматрао да је смена косовског руководства организована по налогу Слободана Милошевића (Dizdarević 1999: 354). Поред смене врха покрајинског комитета, додатну напетост код становништва албанске националности изазвало је заказивање седнице Скупштине САП Косово на којој се расправљало о амадманима на Устав СР Србије. Реакција косовских Албанаца биле су мирне демонстрације у периоду 17. 18. и 19. новембра 1988. године, на улицама Приштине са паролама „Не дамо Устав из 1974.", „Кађуша-Азем" и друге (Dizdarević 1999: 350).

Током протеста у Приштини, Југословенска народна армија (у даљем тексту: ЈНА) је подигла ниво приправности. Савезни политички и војни врх су били против ангажовања ЈНА, јер протести нису били рушилачки као 1968. и 1981. године. Председништво СФРЈ је као штетне осудило једнонационална окупљања у Приштини (Dizdarević 1999: 346). Руководство СР Србије је тражило да државни и партијски врх Југославије осуди организаторе и пароле на демонстрацијама у Приштини. Током новембра и децембра 1988. године, одржана су два састанка чланова Председништва СФРЈ и руководства СР Србије, али није дошло до усаглашања оцене о демонстрацијама на САП Косово и Метохија (Dizdarević 1999: 350).

Оставке руководстава САП Војводине, СР Црне Горе и смена врха косовског Централног комитета СК продубили су политичку кризу у Југославији. Руководства Словеније и Хрватске нису подржавали смене, док је руководство Србије у доласку новог партијског руководства у САП Косово и Метохију видело могућност обрачуна да присталицама контрареволуције у САП Косову и Метохији (Милошевић 1989: 329). Међурепубличка напетост представљала је опасност да се нејединство може исказати у рефератима на пленуму ЦК СКЈ. Политичка ситуација уочи пленума ЦК СКЈ, разматрана је на седници Председништва СФРЈ одржаној 28. јануара 1989. године. Раиф Диздаревић председник Председништва СФРЈ је присутне информисао о активностима које је предузео да би заседање 20. пленума ЦК СКЈ у Београду, протекло нормално. Закључак разговора Раифа Диздаревића са Петром Грачанином председником Председништва СР Србије, Доброславом Ћулафићем савезним секретаром за унутрашње послове и Вељком Кадијевићем савезним секретаром за народну одбрану, било је прихватање руководства СР Србија и савезних органа безбедности да пленум протекне без окупљања народа.[2]

Нормално заседање пленума ЦК СКЈ (од 30. јануара, до 1. фебруар 1989.), био је приоритет, због чега је Раиф Диздаревић предложио да Председништво СФРЈ усвоји „мере будности" које су представљале механизам спречавања народних окупљања током пленума ЦК СКЈ. Председник Председништва СФРЈ је навео да не треба усвајати мере вандредног стања, све док се проблеми могу решити политичким договором.[3] Никола Љубичић члан Председништва СФРЈ је саопштио да „ово Председништво СФРЈ не сме дозволити да до распада земље дође" и предложио је да се у званичним документима за опис политичко-безбедносне ситуације у Југославији не користи квалификација „вандредне прилике" или „вандредно стање".[4]

Драматичност политичке ситуације у Југославији у којима се одржавала седница Председништва СФРЈ, може се огледати у усвојеном предлогу Рифа Диздаревића да секретар Скупштине СФРЈ током трајања Пленума, организује просторију у којој се може одржати седница Председништва ако треба доносити неке одлуке. Предлог је образложио речима: „Мислим да је боље интервенисати, него да се пали ватра на Пленуму."[5] Да би спречило наступање најтежих последица у Југославији, Председништво СФРЈ је одлучило да се: уведу дежурства; појачају све мере безбедности и друштвене самозаштите; обезбеди непрекидан рад Савезног центра и центра

2 АЈ, ф803, Стенографске белешке са 241. седнице Председништва СФРЈ, одржане 28. јануара 1989. године, у Београду, с почетком у 13 сати, излагање Раифа Диздаревића, стр.1-2, строго поверљиво.

3 *Исто*, стр. 2-3.

4 *Исто*, излагање Николе Љубичића: 11.

5 *Исто*, излагање Раифа Диздаревића:15.

за обавештавање. Наведене мере су трајале од 28. јануара до 6. фебруара 1989. године, када су одлуком Председништва СФРЈ укинуте на територији Југославије, с изузетком територије САП Косова и Метохије.[6]

УВОЂЕЊЕ ПОСЕБНИХ МЕРА НА САП КОСОВО И МЕТОХИЈА

Током фебруара месеца 1989, бројна предузећа на САП КиМ су ступила у штрајк (Dizdarević 1999: 356). Рудник Стари трг је било жариште незадовољста. Рудари албанске националности су прогласили штрајк због најављеног усвајања уставних амадмана о статусу САП КиМ, смене Кађуше Јашари и Азема Власија, уз захтев за смену политичара који су перципирани као послушници руководства СР Србије: Рахмана Морине председника ПК СК КиМ, Али Шукрије члана ЦК СКЈ и Хусамедина Аземија председника ОК Приштине. Под притиском, тројица функционера су поднела оставке. По устаљеном принципу међунационалне борбе у САП Косову и Метохији, покрајински руководиоци српске националности као и радници рудника Копаоник запретили су штрајком, у случају да Председништво СКЈ прихвати оставке тројице руководиоца (Ристановић 2018: 717).

На седници Председништва СФРЈ одржаној 26/27. фебруара 1989. године, оцењено је да ситуација на САП КиМ прети да уруши уставни поредак. Након консултација са републичким и покрајинским руководствима Председништво СФРЈ је усвојило одлуку о утврђивању постојања вандредних прилика и завођењу вандредног стања на САП .[7] Одлуком је предвиђено да се јавности саопшти да су уведене посебне мере (забрањено је коришћење термина вандредно стање), ради заштите уставног поретка и јавног реда и мира. Доношњем одлуке уведене су посебне (вандредне) мере у читавој Југославији. Најригорозније мере уведене су на САП КиМ: ограничење кретања грађана на САП КиМ, обустава одласка грађана у иностранство, забрана одласка странаца и новинара на угрожена подручја и друге.[8] Увођењем посебних мера, окончан је отпор покрајинских органа промени Устава СР Србије (Николић 2018: 20).

У складу са одлуком Председништва СФРЈ, Савезно извршно веће (у даљем тексту: СИВ) је задужило Здружени одред милиције да у сарадњи

6 АЈ, ф803, Председништвима република и аутономних покрајина и савезном извршном већу, (Државна тајна), Припремни материјал за 247. седницу Председништва СФРЈ, одржане 26. фебруара 1989.

7 АЈ, ф803, Записник са 247. седнице Председништва СФРЈ одржане 26. фебруара 1989, државна тајна,

8 АЈ, ф803, Одлука о мерама за елиминисање вандредних прилика на територији САП Косово и Метохија, (Државна тајна), Припремни материјал за 247. седницу Председништва СФРЈ, одржану 26. фебруара 1989.

са СУП Србије и СУП КиМ обезбеди личну и имовинску сигурност припадницима српске, црногорске и других националности. Одлуком СИВ-а било је наложио да се обнови индустријска производња да би се испоштовали кооперантски уговори.[9]

На седници Скупштине СФРЈ одржаној 1. марта 1989. године, подржане су посебне мере које се односе на САП. У усвојеним закључцима Скупштина СФРЈ „захтева од надлежних органа" да утврде одговорност „инспиратора и организатора контрареволуционарног деловања на Косову и Метохији."[10] Државним органима упућен је „позив" да предузму мере на заустављању исељавања и повратку Срба и Црногораца у САП КиМ. Скупштина СФРЈ „оцењује" да је Устав СР Србије (са амадманима о покрајинама) на линији ставова XIII конгреса ЦК СКЈ.[11]

Дешавања на САП КиМ (штрајк рудара) произвеле су реакцију словеначке интелигенције и руководства СР Словеније, који су у Цанкаријевом дому у Љубљани (27. фебруара 1989.), организовали скуп подршке косовском руководству, критике политике СР Србије према КиМ али и завођењу вандредног стања на САП (Dizdarević 1999: 376). Реакција на поступање руководства СР Словеније био је митинг у Београду (28. фебруара 1989.), који је организовало руководство СР Србије. На дан одржавања митинга у Београду, на захтев српског руководства одржан је састанак Раифа Диздаревића председника Председништва СФРЈ, Станета Доланца потпредседник Председништва са Петром Грачанином председником Председништва СР Србије и Борисловом Јовићем председником Скупштине СР Србије. Тема разговора био је митинг и тренутна политичко-безбедносна ситуација у Југославији. Присећајући се састанка, Раиф Диздаревић износи утисак да су чланови српског руководства били уплашени огромним бројем окупљених грађана, због чега је Борислав Јовић током састанка на тренутке говорио еуфорично (Dizdarević 1999: 378).

9 АЈ, ф803, Савезно извршно веће, 27. фебруар 1989, (државна тајна), припремни материјал за 248. седницу Председништва СФРЈ, одржану 2. марта 1989.

10 Приликом усвајања закључака у Скупштини СФРЈ није присуствовао Лазар Мојсов члан Председништва СФРЈ, што је довело до инсистирања дела делегата да се у закључку међу организаторима немира на САП КиМ директно именују: Азем Власи, директор СОУР Трепче и други. Друга тенденција делегата у Скупштини СФРЈ је била да се у закључку наведе да се руководиоци који бране уставни поредак не могу смењивати на митинзима. Усвојени закључци нису садржали мере и формулације на којима су инсистирали поједини делегати, већ су одржавали озбиљност Скупштине. (АЈ, ф803, Стенографске белешке са 248. седнице Председништва СФРЈ, одржане 2. марта 1989. у Београду са почетком у 10:00 часова, излагање Јанеза Земљарича, стр 9).

11 АЈ, ф803, Текст закључака које усвојила Скупштина СФРЈ, на заједничком заседању Савезног већа и Већа република и покрајина, 1. марта 1989. године, Припремни материјал за 248. седницу Председништва СФРЈ, одржане 2. марта 1989.

Током састанка Борислав Јовић је у име руководства СР Србије, упознао савезне руководиоце да је примена мера Председништва СФРЈ угрожена најављеним митинзима по СР Србији и Београду. Чланови Председништва СФРЈ су упознати са захтевима који ће истакнути окупљени грађани: да се не смењују функционери САП Косова који су лојални СФРЈ; да се спречи „разбијање Југославије" и оспоравање политике СКЈ; да се ухапсе „организатори и коловође" дешавања на САП КиМ од новембра 1988. године. У разговору, Борислав Јовић је навео да руководство СР Србије не може ништа обећати окупљеним грађанима, као што не може контролисати евентуални наступ против савезних органа управе. У односу на дешавања на митингу, затражио је да Председништво СФРЈ доноси одлуке и без консултација са ЦК СКЈ.

Раиф Диздаревић је саопштио да ће Председништво СФРЈ пратити ток митинга и доносити мере да би очувао уставни поредак и јавни ред и мир у Југославији. У односу на захтеве окупљених грађана, саопштио је да се Председништво СФРЈ неће мешати, већ да надлежни органи морају спровести истрагу и донети одлуку о хапшењу. Председник Председништва СФРЈ је поновио став да ће одлуку о смени функционера САП Косова донети Председништво ЦК СКЈ.[12]

На вандредној седници Председништва САП Косова и Метохије одржаној 27. фебруара 1989. донета је одлука о „делимичном активирању плана Радан и доследном спровођењу мера из плана мера приправности". Свим органима и организацијама САП Косово и Метохија је посебно наложено „да се при обраћању јавности, поводом мера које се предузимају не употребљавају изрази вандредне прилике и вандредно стање и сл." Због честих окупљања становника српске и црногорске националности у првим данима од увођења посебних мера, покрајински секретар за унутрашње послове је донео наредбу о забрани окупљања или кретања грађана у циљу демонстрирања.[13]

Другог дана вандредног стања у САП Косову и Метохији (28. фебруара 1989.), Председништво САП Косово и Метохија је утврдило да средстава јавног информисања нису извештавала „у функцији елиминисања вандредних прилика на територији САП Косово". Сходно наведеном, Председништво САП Косова и Метохије је Председништву СФРЈ предожило усвајање мере цензуре штампе, радија, телевизијских станица и телеграфских пошиљки.[14] Председништво СФРЈ на седници 2. марта 1989. није прихватило предлог,

12 АЈ, ф803, Белешке у разговору у Председништву СФРЈ, 28. фебруар 1989, припремни материјал за 248. седницу Председништва СФРЈ, одржане 2. марта 1989.

13 АЈ, ф803, Извештај о стању на територији САП Косова, 1. март 1989, (државна тајна), припремни материјал за 248. седницу Председништва СФРЈ, одржане 2. марта 1989.

14 АЈ, ф803, Допис Председништва САП Косово за Председништво СФРЈ, 28. фебруар 1989, (државна тајна), припремни материјал за 248. седницу Предњедништва СФРЈ, одржане 2. марта 1989.

с образложењем да је мера цензуре предвиђена само у случајевима грађанског рата и расплamсавања демонстрација.[15]

У складу са наредбом Председништва СФРЈ, Југословенска народна армија (ЈНА) је била ангажована на простору САП Косово и Метохија „за елиминисање вандредних прилика". У периоду вандредних прилика ЈНА је обезбеђивала границу, значајне објекте. Посебна функција ЈНА била је да „демонстрирају силу на територији Косова". Потпуна реализација одлука Председништва СФРЈ на простору САП Косово и Метохија је била онемогућена одбијањем дела становништва да извршави радну обавезу.[16] Током првих дана од увођења вандредног стања, становништво српске и црногорске националности на САП Косову и Метохији је спроводили „обуставу рада" док су ученици и студенти бојковали просветни систем.[17]

УСЛОЖЊАВАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ПРИЛИКА: ХАПШЕЊА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

На седници Председништва СФРЈ (2. март 1989.), Доброслав Ћулафић савезни секретар унутрашњих послова је обавестио чланове Председништва да је претходног дана добио „парцијлне информације" да покрајински органи припремају одређене мере. Дана 1. марта 1989. године, под сумњом да су организовали новембарске и фебруарске нереде на САП Косово и Метохија, ухапшено је 17 лица из Приштине и Митровице. Међу ухапшенима били су: Азем Власи, Екрем Афифи чланови ПК СК Косова, Азиз Абраши директор СОУР Трепча, Бурхан Каваја директор рудника Стари трг и други. Против Власија, Абрашија и Каваје, надлежни тужилац је сматрао да има довољно елемената за кривичну пријаву.[18]

У телеграму који је СУП Косова и Метохије доставио током седнице Председништва СФРЈ, наведено је да је СУП Косова и Метохије пре

15 АЈ, ф803, припремни материјал за 248. седницу Председништва СФРЈ, 2 март 1989, (државна тајна).

16 АЈ, ф803, Телекс Председништва САП Косово за Председништво СФРЈ, 28. фебруар 1989, (државна тајна), припремни материјал за 248. седницу Председништва СФРЈ, одржане 2. марта 1989.

17 Обустава рада становништва српске и црногорске националности била је присутна у општинама Ђаковица, Гњилане, Витина и Вучитрн. Зборови и окупљања становника српске и црногорске националности били су одржани у општинама Косовска Каменица, Приштина и Гњилане. Једино наведено окупљање становника албанске националности је било у руднику Стари трг. (АЈ, ф803, Извештај о стању на територији САП Косова, 1. март 1989, државна тајна, (државна тајна), припремни материјал за 248. седницу Предњедништа СФРЈ, одржане 2. марта 1989.).

18 АЈ, ф803, Стенографске белешке са 248. седнице Председништва СФРЈ, одржане 2. марта 1989. у Београду са почетком 10:00 часова, (државна тајна), излагање Доброслава Ћулафића:15-17.

предузимања мера хапшења информисао председника Председништва САП Косова Ремзија Кољгецију и председника ПК СК Косова Рахмана Морину да су руководства СФРЈ и СР Србије сагласна са поступањем СУП Косово. Након информисања обојица су дала сагласност за предузимање мера. У каснијем разговору Раифа Дизадаревића и Ремзија Кољгецију, косовски руководилац је негирао да је дао сагласност, већ је навео да је само присуствовао састанку у ПК СК Косова (Dizdarević 1999: 383-385).

Већина чланова Председништва СФРЈ је о хапшењима у САП Косову и Метохији била обавештена пре седнице Председништва. Након потврде да су ухапшени истакнути политички и привредни руководиоци, чланови Председништва су изразили забринутост да су хапшења мотивисана политичким разлозима, због чега прети опасност да се на Косову и Метохији понове демонстрације као 1981. године.[19] Стеван Мирковић начелник Генерлштаба ЈНА је у опширном реферату упознао чланове Председништва СФРЈ о стању у САП Косово и Метохија. Долазак ЈНА у САП Косово и Метохију, становништво албанске националности је прихватило суздржано, док је српски и црногорски народ са одушевљењем поздавио долазак војске. Све јединице ЈНА у САП Косову и Метохији су биле стациониране у касарнама с изузетком два батаљона. Чланови Председништва СФРЈ су упознати са проценама војних служби да се демонстрације становништва албанске националности очекују у тренуцима када Скупштина САП Косова и Метохије треба да усвоји уставне амадмане о статусу Покрајине.[20]

Увођење посебних мера додатно је погоршало привредну ситуацију у Југославији - дошло је до „цепања привредних токова међу републикама".[21] Дневно издвајање за оружане снаге на Косову и Метохији, износило је преко 170 милијарди старих динара.[22] Након смрти Јосипа Броза, Сједињене Америчке Државе и Велика Британија су почеле да се интересују за положај косовских Албанаца. У својим сећањима о дипломатској служби у Југославији, Ворен Зимерман амбасадор САД, који је ступио на дужност почетком 1989. године, наводи да Вашингтон крајем 1980-тих Југославију више није сматрао значајним чиниоцем у међународним односима. Америчка администрација је посебно надзирала поље заштите људских права, конкретно третман безбедносних служби према Албанцима у САП Косову и Метохији (Ристановић 2018: 392-393).

Међународни положај Југославије је због нестабилне ситуације у САП Косову и Метохији био погоршан. Либија је интезивирала дипломатске напоре да буде домаћин Самита несврстаних (1989), уместо Југославије.

19 *Исто,* излагање Стипе Шувара: 17-18
20 *Исто,* излагање Стевана Мирковића: 48-51.
21 *Исто,* излагање Јанеза Земљарича:70.
22 *Исто,* излагање Раифа Диздаревића: 71.

Руководство НР Албаније је прекинуло односе са Југославијом и све пропагандне активности је усмерило да обавести међународну јавност о непоштовању људских права косовских Албанаца у Југославији.[23] Позивајући се на Устав СФРЈ, Раиф Диздаревић председник Председништва СФРЈ, саопштио је резолутан став, уколико међународна јавност отвори питање људских права у Југославији: *„Ми бранимо Југославију. И молим вас ако треба да кршимо људска права и да је одбранимо ми ћемо их кршити, то се зна. Ту нема двојбе.“*[24]

Након смрти Јосипа Броза, новински листови и телевизије у Југославији су претворени у пропагадне билтене републичких комитета (Petrović 2013:184). У постојећој политичко-безбедносној ситуацији у Југославији, савезни секретаријат за информације је Председништву СФРЈ предложио да закаже конференцију за стране новинаре о ситуацији у САП Косову и Метохији. Председништво СФРЈ је предлог одбило с образложењем да ситуација није алармантна, међутим уколико се политичко-безбедносна ситуација погорша, јавности ће се обратити представници СИВ-а.[25]

Након хапшења Азема Власија у Бијељини, његова жена Надира Власи (новинарка загребачког Vijesnika) је југословенску јавност обавестила о хапшењу, чак је успела да успостави контаткт са словеначким руководством. Стане Доланц дугогодишњи партијски и државни руководилац се прибојавао да хапшења на Косову и Метохији, може бити повод да руководство СР Словеније одржи митинг солидарности, као у случају подршке рударима у Цанкаријевом дому. У данима након хапшења, госпођа Власи је била веома ангажавана у информисању јавности, због чега је Лазар Мојсов члан Председништва СФРЈ предложио да јој се одреди мера забране напуштања Бијељине и да се изулује од спољних контаката.[26] Раиф Диздаревић је саопштио да госпођи Власи сигурно треба онемогућити да побуђује јавност, као и да треба наћи модел како је изоловати, јер се налази у Бијељини, где нису на стању мере као у САП Косову и Метохији.[27]

Поступање Надире Власи приморало је савезно руководство да се саопштењем обрати јавности. Пред Председништво СФРЈ је било постављено питање: Како обавестити јавност о хапшењима на САП Косово и Метохија? Никола Љубичић члан Председништва СФРЈ је предложио да надлежни

23 *Исто,* излагање Будимира Лончара: 57.

24 *Исто*, излагање Раифа Диздаревића:84.

25 АЈ, ф803, Одговор Председништва СФРЈ на предлог Савезног секретаријата за информисање, 3.03.1989, (строго поверљиво), припремни материјал за 248. седницу Председништва СФРЈ, одржану 2. марта 1989.

26 АЈ, ф803, Стенографске белешке са 248. седнице Председништва СФРЈ, 2 март 1989. године, у Београду са почетком у 10:00 часова, (строго поверљиво), излагање Лазара Мојсова: 23.

27 *Исто*, излагање Раифа Диздаревића: 33.

орган у саопштењу за јавност мора обеледонити идентитет лица као и правни основ предузимања мера. Посебно је инсистирао да се јавности саопшти да Власи, Абраши и Кавања нису ухапшени већ „позвани на саслушање".[28] Стане Доланц потпредседник Председништва СФРЈ је сматрао да је због политичко-безбедносне ситуације над осумничењима требало применити институт консинације, а тек након стварања политичких прилика извршити хапшење.[29] Лазар Мојсов члан Председништва СФРЈ је сматрао да предлог „позвани на саслушање" треба заменити разложенијом формулацијом. Предложио је да надлежни орган (Републички СУП и покрајински СУП) обавести јавност да су Азем Власи, Азиз Абраши, Бурхан Кавања „позвани у СУП на разговор и разјашњење око њихове улоге у овим догађајима после чега ће бити они пуштени, или после чега ће се одлучити шта са њима да се уради". Чланови Председништва СФРЈ су прихватили предлог.[30]

Сагласност Председништва СФРЈ и Председништва СР Србије за предузимање мера хапшења у СУП Косово и Метохија, која је наведена у телеграму САП Косова и Метохије, била је тема о којој је дискутовано на седници Председништва СФРЈ. На основу излагања дискутаната може се закључити да пре хапшења чланови Председништва СФРЈ нису били упознати са поступањем СУП Косова и Метохије. Председништво СФРЈ је упутило критику Ремзију Кољгецију председнику Председништва САП Косова, зато што о састанку у ПК СК Косова и Метохије, није обавестио Синана Хасанија члана Председништва СФРЈ, који се налазио у Приштини.[31]

У „личној информацији" достављеној Председништву СФРЈ и Председништву СР Србије, Ремзи Кољгеци председник Председништва САП Косова и Метохије, навео је да је 1. марта на позив ПК СК Косова присуствовао састанку заједно са Радмилом Богдановићем, Рајком Чаловићем, Јусуфом Каракушијем. Током десетомитног разговора присутни су били информисани да ће покрајински органи „предузети мере према одређеним лицима" без навођења термина хапшења. О садржају разговору Кољгеци није обавестио Председништво САП Косова сматрајући да ће надлежни покрајински органи званично информисати покрајинско руководство.[32]

На седници Председништва СФРЈ питање евентулно изречене сагласности руководства СР Србије, за предузимање мера покрајинских органа, покренуо је Стане Доланц наводећи поступак Слободана Милошевића. Наиме, 28. фебруара 1989. године у телефонском разговору Слободан

28 *Исто*, излагање Николе Љубичића: 24.

29 *Исто*, излагање Стане Доланца:18-20.

30 *Исто*, излагање Лазара Мојсова:25.

31 АЈ, ф803, Извод из записника са 248. седнице Председништва СФРЈ, одржане 2. марта 1989. године.

32 АЈ, ф803, Лична информација, 2. март 1989. године, Припремни материјал за 248. седницу Председништва СФРЈ, одржане 2. марта 1989.

Милошевић је Станету Доланцу саопштио да Добросла̄в Ћулафић не дозвољава „да се подузму одређене мере“. У информисању чланова Председништва о детаљима разговора, Стане Доланц је навео да Слободан Милошевић није споменуо Азема Власија или друга лица. С друге стране, Слободан Милошевић је замолио потпредседника Председништва СФРЈ да сугерише Добросла̄ву Ћулафићу добробит предузимања мера.[33] Поред негирања да је спречевао спровођење мера у САП Косово и Метохији („нити инсистирамо на некој мери, нити кочимо мере“), Добросла̄в Ћулафић је на седници саопштио да је од подсекретара за државну безбедност информисан да је СУП Косова и Метохије сагласност за предузимање мера добио од „републичког секретара Србије“.[34]

У другом делу седнице, Стане Доланц је затражио реч и саопштио: „Ја сам разгововарао сада са другом Милошевићем“. Потпредседник Председништва СФРЈ је чланове Председништва информисао о најважнијим сегментима разговора. Слободан Милошевић је о хапшењима на САП Косово „сазнао јутрос“ (2. марта 1989.). На питање да разјасни тврдњу изнету у телеграму СУП Косова о сагласности руководства СФРЈ и СР Србије за поступање покрајинских органа, председник СК Србије је потврдио да су вођени разговори са покрајинским органима. Непрецизна формулација коју је Доланц саопштио на Председништву: „он је рекао да што се њих тиче они су са њима разговарали“, оставља простор за различита тумачења. Наиме, изјава се може тумачити да је Слободан Милошевић председник Председништва ЦК СК Србије и члан Председништва СР Србије лично разговорао са органима САП Косово, или је Доланц под “они” мислио на руководство СР Србије.[35]

Предузимање мера хапшења политичких и привредних руководилаца САП Косово и Метохија Слободан Милошевић је сматрао исправним, правдајући свој став тезом да надлежни органи поседују довољно доказа за кривичну одговорност.[36] Такође, Слободан Милошевић се успротивио да се над ухапшенима примени институт конфинирања, као и предлогу већине чланова Председништва СФРЈ да се мера СУП Косово и Метохија у саопштењу за јавност оквалификује као позив на разговор и разјашњење.

33 АЈ, ф803, Стенографске белешке са 248. седнице Председништва СФРЈ одржане 2 марта 1989. године, у Београду са почетком у 10:00 часова, излагање Стане Доланца: 29.

34 *Исто,* излагање Добросла̄ва Ћулафића: 69.

35 *Исто,* излагање Стане Доланца: 45-46.

36 Савезни секретаријат унутрашњих послова (ССУП) је као организаторе новембарских демонстрација на САП Косову и Метохија означио високе политичке руководиоце Покрајине. Раиф Диздаревић је образложење ССУП сматрао пуким индицијама без доказа, инсистирајући притоме да истрагу о дешавањима на Косову спроведе партијска комисија. Руководство СР Србије је инситирало да полицијској истрази (Dizdarević 1999: 352).

Разговор двојице високих руководилаца је завршен сугестијом Милошевића: „Немојте ометати другове у Покрајини да извеше своје дужности" и одговором Доланца: „То никоме не пада на памет". Чланови Председништва СФРЈ су поделили једнодушан утисак о разговору да Слободан Милошевић не сагледава потпуну политичко-безбедносну слику и ризике.[37]

Постоје околности које упућују да је руководство СР Србије подржавало хапшења на САП Косово и Метохија. Наиме, свега један дан пре хапшења на Косову и Метохији, одржан је митинг у Београду (28. фебруара 1989.), као реакција на подршку руководства СР Словеније рударима Старог трга. Председништво СР Србије је пароле са митинга у Љубљани оценило као увредљиве за српски народ и напад на интегритет СФР Југославије. Као разлоге одржавања митинга у Београду, српско руководство је навело подршку уставним променама СР Србије и пројугословенском руководству на САП Косово и Метохија.[38] Током митинга грађани су узвикивали пароле: „Не дамо Косово", „Слобо, Србине - Србија је уз тебе", „Словенија лаже", „Ухапсите Власија" и друге (Ристановић: 2018: 719).

Обраћање Слободана Милошевића на београдском митингу, уследило је након седнице Председништва ЦК СКЈ, на којој су разматране оставке руководства САП Косова и Метохија. На седници Председништва ЦК СКЈ, руководство Србије је представљао Слободан Милошевић, који је саопштио да оставке не треба прихватити[39]. Под притиском окупљених грађана, партијско Председништво је подржало промене Устава СР Србије (Николић-Цветковић 2014: 257). Присећајући се партијског састанка Раиф Диздаревић износи да је Милошевић инсистирао да се у саопштењу за јавност Председништва ЦК СКЈ затражи хапшење организатора демострација на САП Косово и Метохија. Након што је Председништво ЦК СКЈ усвојило наведену формулацију, Слободан Милошевић се обратио окупљеним грађанима на митингу. Охрабрен саопштењем за јавност, Слободан Милошевић председник Председништва ЦК СК Србије и члан Председништва СР Србије је на узвике „Ухапсите Власија", изрекао да ће то бити учињено. Сутрадан Власи је био ухапшен (Dizdarević 1999: 383).

---

37 *Исто*, излагање Стане Доланца: 45.

38 АЈ, ф803, Информација о одржаним митинзима у СР Србији 28. фебруара - 1. март 1989. (строго поверљиво), припремни материјал за 250. седницу Председништва СФРЈ, одржане 14. март 1989.

39 Раиф Диздаревић заступа тезу да је руководство СР Србије оличено у Слободану Милошевићу одговорно за сва дешавања на САП Косову и Метохији након новембра 1988. године. Диздаревић сматра да је први разлог одржавања митинга у Београду (28. фебруара 1989.), била намера руководства СР Србије да своје негативно мишљење о демонстрацијама на САП Косову, наметне савезном руководству. Други разлог митинга био је притисак на Председништво ЦК СКЈ да се оставка Рахмана Морине на дужности председника ПК СК Косова не прихвати (Dizdarević 1999: 381).

Председништво СФРЈ је дописом информисало републичка и покрајинска руководства о хапшењу политичких и привредних руководиоца. Председништво СР Словеније је бурно реаговало на допис Председништва СФРЈ, наводећи да протествују, јер је хапшењем на Косову и Метохији погажен ауторитет Председништва СФРЈ. Председништво СР Србије није било задовољно садржајем дописа Председништва СФРЈ, због чега је 3. марта 1989, упутило примедбе и сугестије Председништву СФРЈ (Dizdarević 1999: 385).

Повод за упућивање примедби била је формулација о хапшењима на Косову и Метохија коју је савезни орган изнео у допису: „Председништво СФРЈ у вези с тим констатује да није предходно ни консултовано ни обавештено. Нити је о томе заузимало ни дало став". Руководство СР Србије је наведену формулацију протумачило дистанцирањем врховног органа федерације од поступка покрајинских органа. Сврха дописа Председништва СР Србије, била је намера да се примедбама и сугестијама као једном врстом притиска, узнуди допуна дописа Предсеништва СФРЈ ставом да врховни орган федерације инсистира да организатори новембарских и фебруарских дешавања на Косову и Метохији треба да одговорају пред надлежним органима. Допис Председништва СР Србије је интониран у заповедничком тону, и посебно назначено да би неуважавање сугестија од Председништва СФРЈ, приморао органе СР Србије да започну „јавну расправу" о допису Председништва СФРЈ „што свакако треба предупредити".[40]

На састанку Председништва СФРЈ одржаном 6. марта 1989, разматран је допис Председништва СР Србије од 3. марта 1989. године. Закључено је да се републичко руководство на неприхваљив начин обратило Председништву СФРЈ, које одбацује примедбе. Председник Председништва СФРЈ Раиф Диздаревић и Никола Љубичић члан Председништва сугерисали су Петру Грачанину председнику Председништва СР Србије да се одговор од 3. марта повуче и да се спор не наставља. Међутим, у свом одговору од 6. марта 1989. Председништво СР Србије је предлог одбило (Dizdarević 1999: 386).

МАРТОВСКЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Средином марта месеца политичко-безбедносна ситуација на Косову и Метохији је била сложена. Рахман Морина је повукао оставку на дужност председника ПК СК Косова и Метохије, коју је предходно саопштио под притиском штрајка рудара Стари трг (Dizdarević 1999: 375). Председништва САП Косова и ПК СК Косова и Метохији су 14. марта 1989, прихватили амадмане о покрајинама на Устав СР Србије (Dizdarević 1999: 388).

40 АЈ, ф803, Допис Председништва СР Србије Председништву СФРЈ, 3. марта 1989, припремни материјал за 248. седницу Председништва СФРЈ, одржане 2. марта 1989.

Најављено гласање о амадманима на Устав СР Србије у Скупштини САП Косова и поступак Рахмана Морине проузроковали су обновљање штрајка радника албанске националности у Трепчи, Текстилном комбинату у Гњилану, СОУР „Рамис Садику" и другим предузећима. Рудници магнезита Голеш и Стари трг су били жариште штрајка. Радници рудника Стари трг су били истрајни у захтеву за пуштањем на слободу политичких и привредних руководилаца САП Косова.[41] Штрајк је прерастао у обуставу рада по предузећима широм САП Косова и Метохије.[42] Реакција радника српске и црногорске националности био је захтев да надлежни органи предузму мере против организатора штрајка, као и да се поштују одлуке Председништва ЦК СКЈ, Председништва ЦК СКС и ПК СК КиМ, који нису прихватили оставке Морине, Шукрије и Аземија.[43]

Скупштина САП Косова и Метохије је 23. марта усвојила амандмане на Устав СР Србије, због чега су у више градова и општина на територији САП Косово и Метохије, започеле демонстрације косовских Албанаца. Посебно турбулетан период био је након 23. марта 1989. када су окупљањима ученика, студената и радника започеле демонстрације у граду Урошевцу и истоименој општини (Dizdarević 1999: 388). Организовање демонстрација било је пропраћено пропагадном активности, плакатима, билтенима на албанском језику написаних „с позиција албанског сепаратизма и национализма" који су позивали албанско становништво на устанак.[44]

На почетку седнице Председништва СФРЈ одржане 27. марта 1989, председавајући Раиф Диздаревић је револтирано саопштио да су поједини чланови федералног и покрајинског руководства током демонстрација у САП Косову и Метохија били на викенд одмору. Критиковао је одсуство са седница Председништва, Станета Доланца, Стипе Шувара и посебно Јосипа Врховеца коме се није могао доставити позив за седницу, јер се није знало где се налази. Другим речима, Раиф Диздаревић је желео да чланови Председништва покажу одговорност и јединство при доношењу

41 АЈ ф803, Извештај о стању на територији САП Косово, 14.03.1989, припремни материјал за 247. седницу Председништва СФРЈ, одржане 26. фебруара 1989.

42 Обуставу рада спроводили су радници албанске националности у општинама Гњилане, Призрен, Урошевац и Липљан (АЈ ф803, Извештај о стању на територији САП Косово, 21.03.1989, припремни материјал за 247. седницу Председништва СФРЈ, одржане 26. фебруара 1989.).

43 АЈ ф803, Извештај о стању на територији САП Косово, 10.03.1989. Припремни материјал за 247. седницу Председништва СФРЈ, одржане 26. фебруара 1989.

44 На заштитном зиду магистралног пута Приштина-Гњилане код Грачаначког језера, исписане су биле пароле: „Косово-Република", „Доле српски фашизам", „Косово Да Метохија Не", „Слава палим борцима у марту 1989. године", „За Косово живот ћемо дати", „Доле фашисти Слободан и Рахман", „Доле сваки издајник", „Живела радничка класа" итд. (АЈ ф803, Извештај о стању на територији САП Косово, 29.03.1989, припремни материјал за 247. седницу Председништва СФРЈ одржане 26 фебруара 1989.)

мера за кризу у САП Косову и Метохија. У критици није прескочио поступање руководства САП Косова и Метохије, јер Председништво СФРЈ током демонстрација није могло да успостави комуникацију са председником Председништва и председником ПК СК Косова и Метохије. Присутни су информисани да покрајинско руководство није добијало правовремене информације о дешавањима у Урошевцу и Подујеву. Погрешна процена ситуације у САП Косову и Метохији, навела је Ремзи Кољгецију председника Председништва САП Косова да од Председништва СФРЈ затражи смену покрајинског руководства јер не уживају поверење народа, који их сматра издајницима.[45]

У закључцима са седнице од 27. марта, Председништво СФРЈ је констатовало да су демонстрације у појединим местима у САП Косово и Метохија имале насилнички и рушилачки карактер, као демонстрације (1981.). Демонстранти су употребили ватрено оружје против припадника органа безбедности, због чега је Раиф Диздаревић стање у САП Косову и Метохији окарктерисао ситуацијом „између рушилачких демонстрација и оружаног устанка". На седници Председништва, Диздаревић је употребљавао термин оружани устанак, али је нагласио да се термин не сме употребљавати у јавности.[46] Синан Хасани члан Председништва, делегиран из САП Косова и Метохија, сложио се да дешавања у Покрајини имају карактеристике „оружаног устанка".[47]

Председништво СФРЈ је наложило да употреба оружја од стране припадника органа безбедности мора бити у складу са законом и прописима. Затражено је од Савезног секретаријата за унутрашње послове да пошаље појачање милиције из савезних органа, из осталих република као и потребна средства за спречавање и растурање демонстрација. Председништво СФРЈ је наложило да јединице ЈНА на територији САП Косова и Метохије буде приправне, посебно на кључним путним правцима и местима где је могуће очекивати нове демонстрације. Председништво СФРЈ је затражило да Савезни секретаријат за унутрашње послове објави саопштење за јавност са потпуним подацима о протеклим догађајима и броју погинулих и рањених.[48]

Дана 28. марта 1989, Скупштина Републике Србије усвојила амадмане на Устав СР Србије. Руководство Србије је сматрало да је тиме Србија постала равноправна са другим републикама, и да нови уставни оквир

45 АЈ, ф803, Стенографске белешке са 255. седнице одржане 27.03.1989. године у Београду, са почетком у 19:00 часова, излагање Раифа Диздаревића: 1-3.

46 *Исто,* излагање Раифа Диздаревића: 2-3.

47 *Исто,* излагање Синана Хасанија: 37.

48 АЈ, ф803, Записник са 255. седнице Председништва СФРЈ од 27. марта 1989. године, строго поверљиво.

омогућава решавање кризе на Косову и Метохији (Милошевић 1989: 328). Истог дана, наставиле су демонстарције у Покрајини када је погинуло 7 особа, повређених демонстраната је било 18-оро и 2 милицајца.[49]

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Смена врха покрајинског комитета (1988.), хапшење политичких и привредних руководилаца и посебно усвајање уставних амадмана на Устав СР Србије у Скупштини САП Косова, отворили су кризно жариште. Криза је отпочела мирним протестима, који су средином марта месеца 1989, прерасли у рушилачке демонстрације по улицама Урошевца, Косовске Митровице и Подујева.

Током 1989. године, на седницама Председништва СФРЈ детаљно је разматрана политичко-безбедносна ситуација на САП Косово и Метохија. Приликом предузимања мера за сузбијање албанског сепаратизма и национализма, Председништво СФРЈ се руководило Уставом СФРЈ (1974), али и промишљањем како ће мере деловати на унутрашње политичке односе у Југославији и њен међународни положај.

Мере које је Председништво СФРЈ предузело у намери да нормализује стање на САП Косово и Метохија, могу се свести на: увођење посебних мера (вандредног стања), слање полицијских и војних јединица у Покрајину и идејно-политички пропагадни рад међу косовским Албанцима. На седници одржаној 27. марта, Раиф Диздаревић је јавно осудио демонстрације на Косову и Метохији, које је окаркетисао ситуацијом „између рушилачких демонстрација и оружаног устанка". У записнику са исте седнице Председништва СФРЈ, отишло се даље у критици, јер су саме демонстрације поистовећене са демонстрацијама из 1981. године.

Анализом поступања два сазива Председништва СФРЈ током демонстрација из 1981. и марта 1989. године, може се уочити сличност предузетих мера за сузбијање нереда и нормализацију стања. Поред истоветних предузетих мера, најмање један узрок повезује демонстрације из 1981. и 1989. године, а то је недовољна активност савезних органа према косовским Албанцима, Србима и Црногорцима на Косову и Метохији, у периоду пре демонстрација.

Приликом разматрања политике Председништва СФРЈ према САП Косово и Метохија пре и током мартовских демонстрација 1989, потребно је из професионалног, стручног и епистемиолошког угла размотрити питање: Да ли је Председништво СФРЈ могло да учини више у постојећем уставном оквиру (1974), који је ослабио улогу савезних органа?

---

49 АЈ, ф803, Извештај о стању на територији САП Косово, 29.03.1989, припремни материјал за 247. седницу Председништва СФРЈ, одржане 26. март 1989.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Југославије / фонд Председништво СФРЈ (803)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Antonić 2002: Slobodan Antonić. *Zarobljena zemlja: Srbija za vreme vlade Slobodana Milosevića*. Beograd: Otkrovenje.

Dizdarević 1999: Raif Dizdarević. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost.

Димић 2001: Љубодраг Димић. *Историја српске државности*. Нови Сад: САНУ.

Jović 2003: Dejan Jović. *Jugoslavija - država koja je odumrela: uspon i pad Četvrte Jugoslavije (1974-1990)*. Beograd: Samizdat.

Jović 2007: Dejan Jović. Osma sednica: uzroci, znacaj, interpretacije у: Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu 21. i 22. septembra 2007 *Slobodan Milosević: put ka vlasti. Osma sednica SK SKS: uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije 1987-2007*. Ур. M. Pavlović, D. Jović и др. Београд. Институт за савремену историју.

Милошевић 1989: Слободан Милошевић. *Године расплета*. Београд: БИГЗ.

Николић-Цветковић 2014: Коста Николић - Срђан Цветковић. *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912-1990)*. Београд: ИСИ.

Николић 2017: Коста Николић. *Једна изгубљена историја - Срби у 20. веку*. Београд: Службени гласник.

Николић 2018: Коста Николић. *Југославија, последњи дани 1989-1992: Сви Срби у једној држави*. Београд: Службени гласник.

Petrović 2013: Vladimir Petrović. Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića. у: *Istorija 20. veka*.2/2013. Ур. Бојан Димитријевић. Београд. Институт за савремену историју.

Ристановић 2018: Петар Р. Ристановић. *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Ристановић, 2018б: Петар Р. Ристановић. Југословенски програм мера и активности за заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова (1987) у: *Баштина* св.46,2018. Ур. Драган Танчић. Лепосавић. Институт за српску културу.

Nemanja S. DIMITRIJEVIĆ

THE PRESIDENCY OF THE SFRY ON THE SITUATION IN KOSOVO IN THE FIRST MONTHS OF 1989.

Summary

Yugoslavia was a complex political structure made up of six republics and two autonomous provinces, both within Serbia. In early 1989, the situation in Kosovo was complex. In the middle of March 1989, violent demonstrations began in the cities of the autonomous province of Kosovo. The participants in the demonstrations were Kosovo Albanians. The situation in Kosovo wasdiscussed at the sessions of the Presidency of the SFRY. The paper presents the conclusions and measures taken by the Presidency of the SFRY to normalize the situation in Kosovo. When taking measures to eliminate Albanian nationalism and separatism, the Presidency of the SFRY was guided by the Constitution (1974), but also by considering how the measures would affect internal political relations in Yugoslavia and the international position.

Key words: Presidency of the SFRY, SAP of Kosovo, Azem Vllasi, Slobodan Milošević, state of emergency, 1989.

Рад је предат 31. маја 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

АРХЕОЛОГИЈА

УДК 904:726”652”(497.115)
7.014.4
doi: 10.5937/bastina30-29199

Оригинални научни рад

*Игор С. БЈЕЛИЋ**
Археолошки институт у Београду

*Марија М. САВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

АРХИТЕКТОНСКА СКУЛПТОВАНА ДЕКОРАЦИЈА ЦИВИЛНЕ БАЗИЛИКЕ У АНТИЧКОМ МУНИЦИПИЈУМУ DD

Апстракт: Антички локалитет Муниципијум DD је један од ретких у нашој земљи чији је форум систематски археолошки истражен. Акценат наших истраживања у раду је на анализама карактеристичне архитектонске скулптоване декорације цивилне базилике на јужној страни форума. У светлу новијих сазнања у региону у могућности смо да одредимо место и ток развоја облика архитектонске скулптоване декорације и њихову појаву у склопу цивилне базилике. Морфолошко-стилском анализом су издвојени посебни детаљи који одређују идентификацију услова постојања и токове развоја декорације. Овим сазнањима су прецизније одређени стилски ред којем примерци припадају, порекло утицаја и усаглашеност са општим принципима обликовања римских декоративних елемената. Закључак је да декоративна камена пластика из цивилне базилике Муниципијума DD припада дорском стилском реду, са применом посебне врсте тзв. палминих „пергамонских” капитела. И поред начелне припадности римској дорској архитектури, јасан је и индивидуални приступ клесара при обликовању најдекоративнијих примерака камене пластике базилике.

Кључне речи: Муниципијум DD, цивилна базилика, касноантичка архитектура, дорски ред.

УВОД

Непокретно културно наслеђе непрестано привлачи пажњу различитих циљних група: локалне, академске и туристичке заједнице, уже и шире јавности. Остаци објеката из прошлих епоха се намећу својим присуством у простору путницима намерницима и случајним пролазницима као непосредни

* научни сарадник, igor_bjelic@yahoo.com
** истраживач-сарадник, marijasavic84@gmail.com

сведок историје одређене заједнице у прошлости и сведоче о њеном развоју. Одређени декоративни детаљи на споменицима овог типа попут архитектонских скулптованих елемената, фресака или мозаика указују на степен развоја заједнице која је поменуте објекте подизала. Преко ових детаља ми боље схватамо историјски контекст у коме су споменици настајали и поимање уметности такве заједнице у одређеном тренутку. Архитектонски детаљи су неретко кључни за утврђивање времена настанка објеката. Свако додатно сазнање по напред наведеним питањима доприноси поузданијем утврђивању историјских чињеница. Из ових разлога нужно је детаљно документовати постојеће стање кога прати опсежно тумачење појавних облика у архитектури. Подацима који следе из ових активности се истовремено употпуњује и садржајност информисања различитих циљних група, што даље утиче на адекватно презентовање непокретног културног наслеђа широј јавности.

У проучавању старих грађевина најчешће се разматра појава одређених облика на издвојеној територији, фазе грађења, просторни концепт и порекло архитектуре. Присуство сличних облика на два или више географски различитих места истраживаче најчешће упућује на правце утицаја. У истраживањима античког римског градитељског наслеђа, битан аспект представљају документовање и анализе декоративних елемената римске архитектуре. Они најчешће припадају сасвим одређеним стилским редовима. Иако приликом њиховог обликовања поштована начелна припадност стилским редовима, специфични детаљи римске декорације били су заступљени у архитектури током сасвим одређеног периода, тако да њихово присуство омогућава датовање одређеног објекта. Услед израженог преношења утицаја у римској архитектури, појава декоративних елемената може указати на културолошке везе са другим регионима у саставу римског царства. Трајност декоративних елемената клесаних у камену, у архитектонској и археолошкој терминологији познатих под именом камене пластике, чини их посебно захвалним за анализе напред изнетих аспеката.

Археолошким истраживањима пре око пола столећа на северу Косова и Метохије идентификовано је античко римско насеље Муниципијум DD у чијем је склопу регистрована цивилна базилика. У њеној унутрашњости затечени су остаци скулптоване архитектонске декоративне пластике. Иако су ови архитектонски елементи базилике били један од делова опсежних истраживања Емила Чершкова (1970: 43), тадашњом методологијом истраживања нису исцрпљена сва сазнања по овој теми, нити су делови скулптоване декорације технички документовани. Додатна сазнања о сличним појавама у другим регионима римског царства указују на порекло скулптоване архитектонске декорације у базилици Муниципијума DD, њену стилску припадност као и уметнички домет исклесаних остварења.

СТАЊЕ ИСТРАЖЕНОСТИ АРХИТЕКТУРЕ И КАМЕНИХ ДЕКОРАТИВНИХ ЕЛЕМЕНАТА

Пригода да се вратимо овој теми није од малог значаја, посебно не за културно наслеђе локалне заједнице севера Косова и Метохије. Наиме, истраживања Муниципијума DD, који данас припада општини Лепосавић, десила су се пре пола столећа. Стога се овом темом бавимо водећи се резулататима истраживања Емила Черешкова, некадашњег директора Музеја у Приштини и његовој монографији која је објављена 1970. год. Нажалост, иако се ради о ретком систематски истраженом римском форуму на нашем тлу који је указивао на развијеност архитектуре овог насеља, даља истраживања овог простора су прекинута убрзо после изненадне смрти руководиоца овог процеса. Разматрању архитектуре форума Муниципијума DD су се ретки појединци враћали тек узгред, без дубље анализе простора и његових саставних грађевинских елемената (Савић 2013).

Камена пластика Муниципијума DD је свакако један од најрепрезентативнијих али и најугроженијих облика баштине овог античког насеља. Угроженост овог локалитета је данас велика, па тако и припадајућих елемената декоративне пластике. Будући да се локалитет налази поред магистралног пута, изложен је покушајима пљачке и оштећења. Локалитет је посебно угрожен положајем пруге која га дословно пресеца. Мада пруга због тренутних околности није у функцији, претходно функционисање свакако није имало позитивне ефекте на статику грађевинских остатака на терену. Истовремено, близина магистралног пута и пруге локалитету представља потенцијал за непосреднију презентацију непокретног културног наслеђа свим заинтересованим циљним групама. Обезбеђивање и планирање презентовања локалитета је свакако од значаја за опстанак откопаних архитектонских елемената на самом локалитету. Међутим, скорија историја нас подсећа да у случају било каквог страдања непокретног културног наслеђа, неопходан вид превенције губљења трагова о делу или целини објекта представља техничка документација. Као што смо већ рекли, документовање и анализе могу пружити и додатне информације у служби презентације локалитета.

Нажалост, није познато да за тренутно стање архитектуре на терену постоје било какви претходни технички снимци изгледа зидова или камене пластике којом су антички објекти били украшени. Камена декоративна пластика Муниципијума DD је до сада ретко привлачила пажњу истраживача. Тек неколико елемената је до сада публиковано и објављено. У својој монографији Емил Чершков је дао и описе појединих елемената, који су према општим критеријумима тадашње методологије истраживања чак веома детаљни. Међутим, поред околности да сви детаљи камене пластике нису

фотографисани, за већину недостају и технички подаци (технички описи и котирани цртежи) који би у значајној мери омогућили нове и прецизније закључке о архитектури базилике. У монографији Емила Чершкова недостају фотографије детаља стубова овалне основе - капитела, стабала, база. На једној фотографији (1970: T XIII сл. 2) стабло овалног стуба је нејасно, тако да се не виде јасно детаљи који су у нашем раду обухваћени. Слично је и са базом правоугаоног стуба (1970: T XIII сл. 1), која је у међувремену, нажалост, нестала. Такође, код појединих делова стубова аутор је био у недоумици да ли се ради о капителима или о импост-капителима (1970: 43). Већина фотографија камене декоративне пластике објављених у истој монографији начињена је у току археолошких истраживања. Таква поставка са једне стране омогућава сагледавање ових примерака на месту њиховог налаза, док са друге стране онемогућава свеобухватно сагледавање остатака по ископавању.

Иако је у међувремену дошло до конзервације остатака базилике и сумарног презентовања примерака декоративне пластике у простору њене сале, није било даљих детаљнијих разматрања ових елемената архитектуре. Будући да је у међувремену дошло и до нестанка појединих примерака на самом локалитету, нужно је било што пре начинити техничке снимке, фотографије, и преостале примерке анализирати на научни начин у складу са свим новијим сазнањима у региону.

Успостављена сарадња између археолога Института за српску културу у Приштини са привременим седиштем у Лепосавићу и архитекте на античком пројекту Археолошког Института у Београду је омогућила обнову анализа постојећег стања архитектуре Муниципијума DD. Овај рад представља један од резултата те сарадње. Значај израде описа и техничке документације је немерљив, јер се подаци о материјалном наслеђу чувају на неодређено време. У случају уништења оваквих трагова наслеђа, што се у претходним деценијама у случају Косова и Метохије на жалост показало као могућност, описи и техничка документација представљају основ за каснију евентуалну реконструкцију и презентацију уништених делова архитектуре, али и даља научна тумачења.

Поред израде техничких описа и документације (Слика 1), анализирана је и обрада камене пластике са уметничког аспекта. Стога је рад подељен у први део који пластику разматра са техничког аспекта, преко одговарајућих описа и цртежа и други део, који исту анализира са аспекта историје уметности. У досадашњим студијама, према нашем мишљењу, нису у довољној мери испитане везе између камене пластике у Муниципијуму DD и узора који су утицали на њено обликовање. Наше анализе су такође омогућиле одређивање места скулптоване декорације базилике у развоју римске уметности.

ПЛАСТИКА МУНИЦИПИЈУМА DD – АРХИТЕКТОНСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Пластика претходних периода (пре свега II столећа) која је регистрована на простору форума је у потпуности била уподобљена обрасцима који су били уобичајени у Римском царству. Фрагментарни остаци стабала стубова и нешто бројнијих капитела регистровани су на простору Антинојевог храма, међу сполијама у склопу каснијих грађевина и у шуту преосталом приликом рушења форума и припадајућих хореума (1970: 19, Нап. 16). Највећи број примерака пластике затечених на простору форума припадао је стилу јонског стилског реда. Постоји безброј примерака широм царства који припадају истоветним обрасцима јонског стилског реда, а о њиховом моделовању сведочи и римски теоретичар Витрувије (De Arch. III, 5). У описима Чершкова упадљиво је да међу регистрованом пластиком овог периода нема ни једне базе. Међу фрагментима капитела који су приликом истраживања пронађени налази се и један боље очувани јонски капител (1970: 22-23).

Јужно од простора који је омеђен објектима хореума и Антинојевим храмом налази се цивилна базилика, која је датована у крај III или почетак IV века (Чершков 1970: 46). Базилика је сграђена на старијим остацима терми и извесно је да је и овај објекат разултат преуређења околног простора (форума) у којем се могу препознати барем две фазе изградње. Камена декоративна пластика цивилне базилике се одликује бројним карактеристикама већим делом атипичним за римску архитектуру. Из претходног излагања је јасно да у Муниципијуму DD то није био случај у претходном периоду римске власти. За наша разматрања најзначајнији су свакако носиоци стила у архитектури – стубови. Они су били најприсутнији у сали саме базилике, преузимајући улогу носача њеног базиликалног (тробродног) конструктивног склопа. Међу заступљеним облицима капитела, база и стабала стубова не могу се препознати облици класичних дорских, јонских или коринтских стубова. Иако су сви стубови били резултат подухвата изведеног током једне грађевинске фазе, није постојала само једна врста стубова. Регистроване су чак три врсте стубова у оквиру истих колонада и свака од њих се одликовала посебним обликом своје основе, што је изузетна појава у римском античком градитељству. Чершков је исправно приметио да камена пластика цивилне базилике у Муниципијуму DD према претходно наведеним карактеристикама не припада обрасцима уобичајеног компоновања облика заступљених на стубовима једне касноантичке базилике (1970: 45 – 46). Међу заступљеним облицима основе стубова присутни су квадратни, кружни и овални облик који се у колонади главне сале базилике наизменично смењују. (Слика 2, 3, 4). Према Чершкову, колонада стубова почиње са стубовима овалне основе, затим правоуганог пресека и на крају кружног. Овај низ се понављао до краја сваке колонаде.

СТАБЛА СТУБОВА БАЗИЛИКЕ

У складу са претходно наведеном чињеницом, пресеци стубова су имали различите облике. Они су били дефинисани у виду круга, правоугаоника и овалним обликом. Свако стабло било је израђено од по једног монолитног комада дацита висине 1,95 cm. Базе и капители свих стубова су обликом свог пресека била прилагођени стаблима. Декорација на стаблима била је у зависности од облика изведена на три различита начина.

Стабла стубова чији је попречни пресек кружног облика имала су глатки спољни омотач. Ентазис (закривљење по висини стабла) скоро и да не постоји, али је приметно сужење пречника од 38 cm на дну на 35 cm при врху стабала кружне основе. При дну и при врху стабала, формирана је уобичајена профилација античких стубова. У дну стубова формиран је афесис – профилисани почетак у виду једног прстена, док су у врху ових стабала формирана два прстена, не превише висока, који чине апофизис – скулпторални крај стуба. Преко афесиса, стабло стуба се карактерисало проширењем чије су димензије одговарале пречнику горње површине база, док је апофизисом стабло прилагођавано облику капитела, као основног проширења стуба на врху (Слика 2).

Стабла стубова чија је основа правоугаоног облика имају дужину од 38cm, ширину од 25 cm и висину од 195cm. На стаблима стубова правоугаоног пресека није постојало сужавање ка врху. На три стране ових стубова постојала су глатка лица док је једна од ужих страна, која је према Чершкову окренута према централном броду, била декорисана на посебан начин. На њеном лицу је изведен профилисан оквир од три траке. Унутрашње две траке су укупне ширине 4,2 cm, док је спољна трака ширине 2,6 cm. У дну централног поља ширине 7,2 cm постојао је симбол у облику обрнутог латиничног слова S висине 12 cm, а сва је прилика да је тако било и у врху истог централног поља (Слика 3).

Стабла овалних стубова су у основи имала чеоне стране полукружног облика, док су бочне стране изведене на специфичан начин. На срединама заравњених делова дужих страна сваког овалног стуба био је уклесан по један плићи канал оивичен са по две пластичне траке са сваке стране. Ширина канала је 6 cm, док је укупна ширина руба састављеног од две траке 2,5 cm. На стаблима стубова овалног пресека такође је регистровано сужавање ка врху. У дну, стубови су били ширине 30 cm и дужине 40 cm, док су врху стубови имали ширину од 27 cm и дужину од 38 cm. Сви наведени подаци су добро очувани на једном комаду овалног стуба, који није очуван у пуној висини. На комаду висине 140 cm, регистрована су и два прстена апофисиса у врху стабла стуба, доњи ширине 3 cm, горњи ширине 4 cm (Слика 4).

БАЗЕ СТУБОВА БАЗИЛИКЕ

Базе стубова сведене су на најосновније облике. Клесане су изједна са припадајућим плинтама. На појединим базама се примећује да се ради о поновној употреби камена који је претходно био коришћен за архитектонску пластику, вотивне или надгробне споменике (Чершков 1970: 38; Милин 2002: 169). На делу античке аре, који је био искоришћен за базу стуба овалне основе у склопу северне колонаде базилике регистрован је почетак натписа „Quod pietas potui(t) fecit suo...". Према палеографским одликама натпис је опредељен у I или II столеће. Приликом искоришћавања комада камена за базу стуба, натпис је добрим делом оклесан и окренут наопако. Ово је значајан податак, јер је свака од грађевинских интервенција у односу на тај период опредељена као terminus post quem.

Плинтама кружних и квадратних стубова је у односу на припадајуће базе знатно повећана висина тако да су оне у већини случајева сведене скоро на коцкасти облик пиједастала. Базе кружних и елиптичних стубова су врло сведених облика. Одликују се са по једним већим торусом у доњем делу чија је горња површина под извесним нагибом и са по једним мањим торусом у горњем делу. Античке базе се, поред присуства торуса конвексног пресека, по правилу карактеришу присуством трохилуса чији је пресек конкавног облика и присуством листела то јест заравњених прстенастих површина који су раздвајали средишњи трохилус од суседних торуса. У случају база базилике Муниципијума DD, између једног и другог торуса постоји благо сужење пречника у односу на горњи, али би се такво сужење тешко могло окарактерисати као трохилус. Клесар је очигледно невешто спојио трохилус и доњи торус у једну масу доњег торуса при чему међу њима нема наручито наглашеног прелаза у виду уобичајених прстенова тј. листела (Слика 5 и Слика 7).

Постоји и другачији облик база, регистрованих за тип елиптичних стубова. Пиједастал овог стуба изведен је из два дела: доњег који је шири и мање висине, и горњег који је ужи и веће висине. Изнад дела пиједастала налази се само један торус изнад кога је ивица наглашена плићим прстенастим делом. Торус има облик обрнутог јастука капитела дорског стилског реда. Укупна ширина базе са плинтом је 41 cm, ширина торуса је 38 cm, док је ширина горњег дела прилагођена основи елиптичног стуба и износи 30 cm (Слика 6).

Базе правоугаоних стубова се, према запажањима Чершкова, одликују низом грубо клесаних торуса и трохилуса. Нажалост, базе оваквих стубова приликом скорије провере на терену нису могле бити регистроване. Фотографија Емила Чершкова са делом стуба четвртасте основе на којој се делимично види примерак наведене базе није сасвим јасна. Иако је он указао

да се база састоји од низа торуса и трохилуса, прецизнији подаци о броју једних или других елемената није наведен, као ни њихове мере (Чершков 1970: 38). Са споменуте фотографије такође се не може прецизно одредити да ли је ова база имала пиједастал као и остале, као ни његове евентуалне димензије. Ненадокнадив губитак трага примерка базе правоугаоног стуба извесно је узрокован одношењем материјала са овог незаштићеног локалитета, о чему је напред већ било речи.

КАПИТЕЛИ СТУБОВА БАЗИЛИКЕ

У односу на уобичајене начине обликовања античких капитела, капителе стубова базилике у Муниципијуму DD одликују одређене карактеристике. Њихови облици не одговарају уобичајеним облицима дорских, јонских или коринтских типова капитела стубова. У потпуности су сачувана само три капитела, израђени од андезита. Срећна околност је да је сачуван по један примерак од сваке врсте капитела. Регистровани уломци осталих капитела указују да су над стубовима кружне, правоугаоне или овалне основе постојали исти капители као што су очувани примерци. Они се по димензијама уклапају у потпуности са горњим површинама стабала стубова, тако да се заиста ради о примерцима капитела. Емил Чершков је својевремено такође помишљао да се ради о примерцима импост-капитела (1970: 43), али би овакви елементи својом основом морали бити усклађени са ширином абакуса капитела, а не са ширином стуба што је случај са нашим примерцима пластике.

Код сваког од капитела постоје одређене заједничке карактеристике. Абакуси капитела су или квадратних или правоугаоних основа. На површини абакуса нема додатне декорације. На свом калатосу (врату) капители имају уклесане канелуре. Дубина канелура је око 2,5 cm, док им је ширина неуједначена. Облик пресека канелура је између троугаоног и конкавног облика. Канелуре су на горњим и доњим крајевима украшене лунулама тј. испупченим овалним облицима. Посматрано по висини, лунуле су својим заобљеним врхом окренуте ка средишту канелура. Свака од канелура раздвојена је веома танким тракама које дуж своје висине имају вертикалне средишње урезе. Гледано у основи капитела, код многих канелура може се приметити да не прате увек радијалне правце ширења у складу са ширењем масе самог капитела по висини. Распоред и број канелура прилагођен је основном облику стуба.

Капители кружних стубова имају калатосе који имају независтан однос према облику абакуса изнад њих (Слика 8). Абакус има правоугаону основу дужине 68 cm и ширине од 55 cm. Калатос једног оваквог стуба има облик

зарубљеног конуса. У врху калатоса постоји незнатно сужавање које је условљено неједнаким вредностима дужине и ширине абакуса, тако да калатос на горњој страни суштински има елипсасту основу, док на доњој има кружну основу. Испод калатоса постоји танак торус. Он има пречник од 39 cm, док испод њега, у самом дну капитела, постоји незнатно сужење у виду танког цилиндричног дела који се обликом прилагођава моделовању стабла стуба. Капител оваквог кружног стуба има у основи пречник од 35 cm, док је укупна висина капитела 30 cm. У централном делу основе капитела постоји рупа ширине 3,5 cm, за усађивање гвоздене пијавице и уливање течног олова, којима је капител био учвршен за стабло стуба.

Капители стубова са правоугаоном основом имају калатосе у облику издужене зарубљене пирамиде (Слика 9). Основа капитела је димензија 38×25 cm, са проширењем од по 3 cm на свакој ужој страни. У дну чеоних и бочних изгледа капитела исклесане су плитко две уже траке које раздвајају доњи део капитела од појаса калатоса са канелурама и лунулама. Ширење калатоса капитела на ужим странама је по висини много израженије него што је то случај са ширењем калатоса на дужим странама. Док је на свакој страни дужих страница изведено проширење од по 9 cm, на свакој ужој страни изведено је проширење од по 17 cm. На тај начин дошло се до абакуса димензија 53×60 cm, без додатних декорација на њему.

Капители стубова са овалном основом имају калатосе који се по висини прилагођавају облику правоугаоног абакуса (Слика 10). На тај начин калатос овог капитела има нешто комплекснији облик - у горњем делу он наликује на зарубљену пирамиду која се ка дну својим обликом прилагођава овалној основи и поприма облик зарубљеног издуженог конуса. Абакус има дужину и ширину од по 51 cm. Канелуре на калатосу имају неједнаку ширину. На ужим странама оне су гушће распоређене, на подужним нешто су шире, док су најшире канелуре присутне на самим угловима капитела где је њихово ширење ка врху и најизраженије. Испод калатоса постоји танак торус. Под торусом је ужи глатки део капитела који се обликом прилагођава врху стабла стуба. У основи капител има ширину од 27 cm и дужину од 38 cm. По средини основе уклесана је рупа ширине 5 cm за учвршћивање капитела на стуб гвозденом пијавицом. Након постављања капитела на стабло туба, овај спој би био учвршћиван уливањем олова преко посебног канала уклесаног на горњој површини стабла.

Због специфичног ширења капитела са правоугаоном основом, крајње канелуре на странама са ужом основицом имају троугаони облик, тако да у њиховом дну нема места за полукружне лунуле. На странама са широм основицом мајстор је тежио да изведе паралелне канелуре, иако у томе није увек успевао. То се наручито може приметити на једној од дужих страна где је мајстор при клесању прве и последње канелуре њихову ширину ускладио

са ширењем капитела ка врху то јест ка абакусу. Након прве, мајстор је клесао следеће канелуре у истом правцу, тако да су све добиле подједнаку ширину, осим претпоследње. Ова канелура се морала прилагодити облику последње, услед чега је у изгледу добила трапезоидни облик. Ове мале грешке у извођењу, истовремено су потпис клесара који је на капителима радио, по чему се у даљем делу текста могу донети и извесни судови о његовој умешности.

Чершков је у свом делу указао и на усамљену појаву два фрагмента капитела који на лицу свог калатоса имају правоугаоно поље у ком је грубо уклесан акантусов лист (1970: 38). Од ових фрагмената на терену, као ни у надлежним музејима, данас нема трага. Будући да очувани примерци капитела немају такво поље, очигледно је да је мајстор при изради одређених стубова испољио тежњу ка додатном украшавању. Чершков не даје податке о месту налаза ових фрагмената, тако да не можемо дати прецизну оцену места где су се тачно налазили капители са мотивом акантусовог листа. Усамљена појава два фрагмента капитела са додатном декорацијом у виду поља са акантусима указује да су овакви капители били ретки, те да је њима извесно на посебан начин наглашен одређени део простора у централном броду базилике. Као могуће место овако посебно украшених капитела намеће се траса отвора главне апсиде. У току археолошких истраживања, Емил Чершков је указао на постојање делова конструкције полукалоте који су пали преко стабала два стуба на овом месту (1970: 38). На основу тог налаза и неколико фрагмената парапетних плоча, он је претпоставио да је на том месту простор апсиде био посебно омеђен од остатка сале базилике. Конструкцију која је одвајала простор централног брода од простора апсиде су чиниле парапетне плоче и два споменута стуба који су извесно у горњем делу носили архитравну греду.

Према нашем мишљењу, додатна количина клесаног каменог украса у прегради која апсиду раздваја од сале била би погодно место и за нешто израженију декорацију на капителима у односу на остале примерке истог типа. Нажалост, будући да Чершков није објавио изгледе споменутих фрагмената са акантусима и фрагменте парапетних плоча, немогуће је дати коначан суд и урадити евентуалну реконструцију склопа преграде између апсиде и остатка сале.

АНАЛИЗЕ КАМЕНЕ ПЛАСТИКЕ

На приказаним примерцима клесане пластике базилике у Муниципијуму DD могу се приметити одступања од уобичајеног начина клесања касноантичких стубова. То пре свега важи за изгледе база, којима недостају поједини карактеристични елементи за античке римске базе стубова, као што су

трохилуси и листели. Услед споменутих недостатака, не могу се препознати односи наведени код Витрувија по питању пропорција између одређених елемената база, а који су били уобичајени и на римској каменој пластици у ширем региону Балкана. Такође, присутна је и неуједначеност облика база за исти тип стубова, што је констатовано у случају стубова са овалном основом.

Капители базилике се не одликују израженом финоћом клесања. Очигледна је и неуједначеност ширина димензија појединачних елемената, као и њихових праваца. Када се очувани капители посматрају одоздо, јасна су одступања смерова појединачних канелура од радијалних праваца. Ова околност је регистрована на капителима са кружном основом. На њима је у при дну калатоса регистрована уједначена ширина и дужина капитела, али и неуједначеност ових вредности при врху то јест у контакту са абакусом капитела. Услед тога је калатос капитела морао при свом врху бити сужен и добио је елипсасту основу. На правоугаоним капителима се појављују канелуре које су у основи и при врху уједначене ширине, док су у другим случајевима трапезоидног изгледа, па чак и на истој страни једног примерка. На капителима овалне основе констатована је доста израженија ширина канелура у односу на канелуре на чеоним странама. Поред већ наведених неправилности при клесању, овде морамо подсетити и на оцену Емила Чершкова о доста грубом изгледу акантуса на фрагментима за које данас немамо података о њиховом конкретном изгледу. Сличан груби приступ у клесању може се констатовати и на очуваним примерцима капитела на локалитету. Орјентација и ширине појединачних канелура указују на одступања од геометријских правила, што одаје веома слободан приступ клесара.

Поредећи три појединачна очувана примерка капитела, констатоване су разлике у димензијама абакуса у основи. Међусобна неуједначеност абакуса код три типа капитела је неочекивана јер би се из статичких разлога пре очекивала уједначеност горњих површина носећих архитектонских елемената. То је додатни аргумент који говори у прилог слободног и недовољно вештог приступа клесара по питању геометрије капитела.

Сем наведених мотива акантуса, не постоје други бројни детаљи на самим капителима који би захтевали изражену вештину клесања. Лунуле су редак изузетак у овом случају. Њихова појава на оба краја канелура, тј. на доњим и горњим крајевима, није до сада идентификована на било којем другом римском локалитету на тлу југоисточне Европе. Положај лунула скоро је по правилу одређен само у дну одређеног типа капитела. У стручној литератури тај тип је препознат као палмин капител „пергамонског" типа (Kästner 1996; King 1997; Beard 2017). Његова појава је хронолошки старија од датовања капитела из Сочанице, али је употреба обухватила широки

временски опсег од античких времена до рановизантијске архитектуре. Сем појаве лунула у дну капитела, овај тип карактеришу и канелуре. Због сличности наших капитела са палминим капителима „пергамонског" типа, појава ове врсте капитела је веома значајна у случају одређивања стила којем припада клесана пластика у базилици у Муниципијуму DD.

Изражена сличност калатоса (врата) ових капитела са облицима примењеним на дорским капителима са јужноиталског тла је утицала да палмин тип пергамонских капитела буде сврстан у стилски ред дорских капитела, као њихов тип *II* (Димитров 2007: 96-98; Petrova 2017: 151). Све чешћа појава овог типа довела је до диференцијације одређених облика на варијанте *IIa* и *IIb*. Прва варијанта одликује се изразитом финоћом клесања канелура, истуреним лисним завршецима и вишестепеним абакусима. За разлику од описаних својстава варијанте *IIa,* капители из Муниципијума DD одликују се рустичном обрадом, на њима нема лисних завршетака а абакуси су формирани као обични кубуси. Капители варијанте *IIb* одликују се нешто рустичнијом обрадом, лисним завршецима канелура и обичним бакусима решеним у облику кубуса. Иако је јасно да на примерцима капитела из Сочанице нема лисних завршетака, друга споменута својства указују на већу сродност наших капитела са примерцима варијанте *IIb*.

Појава палминих капитела, према Ward-Perkinsu, регистрована је у египатској античкој архитектури. Даљи развој може се пратити и преко примера капитела у критско-микенској и у класичној грчкој архитектури (Ward-Perkins 1948: 66-70). Коначно уобличавање палминих капитела који су познати у хеленистичкој и римској архитектури, регистровано је у Малој Азији. Пергамон је био центар где је процес уобличавања палминих капитела доведен до високог степена уметничког квалитета, па је према том граду тип палминих капитела добио и друго име (Kästner 1996; Ward-Perkins1948: 69-70). У периоду ширења граница римског царства, појава пергамонских палминих капитела бива примећена и у другим регионима. Појава је махом била ограничена на источне делове царства. На тлу југоисточне Европе пергамонски капители били су најприсутнији у данашњој Турској, Бугарској, Северној Македонији и на тлу Грчке (Beard 2017; Serin 2014: 77-80; Cormier-Huguet 2013-2014: 168-169; Melink 1973: Fig. 41; Димитров 2007: 96-98, 596-599; Petrova 2017: 151. Fig. 19-21; Филипова 2005: 317-318).

Раширеност варијанте *IIb* палминих капитела је регистрована у више случајева примене код касноантичких јавних објеката римских урбаних центара. Сем Пергамона, присуством палминих капитела одликовали су се и други грчки градови као штро су Ankira, Smirna, Didima, Cumbaba, Atina, Halki, Egina i Heroneja (Peschiov 1975: Taf. 38-4; Baran,Petzi 1977/78: Taf. 120-3, 2; Krencker 1936: 15 ff; Kautzsch 1936: Taf. 44). Капители исте

варијанте палминог типа су регистровани и у Odesosu, Marcianopolisu, Tomisu, Partikopolisu, Nikopolisu, Philipopolisu, Augusta Traiani (Димитров 2007: 96-98, 596-599; Petrova 2017: 151, Fig. 19-21.). На територији данашње Северне Македоније капители овог типа регистровани су у Stobiju, Skupiju (Skoplju), Herakleji, Lihnidosu (Ohridu) i selima Jazo kod Rišliša i Podles kod Velesa (Филипова 2005: 317-318).

У смислу појаве капитела овог типа на нашем тлу, тачније њихове варијанте *IIb*, значајан је пример капитела из античког Тимакум Минуса. Остаци кастела Тимакум Минус са рударским насељем у његовој непосредној близини налазе се у близини данашњег села Равна, на око 8км од Књажевца. Од интереса за нашу тему је чињеница да је у овом насељу формирана посебна *Cohorta Aurelia II Dardanorum*, чија је једна од примарних функција, према П. Петровићу, била обезбеђивање рудника у Тимочкој области (Петровић 1995: 44). Ова кохорта Дарданаца је истовремено по свом формирању 169. год. контролисала пренос племенитих руда ка току Дунава. Међу ретким примерцима камене пластике који су већих димензија, у Тимакум Минусу су пронађена и два палмина капитела варијанте *IIb*. Околност да се за ово рудничко насеље везује спомен Дарданаца, као и да су у њему регистровани сасвим одређени палмини капители упућују на блиске везе са Муниципијумом DD. У контексту развитка истоветних пословних делатности и сличних социјалних структура у рудничким насељима Муниципијум DD и Тимакум Минус, извесно је да су између њих постојали услови за формирање заједничких веза. У том смислу, требало би помишљати и на извесне уметничке везе и утицаје који су између ових насеља постојали. Будући да се капители у Тимакум Минусу, као и сродни примерци у Бугарској, могу определити у II и III столеће, извесно је да су ови територијално блиски примерци могли утицати на избор клесара у Муниципијуму DD по питању обликовања.

Иако неспорно постоји веза са одређеним примерцима капитела са територија данашње Северне Македоније, Бугарске, Грчке, Турске, као и са истока Србије, код капитела у Муниципијуму DD је приметан и у извесној мери аутономан приступ обликовању. Наиме, ни код једног од примера из наведених земаља не постоје примери клесања капитела код којих и на горњим и на доњим крајевима канелура постоје карактеристичне лунуле. Клесањем лунула на оба краја избегнуто је клесање ломљивих лисних завршетака канелура којима се палмини капители иначе карактеришу. Постоји оправдана могућност да је клесање истурених мотива у виду лисних завршетака у порозном дациту за мајстора било захтевно. Стога се могао пре определити за формирање мотива лунула које су својом формом боље везане за полеђину калатоса, односно његових канелура. У региону југоисточне Европе не постоје регистровани слични капители палминог типа који и у горњем

делу калатоса имају лунуле. Зато се овакав поступак на нивоу досадашњих сазнања пре мора сагледавати као лични приступ клесара, а не аутохтони приступ одређене заједнице уметничким правцима у римској архитектури. Такав приступ могао је бити условљен недовољном вештином клесара да у дациту дефинише масе лисних завршетака.

Пример појаве стабала са основама различитих облика истовремено са појавом канелираних палминих капитела је регистрован у античкој грчкој Анкири – данашњој Анкари (Serin 2014: 79). Као и у Муниципијуму DD, у Анкири су такође регистрована стабла са основама кружног, овалног и правоугаоног облика. У већини случајева у Анкари ова стабла и палмини капители били су узидани у западну и јужну страну средњовековног замка, што пружа основе за претпоставке да се ради о сполијама са једног објекта. У том случају, појава стубова са квадратним, кружним и овалним основама унутар једног објекта указивала би на везу са базиликом у Муниципијуму DD.

Појава стубова са овалном основом је још једна од карактеристика обликовања носача базилике. Њихова појава у антици је на нашем простору била ређа у односу на стубове кружне, квадратне, и правоугане основе и већином је везана за касноантички период. У нашем окружењу, појава овалних стубова везана је за област Мезије Инфериор и Тракије (оквирно територије данашње Бугарске). Међу урбаним средиштима где су заступљени треба указати на Одесос, Марцијанопол и Никополис ад Иструм (Димитров 2007: обр. 458, 460, 475, 477, 492). Док су базе стубова у прва два примера украшене са истуреним отисцима за лезене на бочним странама, у последњем случају на дужим странама постоје плићи каналићи, као и у базилици Муниципијума DD. У Никополису су овални стубови регистровани упоредо са стубовима квадратне основе који су украшени канелираним палминим капителима. Поједини примерци стубова са овалним основом у овом граду су припадали објекту уз форум чија је функција према грчком натпису дефинисана као „*τερμοπυλιτατος*", а која конструктивно у функционално одговара римској базилици (Ivanov – von Bülow 2008: 39).

На тлу данашње Бугарске регистровани су и други примери обликовања који са онима у Муниципијуму DD имају сличности. Такве су базе стубова у облику обрнутих јастука дорских капитела које су у Муниципијуму регистроване као други тип база за ослањање стубова са овалном основом. У Бугарској су овакви облици регистровани у вили Хорија код Трезмиса, вили Никулител код Новиодунума (Димитров 2007: обр. 679, 680, 681, 682). Базе припадају римско-дорском стилу. До открића сличних облика база, постављених на клесаним пиједасталима дошло је и на територији централне Србије, у Нишу (Наисус), Књажевцу (Тимакум Минус) и Пироту (Турес). До открића необјављене базе у Тимакум Минусу дошло је 2019. год. За пример

из Пирота видети: Пејић 2014. 189-204. Изглед примерка из Ниша је такође необјављен, на њему се налази вотивни натпис Аурелијуса, декуриона а изнета сличност је запажање И. Бјелића (према фотодокументацији Археолошког института у Београду).

Разматрани примери декоративне пластике слични онима на тлу Муниципијума DD упућују на везе које су постојале између овог насеља и путева који су ишли даље ка источним и југоисточним провинцијама. Поред индивидуланог приступа, клесар је био ослоњен на грчке традиције обликовања камене пластике, а пре свега стубова. Грчки утицаји су у јужним и источним деловима Балкана и Мале Азије били доминантни у време трајања римског царства.

У светлу сагледаних чињеница може се размотрити и порекло клесара који је на каменој пластици базилике радио. Околност да су исти облици ретко или никако забележени на тлу западних и југозападних делова Балкана (на тлу провинције Илирикум), упућује да клесар није могао доћи из тих крајева. Такође, требало би имати на уму да слични облици клесања нису забележени при истраживањима на значајнијим локалитетима Косова на којима је регистрована делатност касноантичких клесара (Улпијане, Богородице Хвостанске, у Призрену и околини). Са друге стране, извесне сличности постоје са примерцима капитела какви су регистровани на истоку Србије. Стога по питању порекла клесара постоје две могућности. Прва је да је клесар био аутохтоног порекла, недовољно упућен у обрасце клесања класичних античких архитектонских елемената. Друга могућност подразумевала би да се ради о приученом клесару који је дошао из источних или југоисточних делова Балкана или из тадашње грчко-римске провинције Анадолије у ово античко насеље.

ЗАКЉУЧАК

У склопу систематских археолошких истраживања форума Муниципијума DD пре тачно пола столећа, обелодањено је откриће примерака архитектонске скулптоване декорације касноантичке базилике. Технички описи и компаративне анализе са аналогним појавама камене пластике у ближем и даљем окружењу указују на карактеристичан уметнички приступ њиховог творца пре око хиљаду и седамсто година.

Карактеристике форми архитектонских елемената као што су стубови касноантичке базилике (то јест њихове базе, стабла и капители) у Муниципијуму DD указују да оне не прате уобичајене обрасце обликовања стубова античких стилских редова. Узрок овоме свакако је уметнички приступ клесара. Клесар капитела није до краја поштовао устаљене обрасце

обликовања архитектонске пластике, што би се пре свега очекивало код дефинисања једнообразних база стубова. Према одступањима од прецизне геометрије дефинисаних мотива на капителима и грубом начину клесања очигледно је да мајстор није ни поседовао знање геометрије. Будући да су капители клесани у порозном дациту, као лако доступној врсти локалног камена, мајстор је хтео избећи клесање лако ломљивих детаља. Избор клесаних мотива углавном је сведен на урезане облике у основну масу капитела. Већина примењених облика на базама, стаблима и капителима стубова указује на изражени индивидуални ликовни приступ клесара у обликовању капитела базилике.

Према нашем мишљењу, у специфичним облицима стубова Муниципијума DD не би требало сагледавати уметнички приступ целокупне заједнице овог насеља, или територије југа провинције Мезије Супериор, као ни касније провинције Дарданије. На наш став о пореклу облика камене пластике пре свега утиче чињеница да на другим локалитетима нису забележени апсолутно истоветне базе и капители. У обрнутом случају, раширеном појавом оваквих стубова на одређеном тлу би се отворила могућност за дефинисаност територијалне распрострањености истоветне појаве обликовања декоративне пластике ван Муниципијума DD. Будући то није случај, камена пластика Муниципијума DD остаје индивидуални случај по питању приступа обликовања наведених архитектонских елемената у односу на ближе окружење.

У склопу наших анализа камене пластике цивилне базилике утврдили смо да су стубови најближи дорском стилском реду, где су уместо класичних форми дорских стубова и њихових капитела употребљене мање познате форме палминих „пергамонских" капитела. Приликом дефинисања стилске припадности ових капитела, помогле су нам начелне сличности облика ових капитела базилике са палминим капителима „пергамонског" типа широм југоисточне Европе и Мале Азије. Сличност се пре свега огледа у примени канелура и лунула у њиховом дну као мотива који се доводе у везу са споменутим типом капитела. Услед недостатка лисних завршетака и истовремене појаве лунула у врху калатоса примерци у Муниципијуму DD делују као имитације типа палминих капитела, па би се пре могли окарактерисати као псеудо-палмини капители.

По нашем мишљењу, камена пластика Муниципијума DD не одражава аутохтони приступ римској уметности заједнице која је насељевала ово место. Начин њене израде и заступљени мотиви пре свега указују на индивидуални приступ клесара специфичном материјалу у коме је моделовање камене пластике изведено. Клесар је био под очигледним грчким уметничким утицајима са истока и југоистока Балканског полуострва или тадашње грчко-римске провинције Анадолије.

ЛИТЕРАТУРА

Baran – Petzi 1977/78: M. Baran - G. Petzi. Beobachtungen aus den Nordöstliche Hinterland von Theo. *Ist. Mitteilungen*, 27/28, Teil. 1, 2.

Baumann 1993: Hellmut Baumann. *The Greek Plant World in Myth, Art, and Literature*. Trans. William T. Stearn, Eldwyth Ruth. Portland – Oregon: Timber Press.

Beard 2017: Andrew K. Beard. *A group of seven column capitals from Roman Ankyra: a unique composite style*. Master thesis. Turkey: Bilkent University.

Cormier-Huguet 2013-2014: Mélissa Cormier-Huguet. *L'introduction du concept architectural romain dans les grandes cités hellénistiques d'Asie Mineure d'Auguste à Domitien*. Mémoire de Master 2 Recherche Archéologie, Mention: Sciences de l'Antiquité et du Moyen-Âge (Sous la direction de M. le Professeur Jacques des Courtils). France: Université Bordeaux Montaigne. Année universitaire.

Димитров 2007: Зоран Димитров. *Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия* (I-III в) (= Дисертации 2). София: Национален археологически институт и музей.

Филипова 2005: Светла Филипова. Рановизантиски капители во Република Македонија. Зборник на Филозофски факултет во Скопје, Скопје.

Güven 1998: Suna Güven. Displaying the Res Gestae of Augustus: A Monument of Imperial Image for All. *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 57, No. 1 (Mar., 1998), 30-45

Ivanov – von Bülow 2008: Rumen Ivanov - Gerda von Bülow. *THRACIA - Eine Romische Provinz Auf Der Balkanhalbinsel*. Mainz: Zaberndruck Verlag GmbH.

King 1997: King Dorothy. Pergamene Palm Capitals and Other Foliate Fancies. *Numismatica e Antichità Classiche*, 26, 205-25.

Krencker 1936: Daniel Krencker - Martin Schede. *Der Temple in Ankara*. Berlin- Leipzig: Walter De Gruyter Incorporated.

Милин 2002: Милена Милин. Новооткривени римски епиграфски споменици из Сочанице (Косово). *Старинар LII*, 163 – 174.

Пејић 2014: Предраг Пејић. Вотивни натпис из Великог Суводола код Пирота – прилог проучавању култова и топонимије у области Туреса. *Гласник САД*, 30, 189-204.

Peschiov 1975: Urs Peschiov. Byzantinische Plastik in Didima. *Ist. Mitteilungen*, 25.

Petrova 2017: Svetla Petrova. The *Roman Architectonic Decoration Reused* in *Christian Buildings* of *Parthicopolis. Patrimonium* 15, Skopje, 137-174.

Petrović 1995: Petar Petrović. *Inscriptions de la Mesie Supérieure,Vol III/2 – Timacum Minus et la Vallée du Timok*. Beograd: Centre for Ancient Epigraphy and Numismatics.

Попов – Иванова 1962: Иван Попов - Мила Иванова, *Класически архитектурни форми*, София: Техника.

Robertson 1954: Donald Struan Robertson. *A handbook of Greek & Roman architecture*, London: Cambridge University Press.

Савић 2013: Марија Савић. Презентација и популаризација Римског града Municipium DD (Муниципијум Дарданорум) код Сочанице. *Баштина*, Институт за српску културу, свеска 35, Приштина – Лепосавић, 107 - 114.

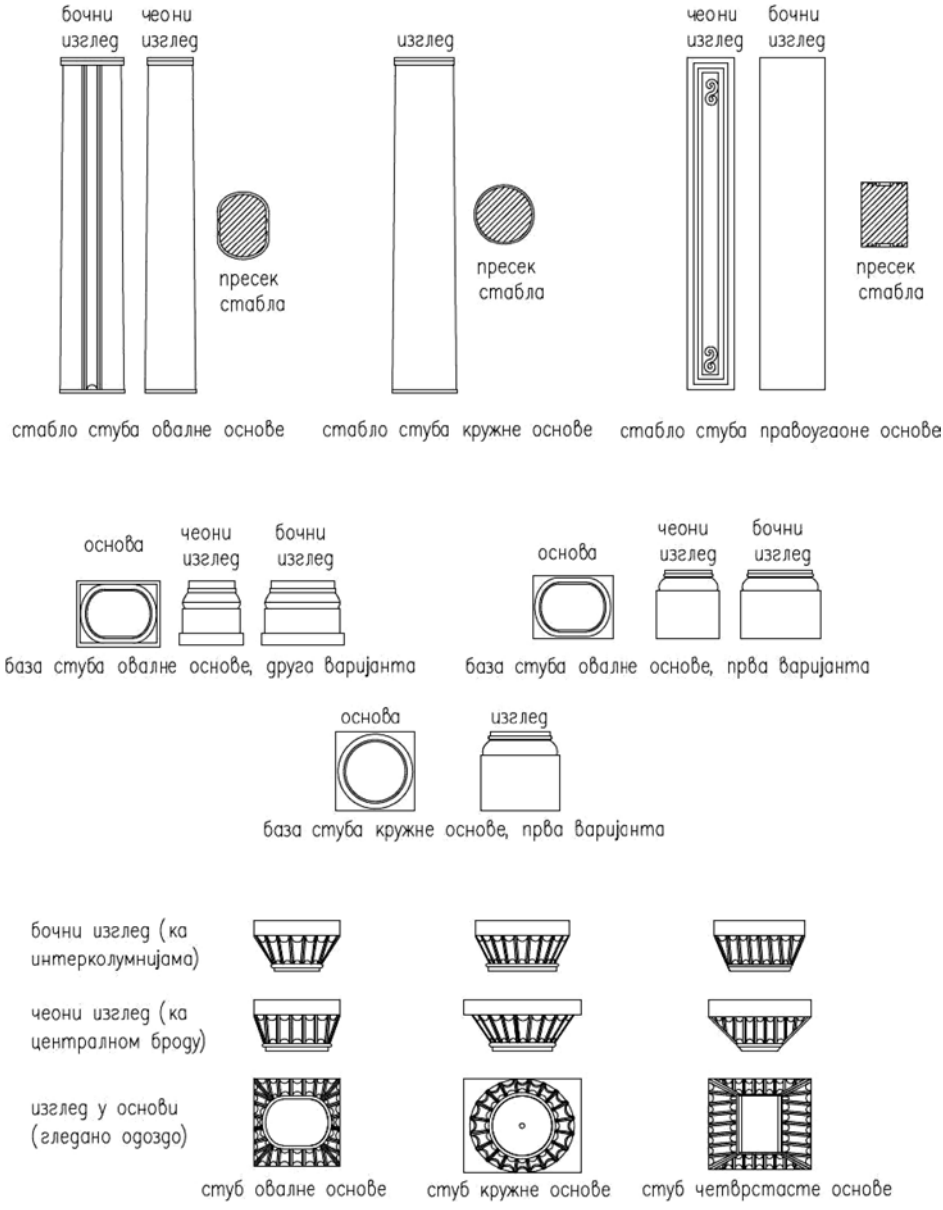
Serin 2014: Ufuk Serin. Bizans Ankarasi ve Kaybolan bir Kültür Mirasi: 'St. Clement' Kilisesi. *Journal of the Faculty of Architecture* 31/2, Middle East Technical University (Ankara), 65-92

Ward–Perkins 1948: John Bryan Ward–Perkins. Severan art and architecture at Leptis Magna. *The journal of Roman studies,* 38, 59-80.

< https://collections.mfa.org/objects/133521> [5. јул 2020] .

< https://www.livius.org/pictures/turkey/ankara-ancyra/ankara-baths/ancyra-baths-of-caracalla-column-base/ > [7. јул 2020].

Табла I

Слика 1. Цртежи елемената декоративне камене пластике у базилици Муниципијума DD

Табла II

Слика 2.

Слика 3.

Слика 4.

Слика 5.

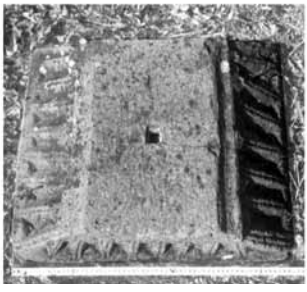
Слика 6.

Слика 7.

Слика 8.

Слика 9.

Слика 10.

Igor S. BJELIĆ
Marija M. SAVIĆ

ARCHITECTURAL SCULPTED DECORATION OF CIVIL BASILICA IN ANCIENT MUNICIPALITY DD

Summary

On the occasion of the systematic archaeological research of the forum at the ancient site of the Municipium DD in the north of Kosovo and Metohija, one of the rare examples of a civil basilica was discovered, along with the unusual forms of late antique decorative architectural elements within it. The colonnades from the interior of the basilica consisted of as many as three types of different columns - with a rectangular, oval, and circular base. Each of the examples of these columns had the appropriate bases and capitals, which in their appearance deviate from the most common design of these elements within ancient columns. In this paper, we have determined the place and course of development of specific forms of architectural sculpture in this site.

The analysis highlights particular architectural details that determine the identification of the stylistic order to which the forms of our capitals and bases are closest. The special motifs that appear in the form of flutes and lunulae on the capitals determine that the decorative stone sculpture from the civil basilica of Municipium DD belongs to the Doric style. In an attempt by a stonemason to define the shapes of a special type of this order, that is the so-called palm "Pergamon" capitals, it is recognizable that he gave up more demanding details such as leaf ends, which are otherwise characterized by this type. Despite the general affiliation with the Roman Doric architecture, the individual approach of the stonemasons in shaping the capitals meant that certain features were noticed on them, which have not been recognized in other archaeological sites in the Balkans so far. At the same time, on the bases of columns with a circular and oval base, a lack of trochilus and listels, common for shaping ancient bases, is noticeable.

Keywords: Municipium DD, civil basilica, late antique architecture, Doric order.

Рад је предат 29. септембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 316.752(=163.41)(497.115)
725.94:930(=163.41)(497.115)
doi: 10.5937/bastina30-29640

Оригинални научни рад

*Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЈАВНИ СПОМЕНИК КАО КОНСТИТУЕНТ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: Национални и културни идентитет једног народа се између осталог утемељује и путем споменичке баштине одређеног простора. За Србе који живе на простору Косова и Метохије споменици који величају славну српску прошлост (српске хероје, владаре, ратничке подвиге) представљају спону са целим српским народом и наду у могућност опстанка на том делу Србије. Међутим, значај и број јавних уметничких споменика на Косову и Метохији, као дела културног наслеђа Срба, до сада није довољно истражен. Тачан број јавних споменика на северу Космета није познат, не постоји ни попис свих дела у Заводу за заштиту споменика културе Србије. Многи од њих су уништени од стране албанских екстремиста у њиховој жељи да униште обележја физичког и духовног постојања српског народа на Косову и Метохији.

Кључне речи: јавни споменик, Срби, Србија, Косово и Метохија, културни идентитет.

Културни идентитет је према Мохи Енаји (Moha Ennaji) идентитет или осећај припадности који појединац сам креира и перципира на себи својствен начин и који се односи на осећај припадности нацији, етничкој групи, религији, друштвеној класи, локалитету, генерацији, и осталим врстама друштвених група које образују своју посебну културу (Ennaji 2005: 19–23). Културни идентитет је оно што карактерише појединца, али исто тако и културно идентичне групе пошто њихови чланови деле исти културни идентитет.Социолози, као и стручњаци из хуманистичких области сматрају да се термини *лични/индивидуални идентитет и процес идентификације*

* научни сарадник zvezdana.el@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2020-14/200020 од 24. јануара 2020. године.

односе на идентификацију појединца са одређеним друштвеним групама. Прихватање одређених вредности, норми и модела понашања битно дефинише чланове одређене друштвене групе (Flere, 1982: 220–221). У овом смислу је важно схватање Бранимира Стојковића, који културни идентитет схвата као тип колективног/групног идентитета, позивајући се на Кабларово схватање које гласи: „Културни идентитет је самосвест припадника једне групе која историјски настаје и развија се у зависности од критеријума које та група успоставља у односима са другим друштвеним групама" (према: Стојковић 1999: 20–21). Могло би се рећи и да се национални идентитет формира претежно у односу на другу националну групу тако што се истичу разлике између двеју група. При томе су од посебног значаја културне разлике, као што су језик, национални митови, национална историја, порекло, култура живљења (Vuković 2011: 97–100). Овакав начин дефинисања националног идентитета (у којем се наглашавају разлике у односу на неки други народ) присутан је у целом свету, па и у случају косметских Срба – у односу на народ који је непосредно поред њих, а у овом случају су то Албанци са Косова и Метохије.

У вези са претходно наведеним вреди назначити обележја националног идентитета према А. Смиту: историјска територија/домовина, заједнички митови и историјска сећања; заједничка масовна, јавна култура, заједничка законска права и дужности свих припадника нације у оквиру заједничког правног система; заједничка економија са територијалном мобилношћу припадника нације; у оквиру нације постоји заједничка подела рада и система производње (Smith 2001: 19–22).

Културни идентитет се између осталог утемељује и путем споменичке баштине одређеног простора. Споменици су поуздани сведоци начина реализовања националних и државних интереса преко културног наслеђа и културе уопште карактеристичне за одређени простор. Према Михаилу Валтровићу, у циљу разумевања особина једног народа, његових жеља, намера и усмерења, става према религији, свести о свету и самом себи, као и целокупног напретка на духовном нивоу у контексту људског напретка, споменици се могу тумачити као валидно средство процене. Термин „споменик" односи се на непокретно културно добро настало као резултат дуге еволуције у разумевању неког феномена и његовог смештања у посебан концепт. До почетка 18. века за покретна културна добра и музејске предмете користе се термини и епитети као што су: *куриозитетне ствари, веома старе и необичне, реткости, древни монументи, древни археолошки* и сл. У категорисању културних добара у обзир дуго нису узимани непокретни споменици. Било је покушаја у СФРЈ да се у први план стави идеолошки концепт, при чему би се избрисала историјска компонента, то јест разлика између древног и савременог споменика (Валтровић 1886: 370).

Споменици који се односе на пале хероје, посредници су између политике, трауме колективног сећања и јавне уметности. Не ради се само о уметнички обликованом граниту, већ и о намерном напору да се нагласи јавни поглед на друштвено признату смрт. Будући да су средство за заустављање догађаја, јавни споменици обликују селективну прошлост која користи садашњости, па су по природи ствари високо политизована места сећања која показују силу и ратну надмоћ. То је порука свих царских споменика чији је циљ да побуде дивљење снази државе и војске, а не да се сажаљевају мртви или изазивају сумње у апсурдно убиство. Отуда није реторичко питање да ли поменути архетипови херојске смрти не припремају грађане за борбу у следећем *патриотском* рату. Нису ли нови национални споменици у нашем региону поједностављена ратна прошлост? И овде су нације хомогенизоване кроз естетизацију смрти. Споменици подсећају на трансценденталну бесмртност. Представљају симболе бесмртности нације и прописаних националних вредности. Монументално и естетски постижу заборав смрти, показујући да је узвишено умирати за отаџбину (Kuljić 2019: 8–10).

Културно наслеђе сваког народа уједно припада и универзалном културном наслеђу, и у томе јесте његова највећа вредност. Данас, када наше друштво тежи европским вредностима, настојимо да заштитимо и српско наслеђе у складу са европским вредностима и стандардима. У том контексту се поставља питање европске културе и наслеђа. Моника Сасатели (Sassatelli) разматра ово питање од премисе „шта је то Европа (...) мало више од заједничког именитеља за појмове који су иначе дефинисани, углавном у националним оквирима, али и на другим нивоима власти, као и у погледу пола, расе, старосне групе. То питање одражава вишезначност Европе, са њеним значењима која се преклапају“, али бивају и супротна и спорна. Појачава двосмисленост феномена који се све више назива *европеизација*, што је термин ближи инклузији и мање пристрасан од термина европска интеграција (Sassatelli 2009: 1).

Међу различитим облицима културно-историјског наслеђа посебно место заузимају меморијални споменици. Периодични преврати доводили су до креирања њиховог новог значења, чије трајање може да буде кратког даха, што одражава неспособност људи да уживају у историјском наслеђу као средству за стварање нових културних образаца. Према Кирку Саважу (Savage) недостатак јасних смерница о вредновању културног наслеђа доводи до тога да држава, уједињена националном идејом, не обраћа довољно пажње на споменике који представљају ту идеју, чиме се подрива интегритет постојећег система (Savage 2009: 148). Често се дешава да у пракси праву вредност споменика одређују његови корисници, грађани, без обзира на друштвену климу и признате културне вредности.

Према Малколму (Malcolm) се као последица тога јавља дезинтеграција вредности, што утиче на све аспекте културног, друштвеног и економског живота људи (Malcolm 1997: 102).

Значај јавних уметничких споменика на Косову и Метохији, као дела културног наслеђа Срба, до сада није довољно истражен. Окосницу идентитета косовских Срба чини косовски завет, који води порекло још од Косовске битке. Српски владари подизали су задужбине, цркве и манастире, као и уметничке јавне споменике на читавом простору Косова и Метохије, који је био центар српске државности и културе до пада под турску власт. Након тога се долази до измене етничке структуре ове територије, током датог процеса Срби од већине посатају мањина (Tančić, Elezović 2020: 109). Положај српског народа се нарочито погоршао у другој половини 20. века, тако да уметници српске националности до 1989. године нису имали никакву подршку за своје стварање, јер је новцем располагала покрајинска власт, која је протежирала албанске уметнике. Култура сећања, као један од облика друштвеног живота, гурнута је у запећак, што је у супротности са трендом који је долазио из западних земаља. Ово се посебно односи на историјско наслеђе Срба на Косову, где је долазило до спонтаног или организованог уништавања, почевши од спомен-места из Другог светског рата и оних повезаних са комунистичким покретом, преко масовног преименовања градских назива уско повезаних са епохом комунизма или несрпским особама или појмовима, до маргинализације или укидања евокативних ритуала на јавним местима и сл. Тек почетком 90-их година 20. века долази до враћања Покрајине у уставни оквир Србије, а самим тим и подршке српској култури и уметности. Ради се о времену експлозије споменичког стваралаштва, јер и у уметности оживљава косовска заветна мисао.

Експанзија споменичког стваралаштва на обе стране (српске и албанске) доводи до својеврсног рата симболима, како је ту појаву означио Малићи. Са једне стране, косовски уметници су имали подршку своје заједнице, а с друге, почетком 90-их и српска држава почиње да помаже српске ствараоце. Малићи оцењује да су настали споменици на обе стране по правилу мале уметничке вредности и да теже натуралној представи одређених важних историјских личности (Maliqi 2014: 27).Тачан број јавних споменика на северу Космета није познат, не постоји ни попис ових дела у Заводу за заштиту споменика културе Србије. Према информацијама Завода већина није званично откривена, па је њихов попис отежан. У периоду од 90-их до данас српски уметници на северу Космета обнављају или измештају неке споменике претходно оштећене, у делове Косова где живи већинско српско становништво. Споменици подигнути у новије време настављају традицију која сведочи о континуитету српске државе и културе. Наводимо споменике који су подигнути у част: краља Милутина, патријарха Павла, Вука

Караџића, Доситеја Обрадовића, цара Уроша, Јована Јовановића Змаја, Милоша Обилића, Српског ратника, кнеза Лазара, итд.

Деведесете године 20. века су период обнове националне културе након дугог периода деструкције. У то време су се многи савремени српски ликовни стваоци са Косова и Метохије окренули прављењу споменика. Значајан део уметничких остварења Зорана Каралејића обухвата јавне споменике који су постављени претежно на Косову и Метохији. С обзиром на то да је њихова представа и симболика била заснована на историјским личностима српске културе и државности, они су представљали обележја српског културног идентитета у градовима Косова и Метохије. На местима где су били постављени, уклапали су се у амбијенталну и историјску димензију, позицију заслужену према проживљеној историји и културној традицији. Постављају се питања правог разлога вандализма албанских екстремиста над српским споменицима, као што су Споменик цару Душану у Призрену, Урошу у Урошевцу, Вуку испред Филозофског факултета и сл. Одговор се може наћи у њиховој тежњи ка уништавању поменуте српске баштине због њеног значења за Србе у контексту подсећања на славну српску прошлост. Један од споменика по којем је данас препознатљива Косовска Митровица је монументални Споменик кнезу Лазару, дело вајара Мирољуба Стаменковића, који је 2016. године постављен на кружном току у центру граду. Лазар је представљен са мачем у руци, док другом руком показује према Газиместану.

Споменици вајара Каралејића, у које спадају: Цар Душан, Цар Урош, Српски ратник, Вук Караџић, имају улогу подсетника на славну српску прошлост, али и тренутну ситуацију. Њихово скрнављење од стране албанских екстремиста означава покушај ревизије историје, тежњу ка присвајању простора који је срце српског идентитета. Верски и национални екстремизам Албанаца који се огледа и у девастацији споменичке културе, потискује српски народ са њиховог вековног простора. Поменути споменици су уништени 1999. године у походу екстремних Албанаца за уништење српске културе на Косову и Метохији. Српска уметничка остварења у виду духовне и материјалне баштине се уништавају и замењују другим, што представља јасан покушај наметања туђе традиције и вере.(Елезовић 2006: 261–262).

Јавни уметнички споменици представљају средства за стварање историјске свести о значају простора у контексту самог идентитета Срба на Косову и Метохији. Они су обележје српског културног наслеђа на Косову и Метохији и на тај начин су у вези са српским културним идентитетом. Повезаност споменика са историјским и културним аспектом простора датира од времена њиховог настајања (од 90-их година 20. века). Албански интелектуалци нису крили свој негативан став према њима. Они подизање српских споменика доживљавају као српску хегемонистичку политику у Покрајини,

а српску власт као чиниоца који њиховом изградњом мења културни идентитет простора. Док са друге стране, вандалско уништавање српских споменика изграђених у част српских историјских личности и догађаја, директно угрожава право на сећање на догађаје који представљају основу културног идентитета српског народа. Оно што српском народу на Косову и Метохији улива нову наду јесу споменици који су изграђени након ратних сукоба. Овај споменички талас Срби доживљавају као могућност опстанка на територији Косова и Метохије као делу Србије, и као наду у примену ефективнијих мера заштите српског културног наслеђа.

ЛИТЕРАТУРА

Валтровић 1886: Михаило Валтровић. Поглед на стару српску црквену архитектуру. Београд: Српска Краљевска академија.

Vuković 2011: MarinkoVuković. Pogled na međuodnos, baštine, kulture i identiteta. Arhivski vjesnik (54), 97–113.

Елезовић 2006: Звездана Елезовић. Распеће споменика српске уметности и културе на Косову и Метохији. Баштина (21), 261–262.

Ennaji 2005: Moha Ennaji. Multilingualism, Cultural Identity, and Education in Morocco. Heidelberg: Springer Science & Business Media.

Maliqi 2014: Shkëlzen Maliqi, U: D. Brumund (Ur.). Rat simbola: sećanjena Kosovu, u Monumenti, promenljivo lice sećanja - the changing face of remembrance. Beograd: Forum Friedendiest, 26–29.

Miles 1997: Malcolm Miles. Art, Space and the City: Public Art and Urban Futures. London and New York: Routledge.

Kuljić 2019: Todor Kuljić. Novi javni spomenici u regionu: oružje u građanskom ratu sećanja. Balkan Perspectives (11), 8–10.

Savage 2009: Kirk Savage. Monument wars: Washington, DC, the National Mall, and the transformation of the memorial landscape. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Sassatelli 2009: Monica Sassatelli. Becoming Europeans Cultural Identity and Cultural Policies. New York: PalgraveMacmillan.

Smith 1991: Anthony Smith. National Identity. London: Penguin books of London.

Стојковић1999: Бранимир Стојковић. Идентитет као детерминанта културних права. У: В. Димитријевић (Ур.). Зборник Културна права. Београд: Београдски центар за људска права, 9–97.

Tančić, Elezović 2020: Dragan Tančić, Dalibor Elezović. Political processes in Kosovo and Metohija in a comparative-historical perspective. Baština (50), 109–120. DOI: 10.5937/bastina30-25562.

Flere 1982: SergejFlere. Identifikacija. U: R. Lukić, R. Pečujlić (Ur.). Sociološki leksikon. Beograd: Savremena administracija, 220–221.

Zvezdana M. ELEZOVIĆ

PUBLIC MONUMENT AS A CONSTITUENT OF CULTURAL IDENTITY OF SERBS IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The national and cultural identity of a nation is, among other things, established through the monumental heritage of a certain territory. For Serbs living in Kosovo and Metohija, monuments glorifying the glorious Serbian past (Serbian heroes, rulers, warrior feats) represent a link with the entire Serbian nation and hope for the possibility of survival in that part of Serbia. However, the significance and number of public art monuments in Kosovo and Metohija, as part of the cultural heritage of Serbs, has not been sufficiently researched so far. The exact number of public monuments in the north of Kosmet is unknown, there is no list of these works in the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia. A great number of those monuments is destroyed by Albanian extremists in their desire to destroy the features of the physical and spiritual existence of the Serbs in Kosovo and Metohija.

Key words: public monument, Serbs, Serbia, Kosovo and Metohija, cultural identity.

Рад је предат 8. децембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

УДК 392.51(=163.41)(497.115)"2015"
781.7(=163.41)(497.115)
doi: 10.5937/bastina30-29130

Оригинални научни рад

*Мирјана С. ЗАКИЋ**

*Сања Б. РАНКОВИЋ***
Факултет музичке уметности у Београду

ЗВУЧНА СЕМАНТИКА У САВРЕМЕНОЈ СВАДБЕНОЈ ПРОЦЕСУАЛНОСТИ СРБА У ГРАЧАНИЦИ***

Апстракт: Теренска истраживања музичкофолклорног материјала на простору централног дела Косова и Метохије, вршена у периоду од 2015. до 2017. године, од стране ауторки овог рада, потврдила су, између осталог, очуваност значајног броја традиционалних свадбених обредних радњи и садржаног музичког репертоара у актуелној пракси српског становништв а на овом простору. Такви увиди јесу резултанта сведочења народних вербалних и музичких исказа, а нарочито партиципативног посматрања свадбеног обреда коме смо присуствовале у Грачаници, 6. септембра 2015. године. Фокусирајући се на наше учествовање у свадбеном ритуалу у Грачаници, као на својеврстан парадигматски облик ове процесуалности на широј (назначеној) територији, указујемо на специфичну одрживост традиционалне свадбене праксе, кроз сагледавање акционалних, темпоралних, локативних, персоналних и музичко-поетских система, у дијахронијској и синхронијској равни. Посебна пажња посвећена је музичкој компоненти свадбеног церемонијала, те анализи песама које су најчешће у функцији музичког граничника свадбеног обредног времена.

Кључне речи: свадбени обред, Грачаница, звучна семантика, анализа и компарација музичко-поетских текстова.

У оквиру досадашњих истраживања музичкофолклорног материјала Косова и Метохије најмања пажња је усмерена на централни део ове области, то јест на територију која се простире од Вучитрна до Урошевца и омеђена је Чичавицом и Ситницом према суседној Метохији (Марковић 1970: 398). Увидом у резултате постојећих етномузиколошких испитивања, ауторке

* Ванредни професор на Катедри за етномузикологију, mira.zakic@gmail.com
** Доцент на Катедри за етномузикологију, sanjaetno@gmail.com
*** Овај текст је настао у оквиру рада на пројекту „Музичка и играчка традиција мултиетничке и мултикултуралне Србије“ (бр. 177024, Факултет музичке уметности), који је започет 2011. године, под покровитељством Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије..

овог рада су опредељиле своју научну пажњу ка поменутом – најмање испитиваном подручју, а у циљу стицања нових сазнања о српској културној баштини. У том смислу, теренске опсервације средишњег дела Косова и Метохије спровођене су од 2015. до 2017. године, када је забележена вредна музичкофолклорна грађа у укупно 27 насеља која окружују Вучитрн, Приштину, Грачаницу, Липљане и Урошевац.[1]

У оквиру разбокореног жанровског циклуса на истраженом простору још увек је виталан корпус музичких нумера које се изводе у оквиру свадбеног обреда. Церемонија склапања брака представља сложен акционални, темпорални, локативни, персонални, музички и вербални систем (Толстој 1995: 141) – заснован на реорганизацији породице и промени статуса младенаца њиховим ступањем у нову заједницу (Иванова 1998: 7–13). У том смислу, свадба представља обред прелаза који има елементе театра, са посебно израженим улогама „снашке" (невесте), младожење, њихових родитеља, старејка, кума, девера, чауша, барјактара, „мешаље", „бачице"[2] и других.

Како бисмо што адекватније сагледале структуру свадбеног церемонијала опредељиле смо се за етнографску методу и бележење комплексних наратива бројних испитаника, као и за парципативно-акциони приступ који је подразумевао учешће са посматрањем на свадби, која је одржана 6. септембра 2015. у Грачаници.[3] За време овог свадбеног весеља примећена је важна улога различитих музичких форми у оквиру обредне процесуалности. Током централног дана свадбе сучељавају се две просторне перспективе у којима се одвијају све обредне радње, а чине их невестина и младожењина кућа. У оквиру ових локација функцију музичких граничника свадбеног времена имају песме „Ој, убаво девојко" (пример бр. 1)[4] и „Кум Бога моли" (пример бр. 2). Први звучни знак представља пример „Ој, убаво девојко", који најављује одлазак сватова по младу и „пребацује" акционални систем на ново место догађања.[5]

1 Резултати испитивања публиковани су у оквиру монографског издања (Ранковић–Закић 2019).

2 „Мешаља" је жена која меси хлебове на свадби, док „бачица" припрема храну.

3 Важно је назначити да је након бомбардовања Србије 1999. године, Грачаница постала административно средиште за српско становништво централног дела Косова и Метохије, које је после ових догађаја протерано из Приштине. Поред тога, церемонија склапања црквеног брака за становништво читаве области најчешће се одвија у манастиру Грачаница, задружбини краља Милутина из 14. века, која је посвећена Успењу Пресвете Богородице.

4 Услед великог акустичког шума, узрокованом буком електричних инструмената у тренутку извођења ове песме, снимљени звучни материјал није било могуће транскрибовати, те смо као илустрацију ове вокалне нумере уврстиле пример из суседног насеља (Чаглавице), који садржи идентичан текст и готово исти музички израз у односу на пример из Грачанице.

5 Након певања, поворка младожењиних рођака одлази по „снашку", изузев свекрве која остаје код куће.

Долазак пред снашкину кућу означен је низом сукцесивних чинова којима се савладавају постављене препреке и, уједно, симболично тражи дозвола за улазак у други обредни простор. Младожења пуца из пушке и обара јабуку закачену на капији, а онда мушкарци „пију здравицу", тј. изводе песму „Кум Бога моли", намењујући је домаћину, куму и старејку. Након уласка у кућу, девер преузима невесту уз низ активности намењених превазилажењу опозиције *ми – они*, тј. *наше – туђе*, која се односи на младине и младожењине сватове.[6] Снашкин излазак из родитељског дома такође је обележен интерпретацијом песме „Ој, убаво девојко", као објавом завршних радњи којима се девојка растаје од своје породице. Пре него што сватови поведу младенце на црквено венчање, блиска рођака спремна за удају води коло носећи српску заставу у десној руци.[7] Последњи чин који је везан за двориште девојачке куће подразумева извођење *младиног кола*.[8] У музичком смислу ова игра представља вокално-инструменталну верзију било које популарне песме са датог подручја која поседује играчки импулс и уклапа се у тротактни кореолошки образац.[9]

Супротстављање два обредна простора превазилази се венчањем, које се одиграва у манастиру Грачаница. Излазак младенаца у порту наговештава бацање бидермајера и извођење најпре *мушког кола* (уз песме: „Оро се вије крај манастира", „Кићенице, млада невесто", „Ч'гловчанке, све девојке", „'Ајде Стамена, бела румена", „Што гу нема Цвета кроз обор да шета?", „Билбил пиле, не пој рано", „У село кавга голема"..., као и уз пратњу мањег инструменталног састава[10]), а потом и игара: *моравац, чачак, Жикино коло*, такође типичног плесног репертоара овог простора.[11] Назив *мушко коло*

6 Младу преузима девер који пред вратима снашкине собе плаћа њеној родбини и симболично купује младу. Он улази у невестине одаје носећи дарове у виду погаче, прстена и флаше вина. Након тога ломи погачу изнад младине главе, наздравља јој и обоје отпијају по гутљај вина. Следи даривање новцем, бурмом и ципелама, што је праћено коментарима снашкиних рођака: „Богами девере, ципела је много велика. Мораш да ставиш нешто да не клима!" (транскрипт интервјуа са Дивном Ћирковић, 15. 9. 2017, Кузмин).

7 Заставу са којом девојка игра уноси барјактар у младину кућу. Девојка која успе да је украде може да води коло и тражи откуп од барјактара.

8 Током извођења *младиног кола* невеста је на месту коловође и игром се опрашта од своје породице.

9 Кретање у простору реализовано кроз тротактни образац, који је посебно заступљен на Косову и Метохији, у етнокореолошкој литератури експлицирале су Љубица и Даница Јанковић, наводећи да „има пуно наших народних кола која се изводе, два корака десно један корак лево. Такав тип у народу се назива *Лако коло* и *Лесното*" (Јанковић–Јанковић 1949: 47).

10 Током снимања свадбе у Грачаници имале смо прилику да посматрамо тренутак када су сватови са младенцима изашли након венчања, а у порти манастира су их дочекали музичари, од којих је један свирао хармонику, а други контрабас.

11 Исти репертоар, са разноликијим плесним нумерама, забележиле смо и у контексту свадбеног ритуала, испред младиног и младожењиног дома, у појединим селима Биначке Мораве (у Пасјану и Партешу, 2016; у Кметовцу 2018.), што указује на својеврсну једнообразност примера извођених у датом контексту, а с тим у вези и на потребу за чувањем музичког и плесног наслеђа на широј територији Косова и Метохије.

реферише на некадашњу праксу родно засебних игара, која је током 20. века преображена у заједничко учешће мушкараца и жена у овим плесним контекстуалним ситуацијама.[12]

Слика 1. Коло испред манастира Грачаница.

Централни догађај у младожењином дому представља долазак сватова са младом, који се најављује „напијањем здравице" почетним стиховима „Кум Бога моли". Следи низ чинова које невеста обавља испред куће у циљу опстанка брачне заједнице, плодности и напретка читавог домаћинства, као што су: стајање на колац који је забоден у земљу, ломљење погаче изнад њене главе, подизање мушког детета, бацање сита на кров куће, улазак на врата са две погаче.[13]

12 Са дијахронијског аспекта, од посебне је важности коментар сестара Јанковић да су „раније косовске игре биле строго одељене по половима", док је „у последње време почело (...) мешање играча и играчица, нарочито по градовима. У Приштини је први пут играло мешовито коло приликом неке народне свечаности код конзула 30. септембра 1908" (Јанковић 1937: 36). Из усменог сведочења Стојана Максимовића из Грачанице сазнајемо да су све до 60-их година прошлог века *мушко коло* играли мушкарци држећи се за рамена. Савремена пракса показује потпуно другачију слику, будући да данас ову игру изводе сви сватови тако што коло поведе мушкарац који држи српску заставу, док се поред њега хватају младенци и остали учесници обреда. У погледу кореолошког обрасца и вокално-инструменталне пратње која је базирана на песмама из локалног репертоара, игра је еквивалентна *младином колу*. Разлика међу њима се огледа у томе што се *младино коло* изводи у дворишту њеног дома и води га невеста, док се *мушко коло* игра испред манастира са мушкарцем као коловођом. Према тумачењу дугогодишњих свирача на косовскометохијским свадбама, Новице и Чедомира Младеновића из села Ливађе, *мушка кола* су праћена песмама јер није прикладно да млада која учествује у игри изводи *чачак* или неку другу игру брзог темпа која захтева динамичније покрете тела.

13 Приликом изласка из аутомобила у младожењином дворишту невеста мора да стане ногом на колац који се забада у земљу, а потом добија сито са житом и бомбонама

Слика 2. Ломљење погаче изнад младине главе.

Приликом присуства на свадби у Грачаници забележена је већина описаних радњи, као и интерпретације појединих вокалних и вокално-инструменталних облика. Песма „Ој, убаво девојко", у конкретном случају, изведена је у тренутку када млада по први пут улази у нови дом. Певају је младожењине рођаке позиционираће поред улазних врата, разграничавајући тиме активности које су спровођене изван дома од оних које ће се одвијати у самом дому. У младожењиној кући врше се радње којима се симболично преносе дужности са свекрве на снају, уз међусобно даривање.[14] Након тога, свекар и свекрва излазе у двориште носећи на раменима ћебад коју им предаје снашка, уз инструментално извођење неке од популарних „старовремачких" песама. Они отпочињу игру током које сватови збијају шале квасећи их водом и китећи их паприком и луком. Следи одлазак на свадбени ручак и весеље, уз музицирање вокално-инструменталног ансамбла који забавља госте.

које прво баца према сунцу, затим напред, па са стране. После тога, млада покушава да баци сито на кров три пута, при чему би сито требало да се задржи на крову како би и она остала у новом дому. Након тога се над снашином главом „крши слатка погача", чије делове узимају момци и девојке, како би и они у будућности засновали брачне заједнице. У циљу плодности невеста три пута подиже мушко дете, а онда га дарује. Пре уласка у кућу свекрва јој доноси маст коју маже на врата, а „мешаља" јој даје две погаче и две флаше вина. Држећи погаче испод мишке и флашу вина у рукама, млада прескаче преко прага трудећи се да га не додирне.

14 По уласку у младожењину кућу снашка прилази шпорету и промеша јело које се налази на њему, а затим гранчицом џара жар. Након тога улази код свекрве, која ставља коцку шећера на колено како би снаја морала да клекне и узме шећер устима. Постоје наводи да би обе требало да загризу исту коцку шећера и то са супротних страна. Ради слоге са свекрвом, снашка јој седа у крило како би је свекрва „клацкала". По обављању наведених радњи, млада дарује свекрву и свекра ћебетом, а свекрва невести даје златан накит.

Слика 3. Коло у младожењином дворишту.

„Првич" је назив за први дан након свадбе (понедељак) када, према патријархалним законима, младини родитељи по први пут посећују младенце.[15] Међутим, данас и они присуствују свадбеном весељу у каснијим поподневним часовима (уз звуке модерних састава са електричним инструментима и озвучењем). Завршни чин свадбеног обреда је одлазак младенаца код старог свата, како би допринели благостању и напретку његовог домаћинства.

Сигнална функција наговештавања значајних ситуационих момената, као што је речено, испољена је извођењем песме „Ој, убаво девојко" (пример бр. 1), коју карактерише: интерпретација искусних певачица; мелострофа изграђена из једног стиха седмерачке версификације, базираног на понављању иницијалног четворосложног чланка са трећи пут додатим и тросложним; високо позиционирани извици у медијалном и каденцијалном делу, који опонирају уже амбитусној (тетракордалној) и силазно усмереној мелодици основног стиха; богата орнаментика са „квоцајућим звуковима" специфичног квалитета – "clocing sounds" (Bartok 1951: 77); мелизматичан ток у оквиру слободног (parlando rubato) ритмичког система. Занимљиво је да су поетске варијанте ове песме (у смислу сличног почетног стиха

15 Некада је „првич" подразумевао први дан када невестини родитељи долазе у госте, уз извођење бројних радњи којима је млада симболично прихватана као нови члан породице. Поред тога, изводиле су се бројне радње којима се млада прихватала као нови члан породице. Тако је невиност „снашке" проверавала свекрва, а ако је невеста била поштена ујутру се кувала врућа ракија. Након тога, млада је ишла на воду са тестијама како би госте посипала да се умију. Њена дужност је била да гостима кува кафу, за шта је добијала новац на тацни.

„О, јубава, јубава девојко"), извођене такође у контексту свадбеног обреда, бележили и ранији истраживачи у Грачаници, крајем 19. и у првим деценијама 20, века, попут Милојка Веселиновића (Веселиновић 1895: 53-54), Дене Дебељковића (Дебељковић 1907: 191, 197, 205, 212) и Стевана Мокрањца (Мокрањац 1996: 130), које су семантички и нумерички знатно информативније и испеване у десетерачкој ферсификацији (више о томе видети у: Ранковић–Закић 2019: 104-107). Поред јасних разлика у поетској компоненти, које се евентуално могу приписати редукцији поетског садржаја ових песама у савременом тренутку, потребно је истаћи и извесну мелодијску сличност Мокрањчевог примера (Мокрањац 1996: 130, пример бр. 104б) са актуелно изведеним примером, која се испољава на нивоу силазног интонативног покрета у оквиру такође квартног амбитуса и завршног извикивања.

Други вокални исказ у функцији својеврсног свадбеног маркера, извођена на капији оба домаћинства (и код младе и код младожење), представља речитативну интерпретацију здравице „Кум Бога моли" (пример бр. 2). Интерпретирају је искључиво мушкарци на начин троструког излагања основног стиха (истог садржаја петосложне структуре и трећи пут – седмосложне) и припевног рефрена. Здравица се намењује најпре куму, потом домаћину и старом свату. Текстуалну варијанту ове здравице обимнијег садржаја забележио је Дена Дебељковић на територији Косова Поља, уз напомену да је извођена вече уочи свадбе када „старојкови и домаћинови момци устану на ноге, па два и два вичу" (Дебељковић 1907: 190). Сличну верзију записао је и Миодраг Васиљевић у Вучитрну, која садржи знатно развијенију мелодијску линију у односу на пример из Грачанице (Васиљевић 1950: 158, пример бр. 314).

Поред традиционалних вокалних облика и оних извођених уз плес, који су део савремене свадбене праксе, поједине песме остале су само у сећању малобројних казивача на испитиваном простору. Међу њима је пример „Бричи ми се млади младожења", некада интерпретиран у тренутку када се младожења и тим путем припремао за овај свечани чин. Посебну драмску динамику свадбеној процесуалности у ранијем времену давало је „плакање невесте", као особен вид опраштања „снашке" од својих најмилијих. Такав начин исказивања емоција одавно се не може чути на свадбама од Вучитрна до Урошевца, мада и данас постоје певачице које су својим музичким реинтерпретацијама (наравно, изван дате контекстуалне ситуације) успевале да дочарају психолошко стање невесте која тужи.

Свакако да се (и) на примеру савременог свадбеног обреда уочавају динамични друштвени процеси, праћени модернизацијом не само на музичко-поетском плану, већ и у вршењу извесних радњи у току свадбеног церемонијала. Једна од новина односи се „на присуство фотографа и камермана који бележе сваки тренутак обреда. Као добри познаваоци свадбене

процесуалности, они често дају сугестије невести и другим учесницима, саветујући их како да изводе поједине обредне чинове. На тај начин активно учествују у „реконструкцији" најважнијих сегмената свадбе и доприносе њиховом континуитету у оквиру локалне заједнице" (Ранковић-Закић 2019: 116), чему смо сведочиле присуством на свадби у Грачаници.

ЛИТЕРАТУРА

Bartok 1951: Bela Bartok. *Serbo-Croatian Folk Songs. Texts and Transcriptions of 75 Folk Songs from the Milman Parry Collection and a Morphology of Serbo-Croatian Folk Melodies*. New York: Columbia University Press.

Васиљевић 1950: Миодраг А. Васиљевић. *Југословенски музички фолклор, I: Народне мелодије које се пјевају на Космету*. Београд: Просвета.

Веселиновић 1895: Милојко В. Веселиновић. *Поглед кроз Косово*. Београд: Издање трговине Јевте М. Павловића и компаније.

Дебељковић 1907: Дена Дебељковић. „Обичаји српског народа на Косову Пољу", *СЕЗ*, кн. VII. Београд: СКА, 173–332.

Иванова 1998: Радост Иванова. „Свадба као систем знакова", *Кодови словенских култура*, бр. 3. ур. Дејан Ајдачић. Београд: Clio, 7-13.

Јанковић 1937: Љубица Јанковић. „Народне игре на Косову", *ГЕМ у Београду* XI, 1–16.

Јанковић–Јанковић 1949: Љубица С. Јанковић –Даница С. Јанковић. *Народне игре*, кн. V. Београд: Просвета.

Марковић 1970: Јован Ђ. Марковић. *Географске области СФРЈ*. Београд: Универзитет у Београду: Грађевинска књига.

Мокрањац 1996: Стеван Стојановић Мокрањац. *Етномузиколошки записи*, том 9. ур. Драгослав Девић. Књажевац: Музичко-издавачко предузеће „Нота"; Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ранковић–Закић 2019: Сања Ранковић –Мирјана Закић. *Српско пјевачко наслеђе централног дела Косова и Метохије*. Нови Сад: Матица српска.
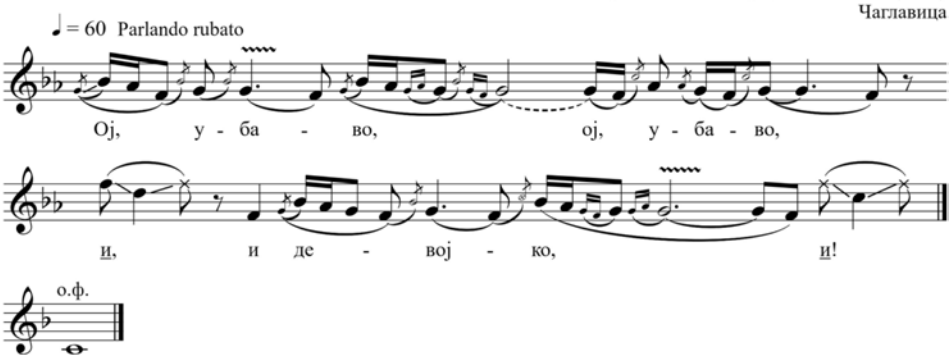
Толстој 1995: Никита И. Толстој. *Језик словенске културе*. Ниш: Просвета.

МУЗИЧКИ ПРИМЕРИ

Пример бр. 1

Ој, убаво и девојко

Видосава Нићић, рођ. Милићевић (1938)
и Загорка Јанчетовић, рођ. Танасковић (1949)
Чаглавица
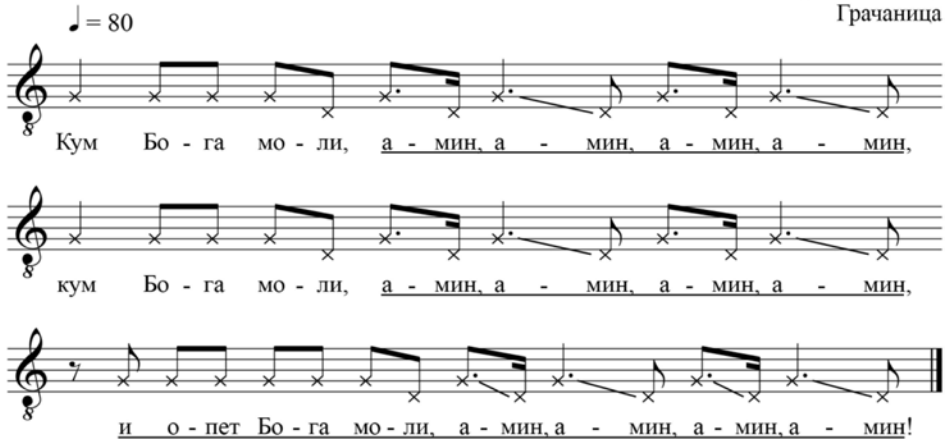

Ој, убаво, ој, убаво, и,
и девојко, и!

Ој, убаво и девојко,
ој, убаво и девојко,
ој, убаво и девојко.

Пример бр. 2

Кум Бога моли

Драган Ћирковић (1984)
Грачаница

Кум Боīа моли, амин, амин, амин, амин,
кум Боīа моли, амин, амин, амин, амин,
и ойеī Боīа моли, амин, амин, амин, амин!

Кум Бога моли!
Старејко Бога моли!
Домаћин Бога моли!

Mirjana S. ZAKIĆ
Sanja B. RANKOVIĆ

SOUND SEMANTICS IN CONTEMPORARY WEDDING PROCESSUALITY OF SERBS IN GRAČANICA

Summary

This paper is based on a field research of musical and folkloric materials of the Serbian population in the central part of Kosovo and Metohija, which was conducted in the period from 2015 to 2017 by the authors. During the specified time period, the authors recorded extensive collection of materials dominated by various forms of vocal expressions, and a special place is given to the wedding songs which are part of various ritual activities present in the current practice of the area. It is a part of the testimony of folk verbal and musical statements, and especially the participatory observation of the wedding ceremony that we attended in Gracanica, on September 6, 2015. Focusing on our participation in the wedding ritual in Gracanica, as a sort of paradigmatic form of this process in a wider (specified) territory, we point to the specific sustainability of traditional wedding practice, through consideration of actional, temporal, locative, personal and musical-poetic systems, in diachronic and the synchronous plane. Special attention is given to the musical component of the wedding ceremony, as well as the analysis of songs which usually function as a musical time frame of the wedding ritual. Perceiving musical characteristics of the songs through the analysis of melodies, tonal sequences, meters and other features will enable perception of the characteristics of the genre itself. Nevertheless, locating musical texts in a certain time and space enhances the importance of singing performances within the entire ritual complex.

Key words: wedding ritual, Gracanica, sound semantics, analyses and comparison of musical-poetic texts

Рад је предат 1. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПЕДАГОГИЈА

УДК 791.011:316
doi: 10.5937/bastina30-29221

Прегледни рад

*Тамара С. РАТКОВИЋ**
Универзитет Сингидунум
Факултет за физичку културу и менаџмент у спорту, Београд

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА СПОРТА У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Апстракт: Сам феномен спорта је изразито вишезначан, те се њиме можемо бавити с физикално-моторичког становишта, али га истовремено можемо сагледавати и као шири друштвени и хуманистички феномен. Различита дефинисања и приступи спорту имплицирају потребу за увођењем систематске концепције која може да допринесе бољем сагледавању значења и улоге спорта, не само у животу појединца, већ и целог друштва.

Савремени спорт се не односи искључиво на сфере индивидуалних и приватних избора, већ у своју реализацију укључује велики број људи, те има широк друштвено социјални и културни значај. Овај рад истиче да уз помно праћење и анализирање из угла друштвено-хуманистичких наука, спорт захтева и исцрпно анализирање са других аспеката; како би могао све више постизати своје аутентичне циљеве и стварати подстицаје свеобухватног развоја, не само сваке индивидуе, већ и промоције читавог друштва. Овакав приступ спортској стварности омогућава вредновање способности, моделовање стилова живота као одговор на нове потребе савременог човека, процену утицаја на лично и колективно понашање те диференцијацију битног од небитног. Досадашња пракса развоја спорта у свету јасно показује да је немогуће замислити живот савременог човека само са економских аспеката. Мултидисциплинарним приступом не искључује се доминантна значај економског аспекта развоја спорта у односу на социјални, културни, здравствени, медицински, еколошки… Наведени ставови усмеравају на нужно укључивање стручњака различитих профила у истраживање развоја самог спорта, али потврђују и тезу да истраживања економских аспеката не могу заобилазити и занемаривати резултате истраживања која полазе са другачијих неекономских позиција.

Кључне речи: спорт, феномен спорта, друштвено-хуманистички феномен, савремено друштво.

* докторанткиња, sandra.irsevic@gmail.com

УВОД

Бројни приступи и различита дефинисања спорта имплицирају потребу увођења научне концепције која би допринела бољем сагледавању значења и улоге спорта у животу појединаца и друштва. Филозофија спорта праћена је дозом оптимизма ка свим процесима који се могу из спорта развити као идеалног етичког модела за једно боље друштво. Овај рад истиче да без обзира што спорт представља вишегодишњу филозофску утопију, зна се да следећи ову утопију према успеху, може да се напредује у изградњи бољих и праведнијих социјалних друштава као и демократичности. Филозофија спорта разматра вредности и етику као главна питања његових подручја истраживања (Parry, 2007).

Ова филозофија има за циљ да тумачи вредности спорта у оквиру општег контекста представљених општом аксиологијом (систем људских вредности и њеног научног истраживања), (McNamee, 1998). Тумачење тих вредности никада не жели бити ограничено на санкционисање дискурса у случају неправилног понашања, непоштовања или кршења правила. Социолошке карактеристике спорта као друштвеног феномена ослањају се на: физичке потребе човека за кретњом, на физичку и енергетску активност; кроз системе друштвених вредности на реализацију индивидуалних резултата код врхунских спортиста; на то да је спорт јавно и друштвено добро које за циљ има чињеницу да игра задовољава емоције; да кроз своје деловање утиче на оне аспекте друштва који се односе на зближавање, а понекада и на раслојавање односно сукобљавање. Људски живот у већини свог времена састоји се од радњи које за последицу имају остваривање постављених циљева. Бити човек, остати жив као човек значи бити активан и креативан homo creator & homo performator (*Човек творац – Човек извођач*). Уколико се и спорт погледа кроз призму деловања, живот чини активним, креативним и аутентичним.

СПОРТ И ДРУШТВО

Концепт спорта представља континуирани процес индивидуалног развоја и трансформације у којем спорт као људска пракса омогућује особи да усклади свој ум, тело и душу и да интегрише свој сопствени идентитет и самосвест унутар друштва и његових чистих вредности, анти-вредности и мешовитих вредности (Isidori, 2015). Досадашњи развој спорта у свету, својом мобилношћу и експанзивношћу раста, својом разноликошћу те брзим, честим и неочекиваним променама, доказује исправност нове и другачије логике у истраживању феномена спорта (Ратковић, 2019, стр. 9, докторска дисертација).

Многа досадашња истраживања указала су на ефекат који спорт има у друштву кроз привлачење маса и промоцији одређених друштвених норми

и понашања. Спорт се може посматрати и истраживати са кинезиолошког аспекта, затим са аспекта забаве, али и са пословно економског аспекта (Шкаро & Стипетић, 2016). Због великог интересовања који спорт изазива овај рад истиче да је он масовна светска друштвена појава која је постала много више од забаве и такмичења. У рекреативном смислу, спорт друштву даје здраву димензију са смањивањем негативних последица које савремени начин живота носи. Спорт има веома велику вредност за друштво. Спорт појединца или спорт унутар породице директно утиче на ранију социјализацију детета и јачање мултидимензионалног нуклеуса породице, а касније кроз активно бављење и укључивање у разне гране спорта као и кроз такмичења, развија и утврђује морално-етичка начела, даје подршку здравствено физичком статусу те формира подједнако индивидуалну и универзалну матрицу социологије друштва.

"Сīорī је, социолошки īледано, друīīвена īојава са сīецифичним друīīвеним функцијама. Он је израз друīīвених īоīреба, а īо īодразумева њеīову овисноīī од друīīва, али и друīīва од сīорīа." (Бјелајац, 2006)

Поред општих начела научно-истраживачког рада, односно ширења научног сазнања о спорту, у овом раду се истиче и модел иновације спорта као компоненте социјалног друштва. Спорт је пронашао своје место и када се проматра кроз призму културе и политике. Овај рад показује да културолошки може да се гледа на спорт кроз његову примену у свакодневним активностима, начину живота, навикама и комуникацијама једног друштва, али и кроз хуманистички импулс који се у друштву ствара повезивањем људи разних верских, политичких, социјалних и других опредељења. Улога спорта у једном друштву не може само да се огледа кроз призму њега самог, већ кроз утицај и повезаност коју има са осталим подручјима живота-привреде, економије, комуникације и медија, политике. Политика је са друге стране увек имала своје интересе унутар самог спорта, а посебно код политичке елите која је директно или индиректно била укључена у финансирање и улагање у спорт и спортске манифестације потребом за повезивањем са свеобухватним друштвеним и популистичким карактером интегрисаним у спорт. Самим тим спорт може имати велики допринос и улогу у једном друштвеном систему.

Спорт као глобални феномен распрострањен је у целом свету и доступан готово свим друштвеним групама, независно од њихових расних, верских или других уверења. У слабије развијеним земљама рекреативан спорт је мање заступљен због слабије економске моћи становника као и дисперзије занимања популације, док је у богатим, високо индустријализованим земљама заступљен у већој мери. Професионални спорт је карактеристична искачућа веза за сва савремена друштва кроз сублимацију етичких икомпетативних тежњи и принципа.

Кроз векове спорт се развијао подржавајући другачије вредности и циљеве. Од утицаја на образовање у друштву, физичку спремност, жељама и амбицијама за такмичењем и освајањем награде, прављењем спектакла од самих такмичења, хедонизма, развоја свести о друштвеној и националној припадности, приближавање и повезивање народа, нација или раса или раздвајања са друге стране; спорт може много да нам каже о једном друштву, једној нацији.

СПОРТ У ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Сагледавањем социолошких аспеката спорта и упоређивањем са кретањима друштава, тенденцијом промене друштвених матрица уочава се корелација као неминовност. Промене друштвеног окружења утичу на промене у спорту самим тим економски аспекти се преливају у све поре чиниоца друштва, тиме и спорта. Глобализацијом тржишта, глобализацијом економских система неминовно долази и до глобализације спорта и спортског тржишта кога сагледавамо кроз регулативу и интеракцију понуде и потражње спортских производа и услуга. Интернационализација спорта као кретња самог друштва догађа се паралелно са интернационализацијом тржишта, а тиме и трендови тржишта неминовно утичу на кретње и промене у самом спорту. Интернационализацију спорта можемо сагледавати као прелиминарну фазу глобализације где се национална спортска удружења и догађаји проширују на део света кроз одређене дисциплине, а убрзавањем глобализације кроз нова информационо-комуникацијска решења и превазилажењем просторно временских баријера неминовно долази до глобализације спорта.

Глобализација спорта се десила истовремено и кроз интердисциплинарну глобализацију свих фактора савременог друштва. Спорт, у последњих неколико деценија, карактеришу драстичне промене његове базичне функције и природе, његове организације и места у друштву.

Уочавањем покретљивости привреде кроз проток и размену капитала, радне снаге, технологије и културе уочавамо елементе глобализације у спорту и намеће се закључак да логика глобализације потпуно захвата све елементе спорта. Утицај целокупних глобалних, економских и друштвених промена у свету деловало је на све сегменте друштва па тако и на спорт и спортске гране. Спорт је постао и најуочљивија грана друштва која је захваћена глобализацијом.

Спорт и спортска индустрија, које кроз економски калеидоскоп можемо посматрати као грану привреде, подложни су променама и прилагођавањима сходно датом моменту аспирацијама и потребама друштва. Самим тим, спорт индиректно задире у веома широк друштвено привредни простор мењајући се и прилагођавајући се, како се и само друштво мења и адаптира.

Глобално тржиште ствара биполитичку структуру зато што је и сама продукција постала биполитичка. То би значило да национална држава располаже диспозитивима дисциплинарног друштва у организовању функционисања моћи и динамике консензуса, конституирајући истовремено социјалну и продуктивну интеграцију као и одговарајуће моделе држављанстава – док са друге стране, глобално тржиште развија диспозитивне контроле које заузимају све аспекте живота трансформишући их према моделима држављанства и продукције, што користи тоталитарној манипулацији свих врста делатности, животне средине, социјалних и културних односа (Ратковић, 2019: 26).

Савремено глобално окружење, које је обележено динамичким, дисконтинуираним, нелинеарним и неизвесним брзим променама подразумева виталност спорта као отвореног социјалног система искључиво с врхунском реализацијом и ниским трошковима у свим активностима. Како је стварност заправо друштвено конструисана, може се сматрати да не истражује стваран изглед друштвеног света, већ сваки научник посматра стварност онаквом каквом је он види и доживљава. Управо због тога, потребно је бити рефлексиван и појаснити став који се заузима у посматрању неког проблема или модела који представља стварност. На глобалном социолошком подручју и подручју међународних односа, једнако као и у бројним другим подручјима, релевантно је утврдити чињенице за које се сматра да ће значајније утицати на будућа кретања, па у том миљеу покушати, уз одређене симулације, проширити хоризонте и понудити директне и индиректне одговоре (Ратковић, 2019., стр. 1).

С обзиром на чињеницу да се спорт не разликује пуно од друштва којем припада, онда је отребно фокусирати се на истраживање његова "дубљег значења" унутар ширега друштвеног контекста. Тако, социолози критички преиспитују спорт постављајући питања, зашто у неком друштву људи толику пажњу дају стварању врхунских спортиста по принципу "брже, више, јаче", што нам говори о вредностима система одређенога друштва, како спорт утиче на ширење образаца патријархата, друштвених класа, расе и етницитета, (не)једнакости шанси, фер-плеја, насиља и агресивности.

СПОРТ КАО САСТАВНИ ДЕО ДРУШТВА

На феноменологију савременог спорта не можемо гледати кроз призму индивидуалних и приватних избора јер је он феномен од изузетног друштвеног, културног и привредног значаја. Њиме се баве многе професије и струке, па као такав уз стручан надзор, праћење и тумачење друштвено хуманистичких наука захтева "одважно сучељавање, како би могао све више постизати своје аутентичне циљеве помоћи и потицаја интегралнога раста особа и промовисања друштва" (Ратковић, 2019: 10).

С обзиром на убрзане тенденције начина живота, спортска стварност омогућава генерисање и вредновање начина и стила живота, у зависности од потреба, утицаја и ефекта који оставља на индивидуално и колективно понашање, сагледавање вредног од безвредног. С обзиром на постојање бројних изазова, од којих су многи својствени хуманистичким и друштвеним наукама у целини, намеће се чињеница да се данас научно-аналитички и научно-критички приступ феномену спорта, био он етнолошки, социолошки, историјски или политиколошки, не може адекватно артикулисати само кроз анализу те критику културе и друштва" (Ратковић, 2019).

У савременом друштву спорт постаје предмет интереса разних профила научника. Зато као научно дисциплина интегрише и захтева елаборирање научника многобројних научних дисциплина.

Спорт је једна од темељних друштвених институција, недељив од структуре друштва и институције породице, економије, медија, политике, образовања и религије, као и саставни део свакодневнога живота људи широм света (Перасовић & Бартолуци, 2007: 105-119.) Исто тако, спорт је институционализована такмичарска активност јер се темељи на стандардизираним, унапред одређеним правилима, а укључује снажно физичко напрезање или употребу релативно комплексних физичких вештина у којем је учествовање мотивисано комбиновањем личног задовољства и спољних награда (Coakley, 2014).

Спорт уз многе васпитне и афирмативне улоге које има за друштво укључује и друге феномене као што су економско-привредни који утичу на платни биланс и БДП једне земље.

Уколико га посматрамо као шири друштвено хуманистички феномен коју искључиво произлази из параметара који су повезани са спортом и последицама које произлазе из њега, можемо „спорт проматрати кроз спонтаност и препуштање искуству живљења" (Ратковић, 2019: 12.).

„Наука је подељена у многобројне дисциплине, стално стварајући нове ниже дисциплине. Као последица, физичар, биолог, психолог и научник из друштвених наука, затворени су у својим властитим универзумима и тешко је чути и реч из једне чауре у другу. (…) Еволуцијом модерне науке сусрећемо изненађујући феномен. Независно један од другог, у различитим пољима, развили су се слични проблеми и концепције" (Von Bertalanffy, 1968: 13.)

Потреба да посматрамо целину, а не само њене делова, изронила је не само из различитих научних дисциплина, него и на различитим крајевима света, међу ауторима различитих политичких и социјалних оријентација. Комплексан састав по дефиницији садржи „бројне компоненте и међувезе, интеракције и међу зависности, које је тешко описати, разумети, предвидети, руководити, дизајнирати и/или мењати" (Magee & Weck, 2004). Једном када се прихвате и усвоје одређене појаве, више их не сматрамо комплексним.

Схватањем свих тих сложености схватамо и факторе који утичу на здравље организације, као „стање потпуног физичког, менталног и социјалног благостања, а не само одсуство болести и изнемоглости" (Жугај, Шехановић & Цингула, 2004). Системско размишљање је један од начина решавања сложених, комплексних проблема који утичу на нарушавање здравља организације. „Сагледавајући целине учимо како да промовишемо здравље и одрживост система. Тако Сенге истиче занимљивост да речи „здравље" (енгл. health) и целина (енгл. whole) имају исти корен те да је „нездравост данашњег света пропорционална нашој неспособности да га гледамо као целину". Сличност постоји и у српском језику у истом корену речи „целина" и „исцелити" (оздравити). Да бисмо то учинили, системско размишљање нуди нам језик који започиње реорганизацијом нашег начина размишљања" (Senge, 2009).

Промена начина размишљања од сагледавања појединачних догађаја, ка сагледавању процеса и структура који су део већег система од појединца, али на којег и појединац такође може утицати, те сагледавање својстава система као целине, теоријска је основица системског размишљања. Специфичност системског приступа огледа се управо у томе да је примењив на сваки систем у друштву, у којем нема „специфичних" или „другачијих" подсистема. Видети и моћи препознати разлику, први је корак у стварању знања о предметима и појавама, чиме онда можемо превазићи и њихову специфичност. Кад упознамо ствари и појаве, оне више не изгледају комплексне, хаотичне или само сложене.

ЗАКЉУЧАК

Спорт је од изузетног значаја за сваку земљу и његово друштво, а посебно уколико се посматра са здравственог, културолошког, социолошког и економског аспекта. Он је недељив део друштва и као такав даје велик допринос у индивидуалном развоју сваке особе понаособ, у његовом правилном и здравом начину организовања слободног времена и деловања на здравствене аспекте живота. Делује на физички, друштвени и социјални развој појединца, али и на развој културног плурализма, односно на стварање здраве комуникације између различитих опонената.

Сложени феномени захтевају замршене и диференциране теорије као што се то може видети увидом у филозофску антропологију. Само питање човековог постојања и смисла живота може да нас наводи на то да се и сам људски живот састоји од радњи које имају за циљ постизање особног постигнућа и ангажмана. Спорт као такав и стиче епитет сложеног феномена који у свету институција обликују администрације, делегације, бирократије итд. један од ретких резервата за правилно понашање, личне перформансе и виталност живота.

Активни спорт остао је као истинска акција у свету превладавајућих институција и кодификација. Бити човек, бити жив, значи бити активан и креативан, а то је могуће онда када делује и када се креће (и физички и психички). Спортско деловање не може се делегирати, постићи наменски, претварати се или прикривати. Оно се искључиво постиже личним трудом, одрицањем, посвећеношћу и залагањем. Лични осећај слободе могао би се стећи и материјализовати ако се успешно однесе победа над собом или симболично над противником или природном препреком. Јер, само спортиста који се слободно посвећује напорном режиму тренинга способан је за изванредна постигнућа. Уз принцип економског и социолошког постигнућа постоји барем један социопсихолошки, али и социофилозофски принцип. Према социофилозофском принципу човек је биће постизања, и треба разликовати између слободно изабраних, самомотивисаних постигнућа и тек секундарно мотивисаних или чак истргнутих постигнућа. Феноменолошки и филозофски гледано, врло су различити.

Ова врста начела социјалног филозофског постигнућа треба даље разрађивати јер је далеко од застарелости. Као академска дисциплина, филозофија спорта постоји релативно кратко време, тако да оставља пуно простора за проучавање, али са друге стране филозофски поглед на сам спорт није нов.

Ваља се понадати да ће будућност да донесе преиспитивање базичних појмова спорта, здравља, односа такмичарске и рекреативне димензије, или пак системску интердисциплинарну анализу значења спорта у друштву. Мада, социологија спорта не може да обухвати све, много тога између односа спорта и друштва остаје неистражено и тиме остаје довољан изазов будућим истраживачима за настављањем или преиспитивањем започетог.

ЛИТЕРАТУРА

Parry, 2007: Parry Jim. Sport, ethos and education. London: Routledge.

Parry, 2007: Parry Jim. Sport and Spirituality. London: Routledge.

McNamee, 1998: Mike McNamee. Philosophy and physical education: analysis, epistemology and axiology. England: European Physical Education Review.

Isidori, 2015: Emanuele Isidori. Philosophy of Sport Education: Main Issues and Methodology. University of Rome, Italy: Physical Culture and Sport. Studies and Research.

Ratković, 2019: Tamara Ratković. Razvojne mogućnosti sporta kao sastavnice nacionalnoga gospodarstva u međunarodnom poslovnom okruženju. Doktorska disertacija. Zadar: Sveučilište u Zadru.

Škaro&Stipetić, 2016: Damir Škaro & Vladimir Stipetić. Sport u vremenu globalizacije. Zagreb: Effectus studij financije i pravo – visoko učilište.

Bjelajac, 2006: Slobodan Bjelajac. Sport i društvo. Split: Redak.

Perasović&Bartoluci, 2007: Benjamin Perasović & Sunčica Bartoluci. Sociologija sporta u hrvatskom kontekstu. Sociologija i prostor. Split: Nacionalni sociološki kongres.

Coakley, 2014: Jay Coakley. Sport in Society: Issues and Controversies. New York: McGraw-Hill Education.

Von Bertalanffy, 1968: Ludwig von Bertalanffy. General System Theory: Foundations, Development, Applications. New York: George Braziller, Inc.

Magee&Weck, 2004: Christopher L. Magee & Olivier Ladislas de Weck. Complex System Classification. Cambridge: Engineering Systems Division.

Žugaj, Šehanović&Cingula, 2004: Miroslav Žugaj, Jusuf Šehanović & Marijan Cingula. Organizacija. Varaždin: TIVA Tiskara Varaždin i Fakultet organizacije i informatike.

Senge, 2009: Peter M. Senge. Peta disciplina: principi i praksa učeće organizacije. Zagreb: Mozaik knjiga.

Tamara S. RATKOVIĆ

PHENOMENOLOGY OF SPORT IN CONTEMPORARY SOCIETY

Summary

The very phenomenon of sport is extremely ambiguous. We can deal with it from a physical-motor point of view, but at the same time we can see it as a broader social and humanistic phenomenon. Different definitions and approaches to sport imply the need to introduce a systematic concept that can contribute to a better understanding of the meaning and role of sport, not only in the life of an individual, but also in society as a whole.

Modern sport does not refer exclusively to the spheres of individual and private choices but includes a large number of people in its realization and has a wide social and cultural significance. This paper emphasizes that with careful monitoring and analysis from the point of view of social sciences and humanities, sport requires exhaustive analysis, so that it can increasingly achieve its authentic goals and create incentives for comprehensive development, not only of each individual, but also the promotion of society as a whole. This approach to sports reality enables the evaluation of abilities, modeling of lifestyles in response to the new needs of modern man, assessment of the impact on personal and collective behavior, and differentiation of the important from the irrelevant. The current practice of sports development in the world clearly shows that it is impossible to imagine the life of a modern man only from economic aspects. The multidisciplinary approach does not exclude the dominant importance of the economic aspect of sports development in relation to social, cultural, health, medical, environmental… These views point to the necessary involvement of experts of various profiles in research into the development of sport itself, but also confirm the thesis that research and disregard research results from different non-economic positions.

Key words: sport, the phenomenon of sport, the social-humanistic phenomenon, modern society

Рад је предат 2. новембра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.091.3::78]:398(497.11)
doi: 10.5937/bastina30-29205

Прегледни рад

*Биљана С. ЈЕРЕМИЋ**
Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору

*Живорад М. МИЛЕНОВИЋ***
Универзитет у Приштини – Косовска Митровица,
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ НАСТАВЕ МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ У ФУНКЦИЈИ НЕГОВАЊА ТРАДИЦИОНАЛНОГ НАРОДНОГ СТВАРАЛАШТВА СРБА***

Апстракт: Друштвена интеракција постала је део свакодневице у глобализованом свету, у којем су народна традиција и култура одговор на растуће економске, технолошке, демографске и др. императиве савременог друштва. Успостављањем дијалошког диверзитета културно богатство једног народа остаје очувано, где је извор идентитета народа у сопственим коренима али у интеракцији са другим народима. Традиционалне народне игре са певањем јесу један од најсликовитијих начина на који су у нашој култури представљана духовна, културна и историјска прошлост нашег народа, те из тог угла посматрано, имају значајну улогу у образовању нових генерација, као и у очувању традиције нашег народа. Кроз пример традиционалне народне игре са певањем приказан је облик наставног часа где се ученици упознају са елементима традиционалног народног стваралаштва (друштвеним садржајима) и то песмом, игром, ношњом и народним инструментом.

Кључне речи: национални идентитет, културно наслеђе, методика, настава, народна игра, народна песма.

---

* ванредни професор, biljana.jeremic@pef.uns.ac.rs

** ванредни професор, zivorad.milenovic@pr.ac.rs

*** Рад је резултат истраживања у оквиру 4 научно-истраживачка пројекта: 1) Друштвени феномени и савремена школа: иновације у настави у функцији ефикасног усвајања садржаја о друштву, евиденциони број 121, који од 2019. финансијски подржава и реализује Педагошки факултет у Сомбору, Универзитета у Новом Саду; 2) Културно наслеђе Косова и Метохије, евиденциони број 187026, који од 2010. финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије; и 2 научна пројекта која од 2019. Финансијски подржава Министарство просвјете и културе Републике Српске: Израда софтвера за процјењивање даровитости код ученика, евиденциони број 19/6-020/961-26/18 и Подршка за предвиђање успјешности студирања, евиденциони број 19/6-020/961-27/18.

Друштвени садржаји идентификују се као садржаји којима се појединац оспособљава за разумевање и практично деловање у друштву. У школском контексту, друштвени садржаји су примарно утемељени програмима предмета *Свет око нас* и *Природа и друштво*. Постоји сагласност да се ради о знањима о друштвеном и индивидуалном животу и њиховој променљивости кроз време и простор, знању о грађанском друштву, људским слободама, правима и демократији посматраној као укључивање појединца у друштвени живот заједнице које у институционалном смислу започиње поласком у школу. Оно што недостаје је проблематизација њиховог успешног презентовања у настави. Зато је процесе учења и поучавања потребно мотивисати подстицањем дечије радозналости и интересовања за упознавање света у коме живе и његовим друштвеним обележјима која су се временом мењала (Трбојевић, 2019). Музика је важна за опстанак људског хуманитета. Она може изразити друштвене ставове и когнитивне процесе, али има ефекта и корисна је, само онда када је чују припремљени и пријемчиви људи који имају, или могу имати, заједничка културна и индивидуална искуства с њеним стваралоцима.

Ученици се у Србији упознају са друштвеним феноменима у оквиру предмета *Природа и друштво* (нижи разреди), али и кроз књижевне текстове, музичке садржаје и програм грађанског васпитања. Друштвени садржаји су садржаји наставе којима ученици упознају карактеристике друштва у коме живе и његову прошлост, развој друштва и његове везе са другим друштвима и заједницама, изражавају бригу о себи и другима, уважавају различитости, уче да поштују правила, прописе и споразуме, подстичу културу комуникације и развијају друштвено прихватљиве начине решавања сукоба (Trbojevic et al, 2019). Уочљиво је да је овакво учење „...углавном било друштвено условљено и карактеристично за традиционалну наставу, која је била друштво условљена, а циљеви учења ученика унапред одређени и уско повезани с таквом наставом“ (Миленовић, 2019: 269). Полазећи од наведених критичких анализа, циљ теоријског проучавања у овом раду је да се кроз теоријски приступ сагледавања значаја наставе музичке културе, друштвеног контекста музике и традиционалног народног стваралаштва прикаже друштвену функцију наставе предмета *Музичка култура* на примеру традиционалне игре са певањем.

Музика има значајну улогу пре свега у друштвено културном животу. Значајну улогу има и у очувању културног наслеђа (Михајловић, 2014) и свих елемената експлицитне и имплицитне културе (Михајловић Лајић и Јовановић, 2018). Најсавршенији облик музичког стваралаштва је уметничка музика (Павловић, 2013) и духовна музика (Цицовић Сарајлић и Павловић, 2018). Музика има значајну улогу и у културном стваралаштву сваког народа. Проблем проучавања ове теоријске студије је друштвени контекст наставе музичке културе у функцији неговања традиционалног народног стваралаштва Срба.

ДИДАКТИЧКЕ ОСНОВЕ И ДРУШТВЕНА УЛОГА НАСТАВЕ МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ

Концепција реформе образовања у Србији као и у другим земљама у транзицији, суочила се са изазовом како креирати функционалан, флексибилан и квалитетан систем образовања у друштву које се брзо мења. Ученик постаје део комуникацијског система у коме су норме вредновања и стицања знања померене без стварања трајних навика и потреба за бављењем музиком. Реформа система образовања урађена је од стране експертских тимова који обликују прописани курикулум. Курикулум је шири појам од појма наставног плана и програма и обухвата: циљеве и садржаје учења, услове учења и поучавања, као и критеријуме вредновања исхода учења (Трбојевић и Шпановић, 2013). Сврха, циљеви и задаци образовања и васпитања данас, дати су у наставном плану који је донело министарство просвете (*Сл. гласник РС*, бр. 10/17). Неки од циљева и задатака програма образовања важни за предмет *Музичка култура* јесу развијање свести о државној и националној припадности; неговање српске традиције и културе, као и традиције и културе националних мањина; омогућавање укључивања у процесе европског и међународног повезивања.

Наставни садржаји треба да омогуће развијање и неговање другарства и пријатељства, усвајање вредности заједничког живота и подстицање индивидуалне одговорности. Значајан допринос имају и музички софтвери који се користе у реализацији наставе музичке културе (Milenovic et al, 2020). Ипак, највећи допринос у традиционалној настави музичке културе „...и даље имају имају уџбеници који због своје дидактичко-методичке организованости и структуираности нотног и текстуалног садржаја..." (Илић, 2018: 146), који су у корелацији с осталим наставним предметима и доприносе усвајању основних друштвених појмова, развијању и неговању културног наслеђа и развоју осећаја националног идентитета (Миленовић и Минић, 2019; Миленовић и Симић, 2017; Миленовић, 2014).

Из овако дефинисаног програма образовања, проистекли су и циљеви и задаци за предмет *Музичка култура*, а они су: развијање интересовања, музичке осетљивости и креативности, оспособљавање за разумевање могућности музичког изражавања и развијање осетљивости за музичке вредности упознавањем музичке традиције и културе свога и других народа. Из циљева програма образовања проистичу следећи задаци: неговање способности извођења музике, стицање навике слушања музике, подстицање доживљаја и оспособљавања за разумевање музичких порука, упознавање традиционалне и уметничке музике свога и других народа; развијање критичког мишљења и упознавање основа музичке писмености и изражајних средстава музичке уметности (*Сл. гласник РС*, бр. 10/17). Уочљиво је да су циљеви и задаци

наставе Музичке културе у складу с васпитним и образовним захтевима плана и програма и новим тенденцијама у образовању и васпитању младих. Реализација наставних садржаја има васпитни и образовни циљ. Образовни обухвата развијање слуха и ритма, ширење гласовних могућности, учвршћивање интонације. Васпитни циљ обухвата развијање осећања, припадности колективу, развијање естетских осећања, упознавање нових речи, односа у природи и међу људима. Наставнику и учитељу дата је могућност да сам одабере и прилагоди садржаје које ће ученици усвојити у току школске године.

За повољан развој како личности тако и музичких афинитета, потребно је поћи од „...сложене динамичке интеракције друштвене средине, генетских фактора и властите активности индивидуе, где се међу факторима друштвене средине посебно указује на одговорну функцију породице" (Станојловић, 1996: 18). Да би се јединка формирала као друштевено одговорна са одређеним ставом према културном и националном идентитету потребно је да наставни садржаји из предмета *Музичка култ̄ура* – посебно они који се односе на нашу прошлост, њене јунаке, традицију, народно стваралаштво, обичаје и остало, апострофирају сазнања из друштвених наука и реализују тако да се у свакој обради сегмента народне традиције истакне њен значај, улогу, време настанка, друштвене околности и др. Оваквим приступом систематски утичемо на свеприсутност традиционалних вредности у животу деце. То значајно доприноси не само да деца боље схвате и разумеју народно стваралаштво народа коме припадају, него се на тај начин боље упознају са са целокупном културном традицијом свога народа.

ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ МУЗИКЕ

Током одрастања појединац је изложен различитим, између осталог и друштвеним утицајима који га дефинишу као појединца, што представља социјализацију (Миленовић, 2013). Постоје одређене друштвене норме којих се морамо придржавати у породици, школи, са вршњацима у окружењу. Друштвена интеракција постала је део свакодневице у глобализованом свету, у којем су народна традиција и култура одговор на растуће економске, технолошке, демографске и др. императиве савременог друштва. Успостављањем дијалошког диверзитета, културно богатство једног народа остаје очувано, где је извор идентитета народа у сопственим коренима али у интеракцији са другим народима. Јер разумети своју традицију и културу значи уклопити се у свет различитости. Традиционална народна музика има вишеструки значај у човековом животу. Рано излагање деце музичким искуствима које укључују народно стваралаштво омогућава достизање вишег нивоа свести о друштвеном идентиту појединца. Један од циљева наставе предмета *Музичка култ̄ура* је неговање народне традиције и стваралаштва

и личног идентитета. Музичка култура кроз музику гради мноштво вештина: развој пажње, концентрације, просторно-временске вештине које креирају солидну основу за њихов пренос у друге области, при чему уживање у музици подстиче ентузијазам, фасцинантност и позитиван доживљај света који нас окружује (Пантовић, 2018: 157).

Извођење музике не одвија се у вакуму, него у неком друштвеном контексту. Да бисмо сазнали шта је заправо музика и колико је човек музикалан, морамо се запитати ко слуша, ко изводи и ко пева у датом друштву, као и зашто. То је социолошко питање и стога се ситуације у различитим друштвима могу упоређивати без референци на саму форму музике. У том смислу не мора да буде значајних разлика између црначке музике, кантри и вестерн (country and western) музике, рок и поп музике, опере, симфонијске музике или грегоријанског појања (Blacking, 1983: 32). Шта одбија једног човека, другог може да одушеви, не због неког апсолутног квалитета у самој музици, него због онога што му та музика значи као члану одређеног друштва или социјалне групе. Док је друштвена заједница посебно заинтересована за стицање основне образовности појединца и опредељена ка школи која се, осим на променљивим друштвеним знањима, темељи на разумевању сложених друштвених односа и развоју делатних социјалних вештина, отворено је питање у којој мери данашње школе одговарају на ове потребе. С једне стране, садржаји на основу којих се развијају друштвени појмови (као што су: породица, школа, завичај, прошлост, значајни датуми, занимања људи, развој друштва), укључени су у програме предмета разредне наставе, те су на тај начин значајније присутни већ на раном школском узрасту (Trbojevic et. al, 2015). Функција наставе музике, једним делом и то наставним садржајима, може бити одлучујући чиниоц који унапређује или спутава избор културних концепата и усвајања друштвених садржаја.

Вредност музике у друштву и њени разнолики ефекти на људе, могу бити веома значајни чиниоци у стварању културног идентитета. Људи могу показивати мање интересовања за саму музику него за друштвене активности са којима је повезана. С друге стране, постоји могућност и тоталног неразвијања музичких преференција уколико не постоји извесна ванмузичка мотивација. Одређени програми музичког образовања су овај конфликт знатно ублажили, али комбинација друштвених, физичких и музичких активности и даље није свеобухватна у друштву (Blacking, 1983: 57). Стил живота условљава у извесној мери музички стил и карактер музичких дела, који у њему учествују. Ако у одређеном глобалном друштву преовладава нека *ментална структура*, сматра Ivo Supičić (1964), она се одражава и у стилу живота. Не само да је стил музичке продукције условљен стилом живота, већ је и стил музичке рецепције у великој мери дефинисан преовлађујућим системом вредности у једном друштву, односно у једној друштвеној групи.

ДРУШТВЕНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВИ МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ

Од првог до четвртог разреда основне школе, друштвени појмови највећим делом се уводе кроз програме *Свет око нас* и *Природа и друштво*, концентрисани у теме и целине, а њихови садржаји ученицима пружају базична знања о природи, друштву и култури. Ана Пешикан (2003: 58), одговарајући на питање шта би деца требала да уче из основа наука о друштву, је издвојила да се ради о садржајима кроз које ће они упознавати себе и друге око себе, друштво свог времена (разне друштвене групе и институције и начине њиховог функционисања), а затим и прошлост кроз бројне временске пресеке уназад. То су сазнања о друштвеним обележјима човековог живота, о томе како су се та обележја временом мењала и квалитативно развијала, при чему се упознају друштва од прошлости до садашњости, различите културе и њихова разнородна наслеђа: упознавање себе и других, начини међусобног споразумевања и прихватљивог понашања, упознавање одлика друштва свог времена, друштвених група и њихових правила, институција и начина њиховог деловања, као и упознавање прошлости крећући од личне и породичне историје. Ради се о знањима која треба да открију комплексност човека и његове друштвености и да размишљањем, закључивањем и демонстрирањем друштвено прихватљивих начина деловања са њима, допринесу формирању вештина, усвајању ставова и вредности неопходних за активно учествовање у животу заједнице. У наставном процесу, ова сазнања је потребно експлицирати уз одговарајућу конкретну емпиријску потпору: повезивањем са животним искуствима детета, с претходним знањима из разних предмета, „... подвођењем новог градива под виши појам, навођењем специфичних обележја, указивањем на исту природу различитих појмова и указивањем на могућу употребу новог знања“ (Плут, 2003: 121). Значајније промене којима би се утицало на процесе формирања и развоја друштвених појмова очекују се од наставе у којој би се ученици заинтересовали за градиво и проблематику учења друштвених садржаја. Наставни предмет *Свет око нас/ Природа и друштво*, пружа најоптималнију повезаност с дечјим народним играма с певањем кроз следеће садржаје: породични празници, наша породица некада, наша прошлост, наше наслеђе, одевање кроз време, старе и нове игре, култура живљења, прошлост моје земље, знаменити људи мога краја и други.

Настава природе и друштва у млађим разредима основне школе је увек у корелацији са осталим наставним предметима. Зато је сам процес поучавања у настави природе и друштва, потребно организовати тако да буде испуњен позитивним осећањима, као што су узбуђење и интересовање, радост приликом откривања нових сазнања, ангажовање ученика у разним активностима, уживање у раду (Hus & Aberšek, 2007). Уколико појединац описује музичко искуство техничким језиком музике, он заправо описује

емоционална искуства која је навикао да повезује с одређеним звучним обрасцима. Уколико друга особа опише своје искуство унутар исте музичке традиције, можда ће описати сличан, ако не идентичан емоционални доживљај. Сходно томе, музика може – под одређеним условима – да призове стање свести стечено у процесу друштвеног искуства. Било да је ефективни посредник одговарајућа друштвена ситуација, или одговарајућа музичка ситуација, посредник ће бити ефективан само због повезаности појединца с његовим културним искуством (Blacking, 1983: 79).

НАСТАВНИ ПРОГРАМ ПРЕДМЕТА *МУЗИЧКА КУЛТУРА*

Садржаји наставног предмета *Музичка култура* састављени су као систематски и теоријски опис оних знања која се усвајају и уче. Настава предмета *Музичка култура* даје релевантна знања што је и циљ образовног процеса, јер кроз стандарде образовања за овај предмет ученик овладава трајним знањима у којима је мотивисан и може их користити не само у другим предметима него и у свакодневном животу. Циљ учења предмета музичка култура је да код ученика развије интересовање и љубав према музици кроз индивидуално и колективно музичко искуство којим се подстиче развијање креативности, естетског сензибилитета и духа заједништва, као и одговорног односа према очувању музичког наслеђа и културе свога и других народа. Да би ученик овладао сазнајним и естетским аспектом музичког искуства, неопходно је да наставни план покрива четири међусобно повезане области без којих није могуће квалитетно повезивање с музиком. Области су артикулисане кроз одреднице које прецизно дефинишу захтеве градива узимајући у обзир најниже, средње и највише видове ученичких постигнућа (основни, средњи и напредни ниво) (Тупањац и сар, 2009). У остварењу овако дефинисаног циља предмета *Музичка култура*, поред осталих, важну улогу имају садржаји предмета који се односе на традиционално народно стваралаштво.

На основу овако постављених стандарда, за крај основног образовања учитељ може планирати наставни процес у који ће бити према нивоима постигнућа укључени и облици народног стваралаштва. Из тих разлога дајемо преглед нивоа постигнућа али само у сегментима који се тичу народног стваралаштва. У области *Знање и разумевање* ученик уме да: МК. 1.1.2. опише основне карактеристике народног стваралаштва, затим ученик уме да анализира повезаност: МК. 2.1.3. облика народног музицирања са специфичним контекстом народног живота и ученик: МК. 3.1.2. разуме историјске и друштвене околности настанка жанра и облика музичког фолклора. У области *Слушање музике* ученик уме, на основу слушања музичких примера, да именује: МК. 1.2.4. српски музички фолклор, затим ученик уме да анализира слушни пример и открије везу опажених карактеристика са МК. 3.2.3.

контекстом настанка и примене различитих облика музичког фолклора. У области *Музичко извођење* ученик уме да: МК. 1.3.1. пева једноставне дечије, народне или популарне композиције; МК. 1.3.2. изводи једноставне дечије, народне или популарне композиције на бар једном инстументу.

Наставни програм садржи следеће препоручене композиције дате према наставним областима, а које се односе на народно стваралаштво:

Први разред: слушање: *Ерско коло, Васино коло, Коња џура виноīрад, Чаробна фрула – Бора Дуīић, У Будиму īраду – Сīеван Сī. Мокрањац*. Препоручене композиције за певање су: *На крај села жуīа кућа, Ми идемо īреко īоља, Иīра коло, Ја īосејах лан, Јеж, Сиīна је киша īадала, Божић, Божић блаīи дан, Песма у колу – словачка народна īесма, Берем, берем īрожђе, Васино коло, Медвед бере јаīоде, Коларићу īанићу, Плива īаīка īреко Саве, Дуње ранке, Ресаво, водо ладна, Ми идемо īреко īоља, Сол ми дај. Свирање на дечјим инсīрумеīима: Ен īен īини, Боц, боц иīлицама, На крај села жуīа кућа, Плива īаīка īреко Саве, Пишем, īишем īеīнаесī.*

Друīи разред: слушање: *Кад се Ћира оженио, Чардаш, Ој Мораво, Банаīско коло, Дивна, Дивна, Моравац коло.*

Препоручене композиције за певање су народне песме и традиционалне дечје игре (уз певање): *Дуње ранке, Дечја īоскакуша, Шеīња, Зелени се јаīодо, Коларићу Панићу, Леīа Анка, Вишњичица род родила, С' оне сīране Дунава, Медвед бере јаīоде, Седи Ћира на врх сламе, Ој, Јело, Јелице, Кад смо били бебе, Божићна īесма, Ој, Бадњаче, Бадњаче, Помози нам Вишњи Боже, Дошла ми бака, Ресаво водо 'ладна, Ми идемо īреко īоља, Фалила ми се, Сол ми дај, Лазара мајка учила.*Свирање на дечјим инструментима: *С оне сīране Дунава, Народна īесма из Шумадије: Шеīња (Пођи Миле у наш крај), Сриīска народна īесма из Хрваīске: Ој, Јело, Јелице, Народна īесма: Седи Ћира на врх сламе.*

Препоруке за остваривање програма у *īрећем разреду* су: певање: *Дошел Мара - црноīорска народна īесма, Фалила ми се īрошена мома, С оне сīране Дунава - из Србије, Савила се бела лоза винова – народа из Србије, Садила сам босиљак, Божићна īесма - народна (Бијело Поље), Ој, јаворе, јаворе, Ја īосадих лан, Лазара мајка карала.*

Свирање на Орфовим инструментима: *Иду, иду мрави. Ерско коло, Под оном - црноīорска народна īесма.*

Слушање музике: *Народне īесме и кола: Расīи, расīи мој зелени боре, Домаћице од куће, Нишки вез - народно коло, Изīубљено сīадо.*

Препоручене композиције за певање у *чеīврīом разреду* су: *Поранила девојчица, Сīустила се īуста маīла, Леīо īи је рано ураниīи, Додола, Једна сīара мајка, Два се īеīла īобише, Јесīе ли видели моīа сина Јанка, Високо се вију лабудови, Боса Мара, Домаћице од куће, Подуна, мори īодуна.*

Свирање на Орфовим инструментима само једног кола: *Иīра коло у īедесеī и два.*

Слушање музике: народне песме и кола: *Крстоноше боја моле, Три девојке друговале, Радмилино коло, Народно коло и чочек, Фрулашки разговор и Дим се вије на врх Чакора*.

Композиције које се односе на народно стваралаштво у препорученом програму јесу песме за певање, слушање и свирање. Оно што примећујемо јесте да се њихов број из разреда у разред повећава. Да ли ће и на који начин учитељ реализовати неке од ових садржаја, зависи и од уџбеника који користи у настави. У наставку рада дајемо примере народног стваралаштва који кроз своје музичке (мелодија, ритма) и поетске компоненте, највише доприносе упознавању традиционалног народног стваралаштва Срба.

ТРАДИЦИОНАЛНО НАРОДНО СТВАРАЛАШТВО СРБА

Познато је да музика постоји од када се зна за људски род, те тако постоје писани и визуелни извори који сведоче о музичком изражавању још од времена палеолита, древног Египта, античке Грчке, све до данас. Развој српске музике везује се првобитно за јужнословенске народе, а нарочити развој доживљава за време владавине Немањића у средњем веку. Првобитни центри развоја музике у Србији били су манастири, потом дворови Стевана Првовенчаног, цара Душана и Стефана Лазаревића (Ђурковић Пантелић, 1998: 22). Оно што је врло карактеристично за развој музике у Србији је дуг временски период у коме је дошло до застоја у развијању и неговању, како музике, тако и културе и образовања уопште. Тај период трајао је од XIV до XVIII века, када је територија данашње Србије била под турском владавином. Након ослобађања од Турака, велики допринос у даљем развијању музике дају познати композитори српске националне школе као што су Корнелије Станковић, Јосиф Маринковић, Стеван Стојановић Мокрањац, Милоје Милојевић, Петар Коњовић и Стеван Христић (Исто).

Традиционална игра, народна игра, традиционална народна игра и плесови, народни плесови, колске песме, народна или орска игра, обредне и забавне игре, коло игра, друштвене игре, сеоске игре, изворни фолклор, аутентична изворна народна игра, фолклорне игре, играње фолклора неки су од постојећих термина заступљених у оквиру научних студија и истраживања, историјских извора и стручне литературе у текстовима домаћих и страних аутора сагледавају се различито (Рогановић, 2016). Традиционалним народним стваралаштвом, али с различитим приступом, бавили су се многи аутори на нашим просторима (Стојадиновић, 2017; Делетић, 2013; Судзиловски и сар., 2012; Ђалић, 2011; Никшић, 2009; Васиљевић, 2003; Плавша, 1989). Увидом у доступну литературу, констатујемо да се речи фолкор, традиција, народно стваралаштво, народна музика, користе у различитим контекстима. Како наводи Рашић (2016), а с њим се слажемо и ми, појам *традиционална музика*, тешко се може

дефнисати на јединствен начин, будући да се кроз различите дисциплине различито и тумачи. С једне стране, етномузиколози ту музику одређују као *survival* из прошлости, до данас очуван искључиво усменом предајом, те га виде изолованим од процеса акултурације (Големовић, 2005: 23-57). С друге стране, антрополози ту музику данас све више одређују термином *етно*. Оваква музика експлицитно указује на везу између одређене етничке групе и *њене музике*, док се такве музике постављају у различите категорије, зависно од тога којој култури припадају (Ристивојевић, 2009: 118), а „...самим тим што испред себе има одредницу *етно*, музика постаје више од музике, она постаје симбол културе, идентитета и управо стога не би требало потценити моћ коју има" (Ристивојевић, 2009: 129; према Рашић, 2016). Марјановић (2019) под традицијом подразумева доживљену и преносиву тековину прошлости коју издвајају садашње и прихватају следеће генерације кроз препознатљиве комплементарне целине као део свог идентитета и као део наслеђене баштине у оквиру породице, средине у којој одрастају, у окружењу образовних институција, у ширем друштвеном окружењу. Дакле, традиција у том контексту подразумева преношење с колена на колено *преживелих*, већином прилагођених и модификованих, важних садржаја из прошлости, с препознатљивим структурама.

Етноантрополошки приступ проучавању народног стваралаштва полази од тога да је оно експресиван и комуникативан чин, који се увек одвија у одређеном друштвено-културном и историјском контексту и који није ограничен на тзв. традицијске заједнице, рурални контекст, деветнаести век и претходеће му векове. Оно што га као *народно* одређује јесте његова друштвено-културна неетаблираност (настајање *одоздо*) и намера функционисања по основи различитој од тзв. ауторске уметности (Жикић, 1996). Народно стваралаштво подразумева умеће које се изражавало у различитим сферама живота, како за потребе свакодневице тако и у празничној култури, док није прешло у облике перформанса и вештина, допунског привређивања, а често и спектакла: од културе становања, привређивања, израде текстилија, одевања, исхране, до обредне праксе у празничној култури, предања, веровања у митска бића, свирања на традиционалним народним инструментима, музике, игре или дечје игре. То су подручја која се одражавају у целовитом погледу на етос народа. Реч је о култури коју су неговали сви припадници одређене заједнице и преносили је онако како су сматрали да треба да је преносе. Најближи назив народном стваралаштву заправо је фолклор као свеобухватан појам. У том смислу, народно стваралаштво акумулира различита подручја деловања која се с мање или више успеха преносе на нове генерације. У савременом добу, материјални, видљиви производи народног стваралаштва, пласирају се на различитим фолклорним манифестацијама у виду пласирања *старих заната*, *етно кућа*, *етно ресторана*, али и у оквиру радионица с децом поводом различитих тема везаних за прошлост (Марјановић, 2019).

Оно што чини један народ у смислу културног идентитета је народна традиција. У контексту домаће српске науке, рад научника ишао је у корак с романтичарским тежњама да се сачувају најстарији облици и да се забележе сеоски облици певања, како би се што више таквог материјала сакупило ради приказа *народног духа*, а сама музика поимана је као *народна* или *традиционална*. Проучавање музике сводило се на детаљне описе и успостављања идеалтипских дескрипција којима су се попуњавали подаци о одређеном крају и етничкој групи, при чему је традиционална музика посматрана као дати, затворени и непроменљиви феномен који се преноси генерацијским путем (Рашић, 2016: 136). Оно што је интересантно, је да су се само неки облици народног стваралаштва задржали у свом основном облику, попут песме која се преносила, док су се неки елементи модификовали и трансформисли према потребама времена у којем се живело (ручно рађени материјали намењени одевању и кућном текстилу замењени су куповним, занатска обућа замењена је фабричком, обрада земље, начин становања доживео је промене услед технолошког развоја, итд.) (Марјановић, 2019: 11).

ТРАДИЦИОНАЛНЕ НАРОДНЕ ИГРЕ СА ПЕВАЊЕМ

Обичаји су навике које постоје у начину живота једне етничке заједнице или једног народа. Заједно с песмом и игром, којима су богато прожети, представљају део његове духовне и културне баштине, његовог националног идентитета. Код примитивних људских заједница обичаји су имали велику моћ. Њима је био регулисан целокупан живот, па се по обичајима дете примало када долази на свет, по њима се, подизало и васпитавало. Традиционалне народне игре с певањем јесу један од најсликовитијих начина на који су у нашој култури представљана духовна, културна и историјска прошлост нашег народа, те из тог угла посматрано, имају значајну улогу у образовању нових генерација, као и у очувању традиције нашег народа. Како традиција подразумева низ аспеката изражавања кроз језик, писменост, народна предања, религију, уметност, може се на основу тога пратити и сам континуитет културе једног друштва (Ђорђевић, 2012: 173). Из ставова овог аутора, могуће је закључити колико је процес очувања традиције важан за културу и опстанак једног народа, те која је улога традиционалне народне игре с певањем, не само у настави музичке културе, већ и у другим начинима образовања деце и младих. Као део фолколора – народне уметности, народне игре с певањем преношене су, као и друге фолклорне уметности, с колена на колено и сликовито преставља духовну и културну прошлост српског народа (Јовановић, 2016: 88). Изграђивањем блиског односа ка фолкору као виду народне културе и традиције једног народа, ученици на систематичан и примерен начин бивају доведени до закључка о значају традиционалних

народних игара коју је потребно очувати од заборава и пренети на генерације које долазе. Овакав приступ народне игре с певањем преношен у оквиру предмета *Музичка култура*, води ка даљим промишљањем ученика која се односе на обичаје, светковине и различите изразе у оквиру богате културне традиције наше земље, што су основи и важни елементи одговарајућег образовања младих нараштаја (Јовановић, 2016: 88).
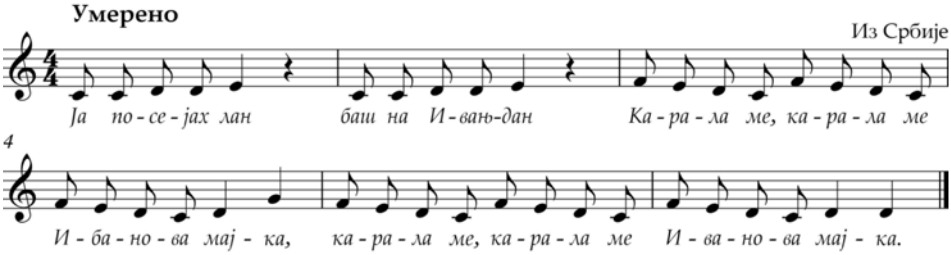
Примарни циљ примене народне игре с певањем, преношене у оквиру предмета *Музичка култура*, односи се на очување традиције и позитивног става ученика према овом домену културе нашег народа. Кроз стварање народне игре с певањем, наш народ је описивао све важније како историјске догађаје тако и оне свакодневне. С данашње тачке гледишта посматрано, јасно је да су народне игре с певањем наше земље имале и имају интегративну друштвену функцију, с обзиром на то да утичу на неговање колективног идентитета на различитим нивоима заједнице, представљају симбол националног јединства и преносе традицију с генерације на генерацију.

Садржаји предмета *Музичка култура* који се односе на народно стваралаштво су: народне бројалице, изреке, тапшалице, цупкалице, разбрајалице, народне лирске песме, народне игре, народне игре уз певање и народни музички инструменти. Ученицима је као средство изражавања најближа песма и зато народна песма заузима најважније место у упознавању народног стваралаштва. Традиционалне народне игре с певањем које се играју и певају на најадектватнији начин с више аспеката деци приближавају народно стваралаштво. Народна песма се одликује једноставном мелодијом која је најчешће малог опсега, ведрог је и веселог карактера и с понављањем мелодије кроз строфе. Због своје једноставности и ненаметнуте естетске лепоте одржала се до данас преносећи се кроз генерације. Оно што народним песмама даје епитет значајног наставног средства су њихови текстови. Текст народне песме је изузетно значајан, како са аспекта упознавања прошлости, обичаја, живота оног времена, веровања, изрека тако и са аспекта изражавања осећања и забаве. Големовић с правом истиче „...да се текст у песми јавља као веома значајан елемент, посматрано како са аспекта свога садржаја, тако и са аспекта конструктивне улоге коју има у песми“ (1998: 8).

ПРАКТИЧНИ ПРИМЕР ДРУШТВЕНЕ ФУНКЦИЈЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ НАРОДНЕ ИГРЕ СА ПЕВАЊЕМ

Ученицима је као средство изражавања најближа песма и зато народна песма треба да заузима најважније место у упознавању традиционалног народног стваралаштва. Сматрамо да традиционалне нродне игре са певањем које се играју и певају на најадекватнији начин са више аспеката деци приближавају

народно стваралаштво. Традиционална народна песма одликује се једноставном мелодијом која је малог опсега најчешће је ведрог и веселог карактера и са понављањем мелодије кроз строфе. Из тих разлога, своје једноставности и ненаметнуте естетске лепоте, одржала се до данас преносећи се кроз генерације. Оно што народним песмама даје епитет значајног наставног средства јесу и њихови текстови. Пример који представљамо неће бити дат као пример артикулације наставног часа, него ће сви важнији сегменти бити објашњени кроз формалну, потеску и мелодијско – ритмичку структуру са сегментима о народној ношњи, инструментима и покретом. Пример који смо одабрали је традиционлана народна игра са певањем[1] *Ја ѿосејах лан* (Слика 1).

Слика 1: Нотни пример песме: *Ја ѿосејах лан*

Анализа литерарног текста

Врста стиха који је присутан у овом примеру јесте десетерац, симетричне структуре 5+5, затим у рефрену осмерац 4+4 и шестерац 4+2. Третаман текста је доследно силабичан. Мелопоетска структура форме одликује се једноставношћу, грађена је од једног мелостиха са додатим полумелостихом, који код садржаја певаних стихова има рефренску улогу.

Ја потопих лан,
Баш на Ивандан,
Карала ме, карала ме,
Иванова мајка!
Ја почупах лан,
Баш на Ивандан,
Карала ме, карала ме,
Иванова мајка!

Литерарни текст песме дајемо у целости јер је важан како би се разумео смисао песме и гласи овако (без текста рефрена): *Ја ишчуѿах лан, баш на Ивандан. Ја ѿоѿоѿих лан, баш на Ивандан. Ја извадих лан, баш на Иван дан.*

1 На основу изнетих ставова у предходним поглављима сматрамо да је ово најадекватнији назив, којем се још може и додати да је у питању дечја традиционална народна игра са певањем. Према усменом казивању проф МА Гордане Рогановић она спада у драмско – мимичке, имитативне облике.

Ја испредох лан, баш на Ивандан. Ја изатках лан, баш на Ивандан. Ја искројих лан, баш на Ивандан. Ја саших лан, баш на Ивандан. Ја обукох лан, баш на Ивандан. Ја исцејах лан, баш на Ивандан. Ја закрпих лан, баш на Ивандан.

Текст народне песме је изузетно значајан, како са аспекта упознавања прошлости, обичаја, живота оног времена, веровања, изрека тако и са аспекта изражавања осећања и забаве. Српске народне песме представљају својеврстан, сложен културни и уметнички феномен у коме се изразито одржава веза и узајамост између музике, реалног живота и друштвених заједница у којима музика постоји (Петровић, 1989). Домен друштвеног садржаја везан за начин живота (наставни предмет *Природа и друштво*), учитељ објашњава кроз дијалог са ученицима, где уједно сазнаје која су њухова предзнања о начину живота, како некада тако и сада, и подсећа ученике како је настајала и преносила се народна песма и игра нпр.: Ратарска производња била је а и данас је један од послова који су обезбеђивали егзистенцију породице. Преко народних обреда сељак - земљорадник је кроз песму и игру говорио о значају посла којим се бавио. Смисао текста народне песме, у себи може садржати поруку и жељу за: добрим родом, за плодношћу стоке, здрављем укућана, опис посла и сл. У датом примеру смисао текста односи се на биљку лан која се раније узгајала на територији Војводине, од ње се, како текст песме каже, израђивало платно и шила одеће. Текст песме говори и о процесу производње од садње до финалног производа – одела. О лану као биљци учитељ ће у мотивационом делу часа (могући начин је игра откривања поља са традиционалним народним инструментима – фру**Л**а, буб**А**њ, хармоНика и кратком причом о сваком инструменту, доћи до тражене речи). Учитељ још може дати и информацију (уколико ученици и сами не знају понешто о лану) да је лан једногодишња и двогодишња зељаста биљка. Достиже висину од 30 до 80 cm. Користи се у исхрани, постоји ланено уље, ланено семе. Од њега се праве разне врсте конца, грубог платна, квалитетног папира, чак и изолационих материјала (наставни предмет *Свет око нас*). У тексту песме спомиње се и Иван дан, верски празник који се празнује 7. јула и на тај дан плету се венци од Ивањског[2] цвећа (до ових података учитељ долази у дијалогу са ученицима, јер ученици познају овај празник знају за Ивањско цвеће и венце које плету баке и мајке). Затим учитељ показује фотографије семена лана, и ланену тканину. Читање текста песме и разговор о непознатим речима (наставни предмет Српски језик). Овде учитељ мора да се врати на причу о речима које су се раније користиле а у употреби су и данас, рецимо: авлија, пенџер, астал. Реч која је стара а непозната у овом тескту јесте *карала ја* и значи *грдила ја*. Интересанто је питати ученике шта мисле зашто га је Иванова мајка грдила. Могуће тумачење

2 У неким музички примерима песме *Ја јосејах лан* наилазимо на реч Ивањ дан, што је вероватно утицај преношења песме (новије традиције) у којем је дошло до измене речи у Иван.

јесте да се на верске празнике не ради. Изговор текста у ритму јесте фаза часа која доприноси тачној дикцији којом се истиче психолошка компонента текста, подстиче мелодијска, ритмичка и поетска вредности песме, која се ради са динамиком и у датом темпу песме.

Анализа мелодије и ритма

Мелодија песме је написана у C duru[3], у такту четири четвртине. Амбитус мелодије је чиста квинта, између тонова c1 и g1. Музичку целину чини шест тактова, који се заснивају на две асиметричне фразе – од два и од четири такта, што представља изузетак у односу на већину других примера где су целине углавном осмотактовне, са симетричном унутрашњом структуром. Мелодија се креће углавном поступно, секундним помацима, док се као специфични интервал јавља скок чисте кварте. Хармонски план је заснован на тоничној, субдоминантној и доминантној функцији тоналитета. Пример завршава доминантном функцијом, другим ступњем лествице, што је једна од карактеристика народних песама. Ученици уче песму према методичком поступку обраде песме по слуху (Јеремић и Станковић, 2019: 45). Када је у питању ритмичка копонента у питању је двоакцентска структура (4/4 мери), чија основа су два мелодијска акцента – два наглашена и два ненаглашена.

Народна ношња

Додатним информацијама, о народној ношњи одређених области Србије деца ће добити нова сазнања о традицији и култури Србије, те ће њихово размевање традиције бити још темељније. У српској етнологији постоји подела на четири основна типа народне ношње, а то су: динарски, панонски, централнобалкански и шопски тип ношње. Пошто су информације о народној ношњи лако доступне на интернету, као и фотографије саме ношње, сваки наставник може да их добије, и да овим информацијама још обогати знање својих ученика о традицији и култури земље у којој живе. Пре извођења одабране игре пожељно је са ученицима разговарати о нашој народној игри, информисати се да ли у разреду неко већ игра у школској фолклорној секцији, разговарати о народној ношњи, показати је (са слика) и неке њене карактеристичне делове детаљније објаснити: кошуљу, сукњу, појас, обућу и сл.

Анализа покрета

Играчки образац овог примера састоји се од два дела. У прва два такта, који чине једну целину, играчи се крећу наизменично бочно, два корака у десну страну, па два корака у леву страну, у ритму јединице бројања. Други део играчког обрасца доноси потпуно нови елемент, те се тога може посматрати

3 Као дур у смислу у којем га данас музичка теорија тумачи.

као засебна целина. Наиме, тај други део заснива се на четири такта са две двотактне фразе. У овом другом делу игре, играчи се у првом такту крећу по један корак бочно, десно, па лево, у ритму јединице бројања. Потом, у другом такту, изводи се окрет од 360 степени, за десним раменом. То се понавља и у другој фрази, само што после окрета, играчима остаје слободна лева нога, те се све ово исто понавља само у леву страну. Ученици демонстрирају тачно оно што строфа говори. Покретима руку и тела дочаравају текст. Према речима Љубинка Милановића, једна од основних карактеристика плесних активности јесте да се „у њима повезују разне форме кретања са музичком пратњом“ (1992: 81), и то је управо један од разлога зашто се народне игре обрађују и на часовима Музичке културе и на часовима Физичког васпитања. Спој кинетике, односно покрета и музике, јесте управо оно што народне игре и плес, чини врло корисним за развој моторике и координације покрета код ученика.

Народни инструменти

Под појмом народни музички инструмент подразумевају се сви они музички инструменти са којима се народ служи у својој традиционалној пракси (Девић,1997: 2). Често се дешава да један музички инструмент постаје атрибут једне социјалне средине. Тиме он постаје предмет који се може посматрати кроз призму самога инструмента и његових својстава, али и кроз призму услова и обичаја у којима се употребљава (Гојковић, 1994: 33). Већина инструмената имала је магијску функцију и била је саставни део верских обреда, лова, чувања стада или плашења птица.На предходом часу ученици су од куће донели инструменте, дечје ритмичке израђене од природних материјала (задатак је био као некада што се свирало). Приликом извођења литерарног текста песме у ритму ученици су изводили ритмичку структуру песме на инструментима звечке (шупља тиква са семенкама, штапићи од дрвета, добош од дрвета – парче дрвета цепаница) и то наглешен и ненаглашен део такта, подељени у групе. Оваквим приступом приликом извођења игара с певањем које су једна од најзначајнијих народних умотворина намењених деци, а које саме по себи укључују песму и плес дошло се до дететовог синкретичког израза. Овакав синкретички приступ музици подстиче ослобађање креативне енергије и омогућава природан целовити развој дјетета (Bačlija Sušić, и Fišer, 2016).

ЗАКЉУЧАК

Увођење ученика у музичку културу, упознавање елемената музичког језика, развијање музичке креативности и усвајање мерила за критичко и естетско процењивање музике, предуслов је за изградњу квалитетног и здравог друштва, као и музички способних ученика (Habuš Rončević, 2014).

Култура је једна од најсложенијих појава с којом се човек сусреће у своме животу, при чему га она у највећој могућој мери одваја од свих других врста и бића, с обзиром на то да од свих живих бића, једино човек има културу и једино он има способност да је ствара, преноси и прима (Здравковић и Јовановић, 2015: 329). С обзиром на овакав став аутора и недвосмислену повезаност између културе, традиције и народног стваралаштва, јасно је да је значај народних игара с певањем у настави музичке културе на млађем школском узрасту важан и незамењив. Настава која укључује народно стваралаштво доприноси развоју естетског укуса код ученика и неговању правог односа према провереним вредностима традиционалне културе и уметности који се постиже бољим познавањем народног музичког стваралаштва.

Народно музичко стваралаштво у садржајима предмета *Музичка култура* у млађим разредима основне школе није засебна и заокружена целина рада, већ је увек у деловима или мањим целинама, укључивана у програмске садржаје редовне музичке наставе и ваннаставних активности. У савременом друштву позната је изрека: *Без прошлости, нема будућности*, која јасно говори да култура једног народа не може опстати без континуитета. Сходно томе, неговање одговарајућег односа према народном музичком стваралаштву захтева посебно место и тражи одговарајући значај у образовању и васпитању младих људи (Stojadinovic 2017). Упознати властити традицију у породици или школи кроз изградњу музичког укуса ученика, значи упознати властити идентитет и припадност друштву. Само на овај начин дете реално може кроз традицију живети у савременом свету с развијеним критичким односом према музици коју бира да конзумира и медијима које гледа. Чињеница је да је тема о којој говоримо значајна с више аспеката, остаје нам само да промишљамо о начинима њене имплементације у наставни процес.

ЛИТЕРАТУРА

Bačlija Sušić i Fišer 2016: Blaženka Bačlija Sušić i Nikolina Fišer, Obogaćivanje glazbenog doživljaja i izražaja djece rane i predškolske dobi tradicijskim stvaralaštvom. *Nova prisutnost,* 14(1), 107-124.

Blacking 1983: John Blacking, *How musical is man?* Seattle and London: University of Washington Press.

Васиљевић 2003: Миодраг Васиљевић, *Народне мелодије с Косова и Метохије.* Београд: Београдска књига и Књажевац: Нота.

Вучковски Миневска и Стојадиновић 2017: Јелена Вучковски Миневска и Александар Стојадиновић, Народно музичко стваралаштво у наставним активностима, *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 8(1), 343-348.

Големовић 1998: Димитрије Големовић, *Народна музика Југославије*. Књажевац: Нота.

Големовић 2005: Димитрије Големовић, *Етномузиколошки огледи.* Београд: Библиотека XX век.

Гојковић 1994: Андријана Гојковић, *Музички инструменти – митови и легенде, симболика и функција*. Београд: Цицеро.

Девић 1997: Драгослав Девић, *Етномузикологија*. Универзитет уметности у Београду.

Делетић 2013: Здравко Делетић, Традиција као историјски извор. У: В. Милисављевић (ур). *Наука и традиција*, број 2/1 (17-30). Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет на Палама.

Ђорђевић 2012: Радомир Ђорђевић, Традиција као фактор континуитета у социологији културе. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини,* 21(42/1), 173-180.

Ђурковић Пантелић 1998: Милена Ђурковић Пантелић, *Методика музичког васпитања деце предшколског узраста*. Висока школа за образовање васпитача у Шапцу.

Жикић 1996: Бојан Жикић, Природа и функција народног стваралаштва: етноантрополошки аспект. *Гласник Етнографског института САНУ*, 45(1), 123-129.

Здравковић и Јовановић 2015: Весна Здравковић и Миодраг Јовановић, Интеграција музичке и ликовне уметности у разредној настави. *Методичка пракса,* 13(4), 345-354.

Јовановић 2016: Александар Јовановић, Визуелно-емотивни елементи фолклорне игре у структури ученичког писаног састава – припремање ученика шестог разреда основне школе за описивање одгледног концерта фолклорног ансамбла. *Синтезе – часопис за педагошке науке, књижевност и културу,* 5(10), 87-96.

Јеремић и Станковић 2019: Биљана Јеремић и Емилија Станковић, *Методика наставе музичке културе за предшколски и млађи школски узраст*. Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору и Нови Сад: Сајнос.

Илић 2018: Петар Илић, Естетска вредност уџбеника *Школа за клавир* Данице Крстић: мишљења клавирских полазника средњих музичкх школа. *Зборник радова Учитељског факултета Призрен – Лепосавић*, 14(12), 143-153.

Марјановић 2019: Весна Марјановић, Традиционално народно стваралаштво и деца предшколског и школског узраста, *Зборник ВШССОВ,* 14(1), 7-49.

Миленовић 2019: Живорад Миленовић, Расправе и полемике – научна монографија: Трбојевић, А. (2019). *Друштвени садржаји у настави природе и друштва: методички аспект*. Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору. *Зборник радова Учитељског факултета Призрен – Лепосавић*, 15(13), 263-272.

Миленовић 2014: Живорад Миленовић, Национални имиџ и редефинисање националног идентитета Срба на Косову и Метохије у периоду глобализације. *Баштина*, 24(36), 437-451.

Миленовић 2013: Живорад Миленовић, *Наставник у инклузивној настави*. Београд: Задужбина Андрејевић.

Миленовић и Минић 2019: Живорад Миленовић и Весна Минић, Друштвени садржаји у настави природе и друштва и развој идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији. *Баштина,* 29(49), 401-418.

Миленовић и Симић 2017: Живорад Миленовић и Мирјана Симић, Културно наслеђе о Косову и Метохији у уџбеницима природе и друштва у млађим разредима основне школе. *Норма,* 27(2), 197-208.

Михајловић Лајић и Јовановић 2018: Данка Михајловић Лајић и Јелена Јовановић, Снимци традиционалне музике из архива Музиколошког института САНУ као извори за историјат фолклорне културе Косова и Метохије. *Баштина,* 28(45), 447-467.

Михајловић 2014: Верица Михајловић, Лепосавић – вокална традиција као сведок етничког порекла становништва. *Баштина,* 24(37), 221-234.

Никшић 2009: Нака Никшић, Неговање народне традиције у настави музичке културе за млађе разреде основне школе. *Иновације у настави – часопис за савремену наставу,* 22(3), 107–112.

Павловић 2013: Биљана Павловић, Традиционална народна музика Косова и Метохије у уметничкој музици. *Баштина,* 23(34), 419-430.

Петровић 1989: Радмила Петровић, *Српска народна музика - Песма као израз народног музичког. оп. цит.. 1, 17*. Музиколошки институт САНУ у Београду.

Пешикан 2003: Ана Пешикан, *Настава и развој друштвених појмова код деце.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Плавша 1989: Душан Плавша, *Музичко-педагошке дилеме и теме.* Универзитет у Новом Саду, Академија уметности.

Плут 2003: Дијана Плут, *Уџбеник као културно-потporни систем.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Рашић 2016: Милош Рашић, Антропологија музике: парадигме и перспективе. *Зборник радова академије уметности,* 4(1), 133-145.

Рогановић 2016: Гордана Рогановић, Учење и примена традиционалних народних игара. *Зборник ВШССОВ,* 11(2), 67-84.

Ристивојевић 2009: Марија Ристивојевић, Улога музике у конструкцији етничког идентитета. *Етнолошкоантрополошке свеске,* 13(2), 117-130.

Судзилковски и сар. 2012: Данијела Судзиловски, Маја Ћалић и Марија Ивановић, Музика и народна традиција у наставним предметима у млађим разредима основне школе. *Зборник радова Учитељског факултета, Ужице,* 15(14), 255-266.

Supičić 1964: Ivo Supičić, *Elementi sociologije muzike*. Zagreb: JAZU.

Станојловић 1996: Борислав Станојловић, *Породица и васпитање деце.* Београд: Научна књига.

Stojadinovic 2017: Aleksandar Stojadinovic, The significante of children's folk dances accompanied by singing in the process of music tradition conservation and fosterind, *Facta Universitatis, Series: Teaching, learning and Teacher Education,* 1(1), 59-64.

Трбојевић 2019: Александра Трбојевић, Садржаји друштвених наука у уџбенику *Природе и друштва* из угла ученика. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини,* 49(1), 253-275.

Trbojevic et al. 2015: Aleksandra Trbojevic, Biljana Jeremic & Zivorad Milenovic, Multimedia Approach to the Development of Social Concepts in Class Teaching – a View from the Perspective of Students Perception. *Teme,* 39(3), 867-885.

Trbojevic et al. 2019: Aleksandra Trbojevic, Svetlana Spanovic & Vlasta Hus, How Students View the Role of the Textbook Nature and Society in the Adoption of Social Contents. *Зборник Института за педагошка истраживања,* 51(1), 128-161.

Трбојевић и Шпановић 2013: Александра Трбојевић и Светлана Шпановић, Интегрисана настава природе и друштва у функцији формирањаа друштвених појмова. *Иновације у настави – часопис за савремену наставу,* 26(2), 30-44.

Тупањац и сар. 2009: Ана Тупањац, Бланка Богуновић, Нада Ивановић, Јелена Ђуровић, Зорица Тубин и Драгана Нешић, *Образовни стандарди за крај обавезног образовања за наставни предмет Музичка култура.* Министарство просвете и спорта Републике Србије.

Ћалић 2011: Маја Ћалић, Народна традиција у наставним садржајима млађих разреда основне школе. *Зборник радова Учитељског факултета, Ужице,* 14(13), 245-256.

Habuš Rončević 2014: Snježana Habuš Rončević, Neke suvremene uloge odgojitelja u glazbenom odgoju djece rane predškolske dobi. *Magistra Iadertina*, 9(1), 179-187.

Hus & Abersek 2007: Vlasta Hus & Boris Abersek, Early Science Teaching in the New Primary School in Slovenia. *Journal of Baltic Science Education*, 6(1), 58–65.

Цицовић Сарајлић и Павловић 2018: Драгана Цицовић Сарајлић и Биљана Павловић, Историјски развој духовне музике и њен васпитни значај у настави музичке културе. *Баштина,* 28(45), 427-446.

***Министарство просвете, науке и технолошког развоја (2017). *Службени гласник РС - Просветни гласник, број 10/17*. Правилник о плану наставе и учења за први циклус основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за први разред основног образовања и васпитања.

***Службени гласник - Просветни гласник РС, 12. 8. 2004. (57-63).

Biljana S. JEREMIĆ
Živorad M. MILENOVIĆ

THE SOCIAL CONTEXT OF TEACHING MUSIC CULTURE IN THE FUNCTION OF *NURSING TRADITIONAL FOLK CREATIVITY*

Summary

The concept of education reform in Serbia as well as in other countries in transition has faced the challenge of creating a functional, flexible and quality education system in a rapidly changing society. Some of the goals and tasks of the education program important for the subject of Music Culture are to develop awareness of state and national affiliation; nurturing Serbian tradition and culture, as well as the tradition and culture of national minorities; enabling involvement in European and international integration processes. In order for an individual to be formed as socially responsible with a certain attitude towards cultural and national identity, it is necessary to teach the contents of the subject Music Culture – especially those related to our past, its heroes, tradition, folk art, customs, etc. they emphasize knowledge from the social sciences and realize it in such a way that in each processing of the segment of folk tradition its significance, role, time of origin, social circumstances, etc. are emphasized. With this approach, we systematically influence the ubiquity of traditional values in children's lives. Early exposure of children to musical experiences that include folk art enables the achievement of a higher level of awareness of the social identity of the individual. One of the goals of teaching the subject Music Culture is to nurture folk traditions and creativity and personal identity.

Social contents that are closely connected with the acquisition of knowledge from the tradition of the people are in the subject World around us and Nature and society. "The main purpose of studying the integrated subject World Around Us / Nature and Society is that by acquiring knowledge, skills and abilities, students develop their cognitive, physical, social and creative abilities, and at the same time learn and build attitudes, adopt values of the environment and the wider community. They grow up. By discovering the world, children's cognitive abilities are developed, basic concepts are formed and the foundations for a system of concepts in the field of nature, society and culture are gradually built. The value of music in society and its diverse effects on people can be very important factors in creating a cultural identity.

Getting to know the folk creation at a younger school age through traditional folk games with singing, leads us directly to preserving the traditions of our people. From today's point of view, it is clear that folk dances with the singing of our country had and still have an integrative social function, since they influence the nurturing of collective identity at different levels of the community, is a symbol of national unity and transmits tradition from generation to generation. The paper presents an example of the social function of traditional folk dance through poetic, melodic-rhythmic analysis of a song, then folk costume, folk dance and folk instruments, based on the presented views.

Key words: national identity, cultural heritage, method teaching, folk dance, folk song

---

Рад је предат 1. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 373.3.091(497.115)"2016/2018"
doi: 10.5937/bastina30-29164

Прегледни рад

*Петар Ђ. РАЈЧЕВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Учитељски факултет Призрен, Лепосавић

РАД ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „БРАНКО РАДИЧЕВИЋ" У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ И УСПЕХ НА КРАЈУ 2016/2017. И 2017/2018. ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ

Апстракт: Основна школа у Косовској Митровици под данашњим називом „Бранко Радичевић"основана је 1920. године. Од тада успешно се развија у сваком погледу. Прилозима мештана Косовске Митровице подигнута је школска зграда од тврдог материјала са четири учионице и једном наставничком канцеларијом. По завршетку радова било је то једно од најлепших здања у овом граду. После Другог светског рата добила је назив Прва српска основна школа. С обзиром на то да се повећао број деце и да су постојећи капацитети били недовољни, изграђена је нова зграда основне школе на Лисич Пољу. Године 1956. школи је дато име „Бранко Радичевић" по славном песнику из епохе српског романтизма. Школа се приближава прослави једног века успешног рада. За то време кроз њу су прошле бројне генерације ученика.

Кључне речи: Бранко Радичевић, Косовска Митровица, образовање.

УВОД

„Са Бранком Радичевићем су у националну књижевност први пут ушле песме са изразито лирским мотивима и расположењем. Те песме су првенствено певале о радости и лепотама младости."
(Српски великани, 2011: 89)

Песме, радост, лепота и младост основне су асоцијације које карактеришу школски живот. То је, свакако, био одлучујући разлог да се једна од школа у Косовској Митровици назове по прослављеном песнику Бранку Радичевићу. Основна школа „Бранко Радичевић" у Косовској Митровици једна је од српских школа на северу Косова и Метохије која и у периоду

* Ванредни професор, petar.rajcevic@pr.ac.rs

од 1999. године ради према наставним плановима и програмима које је донело и одобрило Министарство просвете у Влади Републике Србије. С обзиром да се на овом простору, преко реке Ибар задржало српско становништво, а дошао је и известан број прогнаних из других делова покрајине, и да се ради о градској школи, наставу је у 2016/2017. школској години похађао 601 ученик, док је у 2017/2018. школској години било 610 ученика. Њихов број се и даље повећава.

Школа је средствима и радом српског живља основана 1920. године. Имала је четири учионице и наставничку канцеларију. У то време сматрана је једном од најлепших зграда у Косовској Митровици. После Другог светског рата радила је под именом Прва српска основна школа. Са порастом броја ученика јавила се потреба за изградњом нове зграде. До реализације је дошло на простору Лисич Поља. Школи је решењем Општинског народног одбора, 31. јануара 1956. године, дато име по великом српском песнику Бранку Радичевићу. У складу са општим кретањима, од четвороразредне школа је прерасла у осморазредну (осмолетка). „Развојем Косовске Митровице и повећаног броја ученика као и обавезног осмогодишњег школовања указала се потреба за накнадним проширењем простора. Изграђена је нова школска зграда 1990. године и исте године 1. септембра предата на коришћење" (Годишњи план и програм рада ОШ „Бранко Радичевић", 2016/2017: 1). Добра организација рада омогућила је плодну сарадњу са друштвеном средином. Успешна традиција налаже да се и у будућности постављају амбициозни планови и очекивања од свих субјеката ове установе, како руководства, наставника, осталих запослених, тако и од ученика.

ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

Основни појмови за потпуније разумевање теме о којој се пише су: Бранко Радичевић, Косовска Митровица, образовање.

Бранко Радичевић рођен је у чиновничкој породици у Славонском Броду 28. марта 1824. На крштењу је добио име „Алексије" (Милосављевић, 2011: 20). Умро је у Бечу 1. јула 1853. године. „Када је у 29. години живота умро од туберкулозе и сахрањен на сиротињском гробљу св. Марка у Бечу испратила га је мала група пријатеља и поштовалаца, међу њима и млади песник Јован Јовановић будући Змај. Ниједан српски лист није забележио његову смрт. Изгледало је да се узбуна изазвана појавом његове прве књиге сасвим стишала и да је песниково име потонуло у заборав. Но, био је то само привремен заборав или намерно прећуткивање, јер се око Бранка већ почела да ствара легенда која је с протицањем времена све више расла. Када су његове кости пренесене из Беча и сахрањене на Стражилову (1883), тај догађај прерастао је у велику националну, општесрпску манифестацију, која је показала у какву је величину

Слика 1. Песник Бранко Радичевић

у протеклих тридесет година израстао Бранко Радичевић“ (Деретић, 2019: 32). Познати је српски романтичарски песник. Уз Ђуру Даничића био је најоданији присталица и следбеник Вукове реформе правописа српског језика и увођења народног језика у књижевност. Више школа, других институција и манифестација у Србији називају се његовим именом. И једна од основних школа у Косовској Митровици названа је по овом славном песнику.

Косовска Митровица је једна од најстаријих насеобина на Косову и Метохији. „У околини Косовске Митровице, на локалитетима 'Фафос 1', 'Фафос 2' и 'Љушта' нађени су предмети материјалне културе, на основу којих се види да је овај крај био настањен још пре седам хиљада година“ (Радуловић и Митровић, 2000: 38). Налази се у северном делу Косова и Метохије. Седиште је Косовскомитровичког управног округа. Име овог места први пут се помиње у средњовековним писаним документима. Настало је по цркви Светог Димитрија Солунског (Дмитровици) која је била испод звечанског утврђења. „У средњовековној Србији и у време робовања под Турцима Косовска Митровица није имала велики значај. Она је била мало насеље под Звечаном, на чијем се врху налазила тврђава и дворац Немањића“ (Радуловић и Митровић, 2000: 39). Године 1315. цркву је српски краљ Милутин даровао својој задужбини манастиру Бањска. Убрзанији развој града започео је у 19. веку. Томе је нарочито допринео завршетак пруге Солун-Косовска Митровица 1873. године. Тада је постала значајан трговачки центар и утоварна станица за робу и стоку из овог краја, Рашке области и Црне Горе, која се извозила према Средоземљу и унутрашњости Турске царевине. „Турска је, као велика суседна земља, била незаобилазни партнер Србије, нарочито у трговини“ (Дедовић, 2019: 331).

Косовска Митровица се налази на 496 метара надморске висине. Окружена је планинама Мокром Гором и обронцима Голије и Копаоника. Кроз град теку реке Ибар, Ситница и Љушта. Северно од града почиње Ибарска клисура. Кроз њу Ибар тече ка Краљеву, где се улива у Западну Мораву. На том путу у њега се уливају реке Бањска, Студеница и друге мање реке и потоци.

У својој књизи *Косово и Метохија: рат и услови мира,* Јелена Гускова пише о страдањима у јужној српској покрајини од стране НАТО пакта за време седамдесетосмодневног бомбардовања 1999. године. Она истиче да се највећи број бомби сручио на Приштину. „Други град по броју ваздушних удара био је Призрен... У Москви је амбасада Југославије издавала

Информативни билтен, у коме је јавност информисана о догађајима у Југославији, о жртвама, о помоћи која је земљи неопходна. Билтен од 7. маја био је посвећен жртвама НАТО агресије. У њему је стајало да је више од четири стотине грађана убијено НАТО бомбама приликом рушења косовско-метохијских градова: Приштине, Ђаковице; Призрена, Косова Поља, Урошевца, **Косовске Митровице** (П. Р.), као и избегличких кампова у Ораховцу, Србици, Витини и другим местима" (Гускова, 2014: 221). Дошло је до великих померања становништва која су условила прилагођавање новонасталој ситуацији.

Северна Косовска Митровица после ратних дешавања 1999. године и НАТО бомбардовања представља једину градску средину на Косову у којој су Срби већина. Тренутно то је један од најзначајнијих политичких, образовних и здравствених центара за Србе на Косову. У граду се налази седиште Универзитета који је премештен из Приштине. Чине се напори да се наставни рад одвија несметано и квалитетно. Ту се, такође, налази клинички центар, који је једини здравствени центар за Србе на Косову. У Северној Косовској Митровици, на узвишењу, са свих страна доступна погледу, налази се нова црква Светог Димитрија. За тему којом се бавимо интересантно је образовање па је потребно да се укратко дефинише и овај појам.

Основа речи образовање потиче из црквенословенског језика. Има значење које повезујемо са ликом, сликом, обликом, обличјем, угледом, примером, образом, лицем... У народној педагогији Срба образ је симбол поштења и части, образ је морална категорија. Ослања се на уверење да је по образу (лику) Божјем створен човек. Позната је изрека: „ко држи образ, држи Бога у себи". Уз васпитање, образовање је данас један од два основна педагошка процеса и појма. Образовање представља основу целокупног васпитања личности. Дефинише се и као „процес овладавања сазнањима (до којих су дошле науке) и усвајања уверења, погледа на свет, људско друштво и човека, као и односа према научним, уметничким и културним достигнућима и вредностима и развијање способности" (Круљ и сар., 2003: 153). Дакле, укратко, образовање је усвајање знања и развијање способности...

РАД ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „БРАНКО РАДИЧЕВИЋ" У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Рад Основне школе „Бранко Радичевић" потребно је посматрати у контексту образовања и рада осталих основних школа на Косову и Метохији, уз пуно уважавање посебности које има свака основна школа. На то указују бројна проучавања рада и делатности основних школа на Косову и Метохији (Рајчевић, 2019; 2018а; 2018б; 2017; 2016; 2015; 2014; Миленовић, 2012). Уз Основну школу „Свети Сава", Основна школа „Бранко Радичевић" у Косовској Митровици представља један од значајних стубова на којима почива

основношколско васпитање и образовање деце узраста од 7. до 11. године. У свом развојном току требало је савладати бројне тешкоће. Један од задатака малобројних, српских народних школа у отоманској царевини био је „да васпитавају децу у народном духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвету и писменост у народу...“ (Чановић, 1976: 117). Међутим, у реализацији своје мисије пред школама су се испречавале бројне тешкоће и препреке. „Положај српских школа и српских учитеља у Старој Србији био је тежак и несигуран јер су стално били на удару турских власти и Арбанаса“ (Недељковић, 2000: 86).

Цитирани аутор наводи примере честих претреса српских школа, осуђивања, затварања, убијања учитеља, учесталих ноћних напада, покушаје паљења и паљења школских зграда... „Напади на српске школе, као и претреси турских власти били су на просторима Старе Србије честа појава. Јануара 1903. године у српску школу у селу Врачеви (Новопазарски округ) упао је Турчин Абедин Алкасовић и батинама разјурио српску децу из школе“ (Недељковић, 2000: 87). Октобра исте године на годину дана затвора осуђен је призренски свештеник Стојан Зивсаревић јер је полиција након преметачине његове куће пронашла књигу „Плач Старе Србије“ Читајући ову књигу и упоређујући актуелно стање на просторима Косова и Метохије, (почетак 21. века) најбоље уочавамо континуитет страдања српског живља и методе терора које се и данас примењују без страха од санкција за такве поступке.

У време робовања под Турцима, „био је онемогућен сваки даљи економски и културни напредак, а српско школство, које је било углавном црквеног карактереа, прогањано је заједно са Црквом. Касније је, као што се зна, било обнављања манастирских школа, али о световним школама у овом најстаријем делу Србије може се говорити тек од почетка XIX века“ (Вукадиновић, Богавац, 2001: 53). Национално буђење и активности предузимане у вези с тим у Србији у првој половини XIX века а пре свега отварање школа представљало је инспирацију и мотив да богатији Срби, углавном трговци и вићенији свештеници крену са оснивањем школа. Тако је, првих деценија XIX века дошло до оснивања школа у Гњилану, Призрену, Пећи, Приштини, Ђаковици, Вучитрну, Косовској Митровици и другим крајевима...

Вукадиновић и Богавац (2001: 61) истичу да „на почетку XX века за поробљене народе наступају бољи дани јер ’болесник са Босфора’ све више губи утицај на Балкану. Просветним приликама нису ишли наруку ни балкански ратови 1912-1913. године, као ни Први светски рат 1914-1918. године. У условима дуготрајне борбе за преживљавање школовање није могло да представља приоритет.

Тек након стварања прве Југославије „приступило се сређивању просветних прилика у земљи. Држава, ратом и економски потпуно исцрпљена, пружала је помоћ колико је могла... Јер, што пре је требало надокнадити

изгубљено како би се могли уложити нови напори за изградњу бољег и модернијег система световног основног образовања“ (Вукадиновић, Богавац, 2001: 55). Дошао је ред и на оживљавање школе у Косовској Митровици.

Залагањем и средствима српског становништва основна школа у Косовској Митровици је основана 1920. године, дакле, неколико година по ослобођењу од вишевековне, турске власти и почетног економског опоравка. Имала је четири учионице и наставничку канцеларију. Познато је да је у време настанка била једна од најлепших зграда у Косовској Митровици. После Другог светског рата имала је назив Прва српска основна школа. Са порастом града и броја ученика јавила се потреба за изградњом нове зграде. То је постигнуто на простору Лисич Поља. Решењем Општинског народног одбора, школи је 31. јануара 1956. године, дато име по великом српском песнику Бранку Радичевићу. Од четвороразредне школа је прерасла у осморазредну школу познату под општим називом осмолетка. Развојни ток условио је нову потребу за проширењем простора. Због тога је изграђена данашња школска зграда која је 1. септембра 1990. године предата на коришћење. Налази се у Улици Џона Кенедија.

Слика 2. Основна школа „Бранко Радичевић“

Основна школа „Бранко Радичевић“ у Косовској Митровици препознатљива је по томе што међу првима спроводи реформске захтеве, уводи многе иновације. Прати и примењује у раду модерну технологију. Унапређују се материјално-технички услови васпитно-образовног рада што, између осталог, доприноси могућности реализације принципа примерености

потребама сваког ученика и њиховој већој мотивацији у постизању још бољих резултата у свим васпитно-образовним областима. Једна од иновација ове школе је и увођење електронског дневника пре осталих школа на овом простору. Од страних језика у школи се уче енглески и француски. Настава се одвија у две смене.

Школске 2016/2017. године наставу је, од првог до осмог разреда, похађао 601 ученик (320 м и 281 ж). Број ученика по разредима, у току и на крају школске године, је следећи: I разред 101 ученик (51 м, 50 ж), II разред 75 ученика (35 м, 40 ж), III разред 70 ученика (37 м, 33 ж), IV разред 78 ученика (37 м, 41 ж), V разред 71 ученик (38 м, 33 ж), VI разред 70 ученика (38 м, 32 ж), VII разред 73 ученика (46 м, 27 ж) и VIII разред 63 ученика (38 м, 25 ж).

Ученици првог разреда оцењени су описним оценама. Само петоро ученика VI разреда (сви м) оцењено је недовољним успехом (1 са једном недовољном оценом и 4 са две недовољне оцене). Ученици свих осталих разреда на крају другог полугодишта 2016/2017. школске године оцењени су позитивном оценом. По разредима успех је следећи: II разред одлични 64 (30 м, 34 ж), врло добри 7 (2 м, 5 ж), добри 1 (0 м, 1 ж), довољни 3 (3 м, 0 ж); III разред одлични 49 (24 м, 25 ж), врло добри 13 (8 м, 5 ж), добри 7 (5 м, 2 ж), довољни 1 (0 м, 1 ж); IV разред одлични 62 (28 м, 34 ж), врло добри 10 (5 м, 5 ж), добри 4 (2 м, 2 ж), довољни (0 м, 0 ж); V разред одлични 43 (19 м, 24 ж), врло добри 26 (18 м, 8 ж), добри 2 (1 м, 1 ж), довољни (0 м, 0 ж); VI разред одлични 34 (15 м, 19 ж), врло добри 20 (11 м, 9 ж), добри 11 (7 м, 4 ж), довољни (0 м, 0 ж); VII разред одлични 41 (24 м, 17 ж), врло добри 18 (12 м, 6 ж), добри 13 (9 м, 4 ж), довољни 1 (1 м, 0 ж); VIII разред одлични 32 (18 м, 14 ж), врло добри 10 (4 м, 6 ж), добри 19 (15 м, 4 ж), довољни 2 (1 м, 1 ж). Није било неоцењених ученика.

Број изостанака са часова по разредима је следећи: II разред 510 (510 часова оправданих изостанака), III разред 1863 (1839 оправданих часова и 24 неоправдана часа), IV разред 1416 (1407 оправданих и 9 неоправданих), V разред 3127 (3105 оправданих и 22 неоправдана), VI разред 4663 (4456 оправданих и 207 неоправданих), VII разред 2318 (2224 оправдана и 94 неоправдана) и VIII разред 6333 (6232 оправдана и 101 неоправдани). Укупан број изостанака је 20206 (19749 оправданих и 457 неоправданих).

Од дисциплинских мера примењене су следеће: у VI разреду изречена су 3 укора директора школе (3 м, 0 ж), у VII разреду 1 ученик (м) добио је укор одељењског старешине а 2 ученика (м) добила су укор одељењског већа. Укупно 3 васпитне дисциплинске мере. У VIII разреду изречено је 6 укора одељењског већа (сви м). Укупно је изречено 12 васпитних дисциплинских мера (сви м), од тога: 1 укор одељењског старешине, 8 укора одељењског већа и 3 укора директора.

Из статистичког извештаја о успеху ученика по одељењима за 2017/2018. школску годину видљиво је да је укупан број ученика већи од претходне године (610). Од тога броја било је 317 м и 293 ж. По разредима: I разред 83 (39 м и 44 ж), II разред 99 (50 м и 49 ж), III разред 77 (37 м и 40 ж), IV разред 69 (37 м и 32 ж), V разред 74 (34 м и 40 ж), VI разред 72 (39 м и 33 ж), VII разред 63 (35 м и 28 ж) и VIII разред 73 (46 м и 27 ж).

Ученици првог разреда оцењивани су описним оценама и сви су успешно савладали планом и програмом предвиђене садржаје. У II разреду (II 1, II 2, II 3, II 4) било је 85 одличних (43 м и 42 ж), 12 врло добрих (6 м и 6 ж) и 2 добра (1 м и 1 ж). У III разреду (III 1, III 2, III 3, III 4) било је укупно 65 одличних (30 м и 35 ж), 7 врло добрих (3 м и 4 ж), 4 добра (3 м и 1 ж) и 1 ученик оцењен оценом довољан (1 м, 0 ж). У IV разреду (IV 1, IV 2, IV 3, IV 4) била су 53 одлична ученика (25 м и 28 ж), 12 врло добрих (9 м и 3 ж), 3 добра (3 м, 0 ж) и 1 ученик оцењен оценом довољан (0 м, 1 ж). У V разреду (V 1, V 2, V 3, V 4) било је 47 одличних ученика (20 м и 27 ж), 20 врло добрих (10 м и 10 ж) и 7 добрих (4 м и 3 ж). У VI разреду (VI 1, VI 2, VI 3, VI 4) био је 41 одличан ученик (17 м и 24 ж), 26 врло добрих (19 м и 7 ж) и 5 добрих (3 м и 2 ж). У VII разреду (VII 1, VII 2, VII 3, VII 4) било је 29 одличних (11 м и 18 ж), 22 врло добра (14 м и 8 ж), 7 добрих (5 м и 2 ж) и 5 ученика оцењених оценом довољан (5 м, 0 ж). У VIII разреду (VIII 1, VIII 2, VIII 3, VIII 4) било је 38 одличних (21 м и 17 ж), 19 врло добрих (13 м и 6 ж) и 16 ученика оцењених оценом добар (12 м и 4 ж).

Број часова изостанака са наставе био је најмањи у трећем разреду а највећи у осмом разреду. Од петог до осмог разреда био је у сталном порасту. Оправданих изостанака у I разреду (I 1, I 2, I 3, I 4) било је 1484 часа. У II разреду (II 1, II 2, II 3, II4) 1171 час. У III разреду (III 1, III 2, III 3, III4) била су 222 часа. У IV разреду (IV 1, IV 2, IV 3, IV 4) 510 часова. У V разреду 2132 часа. У VI ратреду (VI 1, VI 2, VI 3, VI 4) била су 2372 часа. У VII разреду (VII 1, VII 2, VII 3, VII 4) било је 2967 часова. У VIII разреду (VIII 1, VIII 2, VIII 3, VIII 4) евидентирано је 3086 оправданих часова изостанака са наставе.

Неоправданих часова у разредној настави (I до IV разред) није било. У сва четири одељења петог разреда било је 15 неоправданих часова. У сва четири одељења шестог разреда било је 25 неоправданих часова. У сва четири одељења седмог разреда било је 118 неоправданих часова. У сва четири одељења осмог разреда било је 149 неоправданих часова изостанака са наставе. Укупно је било 307 неоправданих изостанака.

Број укупних часова изостанака са наставе по разредима био је следећи: I разред 1484 часа, II разред 1171 час, III разред 222 часа, IV разред 510 часова, V разред 2147 часова, VI разред 2397 часова, VII разред 3085 часова и VIII разред 3235 часова изостанака. Збирни износ изостајања са наставе у току школске године је 14251 час (оправдани и неоправдани). Просечан износ озостанака са наставе је 23,36 часа по ученику.

Из податка да није било потребе за изрицањем било какве предвиђене васпитно дисциплинске мере ни једном ученику у току школске године може се закључити да је васпитно-образовна клима у школи психолошки повољна, наставни рад организован на завидном нивоу, да ученици прихватају такву организацију као своју, осећају се угодно у таквој средини и подржавају је.

Наставу реализује 55 адекватно стручно оспособљена учитеља и наставника. У једној смени наставу похађа 25 одељења. Школа има 7 кабинета и велику фискултурну салу. Продужени боравак ученика организује се у два одељења. Започето је са првим разредом. Односи се на дневни период од 11 до 15 часова. У продуженом боравку раде волонтери, просветни радници школе према договору са школском управом. Рад укључује часове енглеског језика, информатике, физичког васпитања. За сву децу у продуженом боравку обезбеђена је ужина. Ученици и наставници су поносни на своје школске новине – часопис ЦИЦ. Овде се у пракси потврђује да „основни предуслов научног образовног програма мора ... бити школа која детету дозвољава да слободно развија лични живот“ (Монтесори, 2018: 35). Велике заслуге за то има руководство школе као и сви наставници.

Директор школе је Иван Запорожац, професор физичког васпитања. На овој одговорној дужности је од краја 2013. године. Међу неке од успеха постигнутих у том времеском периоду са задовољством убраја повећање броја ученика за око 200 у односу на ранији период. Такође, ту је и побољшање укупних услова за одвијање васпитнообразовног рада, почетак примене електронског дневника, као и увођење продуженог боравка у школи, што је први пример те могућности на просторима Косова и Метохије.

Педагог школе је Верица Ђурић, такође искусни школски посленик.

Кроз школу су прошле многе генерације ученика које су успешно настављале своје школовање у бројним средњим школама и на факултетима. Ову школу похађали су многи касније успешни и истакнути људи у различитим занимањима (просветни радници, здравствени радници, радници у сфери културе, правници, економисти и други). Међу најуспешније и најпознатије сврстава се Милош Красић, прослављени фудбалер.

ЗАКЉУЧАК

После ратних дешавања, тј. бомбардовања територије (уже) Србије и њене АП Косова и Метохије од стране земаља НАТО пакта 1999. године, Косовска Митровица северно од реке Ибар представља једину градску средину на Косову у којој Срби чине већинско становништво. У њој се задржао и известан број протераних из других места. То је разлог да су и потребе за основношколским образовањем деце веће у односу на друга насеља. Уз Основну школу „Свети Сава“, Основна школа „Бранко Радичевић“ у Косовској

Митровици један је од важних стубова на којима се заснива основношколско образовање и васпитање деце у условима крхког мира и релативне слободе. Школске 2016/2017. године наставу је похађао 601 ученик од првог до осмог разреда, док их је у школској 2017/2018. години било 610. Број ученика и даље се повећава. Чине се напори да рад у Основној школи „Бранко Радичевић" у Косовској Митровици ни по чему не заостаје за стандардима (условима) у раду основних школа у централном делу Србије. Наставни кадар је стручно заступљен а води се рачуна и о просторним капацитетима, примени савремене опреме и увођењу модерне наставне технологије у раду. Школа се, између осталог, издваја по чињеници да је прва, на овим просторима, прихватила примену електронског дневника. Ово је једина школа на просторима Косова и Метохије у којој се организује целодневни боравак деце. Школа постиже запажене резултате у свим васпитно-образовним областима. Ученици ове школе успешно настављају своје стручно усавршавање у бројним средњим школама и, касније, на факултетима широм Србије.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вукадиновић, Богавац 2001: Зоран Вукадиновић, Милован Богавац. *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941.* Приштина: Институт за српску културу, Призрен - Лепосавић: Учитељски факултет.

Годишњи план и програм рада ОШ „Бранко Радичевић" (2016/2017). Косовска Митровица.

Гускова 2014: Јелена Гускова. *Косово и Метохија: рат и услови мира.* Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица.

Дедовић 2019: Вукашин Дедовић. Планови деловања Србије у Старој Србији и Македонији и методе њиховог спровођења од 1878. до 1884. године. У: *Баштина*. Приштина – Лепосавић, број 48. Стр. 327-353.

Деретић 2018: Јован Деретић. *Историја српске књижевности (од романтизма до краја XX века).* Том 2. Београд: Феникс либрис, Невен.

Krulj, Kačapor, Kulić 2003:Radenko Krulj, Sait Kačapor, Radivoje Kulić. *Pedagogija.* Beograd: Svet knjige.

Миленовић, Ж. (2012). Упоредна анализа образовања женског становништва влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора. *Баштина*, 22(33), 233-249.

Милосављевић 2011: Мила Милосављевић. *Српски великани.* Београд: JPJ, Лозница.

Montesori 2018: Marija Montesori. *Otkriće deteta.* Beograd: Propolis Books: Srpska Montesori asocijacija.

Недељковић 2000: Славиша Недељковић. *Положај српских школа у Старој Србији почетком XX века.* У: Учитељ. Часопис Савеза учитеља Републике Србије. Број 70, Београд, Стр. 86-95.

Радуловић, Митовић 2000: Марко Радуловић, Љубиша Митровић. *Косовскомитровачки округ.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Рајчевић 2019: П. Рајчевић, Основна школа „Свети Сава" у косовској Митровици и успех на крају 2016/17. и 2017/18. школске године. *Баштина,* 29(48), 421-435.

Рајчевић 2018а: П. Рајчевић, Основна школа „Бановић Страхиња" Бањска. *Баштина,* 28(44), 315-329.

Рајчевић 2018б: И. Рајчевић, Основна школа „Свети Сава“ у Жеровници. *Баштина,* 28(45), 395-410.

Рајчевић 2017: И. Рајчевић, Развојни пут Основне школе „Вук Караџић“ Звечан и успех у 2016/17. години. *Баштина,* 27(43), 135-147.

Рајчевић 2016: И. Рајчевић, Развојни пут основног школства у Лешку и околини и стање у Основној школи „Стана Бачанин“ на крају 2014/15. школске године. *Баштина,* 26(40), 155-171.

Рајчевић 2015: И. Рајчевић, Рад основне школе у Соћаници и њених издвојених одељења. *Баштина,* 25(39), 249-262.

Рајчевић 2014: И. Рајчевић, Основна школа „Лепосавић“ – вежбаоница Учитгељског факултета. *Баштина,* 24(37), 249-265.

Ристић 2004: Хаџи Серафим Ристић. *Плач Старе Србије.* Исток-Лепосавић: Дом културе „Свети Сава“: Хвосно.

Српски великани. (2011). Крагујевац: Империја књига.

Статистички извештај о успеху ученика.

Чановић 1976: Светозар Чановић. *Српске школе на Косову у XIX веку.* Приштина: Јединство.

http://sr.wikipedija.org/sr/Косовска_Митровица 02. 06. 2018. 09.05.

Petar Đ. RAJČEVIĆ

THE WORK OF PRIMARY SCHOOL „BRANKO RADICEVIC“ IN KOSOVSKA MITROVICA AND SUCCESS EVALUATION AT THE END OF 2016/2017 AND 2017/2018 SCHOOL YEAR

Summary

Primary school in Kosovska Mitrovica under its current name 'Branko Radicevic' was founded in 1920. It has had successful development in every aspect of education ever since. The school built of solid material with four classrooms and one staffroom was erected by Kosovska Mitrovica citizen's donations. After its completion it turned out to be one of most beautiful buildings in this town. After the World war II it was named as 'Prva osnovna skola' (The First Serbian primary school). Due to the number rise of children and the fact the existing facilities were insufficient a new school was built in Lisic Polje. The school was renamed in 1956 as 'Branko Radicevic' after the famous poet from the Serbian Romantic period. The school is nearing anniversary of a century long successful work. During that time a numerous number of generations of pupils went to the school.

Key words: Branko Radicevic, Kosovska Mitrovica, education.

Рад је предат 9. октобра 2020. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

ЕГЗИТ И ЕГЗОДУС

(Драгомир Костић, *Жена из Витине [Књижевност Косова и Метохије и Старе Србије. Теме земље, своје и туђе; егзодуса, отпора, опстанка]*, Панорама-Јединство, Приштина-Београд-Косовска Митровица, 2018, 250 стр.)

Не догађа се често да се у науци о књижевности појави књига чији је циљ да се теоријски, методолошки релевантно протумачи књижевност стварана на простору Косова и Метохије и Старе Србије. У 2018. години појавиле су се чак две, ова *Жена из Витине*, професора Филозофског факултета у Косовској Митровици, др Драгомира Костића, и она научне сараднице Института за српску културу у Лепосавићу, др Марије Јефтимијевић Михајловић – *Знамења и значења*. Не треба занемарити и политички тренутак у коме су се ове две књиге појавиле! Косово и Метохија, са свим оним што у културно-историјском погледу оно представља, готово увек буде предметом пажње када се нађе у дневно-политичком контексту. Покретање приче око „коначног решења", „поделе", „свеобухватног споразума", „унутрашњег дијалога" за Косово и Метохију итд. поново је у жижу јавности поставило питање: „Шта то имамо на Косову и Метохији?" Често се, међутим, у давању одговора на ово питање, ико сети да помене садашњи тренутак у стварању Срба на Косову и Метохији, савремено стваралаштво, а оно је увек постојало, наравно у нешто смањеном обиму у годинама најтежих криза. Један од одговора, на то питање, даје и књига Драгомира Костића – *Жена из Витине*.

Ова књига представља прилог једном свеобухватном историјском прегледу косовскометохијске књижевности, подразумева се српске, које би, нема сумње требало да се појави у скоријој будућности. Књига необичног наслова, по истоименој приповеци Божидара Милидраговића, обухвата један широки замах, у коме су се нашли готово сви најрелевантнији косовскометохијски аутори. Књигу, међутим, отвара писац који није са Косова, али је тема „косовска", јунак је са простора Метохије, ради се о тумачењу *Житија Светог Петра Коришког* од Теодосија Хиландарца, а затвара је текст „Андрић и Косово", посвећен тумачењу Андрићеве приповетке „Аникина времена", есеја „Његош као трагични јунак косовске мисли" и Андрићев текст

касније именован као „Aide-memory о албанском питању“ који је Андрић на захтев председника владе Драгана Стојадиновића писао док је био дипломата у Риму. Између ова два текста, уводног и закључног, нашли су се текстови о књижевности Старе и Јужне Србије, о Јанићију Поповићу, Анђелку Крстићу, Григорију Божовићу, Вуку Филиповићу, Петру Сарићу, Слободану Костићу, Даринки Јеврић, Божидару Милидраговићу. Као што видимо, аутор је углавном бирао оне ауторе који су стекли књижевну репутацију и ван граница регионалне књижевности, заокружили свој књижевни опус, али и живот, наравно, сви осим Петра Сарића, али Петар Сарић је уз Драгослава Михаиловића, Бранимира Шћепановића, Ивана Ивановића, живи класик српске литературе.

Простор Косова и Метохије је одувек био центар лирског светоназора, томе у прилог говори и чињеница, да је несразмерно велика разлика између аутора који пишу поезију и оних који пишу прозу, у корист ових првих. С друге стране лирско је у подтексту свих српских косовских обичаја. Најлепше српске љубавне песме су са простора Косова и Метохије и Старе Србије. Епско Косово, настало је ван Косова и Метохије. Онда када је оно лирско било најугроженије. Тако је и данас. Што се више удаљавамо од Косова и Метохије, то је доминантнија слика епског Косова, што смо ближе њему, његовом средишту, то је доминантнија она прва, лирска слика Косова. Због тога и овако поетичан назив научног дела: „Дужни смо, може бити, да објаснимо и зашто такав наслов, зашто *Жена из Витине*? Или, зашто поезије у делу које претендује да је научно? Само због тога да истакнемо моћ или значај једне кратке приповетке која је сва лирика. Она тако, лирски, и најбоље објашњава епску проблематику Косова“ (247).

Настала у оквиру научно-истраживачког пројекта „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“, књига Драгомира Костића – *Жена из Витине*, представља сублимацију свих оних ауторових преокупација у истраживачком смислу, презентованих теоријско-методолошки ауторитативно, откривају нам одличног зналца литературе и културе Косова и Метохије, са свим оним специфичностима које овакви простори (крајине, пограничја) у себи поседују. Без обзира да ли пише о темама које нису примарне, тј. које нису његова ужа специјалност, као што је медиевистика, или када пише о Андрићевом дипломатском спису, Костић им прилази са подједнаком научном пажњом, те стога и резултат таквих истраживања мора бити и виши од очекиваног.

На почетку Костићевог писања о Косову, стоји „Човек на путу ка Богу“ – Петар Коришки, који је свој излаз обезбедио борбом са демонима, док у тексту „Андрић и Косово“ излаз је много сложенији и најчешће га прати егзодус. Тако аутор пишући о Михаилу, лику из Андрићеве приповетке „Аникина времена“, који је рођен на Косову, из места Љубижда код Призрена,

плаћајући казну за недозвољену љубав, излаз проналази у бекству (егзодусу), тако се он „обрео у кругу вечитих косовских губитника“ (228). Слично је и са Његошем, тј. Андрићевим тумачењем косовског опредељења овог писца, владике и државника чија се борба огледа у стиху „Нека буде што бити не може!“: „Апсурдан је мит о Косову, апсурдан као што је апсурдна и та борба без наде на победу, али је само ту био излаз“ (230). Вечита борба у проналажењу излаза, а излаз се налазио у следећем: „Крст носити нама је суђено / страшне борбе са својим и с туђином“ – „Излаз је нађен. Трагедија, завршиће се као свака трагедија: пропашћу главног јунака и, доцније, победом његове мисли. Излаз као исход. Егзит као егзодус!“ (231).

„Егзит као егзодус“, егзит и егзодус! Управо су то две кључне речи које откључавају све остале текстове заступљене у књизи *Жена из Витине*. Излаз у духовно, излаз у себе, у свет, у слободу, али готово увек кроз егзодус сопственог бића и национа. Такви су и ликови дела која Костић тумачи, али и сами аутори тих дела: Зарија Р. Поповић („Књижевност Старе или Јужне Србије [Особеност дијалекатског и пограничног]), Јанићије Поповић („Српски конзули у делима Јанићија Поповића“), Анђелко Крстић („Један покушај драмског стварања Анђелка Крстића“), Григорије Божовић („Бунт оца Стоше Обрешковића [Приповетка ‘У дреничкој Тиваиди’ Г. Божовића]“ и „Прича која убија код Андрића и Божовића“); затим Петар Сарић („Поље као велики симбол у поезији и роману *Велики ахавски трг* Петра Сарића“ и „Раслојавање живота [Роман *Сара* Петра Сарића]“); Слободан Костић и Даринка Јеврић („Грачанички циклус Слободана Костића“ и „Поезија запретана језиком [Даринка Јеврић]“), Божидар Милидраговић („‘Жена из Витине’ Б. Милидраговића, прича или песма, сан или јава“), али и Вук Филиповић („Роман о губитницима [*Стрма обала* Вука Филиповића] и „Ка симболичном и тамном [Поезија Момчила Настасијевића у интерпретацији проф. Вука Филиповића]“).

Сви они су свој излаз плаћали сопственим егзодусом. Егзодусом са Косова, егзодусом на Косово, као својеврсном излазу, јер како каже Петар Сарић у чувеном роману *Сара*: „Рођењем смо отуд гдје смо се родили, а душом, увијек и без изузетака, са Косова!“ Зато је Косово истовремено и излаз и егзодус. Можда, не би ни ваљало да је другачије.

Мср Жарко Н. Миленковић[1]

1 Докторанд, Филозофски факултет у Новом Саду

Рецензенти овог броја:

Проф. др Јован Делић, академик, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Бошко Сувајџић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Радомир Поповић, редовни професор, Универзитет у Београду, Богословски факултет;

Проф. др Љиљана Марковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Јован Базић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Миодраг Горић, редовни професор, Универзитет „Унион - Никола Тесла“ Факултет за пословне студије и безбедност, Београд;

Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Универзитет „Унион - Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Нењо Даниловић, редовни професор, Универзитет „Унион - Никола Тесла“, Пословни и правни факултет Београд;

Проф. др Тијана Ашић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки фкултет;

Проф. др Александар Петровић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Радмило Пекић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Поф. др Ратковић Милијанка, редовни професор, Факултет за спортски менаџмент, Подгорица;

Проф. др Биљана Павловић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену, са привременим седиштем у Лепосавићу;

Проф. др Драгана Сарајлић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности у Звечану;

Проф. др Александра Драгин, редовни професор, Висока пословна школа струковних студија у Новом Саду;

Проф. др Небојша Лазић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Зоран Јовановић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Далибор Елезовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Александра Костић Тмушић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Ђорђе Ђекић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Божидар Зарковић, ванредни професор Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Нециб М. Прашевић, ванредни професор Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Дејан Јечменица, ванредни професор, Филозофски факултет у Београду;

Проф. др Драгана Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Миотровици, Катедра за психологију;

Проф. др Маја Димић, ванредни професор, Универзитет „Унион - Никола Тесла“; Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Марија Лакићевић, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи;

Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Марина Јовић Ђаловић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Огњен Вујовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет, Косовска Митровица;

Проф. др Игор Мировић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет, Косовска Митровица;

Проф. др Ивана Миловановић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Факултет спорта и физичког васпитања;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Милан Гулић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју Београд;

Др Срђан Словић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Миомир Гаталовић, научни сарадник, Институт за савремену историју Београд;

Др Далибор Ђукић, доцент, Универзитет у Београду, Правни факултет, Катедра за правну историју;

Др Божидар Оташевић, доцент, Криминалистички полицијски универзитет у Београду;

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ана Мумовић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Звездана Елезовић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Сања Микетић Суботић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Митровици;

Др Никола Данчетовић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Милица Јотов, доцент, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Др Озренка Бјелобрк Бабић, доцент, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет;

Др Блаженка Бајчета Сушић, доцент, Свеучилиште у Загребу, Учитељски факултет;

Др Јелена Давидовић Ракић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Миотровици, Катедра за психологију;

Др Јелена Бабић Антић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Косовској Миотровици;

Др Јелена Војиновић-Костић, доцент, Паевропски универзитет „Апеирон“, Бања Лука, Босна и Херцеговина;

Др Данијела Тешић Радовановић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Др Саша Станојевић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Др Јелена Круљ, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300